

PHD DISSZERTÁCIÓ

**ERDÉLY ZSIDÓ KÖZÖSSÉGEI
A KEZDETEKTŐL NAPJAINKIG A TEMETŐK
TÜKRÉBEN**

DR. KISS ERIKA MÁRTA

**ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ-ZSIDÓ EGYETEM
Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola**

**Témavezetők:
Prof. Dr. Kiss Endre
Prof. Dr. Gábor György**

**BUDAPEST
2014**

Tartalom

BEVEZETÉS	6
A. Témaválasztás, módszer, tézisek, kiválasztott megyék	6
B. Ikonográfiai bevezető	19
1. A haláljelek hitbe és kultúrába ágyazottsága	19
2. A zsidó temetők szimbólumvilága	23
3. A zsidó sírkövek feliratainak nyelve	29
C. Történelmi bevezető: Európa történelmének változásai és az erdélyi társadalom zsidósága	31
I. ELSŐ RÉSZ: SZATMÁR MEGYE	48
I.1. Szatmárnémeti	48
I.1.1. Szatmárnémeti és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei	48
I.1.2. Zsidó intézmények kialakítása Szatmárnémetiben. A közösségi és vallási élet megszervezése. Az 1848/49-es forradalom, a kiegyezés és a zsidó kongresszus hatásai és következményei	50
I.1.3. Az 1868 és 1918 közötti „aranykor”. A zsidóság szerepe a gazdasági élet fellendítésében és a szellemi életben	52
I.1.4. Zsidó élet a két világháború közt. A zsidó közösségek pusztulása: a holocaust	54
I.1.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: temetők és zsinagógák Szatmárnémetiben	57
I.1.6. Oral history: a holocaust előtti és utáni idők emlékezete	61
I.2. Nagykároly	65
I.2.1. Nagykároly és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei	65
I.2.2. Zsidó intézmények kialakítása Nagykárolyban. A zsidó kongresszus hatásai ..	66
I.2.3. A zsidóság „aranykora” Nagykárolyban. Gazdasági és szellemi élet	68
I.2.4. A zsidó közösségek pusztulása: a holocaust	69
I.2.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: zsinagóga és a temetők Nagykárolyban	69
I.3. Egyéb Szatmár megyei települések	71
I.3.1. Hitélet Szatmár kisebb településein. A zsidók sorsa: deportálások	79
II. MÁSODIK RÉSZ: MÁRAMAROS MEGYE	81
II.1. Máramarossziget	81
II.1.1. Máramaros és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei	81
II.1.2. Vallási élet a zsidó Máramarosban. A kongresszus hatásai	83
II.1.3. A zsidó „aranykor” Máramarosban. A zsidóság szerepe a gazdasági és szellemi élet fellendítésében	85
II.1.4. Máramarossziget 1918-1940 között. Máramaros zsidó közösségeinek pusztulása: a holocaust	87
II.1.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: miről mesél a zsinagóga és a temető Máramarosszigeten	89
II.1.6. Oral history: F. Brunea-Fox és Beke György nyomában. Spira György: Két magyar zsidó Galiciában. Zsidó elemek a máramarosi népi hiedelemvilágban	92

II.2. Egyéb máramarosi települések: Nagybánya, Karácsonyfalva, Nagybocksó, Borsa, Visó, Felsőróna, Alsóróna, Hosszúmező, Nagysomkút, Szaplonca, Szinérváralja.....	97
II.2.1. Nagybánya	97
II.2.2. Karácsonyfalva.....	98
II.2.3. Nagybocksó.....	99
II.2.4. Borsa.....	99
II.2.5. Visó.....	100
II.2.6. Felsőróna.....	101
II.2.7. Alsóróna.....	101
II.2.8. Hosszúmező.....	101
II.2.9. Nagysomkút.....	102
II.2.10. Szaplonca.....	102
II.2.11. Szinérváralja.....	102
III. HARMADIK RÉSZ: BIHAR MEGYE.....	103
III.1. Nagyvárad.....	103
III.1.1. Nagyvárad és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei.....	103
III.1.2. Zsidó intézmények kialakítása Nagyváradon. A zsidó kongresszus hatásai.....	107
III.1.3. Nagyvárad aranykora: a zsidóság gazdasági és szellemi teljesítménye. A két világháború közötti helyzet.....	109
III.1.4. A zsidó közösségek pusztulása: a holocaust.....	115
III.1.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: zsinagógák és temetők Nagyváradon.....	117
III.1.6. Oral history.....	121
III.2. Margitta.....	124
III.2.1. A zsidó letelepedés kezdetei Margittán.....	124
III.2.2. Zsidó intézmények kialakítása Margittán.....	125
III.2.3. Zsidó élet és hitélet Margittán.....	126
III.2.4. A zsidó közösségek pusztulása: a holocaust.....	126
III.2.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek.....	127
III.2.6. Oral history.....	127
III.3. Érmihályfalva.....	128
III.3.1. A zsidó letelepedés Érmihályfalván. Zsidó intézmények kialakítása.....	128
III.3.2. A zsidók hitélete Érmihályfalván.....	129
III.3.3. Zsidó élet, gazdasági és szellemi teljesítmény Érmihályfalván.....	130
III.3.4. A vészkorszak Érmihályfalván.....	131
III.3.5. Érmihályfalva zsidó emlékhelyei: a zsinagóga és a temető.....	131
III.3.6. Oral history.....	132
III.4. Nagyszalonta.....	133
III.4.1. Nagyszalonta és környéke. A város zsidósága.....	133
III.4.2. Nagyszalonta zsidóságának hitélete.....	133
III.4.3. Nagyszalonta zsidóságának deportálása.....	134
III.4.4. Nagyszalonta zsidó emlékhelyei.....	135
IV. NEGYEDIK RÉSZ: KOLOZS MEGYE.....	136
IV.1. Kolozsvár.....	136
IV.1.1. Kolozsvár és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei.....	136

IV.1.2. Hitélet a zsidó Kolozsváron. A kongresszus hatásai.....	139
IV.1.3. A zsidó aranykor Kolozsváron. A zsidóság szerepe a gazdasági és szellemi élet fellendítésében	143
IV.1.4. Zsidó élet a két világháború közt Kolozsváron. A zsidó közösségek pusztulása: a holocaust	145
IV.1.5. A Kolozsvárra hazatérő kevesek fogadtatásáról és sorsáról	150
IV.1.6. Zsidó emlékhelyek Kolozsváron. A Házsongárdi temető.....	152
IV.1.7. Oral history.....	160
IV.2. Dés.....	163
IV.2.1. Dés és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei	163
IV.2.2. Zsidó vallási élet Désen. A kongresszus hatásai	164
IV.2.3. A dési aranykor: zsidó vállalkozók és művészek.....	165
IV.2.4. A dési zsidóság 1918-1940 között. Dés a vészkorszakban	167
IV.2.5. A dési zsidóság emlékhelyei	171
IV.2.6. Oral history.....	174
IV.3. Torda	178
IV.3.1. Torda és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei.....	178
IV.3.2. A tordai zsidóság hitélete és intézményei	179
IV.3.3. Torda zsidóságának gazdasági és szellemi teljesítménye	180
IV.3.4. Torda zsidósága az 1848-as forradalom idején. Torda a második bécsi döntés után.....	180
IV.3.5. Zsidó emlékhelyek Tordán: a zsinagóga és a temető.....	181
IV.3.6. Oral history.....	181
IV.4. Bánffyhunyard.....	182
IV.4.1. Bánffyhunyard zsidóságáról.....	182
V. ÖTÖDIK RÉSZ: FEHÉR MEGYE.....	183
V.1. Gyulafehérvár	183
V.1.1. Gyulafehérvár és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei	183
V.1.2. Zsidó intézmények és hitélet kialakítása Gyulafehérváron. A zsidó kongresszus hatásai	188
V.1.3. Hiányzó aranykor: a gyulafehérvári hitközség speciális helyzete.....	190
V.1.4. Hitközségi élet Gyulafehérváron a második világháború után.....	190
V.1.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: zsinagógák és zsidó temetők Gyulafehérváron	191
V.1.6. Oral history	192
V.2. Tövis	193
V.2.1. Tövis zsidósága	193
V.2.2. Oral history	193
VI. HATODIK RÉSZ: MAROS MEGYE.....	194
VI.1. Marosvásárhely	194
VI.1.1. Marosvásárhely és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei.....	194
VI.1.2. Zsidó intézmények kialakítása Marosvásárhelyen. A zsidó kongresszus hatásai	198
VI.1.3. A marosvásárhelyi zsidóság 1918-1940 között és a bécsi döntés nyomán ...	199

VI.1.4. A zsidó közösségek pusztulása: a holocaust. Zsidók Marosvásárhelyen a vészidőszak után	200
VI.1.5. A zsidóság szellemi teljesítménye Marosvásárhelyen	202
VI.1.6. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: zsinagógák és temetők Marosvásárhelyen ...	204
VI.1.7. Oral history	208
VI.2. Szászrégen	212
VI.2.1. Szászrégen és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei	212
VI.2.2. A zsidóság hitéletének megszervezése Szászrégenben. A kongresszus hatásai	215
VI.2.3. A szászrégeni zsidóság gyarapodása	216
VI.2.4. A szászrégeni zsidóság pusztulása: a holocaust	216
VI.2.5. A zsidóság emlékhelyei Szászrégenben	217
VI.3. Segesvár	219
VI.3.1. Segesvár és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei	219
VI.3.2. A segesvári zsidóság helye a gazdasági-szellemi életben	220
VI.3.3. A segesvári zsidóság pusztulása: a holocaust	221
VI.3.4. Segesvári zsidó emlékhelyek	222
VI.4. Egyéb Maros megyei települések: Náznánfalva, Ludas, Dicsőszentmárton....	223
VI.4.1. A náznánfalvi zsinagóga és temető	223
VI.4.2. Ludas zsidósága és emlékhelyei	224
VI.4.3. Dicsőszentmárton zsidóságáról	227
VII. HETEDIK RÉSZ: TEMES MEGYE	228
VII.1. Temesvár	228
VII.1.1. Temesvár és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei	228
VII.1.2. Zsidó intézmények kialakítása Temesváron. A zsidó kongresszus hatásai ..	229
VII.1.3. A temesvári zsidóság szerepe a gazdasági és szellemi élet fellendítésében a kiegyezéstől az első világháborúig	230
VII.1.4. Temesvár a vészidőszakban. A zsidóság megmenekülése	232
VII.1.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: zsinagógák és zsidó temetők Temesváron ..	233
VII.1.6. Oral history	235
VII.2. Lugos	236
VII.2.1. Lugos és környéke. A lugosi zsidóság	236
ERDÉLY ZSIDÓ TÁRSADALMA A TEMETŐK TÜKRÉBEN	237
IRODALOM	250
ABSTRACT	278
KÉPMELLÉKLET	II. kötet

BEVEZETÉS

A. TÉMAVÁLASZTÁS, MÓDSZER, TÉZISEK, KIVÁLASZTOTT MEGYÉK

Amikor Erdélyről beszélünk, meglehetősen könnyen összetévesztünk több, időben-térben egymást nem egészen fedő fogalmat. Aki a mai állapotokra gondol, az a román-magyar határtól a Keleti és Déli Kárpátok hegyvonulatának gerincéig terjedő területet érti alatta. A földrajzban járatosabbak tudják, hogy Erdélynek igazából e földnek csak egy részét, az ún. Erdélyi-középhegység- és a Kárpátok közötti tájat volna szabad nevezni. Végül a történelem ismerői szerint az egykori Erdélyi fejedelemség nagyobb volt e földrajzi Erdélynél, de akkori határai nem azonosak a mai magyar-román határral: Kárpátalja felé északabbra, a Szamos-völgyénél és a Marosnál pedig beljebb húzódtak. A földrajzi értelemben vett Erdély a Szamos, a Maros, az Olt és mellékfolyóik tágas medencéjéből, valamint az azt körülvevő hegyekből áll.¹ A disszertáció szempontjából az elmondottaknak az a lényegi eleme, hogy amikor Erdélyről fogunk beszélni, a mai Románia politikai-adminisztratív kereteiben található régióra gondolunk, a Partiumot is beleértve. Másrészt, ha azt mondjuk, *megye*, akkor a Románia aktuális közigazgatása szerinti *județe* gondolunk.

Az *Erdély* fogalom értelmezése a zsidóság szempontjából is problematikus. „A történelmi Erdélyben aránylag egységes a zsidóság múltja. A peremvidékeken (Bánság, Bihar, Szatmár) viszont más törvények szabták meg életkereteiket.”² Ebben a disszertációban – a tényeknek megfelelően – ezeket is az erdélyi sors részeseiként vesszük számba. Megjegyzendő, hogy utóbb e vidékeken a zsidóság sokkal nagyobb súlyra tett szert, mint a történelmi Erdélyben.

Erdély zsidó közösségeinek története része úgy a magyar, mint a román történelemnek, és egyedisége is részben ezzel magyarázható. Az erdélyi zsidóság történetében hat nagyobb korszakot különböztethetünk meg. Ezeket a magyar és a román történelem olyan fordulatai határozzák meg, amelyek a zsidóság megítélésében is változásokat hoznak: 1) A fejedelmi kortól az első emancipációig terjedő korszakban Erdély a vallásszabadság földje és egyúttal a zsidóság megtelepedésének³ korszaka is. 2) A második korszak az 1848/49-es

¹ Barta Gábor: *A történelmi Erdély és határai*. In Herner János (szerk.): *Erdély és a Részek térképe és helység-névtára* (Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján), Szeged, 1987, 207. old.

² Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben I*. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 7. sz., 1994, 6. old.

³ Erdélyben először Gyulafehérváron telepednek le szefárd zsidók, akik a Magyarország felé vivő kereskedelmi útvonal mentén fekvő fejedelmi székvárosban kedvező megélhetési feltételeket találnak. 1591-ben már hitközséget alapítanak. Bethlen Gábor 1623-as kiváltságlevelében engedélyezi a bekerített városokban való letelepedést a törökországi zsidók számára. Szabad kereskedési jog és vallásgyakorlat biztosítása mellett mentesíti őket az Európában szokásban lévő zsidójelek viselésétől.

forradalommal kezdődik – felszabadítva a zsidókat a feudális kötöttség alól – és az 1867-es kiegyezésig, illetve az első zsidó kongresszusig terjed. Erre a korszakra tehető a zsidó közösségek zömének megalapítása és a zsidóság elterjedése az erdélyi városokban. 3) Az 1868-tól 1918-ig terjedő korszak a vallásilag megosztva élő, emancipált zsidóság aranykora Erdélyben. 4) Az 1919-1940 közötti korszakra a beilleszkedés, a romániai felekezeti keretek kialakítása jellemző, valamint a korlátozó intézkedésekkel és a fokozódó antiszemitizmussal való szembenézés. 5) Az 1940-1944-es évek a teljes jogfosztottságot, a tömeges pusztulás időszakát jelentik. 6) 1945 után az életben maradtak a hitközségi kereteket újra kialakítják. Mások kommunistaként eltávolodnak addigi hitéletüktől. Ismét mások a kivándorlás útjára térnek, 1970 után gyakorlatilag megszűntette Erdély kisvárosaiban a hitközségi életet.

* **E disszertáció témaválasztása** – mindenek előtt – etikai elkötelezettségű. Célja temetői fényében foglalkozni egy olyan néppel, melynek fiai milliósámból nélkülöztek a természetes végtisztességet, mint utolsó állomást: testük porrá és hamuvá lett, vagy jeltelenül hever Európa országútjain. Az erkölcsi-érzelmi készletének alapot teremt az a tudományos meggyőződés, hogy „a maguk kivetettségében, elhagyatott szépségében”⁴ a közép-kelet-európai zsidó temetők a helyi történelem mindmáig látható, hűséges tanúi maradnak. Nyomukban életre kelthető sok-sok egykori virágzó közösség.

* A sírkövek és a temetők sorsa mindig nyomon követte a közösség sorsát. Ha valamely terület zsidóságát felszámolták, előbb-utóbb a temető is hasonló sorsra jutott: városfalat erősítettek meg a kövekből, különböző építkezéseknél használták fel őket. A feliratokat gyakran le sem csiszolták, így részben máig fennmaradtak. A beépítés némelykor oly „jól” sikerült, hogy az épület veszélyeztetése nélkül ki sem lehetne bontani. Máskor a zsidó temetők bántalmazása mintegy megelőzte a hitközséget fenyegető veszélyt.

* A temetők sorsa szervesen kötődik a város történetéhez. Ezáltal nyilvánvalóvá lesz, hogy egy város története bemutatható temetőinek sorsán keresztül. Talmudi előírás szerint az *élők házá*t mindig a városon kívül helyezték el, a lakott települések szélétől számított legalább ötven rőfnyi távolságban.⁵ A város terjeszkedésével párhuzamosan a temető előbb-utóbb a település belsejébe szorult, az újabb épületek mintegy közrefogták azt. Természetesen, hasonló a helyzet más felekezetek temetőinél is, ám a zsidó vallás szigorúbban ragaszkodik ahhoz, hogy a halottak nyugalma ne zavarják, másrészt a hitközség nehezebben tudott új területet szerezni. Így gyakrabban láthatunk a város házai közé ékelt zsidó halottasházat és

⁴ Raj Tamás: *Bevezetés* Sáros László – Váli Dezső: *Tanú ez a kőhalom* c. könyvéhez. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1993.

⁵ Baba batra 2.9.

sírkertet, mint keresztényt. Új sírkert létrehozása vagy akár a régi bővítése mindig a helyi hatóság kegyeitől függött. Új temető létesítése olykor járványokhoz kötődött. A járvány visszahúzódása után nem egyszer már kizárólag az új temetőt használták, máskor szükségessé vált az ideiglenes temetkezési hely fölszámolása, a sírok exhumálása a régi temetőbe.⁶

* Bizonyos értelemben a temetők (esetenként a zsinagógák) többet árulnak el a zsidó társadalomról, mint az írott dokumentumok. Ha például elolvasok egy dokumentumot egy adott időben Kolozsváron tartózkodó zsidó kereskedőről, vagy egy udvari zsidó orvosról, akkor abból a dokumentumból nem feltétlenül tudom meg, hogy az a kereskedő kolozsvári lakos volt-e, vagy esetleg csak – mondjuk – észak felől jött és Bécs felé tartott. A zsidó orvosról sem fogom feltétlenül megtudni, hogy az uralkodó orvososa volt-e, vagy csupán adott helyen és időben a megbetegedett koronás fő aktuális egészségi állapotát volt hivatott rendezni. Fentiekkel szemben az emlékhelyek – a temetők és a zsinagógák – stabil jelenlétről, szervezett közösségi életről tanúskodnak.

A temető a történész, a régész, a szociológus számára felbecsülhetetlen kincseket, dokumentumokat, páratlan értékű adatokat, tudományos útbaigazításokat adhat. A néprajz számára a temetkezés történeti hagyományai, a népművészet részét képező ábrázolások, feliratok, dekoratív elemek, a hagyományokból és környezeti hatásokból merítkező összetett szimbólumvilág az elsődleges. Emellett egy-egy közösségnek sajátos hiedelemvilága is van,⁷ melyről a temető sokat elárul. A motívumkeresés, a szimbólumok, az ikonográfia sajátos módszertanára való tekintettel, a kérdéskör részletes tárgyalására külön *Ikonográfiai bevezetőt* szánunk.

Ez a tanulmány alapvetően interdiszciplináris jellegű, a történelem, szociológia, szociálintropológia, zsidó hagyománytörténet, néprajz, szemiotika, vallástörténet mezsgyéjén mozog, mely diszciplinák tárgya lehet ugyan közös, de módszertanuk gyakran eltérő. A felsorolásból nem maradhat ki a nyelvtudomány sem. Gondoljunk például a feliratok nyelvére, vagy a szövegkorpuszok tömörített jellemkép-rajzoló funkciójára a sírköveken, vagy a textusok, sírversek modernizációt tükröző jellegére, mentalitástörténeti változásaira.⁸

⁶ Ez vitákra adott okot, mert a rabbik hagyományosan – a Szanhedrin 46a. alapján – megengedhetetlennek tartották a sírok megbolygatását.

⁷ Pocsai Judit – Tóth László: *Csöndes kertek* Mezőgazdasági Kiadó Kft., Budapest, 1990. 6. old.

⁸ Vö. Prof. Dr. Schöner Alfréd 2008 évi MTA-OR-ZSE kutatási jelentését, Ábrahám Vera textusokkal és sírversköltéssel kapcsolatos gondolatait (Ábrahám Vera: *Lőw Immánuel sírversei. Textusok a szegedi neológ izraelita temetőben*. In: *Magyar Zsidó Szemle füzetek 3* – sorozatszerkesztő Lichtmann Tamás – Budapest, 2009, 11-12. old.), Sarosác György sírjelekkel és temetőpoétikával kapcsolatos gondolatait (Duro Šarošac: *Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek*, Krónika Kiadó, Pécs, 2003) és Gaal György elmékedéseit a kolozsvári Házsongárdi temető zsidó sírkövei kapcsán (is) (Gaal György: *Tört kövön és porladó keresztén. Pusztló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben*, Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003, 106-109. old.)

Tézisek. Erdély zsidó társadalmával – elsősorban – a temetők tanulmányozása alapján foglalkozni igen összetett kérdéskör. A Moshe Carmilly-Weinberger, Gál Ernő, Gaal György, Spielmann Mihály, Erdélyi Lajos, Csirák Csaba által elindított tudományos folyamathoz csatlakozva ez a tanulmány kísérletet tesz e kérdéskör újragondolására és kiegészítésére saját kutatások tapasztalataival és konklúzióival.

1) „Erdélyben a zsidók magyarul halnak”⁹ – mondja Erdélyi Lajos. Moshe Carmilly-Weinberger lényegében ugyanezt vallja – érzelmi töltet nélkül, inkább szkeptikusan. Igaz-e, érvényes-e ez a megállapítás, általános érvényű-e, vagy időszakhoz, helyhez, történelmi eseményekhez kötött? Érvényes-e Trianon után, a második bécsi döntés után? Hogyan jelentkezik Észak- illetve Dél-Erdélyben? Hogyan alakul a kérdés Auschwitz után? Hogyan alakul a felszabadulás éveiben Romániában?

Célunk bebizonyítani, hogy a magyarsághoz való asszimiláció, illetve a kettős identitás kérdésére adott válaszok sokrétűek, korok, helyek, történelmi helyzet függvényében. Az uralkodó rendhez, a hatalomhoz vagy a domináns kultúrához való igazodás, asszimiláció, integráció, szeparáció, kettős identitás kérdése a zsidóság különböző társadalmi-felekezeti csoportjai szerint is más és más. A lehetséges válaszok sokszínűségét fogjuk bemutatni, anélkül, hogy kételkednénk abban: ha valamiféle summázás, valamilyen „társadalmi eredő” kimutatása lehetséges volna, Erdélyi Lajosnak bizonyára igaza lenne. E tanulmány megkísérli az erdélyi közösségek valóságát felmutatni, tudományosan megoldható feladatként kezelve a rekonstruálást: a hajdani gazdag, pezsgő és változatos zsidó közösségi élet különböző formáinak létezését és annak bemutatását, hogyan jelentkezik mindez a jelen temetőinek megmaradt sírkövein. A sírkövek feliratainak nyelve e tézis bizonyításának elsődleges eszköze.

2) Az Erdély zsidó temetőit fókuszba állító kutatás *második tétele* a következő: Nagy lélekszámú és erős volt az erdélyi zsidó társadalom. Meglepő módon ennek igen kevés nyoma van a tudományos köztudatban. Kevesen tudják például azt, hogy Szatmár megyének abban a részében, amely aktuálisan Romániához tartozik, 131 (százharmincegy) zsidó temető van, címmel, megbízott gondnokkal, megtekinthető – bár helyenként romos – állapotban. E tétel másik végpontja az, ami Ruth Ellen Gruber könyvében¹⁰ egész Romániára vonatkozóan jelenik meg: Bár vannak zsidók Erdélyben, és él a közösségépítés vágya is, de a zsidó közösségi élet valósága megszűnt a holocausttal. A vidéki zsidóság eltűnésével a disszertáció

⁹ ERDÉLYI: 1994, 42. old.

¹⁰ GRUBER: 2010, 253. old.

címében megfogalmazott, „a kezdetektől napjainkig” időszak így fogalmazható át: „a letelepedéstől a holocaustig”. Sok esetben a zsidó közösségek hanyatlásnak indultak még azelőtt, hogy a nácik és a náciizmussal együttműködők szisztematikusan és brutálisan pusztítani kezdték volna. Célunk bebizonyítani azt is, hogy a Habsburg Birodalom összeomlása, az országhatárok újrajzolása és az utódállamok létrejötte gyakran elvágta a városi közösségeket hagyományos kapcsolatrendszeriktől, ennek következményeként pedig az itt élő közösségek elvesztették jelentőségüket. Visszatekintve a XIX. századra, a technikai, társadalmi és jogi fejlődés tervezetlenül, akaratlanul is kihatott a zsidó közösségi életre, például a Habsburg Birodalomban a lakhely és szabad mozgás korlátozásának megszüntetése 1848-ban, majd 1861-ben. Ezek a törvények gyakran jelentős gazdasági és demográfiai hatással voltak az egyes zsidó közösségekre: a nagy és közepes városok felé irányuló migrációs hullámot indítottak el. Nem kis jelentősége volt a nagy vasútépítések során jelentkező gazdasági és demográfiai változásoknak.¹¹ Ezek a társadalmi mozgások tetten érhetők a zsidó temetők sírkövein. A szimbólumok, a feliratok nyelvének változása mellett a sírkövek dátumai is fontos szerephez jutnak e tézis bizonyítása során.

Disszertációm következő két tézise szervesen kapcsolódik az előző kettőhöz; ugyanakkor egymástól is szétválaszthatatlanok:

3) Az erdélyi zsidóságnak a történelme is fehér folt, de különösképpen ismeretlen az az óriási szellemi teljesítmény, amivel nemcsak a zsidóság, hanem a magyar kultúra és az egyetemes művelődéstörténet joggal büszkélkedhetne. A zsidóság temetőit tanulmányozva ez az aspektus is nyilvánvalóvá válik. Kohn Sámuel szomorúan kérdezné: mit ér egy zsidó tudós, ha erdélyi, főleg ha magyarul beszél? E tézis bizonyítása során az erdélyi szellemi életnek elsősorban azon alakjait szeretném felmutatni, akiket az egyetemes illetve a magyar kultúratörténet kevésbé ismer.

4) Negyedik tézisem két alponthban kívánja indokolni – illetve a temetők világán keresztül bizonyítani –, hogy Erdély zsidóságának helye van a zsidóság egyetemes történetében, és pedig a maga egészen specifikus módján, ugyanis ez volt az a térség, ahol **a)** a szefárd zsidóság a lehető legközelebb került az askenázi zsidósághoz; **b)** és ez volt az a térség, ahol együtt lélegzett az erős erdélyi zsidó ortodoxia a haszidizmus erdélyi változatával és a polgárosult városi zsidósággal.

5) Az első négy téziseből következik az ötödik: az erdélyi települések emlékhelyein, elsősorban a temetőkön keresztül a hajdani zsidó közösségek leírhatók, a társadalmi

¹¹ Michael Miller: *A nikolsburgi zsidó temető: az „ir vaem bejسرائيل” végső temetése*. In: *Múlt és Jövő*, Új folyam XVIII., 2007/3, 105-106. old.

mozgások kikövetkeztethetők. A jól ismert egykori közösségek jellemzőinek a temetők adatai által kínált információkkal való összevetése arra ösztönöz, hogy a nem ismert, kevésbé ismert, vagy a feledés homályába merült közösségek is leírhatók legyenek temetőik, temető-reziduumaik alapján.

A *Tézisek* bevezető mondatában említettem néhány fontos nevet, kiknek a nyomdokain járok. A „névsor” természetesen kiegészítésre szorul, elsősorban azért, mert az előttem járók szintén valakik nyomdokában jártak, másodsorban pedig azért, mert nem egymagukban jártak ott. Moshe Carmilly – Weinberger Eisler Mátyás nyomvonalán indult el.¹² Erdélyi Lajos nem írt nagyívű összefoglaló tanulmányokat az erdélyi zsidóságról, de ő volt az, aki felhívta a figyelmet, hogy miről beszélnek az erdélyi zsidó temetők, és pedig egy olyan korszakban, amikor e témával kapcsolatos megszólalás erkölcsi tettnek minősült. Emellett fotóalbumai¹³ által arra is megtanított, hogyan kell hozzákezdeni a temetőfényképezéshez, és megosztotta tapasztalatait az őt követni kívánókkal. Erdélyi Lajos maga is együttgondolkodott olyan személyiségekkel, mint Gáll Ernő és Gaal György, valamint Spielmann Mihály. Gaal György a kolozsvári *Helikon* hasábjain maga is elmondja, hogy az erdélyi zsidóság kutatói mind a mai napig Eisler Mátyásra, szefárd vonatkozásban pedig Singer Jakabra hivatkoznak.

Az Erdély zsidó társadalmára vonatkozó irodalom gyakorlatilag visszavezethető két forrásgyűjteményhez, melyek közül az egyik magyar, a másik román nyelvű, így e disszertáció írója mindkettőt eredetiben olvashatta. Az egyik mű a *Magyar Zsidó Oklevéltár* tizennyolc kötete. Szerkesztői Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor – majd egyedül Scheiber Sándor –, akik „levéltárosok önfeláldozó – esetenként névtelen – közreműködésével iratok tömegét ásták elő és tették közzé a magyar, s benne az erdélyi zsidó történelemről”. Összefoglaló történeti feldolgozását a MZSO lapjain közölt erdélyi anyagnak elsőként Moshe Carmilly – Weinberger kísérelte meg.¹⁴ A másik, román nyelvű forrásgyűjtemény: *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*. Az 1986-, 1988- és 1990-ben megjelent kötetek szerkesztői közül Erdélyi Lajos vonatkozásában már beszéltünk Spielmann Mihályról,¹⁵ akinek széles látókörű és imponáló műveltségű professzor édesapját volt szerencsém személyesen ismerni: marosvásárhelyi orvostanhallgatóként részt vehettem orvostörténeti

¹² CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 9. old.

¹³ Erdélyi Lajos: *Régi zsidó temetők művészete*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980 és Erdélyi Lajos: *Az élők háza* (a sírköves felvételek szövegét Jólesz László fordította), Héttorony Könyvkiadó, Budapest, 1994.

¹⁴ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 9. old.

¹⁵ A II. kötet első részének egymaga a szerkesztője.

előadásain. Az *Izvoare...* kötetei Erdélyi Lajos ajándékként kerültek tulajdonomba, amiért nagy hálával tartozom.

Az említett forrásmunkák mellett, disszertációm előkészítésében fontos szerepet játszottak a memorbuch jellegű kiadványok, évkönyvek, hitközségi monográfiák és ezek szekunder irodalma. Figyelemben részesítettem az emlékezés jellegű – oral history – írásokat, névsorokat, listákat, riportokat, illetve a különböző periodikákat. Az *oral history* fejezeteknek a disszertáció speciális részeibe való rendszeres beiktatásán sokat töprengtem. Mi emberek szeretünk emberi sorsokba ágyazottan szemlélni eszméket és történéseket, „emberi cselekedetekben megvalósultan elemezni az értékeket. Nagyobb így a hitele, mélyrehatóbb a hatása.”¹⁶ Az *oral history* az erdélyi zsidó társadalom – úgy a hagyományhű ortodox, mint a kettős kötődésű társadalom – leírására igen alkalmasnak tűnt, más módszerek mellett. Alkalmaztam is következetesen minden egyes erdélyi megye vonatkozásában. Hogy miért? Azon túl, hogy az *oral history* módszere valahogyan ki tudja aknázni az erdélyi társadalom sajátos rezdüléseit, a megfontolás elsősorban etikai. Mert ahogy Fodor Sándor kolozsvári író mondja: *Nemcsak nagy emberek mutathatnak – és mutatnak példát hűségből és más, követésre méltó emberi tulajdonságokból. Egyszerű emberek is szoktak – csakhát ha már tanulunk valakitől valamit, látványosabb dolog nagy embertől tanulni, mint hajlott hátú öregasszonyoktól, félkótya vénemberektől.*¹⁷ Az *oral history* történeteinek rögzítésekor mindvégig az objektivitás megőrzésére törekedtem.¹⁸

Erdély zsidó közösségeinek a zsidó temetők fényében történő vizsgálatára hét kiválasztott megye legnagyobb városai/települései, illetve azok temetői alapján fog sor kerülni:

1.) **Szatmár megye** (ezen belül elsősorban Szatmárnémeti és Nagyvárad). Indoklás:

- Nagy lélekszámú közösségek éltek e helyeken, ahol kiegyensúlyozott arányban volt képviselve az ortodox, a haszid és a status quo „felekezet”.¹⁹
- Ezekre a városokra, illetve zsidó közösségeikre kifejezetten érvényes az a megállapítás, hogy Közép-Európa összeér Kelet-Európával. A reformok által

¹⁶ CSETRI-IMREH: 1980, 5. old.

¹⁷ Fodor Sándor: *Tíz üveg borvíz. Tűnődés séta közben*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, 34. old.

¹⁸ Az I.1.6-ban leírt, F.M.-val felvett interjút például úgy készítettem, hogy első vonalban az alany mellé vele egykorú és azonos közegből származó „társat” ültettem. Az interjúból csak azokat a tényeket őriztem meg, ahol a közlésekkel az interjúalany „társa” is egyetértett. Második vonalban ugyanazt a F.M.-t úgy interjúvoltam meg, hogy egy második „társat” ültettem mellé. Emez egy generációval fiatalabb volt, de ugyanabból a közegből származott. A továbbiakban a módszer ugyanaz volt. (Nyilván a más szerzőktől átvett, szóban vagy írásban közölt interjúk más és más módszerekkel készültek.)

¹⁹ A „keleti” és „nyugati” ortodoxia bizonyos településeken egyértelműen szétvált, más helyeken inkább az egybemosódás volt jellemző.

átható, az erdélyi városokban uralkodó irányzattá vált osztrák-magyar zsidó tradíciók itt találkoztak a korábbi idők fő településformájával, a stettl.

- A disszertáció szerzőjének szülővárosaként, Szatmárnémeti és környéke jó terepismeretet, személyes tapasztalatokat jelent, melyek összevethetők a családi és baráti kör emlékezete által kínált adatokkal.

2.) **Máramaros megye** (ezen belül elsősorban Máramarossziget). Indoklás:

- A gazdag népi hagyományairól híres Máramaros egyik legjelentősebb – a zsidóság szempontjából kétség kívül a legjelentősebb – városa Máramarossziget.
- Ez a város a haszidizmus központja és sok karizmatikus csodarabbi²⁰ működési helye.
- Erdélyi viszonylatban itt látható ma is az egyik leggazdagabb szimbólumvilágú zsidó temető, egyúttal ismert rabbik temetkezési helye.
- Máramarossziget az askenáz és szefárd zsidóság közös világa volt.²¹
- A Nobel-békedíjjal kitüntetett holocausttúlélő író, Elie Wiesel szülőföldjeként Máramaros és környéke az erdélyi zsidó világ egyik fókuszpontja.
- A zsidó szegények, a kétkezi dolgozók, földművesek, erdőmunkások, a „páriák” világának kutatási helye²² Máramarossziget és környéke. Ennek a világnak a jiddis nyelvű folklóráját jegyezte le Eisikovits Mihály zeneszerző.²³

3.) **Bihar megye** (ezen belül elsősorban Nagyvárad). Indoklás:

- Nagyvárad képviseli – Kolozsvár mellett – a legnagyobb lélekszámú, polgárosult zsidóság által lakott erdélyi várost.
- A nagyváradi zsidóság teljesítménye (elsősorban szellemi teljesítménye) kiemelkedő, az egész magyar nyelvterület és Európa viszonylatában is.
- Jelentős rabbiszemélyiségek (például a neológ Kecskeméti Lipót), írók, művészek, építészek hagyatéka fémjelzi a nagyváradi zsidóság munkáját, társadalmi, művelődéstörténeti szerepét.

4.) **Kolozs megye** (ezen belül elsősorban Kolozsvár). Indoklás:

²⁰ Máramarossziget volt a Sátoraljaújhegyről származó Teitelbaum dinasztia központja. (Kiss Erika: *Emlékezés Máramaros zsidóságára*. In: *Nyomkeresők nyomában*, Logos Kiadó, Budapest, 2011, 236. old.)

²¹ A máramarosszigeti szefárd hitközség 1887-ben alakult. Kiemelkedő alakja Danzig Samu szefárd főrabbi (1875-1944), aki 1907-1944 közt gyakorolta rabbifunkcióját.

²² Erről a világról beszél a két világháború közötti korszak riporter-felfedezője, F. Brunea-Fox és nyomában Beke György sok érdekes, „oral history” kategóriába sorolt történettel ismert meg (BEKE: 1983, 155-161. old.)

²³ Kányádi Sándor elkészítette a dalok magyar fordítását (*Erdélyi jiddis népköltészet* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.)

- A kolozsvári zsidó közösség az egyik legnagyobb lélekszámú és mindenképpen a legerősebb közösség. Kultúrája, intézményei, a sajtó, a színjátszás, megannyi tényező tette ezt a közösséget az erdélyi zsidóság körében ismertté és elismertté.
- Kolozsváron a zsidóság zöme beilleszkedett a polgári réteg gerincét alkotó felső középosztályba, és olyan foglalkozást űzött, amely a romániai zsidók számára tiltottnak számított.
- A kolozsvári ortodox és neológ hitközség vezéregyéniségei közül kerültek ki az erdélyi cionizmus irányadói is (Glasner Moshe Shemuel az ortodox hitközség- és Eisler Mátyás a neológ hitközség főbbijja).

5.) **Fehér megye** (ezen belül elsősorban Gyulafehérvár). Indoklás:

- Erdélyben először Gyulafehérváron sikerült letelepedni néhány szefárd zsidónak (1591-ben már hitközséget alapítottak²⁴). A Bethlen Gábor 1623-as kiváltságlevelében megfogalmazottaknak csak itt sikerült érvényt szerezni, mert más városok külön-külön dönthettek a befogadás felől.
- 1848-ig a hivatalosan elismert egyetlen erdélyi hitközség a gyulafehérvári: minden Erdély területén élő zsidót idetartozónak tekintenek.
- A gyulafehérvári askenáz és szefárd zsidóság összetett kapcsolatrendszerét tovább bonyolították a román-magyar konfliktust újra és újra kielező események. Érdekes módon a gyulafehérvári zsidóság 1920 után is megtartotta magyar ügykezelési nyelvét. Ismerve Gyulafehérvár történelmét, ez nem volt olyan magától értetődő, mint például Nagyváradon.

6.) **Maros megye** (ezen belül elsősorban Marosvásárhely, Szászrégen, Segesvár és Ludas). Indoklás:

- A marosvásárhelyi közösség – bár nem nagy lélekszámú – de jellemzően reprezentálja a Székelyföld zsidóságát, annak jellegzetes foglalkozásbeli rétegződésével, ahol kezdetben jelentős szerepet kap a só szállítása és adás-vétele.
- A Marosvásárhelyi Orvostudományi Egyetem tanári karának zsidó származású személyiségei, az általuk létrehozott, illetve a róluk szóló irodalmi művek gyakran forrásmunkaként használhatók.

²⁴ HARASZTI: 1999, 61. old.

- E disszertáció szerzőjének közel két évtizedes lakóhelyeként Marosvásárhely és környéke²⁵ kínálja mindazt az előnyt, amely helyismereti, mentalitástörténeti szempontból jelentősnek mondható.

7.) **Temes megye** (ezen belül Temesvár). Indoklás:

- A zsidóság erdélyi letelepedése – Gyulafehérvár mellett – Temesvárral kezdődött.
- Temes megye jól reprezentálja a bánáti régiót.
- Szemben a már említett megyékkel, Temesváron hangsúlyos a szefárd jelenlét.
- Míg a többi vizsgált megye esetében adott időszakban az észak-erdélyi magyar politika-, addig Temes megye esetében a dél-erdélyi román politika hatása érvényesült.
- Temesvár zsidósága megmenekült a deportálástól és a vészkorszak legdrámaibb végkifejletétől. Ebben a minőségében jellemezhető, szembehelyezve a várost a többi vizsgált megye településeivel.

A fókuszba emelt hét megye településeinek temetőinél:

- a.) Ki fogjuk mutatni, hogy a feliratok nyelve híven tükrözi úgy az ortodoxiához való tartozást (egynyelvű, héber feliratok), a Magyarországhoz vagy a románsághoz való asszimilációs készséget (héber-magyar feliratok ill. héber-román feliratok), mint a kereszténység vagy a cionizmus hatását. A modernizáció átalakító hatása és a közösség erre adott válaszai a kulturális, közösségi, vallási jelenségek megnyilvánulásaiban tükröződnek²⁶, így a sírköveken is megmutatkoznak.
- b.) Ki fogjuk mutatni, hogy a temetők szimbólumai, formavilága, még a sírkövek anyaga is tükrözi a társadalmi- és foglalkozásbeli rétegződésnek.
- c.) A temetők fennmaradása, gondozottsága a mögöttes közösség sorsáról, életéről vagy pusztulásáról beszél, de sokat elárul a település jelenlegi politikai állapotáról, a demokrácia fokáról, anyagi háttéréről is. És nem utolsó sorban a kegyeletről, annak mélységéről. Megjegyzés: kegyeleti-etikai megfontolásból lehetőleg eltekintettünk a legújabbkori²⁷ sírkövek fényképezésétől.
- d.) Nem kifejezett célja a disszertációjának, de esetenként nem zárkózik el a sírköve-ábrázolás és szövegezés által nyújtott, az elhunyt jellemét tükröző szubjektív

²⁵ Szászrégen, Segesvár és Ludas bevásárlása árnyalja a képet, érintve az „átszabott” Magyar Autonóm Tartomány sorsát.

²⁶ Prof. Dr. Schöner Alfréd 2008 évi MTA – ORZSE kutatási jelentése alapján.

²⁷ Azon néhány esetről van szó, ahol élő hozzátartozókról tudok.

információk értékelésétől, amennyiben ez utóbbiak az objektív információk megértését erősítik. Tudjuk, hogy a sírvers a megörökítés olyan módszere, amely mellett, hogy megrajzolja az eltávozott tömörített jellemképét, költészeti-, néprajzi- és kultúrtörténeti értékkel bír²⁸.

- e.) A temetőket értő szemmel vizsgálva, azok önmagukban is bizonyítják, hogy a telket megvásároló zsidó közösség remélte a hosszú távú megtelepedést: az esetek zömében nem önkéntes döntés vétette kezükbe a vándorbotot.

A disszertáció részletes – megyénkénti – részeinek (hét rész) gondolatmenete, vonalvezetése a következő:

- 1.) A zsidó közösségek bemutatása, összefoglalva röviden a tudomány által elfogadott történelmi, településtörténeti adatokat, utalva levéltári, esetenként régészeti adatokra, Hevra Kadisa könyvekre, stb.
- 2.) A történeti tényekkel és egymással egybehangzó adatok felhasználásával felelevenítjük a különböző zsidó közösségek életét, sorsát.
- 3.) A zsidó temetők adatainak számbavétele következik: feliratok nyelve, sírkövek jellege, ikonográfiai, néprajzi adatok, különböző társadalmi-, vallási- és hatalmi csoportok egymásra hatása, elhalálozási dátumok jelentőségének vizsgálata.
- 4.) A 3.) pontba foglaltak egybevetése az előző két pontban fellehető adatokkal.

A tanulmány kitérői csak a legkritikább esetben lesznek exkurzus jellegűek vagy méretűek. Ahol egy adott közösséghez kötődő, esetleg egy bizonyos temetőben eltemetett személyiségre vagy történetre viszonylag részletesebben kitérünk, az egy bizonyítási eljárásnak lesz az eseti eszköze, illetve az alapgondolat alátámasztása lesz a fő célja.

A disszertáció – eredeti formájában – magába foglalt egy exkurzus jellegű fejezetet az erdélyi cionizmusról. Mivel a cionizmus végpontján rendszerint az alijázás áll, ez a téma nem vizsgálható helyi temetők tükrében. Ugyanakkor az erdélyi zsidó közösségek valóságához ez is hozzátartozik, nélküle az ábrázolás nem teljes. Ennek ellenére ez a fejezet – az oldalszám-korlátozás formai követelménye miatt – nem került be a disszertáció végleges változatába.

A disszertáció írása során gyakran vezetett megtorpanáshoz és különböző dilemmákat is gerjesztett az a tény, hogy a zsidóság erősen változó kategória. Változó történelmileg, s változó aszerint, hogy milyen szempontból vizsgáljuk. „Mást jelent korszakonként: - a törvények kitartanak zsidónak; - a zsidóság egyes rétegei összekapcsolódnak-e a történelmi

²⁸ Ábrahám Vera: *Lőw Immánuel sírversei*, Magyar Zsidó Szemlefüzetek 4. (sorozatszerk. Lichtmann Tamás), MTA – ORZSE Kultúratudományi Kutatócsoport, Budapest, 2009, 11. old.

progresszióval; - a befogadó nemzet feltörekvő vagy süllyedő csoportjaihoz közelednek-e.”²⁹ A zsidóságot vizsgálni még nehezebb és összetettebb feladat egy olyan régióban, ahol a földrajzi, történelmi adottságok sajátos társadalmpolitikai és hatalmi dinamikát eredményeztek: állandó változást a változóban.³⁰ Nem csoda tehát, ha Erdély zsidó társadalmát vizsgálva adott esetben csak „foltokban”, tendenciákban gondolkodhatunk. Az elmondottak mellett mást és mást jelent, ha belülről avagy kívülről közelítünk a zsidóság vizsgálatához: belső életét tanulmányozzuk, avagy a külső környezet szempontjából vizsgálódunk. A legfontosabb: a zsidóság társadalmi képződmény. Tovább árnyalja a kérdéskört, ha a zsidóságot a nemzetiség avagy a vallás / felekezet oldaláról szemléljük, figyelembe véve az előítéleteket, antiszemitizmust, csoportkonfliktusokat. Az Erdély zsidóságának vizsgálata során észlelt ellentmondásosság másik forrása a magyar-román konfliktusból/érdekkülönbözőségekből adódik. Példaként szolgálhat egy statisztikai adat, mely szerint a zsidók száma Erdélyben 1930-ban csaknem 200.000 lehetett. Erdélynek Romániához csatolása után (1918) a hivatalos statisztika az anyanyelv szerint csoportosította a népességet.³¹ A jiddis nyelvet a német kategóriába sorolta, ezért a jiddisül beszélő zsidókat nem sorolta a magyar népcsoporthoz. Ezáltal a magyarok lélekszáma csökkent Erdélyben. „Az 1930. évi román népszámlálás szerint a zsidó lakosság száma Erdélyben 178.699 fő volt; a magyarok szerint azonban 193.000, tehát a román statisztikában 14.301 fővel lett alacsonyabb a magyar anyanyelvűek száma.”³² Bizonyos statisztikai adatok esetenkénti ellentmondásosságának másik oka, hogy az országos jellegű zsidó *conscriptió*kából az erdélyi és bánáti zsidók nem egyszer kimaradtak. Ez azzal magyarázható, hogy Erdélyt Bécs a birodalomba való integrálása után is különálló egységként – fejedelemség, 1765-től nagyfejedelemség – kezelte. Később, a magyar közigazgatás nagyon is nagy jelentőséget tulajdonított Erdély zsidóságának bevonásába, mert a nemzetiségi területeken a magyar ajkú zsidók javították a magyar lakosság arányát.³³ Az 1941-es népszámlálás viszont – igaz, ez

²⁹ Halmos István: *Zsidóság a Holocaust után*. In: *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv* (szerk.: Szécsi József), OR-ZSE MTA Zsidó Vallástudományi Kutatócsoport, Keresztény-Zsidó Társaság, Budapest, 2004, 82. old.

³⁰ Külön kiemelendő, hogy a zsidóság, mint társadalmi konstrukció magában foglal(hat)ja a kikeresztelkedett zsidókat, illetve a vallási közösséggel kapcsolatot felmondott, például kommunista zsidókat is. Külön kiemelendő, hogy e csoportok nem bukkanak fel a zsidó temetőben.

³¹ Követve egyébként az 1910-es román állami népszámlálási hagyományt.

³² CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 43. old.

³³ „Az 1725-1728. és 1735-1739. évi zsidóösszeírásokban szerepelnek az Erdélynek tekintett területek közül: Arad, Bihar és Máramaros vármegyék és Szatmárnémeti város; az 1743-1745. évben csupán Arad és Bihar vármegyék találhatók; az 1746-1748. évből pedig kimaradt Bihar vármegye, ellenben Arad, Máramaros vármegyén és Szatmárnémetin kívül felvették Szatmár vármegye zsidó lakosságát is.” (CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 32. old.)

csak Észak-Erdélyre ad adatokat – használja a jiddis és héber anyanyelvkatégoriát, a zsidó nemzetiség kategóriát, sőt, a zsidótörvények alá tartozó személy kategóriát is.³⁴

Nem titkolom, sőt hangsúlyozom, hogy az erdélyi temetőkre vonatkozó információ- és képanyag mennyiségével is hatni szeretnék. Véleményem szerint a fentieket, mint „volument” (is) felmutatva, sikerül megláttatni, hogy az erdélyi zsidóság egy nagy, sokszínű és különleges világ volt, ami e temetők által elképzelhető, leírható, megérthető. Sajnálatos hátráltató, visszahúzó tényezője, alkalmanként kifejezetten „handicap”-je³⁵ volt munkámnak, hogy a disszertáció hagyományos formai követelménye miatt a képanyag akkor sem prezentálható párhuzamosan a szöveggel – hanem csupán mellékletek formájában – amikor az ikonográfia nem kiegészítője, hanem lényegi objektíválása a mondandónak.

A disszertációban feldolgozásra szánt megyék kiválasztott településeinek analitikus számbavételét kimerítve, végül szintetikus és komparatiztikusan kerül sor a tézisek bizonyítására és a konkúziókra. Ez az eljárás, bár egy régióra, majd egész Erdélyre vonatkozóan összegző, csupán része egy jóval nagyobb tanulmánytervnek, ami – hasonló módszerrel élve – számba veszi 1) Budapest és környéke; 2) Magyarország (megyék szerint); 3) a magyar nyelvterület (Felvidék, Kárpátalja, Vajdaság, 4) Európa országai zsidó közösségeinek múltját és jelenét temetőik tükrében. Ez a terv, szerzőjének szülőföldjéről, Erdélyből, másrészt jelenlegi lakóhelyéről, Budapestről kiindulva, egyre távolabbra kitekintve, mintegy koncentrikus körökben gondolkodva próbálja a maga idejében feltérképezni a még meglévő zsidó temetőket, remélve azt, hogy ezek a körök más helyek és idők tudományos terveinek koncentrikus köreivel fognak találkozni, inspirálva és munkára sarkallva újabb generációkat. Ez a tanulmányterv, illetve annak aktuális szegmense, e disszertáció, a maga ereje szerint kíván eleget tenni Scheiber Sándor tudományos programjának és felszólításának, „felelősséget érezve a magyarországi zsidó tudomány jelenéért és jövőjéért”.³⁶

Ez a disszertáció felhívja a figyelmet a *Kriterion* könyvkiadó szerepére, amely – az 1970-es évektől – ébren tartotta a zsidóságra, ezen belül is a zsidóság szellemi teljesítményére, az emlékhelyekre és a holocaustra való emlékezést Romániában, elsősorban Erdélyben.

³⁴ http://www.ksh.hu/statszemle_archive/viewer.html?ev=194&szam=01-03&old=1&lap=20

³⁵ Hasonló „handicap” volt a disszertáció oldalszám-korlátozása, ami megakadályozta az erdélyi megyék összességének feldolgozását. Ilyen körülmények között az elmaradt Szilágy- , Beszterce-Naszód- , Arad- , Krassó-Szörény- , Hunyad- , Szeben- , Brassó- , Hargita- és Kovászna megye feldolgozása egy majdani habilitáció anyaga lehet.

³⁶ Raj Tamás: *Zsidó tudományos tennivalók Magyarországon*. In: *A hagyomány kötelékében. Tanulmányok, a magyarországi zsidó folklór köréből* (szerk.: Kríza Ildikó), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 255. old.

B. IKONOGRÁFIAI BEVEZETŐ

1. A haláljelek hitbe- és kultúrába ágyazottsága

Élők és holtak a judaizmus világában. Amint a fejezet alcíméből kitűnik, ez a disszertáció a hajdan élő, virágzó zsidó közösségeket akarja bemutatni – elsősorban – a temetők világán keresztül. Ha hűek akarunk maradni a judaizmus szelleméhez, hangsúlyoznunk kell, hogy a judaizmus az élők és nem a holtak vallása. Az élők és a holtak világát el kell különítenünk egymástól. Amint Raj Tamás a *Zsidó eszmék és jelképek*³⁷ című művében hangsúlyozza:

A holtak és az élők világa(...) külön világ, amelyet – éppen az élők érdekében – szét kell választanunk egymástól. A Talmudban a halottat arámi nyelven bar-minán (egyenlő nem közülünk való) elnevezéssel illetik. Ha valakit eltemetünk, a hozzátartozót gyászszorfall kíséri vissza a sírtól, hogy elszakadjon a szeretett lény nyughelyétől, amelyet harminc napig (a gyászidő alatt) fel sem szabad keresnie. A gyászimát, a kaddist csak közösség (legalább tíz felnőtt férfi) jelenlétében szabad elmondani, hogy a gyászoló visszaskojjon az életbe, az emberek közé. És valahányszor elhagyjuk a temetőt, jobb kezünkkel egy fűcsomót tépünk ki, és azt magunk mögé dobjuk, elválasztva az élőket a holtaktól. Ilyenkor egy bibliai mondatot is szokás elismételni: „Virágozzanak, mint a mező füve.” (Zsoltárok könyve, 72. fejezet 16. vers.)

A zsidó vallás nagy tisztelettel emlékezik meg a halottakról, az ősök kultusza is jelentős helyet foglal el a liturgiában, ám a szertartások és a törvények mind az élőknek, s nem a holtaknak szólnak. Rövidre szabott életünkben kell helytállnunk, a jót és az életet választanunk, mert halálunk után nem kapunk újabb esélyt. Az élet vallásáról és vállalásáról szól a naponta többször is elmondott zsoltárvers: „Nem a holtak dicsérik az Örökkévalót, sem a néma világ lakói, hanem mi dicséjük az Urat, mostantól fogva mindörökké.” (Zsoltárok könyve, 115. fejezet 17-18. vers.)

A legősibb kulturális alaptörvények egyike: a halottat el kell temetni. A feleségét, Sárát gyászoló Ábrahám hettitákkal alkudozik a sírról.³⁸ A telek a rajta lévő barlanggal a hettitákról jogszerűen Ábrahámra szállt, temetőhelyül. Ábrahám így a halott (a múlt) révén szerzi meg a jövőt. A halott jelével a majdani élet ígérését. A halál az emberi élet része – így a temetés az emberi méltóság gesztusa. A sírokat „mindenki számára láthatóvá kell tenni: a sírok fölé valamilyen jelet (maccéba vagy macévá / álló kőlap vagy sírjel / cijum) kell állítani”. A sírkövet általában a temetés első évfordulóján szokás állíttatni.³⁹ A fejfa már keresztény hatásról tanúskodik. A fejfa a halott fejénél álló faragott faoszlop.⁴⁰ A sírdomb azon részéhez szúrták vagy ásták le, amely a halott feje fölött volt. Eredetileg fallikus szimbólum lehetett. A fejfák formája a helyi hagyományban gyökerezik. Régi kegyeletes szokás a zsidó társadalmakban a halottak nyughelyének emlékkövel való megjelölése. Némelyek már a harminc gyásznap után, mások pedig csak a gyászév elteltével állítanak

³⁷ Raj Tamás: *Zsidó eszmék és jelképek*. A zsidóság hitvilága és közgondolkodásának filozófiája, Saxum Kiadó, 9. 106-107. old.

³⁸ Mózes első könyve, 23. fejezet 14. vers.

³⁹ Oláh János: *Judaiztika*, Bookmaker Kiadó, Budapest, 2005, 146. old.

⁴⁰ Kemény fából hasáb alakúra, leggyakrabban téglalap alakúra kifaragott oszlop; mintegy kettő- négy méter hosszú.

sírkövet az elhunyt emlékére és tiszteletére.⁴¹ A sírkő állításának kettős a célja: 1) Hogy megörökítsük a halott emlékét. 2) Tanúskodik arról, hogy „drága halottaink iránti kegyelet még a síron túl is virraszt”.⁴² Végül arra szolgál, hogy ébrentartsa történeti tudatunkat. A temető a zsidó történet élő, kiapadhatatlan kútforrása.

A szemiotikában elsősorban Ch. S. Peirce nyomán három jeltípus különböztethető meg: az index (egyszerű jelzés, tartalommutató), az ikon (grafikus megjelenítés) és a szimbólum (jelkép). A sírjelek csak ikonok vagy szimbólumok lehetnek. A fejfákra vésett díszítőjelek ugyancsak lehetnek ikonikusak és szimbolikusak. A fejfák vagy sírkövek (természetesen nem minden típus) egy sor szemantikai információt formai jelekkel fejeznek ki. Némileg egyszerűsítve: férfi-női nemet faragással, az öreg-fiatal ellentétet színezéssel, a gazdag-szegény ellentétet pedig az oszlop méreteivel.⁴³

A haláljelek feliratai között jelentős különbségek vannak terjedelemben, az adatok jellegében, a megfogalmazásban. A kegyeleti jelek legrövidebb feliratai csak az áldozat nevét tartalmazzák, esetleg a születés és a halál időpontját. A versben vagy prózában írt sírfeliratok nem szükségszerűek. Az ilyen kiegészítők néha csak egy mondatból állnak, máskor hosszabb, prózai szövegből, versszakból vagy egész versből.

J. Roth és K. Roth megállapítása szerint⁴⁴, amíg a „nyugati” kultúrákban a halál, a temetés és ennek ünnepei rendszerint rejtett, elkendőzött formában kerülnek csak megemlítésre, Délkelet-Európában a halál és az elhunyttal kapcsolatos számos ünnepet nyilvánosan teszik közzé, gyászjelentések vagy nekrológok jelennek meg a halált a mindennapi élet látható részévé téve. Az elhunytat általában a közösség (család, rokonság) nevében említik, és ennek a közösségnek a morális értékeit hangsúlyozzák.⁴⁵

A halál jele kultúrától függő, helyileg változó. Sok helyütt éppen azzal jelölik, hogy nem jelölik. Régibb és újabb népeknél elég elterjedt módja a temetésnek a víz alá merítés vagy vízre bocsátás is, amelynek kivált hajós és tengerész népeknél láthatni többé-kevésbé jellemző példáit. Ilyen a viking temetés: a vikingek a halottat a felgyújtott hajón bocsátották

⁴¹ Dr. Farkas József rabbi: *Hitéletünk szertartásai és szokásai*, Budapest, 1941, 120. old.

⁴² U.ott.

⁴³ Kiss Erika: *A halottak tisztelete. Elmélkedések zsidó temetőkről*. Szakdolgozat. OR-ZSE Művelődéstörténeti Szak, Budapest, 2008, 146. old. (Vö. Hoppál Mihály: *A kiáltás jelei*. In: *Haláljelek*, szerk.: Kovács Ákos, az Országos Közművelődési Központ kutatása alapján, Kiadja az Egészség Egyesület, Budapest, 1989, 26. old.)

⁴⁴ Juliana Roth – Klaus Roth: *Die Publicität des Todes. Öffentliche Todesanzeigen (Nekrologe) in Südosteuropa* (SIEFF Coingress, 1987, Zürich).

⁴⁵ Hasonlóképpen nagyon tanulságos a gyászjelentések szövegeinek tartalmi vizsgálata, annak felismerése, hogy még a legegyszerűbb, előre kinyomtatott és kézírással csak néhány adatban kiegészített gyászír is milyen mély értelmű társadalmi elvárásokat képviselhet. (Voigt Vilmos: *A gyász jelentése*. In: *Haláljelek*, szerk.: Kovács Ákos, az Országos Közművelődési Központ kutatása alapján, Kiadja az Egészség Egyesület, Budapest, 1989, 13. old.)

tengerre.⁴⁶ Keleti kultúrákban a kiszáritó napnak vagy a madaraknak adják át a tetemet. Másutt porrá égetik a testet és a hamvakat a szélbe szórják. India legnagyobb fiának, Mahatma Gandhinak a hamvait a folyóba szórták. Igaz, a Gangesz ott „szent folyónak” számít. De lám, a halálnak így nem marad maradandó jele. Mégis, ennek is van pozitív jelentése. A gesztus kulcsa a hitben rejlik. Ezekben a társadalmakban (és emberekben) igen nagy a hit ereje. Ha úgy tetszik, nincs szükségük „jelszerű bizonyítékokra”. Nincs szükségük „emlékeztetőre”, mert állandóan emlékeznek. Egyértelmű számukra, hogy ami egyszer élt, létezett, az nem semmisül meg, az megmarad. Azért nem kell nekik jel, mert akire utalnak, az nem „távollévő”. Teljesen más felfogást tükröz az egyiptomi halottkultusz. Az egyiptomiak több mint háromezer esztendeig úgy vélték, hogy a test konzerválása biztosítja a lélek számára az örök életet, ezért mumifikálták halottaikat.

A zsidó hagyomány haláljelei közül a szimbólumokkal részletesebben fogunk foglalkozni és kitérünk a feliratokra is. A judaizmus – amint mondtuk – az élők és nem a holtak vallása. Az engesztelés napja (*jom kipur*) a halottakra való emlékezés napja is. Az ünnep « bejövetele » előtt (még világosban!) a családfő gyertyákat gyújt, melyek egészen jom kipur « kimenetéig », tehát másnap estig égnek. Az egyik gyertya az élőkre való emlékezést, míg a másik a halottakra, az elmúlásra való emlékezést szolgálja. Jom kipur alkalmával a zsinagógában a nős férfiak felveszik a kitlit (fehér halotti köntös), mely emlékeztet az elmúlásra és megtérésre int, majd még naplemente előtt elkezdődik a szertartás, érvénybe lépnek a tilalmak. A jom kipuri reggeli (*sáhrít*) imára vonatkozóan „A Tóra és a *háftára* olvasása után a halottakról megemlékező szertartást tartjuk meg (*mázkir*), melyben megemlítjük az eltávozott rokonoknak, a közösség halottainak, mártírjainak nevét, emléküket megőrizendő. Ha meghal valaki, nem világít már « fénye », akkor szokás e « fényt » egy gyertyával pótolni, melyet az elhunyt fejénél gyújtanak meg közvetlenül halála beállta után. Egy megokolás szerint ez Jób könyvének (XXIX, 2-3) az alábbi soraira utal: « Vajha úgy volnék, mint a múltnak napjaiban, mint a napokban, mikor Isten megőrzött engem; mikor ragyogott fejem fölött mécsese s világosságánál sötétben jártam. » Szokásban van abban a szobában ahol a haláleset történt egy gyertyát vagy mécsesét égetni hét napon át a *süve* alatt (vagy harminc napig, a *slosim* alatt), szülők elhunytja esetén pedig végig a gyászév alatt. Az emlékmécseset, héberül: *nér nesámát* (jiddisül: *nesómeliht*) mindig meggyújtjuk a zsidó naptár (*luáh*) szerinti halálozási évfordulón azon hozzátartozóink emlékére, akikért kötelesek voltuk az előírt szabályok szerint gyászt megtartani. Ezt az évfordulót (*tekufát jom hámitá*), a

⁴⁶ Révai Nagy Lexikona, XVIII. kötet, Babits Kiadó, Budapest, 1985, 114. old.

halálozás napját nevezzük jiddis szóval *járcájt*nak. Szokás szerint otthon és a zsinagógában is meggyújtjuk a mécseszt és azt egy teljes napon át égetjük, így is emlékezvén az elhunyra. Nesómelihet gyújtunk még jom kipur „bejövetele” előtt (még világosban!) is, mely egészen jom kipur „kimenetelég”, tehát másnap estig ég. Főleg hászid körökben volt és van szokásban, hogy sírlátogatás alkalmával gyertyákat és örömtüzeket gyújtanak.

Az erdélyi zsidó temetők vizsgálatakor is találkozhatunk az exhumálás jelenségével. Tudjuk, hogy nem való megbolygatni a halott sírját és megzavarni nyugalmanak örök békéjét. A jeruzsálemi Talmud azért tanítja: *Nem szabad a tetemet, sem annak csontvázát átvinni az egyik helyről a másikra, sem egyik előkelő helyről más hasonló helyre, sem másodrangú helyről alsóbbrendűbb helyre, sem rosszabb helyről jobb helyre, annál kevésbé előkelőbb helyről alsóbbrendű helyre. Ellenben a saját tulajdonát képező sírhelyre szabad; mert a halottnak kedvére való, ha ősei mellé temetik.*⁴⁷ Látni fogjuk, hogy az exhumálások mindig kényszerhelyzetben, indokolt esetben fordulnak elő. A vallási törvény a következő esetekben megengedi az exhumálást: 1) Előre mélyített sírba, ahol nem kell megbolygatni a halott nyugalma. 2) Ha a holttetemet családi sírboltba (kever mispocho) viszik át. 3) Ha ideiglenes sírhelyén helyezték el. Itt mindenképpen tekintetbe veszik a megboldogult végső akaratát, illetve végrendeletét.⁴⁸

Abban az esetben, ha attól kell tartani, hogy a víz be fog hatolni a sírverembe, vagy más oldalról fenyegeti veszély, például a sír feldulása ember vagy állat részéről, mert a sírhely nem kerül el védett, biztos, fallal kerített temetőben, megengedhető az exhumálás. Elvégezhető akkor is, ha a hatóság közérdekből elrendeli a temető megszüntetését az országút kiszélesítése vagy vasútépítés céljából. Az exhumálás csak tizenkét hónap múlva hajtható végre „mipné cherdáth hadin”, az istenítélettől való félelem miatt.⁴⁹

A temetőkultúra vizsgálata a néprajztudományon belül. A temetőkultúra vizsgálata a néprajztudományon belül régóta az egyik legkedveltebb kutatási terület. A gyűjtések és feldolgozások azonban különböző igénnyel és eltérő célok kitűzésével készülnek. Magyarországon Balassa Iván fogalmazta meg a temetőkutatás módszereit és vizsgálati szempontjait. Eszerint, „a feldolgozás nagy részét az egyes falvak temetőinek bemutatása teszi ki, az ismertetés egy és ugyanazon metódusát követve: a település elhelyezkedése, lakossági összetétele és megoszlása, jellegzetes foglalkozási ágak, a temető története,

⁴⁷ Móéd Kátán I. 80d.

⁴⁸ Dr. Farkas József rabbi: *Hitéletünk szertartásai és szokásai*, Budapest, 1941, 125. old.

⁴⁹ U.ott.

jellegzetes sírjelek bemutatása, a falu temetőjének általános jellemzése”.⁵⁰ A balassai elvek e disszertáció esetén is hasznos útmutatásként szolgáltak, de esetenként el is távolodtunk tőlük. Balassa Iván módszere mellett – melyet nagyívű monográfiájában, a *Magyar falvak temetőiben* ír le – más módszereket alkalmazó kutatók útmutatásai is termékenyítőleg hatottak e disszertáció módszertani megközelítésére. Ilyen Kunt Ernő *A halál tükrében* című munkája, melyben – a néprajzi szakirodalomban szokatlan módon – szociálpszichológiai és szemantikai módszerekkel közelíti meg a thanatológia kérdéseit.⁵¹

A zsidó temetői hagyományokat úgy fogjuk megmutatni, hogy azokat semmiképpen nem ragadjuk ki a földrajzi-történeti kontextusból. A történeti forrásanyagok segítségével esetenként kitérünk a vidéki temetők és sírjelek korábbi történetére is, és teret szentelünk azon nevezetes személyiségek bemutatásának is, akik adott tájhoz, temetőhöz, hagyományhoz kötődtek. Külön kategóriát képeznek azok a haláljelek, melyeket a nem természetes halállal meghaltak hozzátartozói, utódai emelnek. Gyilkosságok, tömeggyilkosságok haláljelei, elsősorban a vézskorszakot jelző borzalmak emlékei ezek, melyek külön kutatási területet képeznek, kívül esve mind a néprajztudomány, mind a művészet illetékességi körén, amolyan „demarkációs övezetet” képezve. Ezek a haláljelek mégis szorosan kötődnek a zsidóság temetőinek vizsgálatához és gyakran egyazon vizsgálati helyszínen találhatók.⁵²

2. A zsidó temetők szimbólumvilága

A zsidóság életében a holtakkal való bánás, a Hevra Kadisa⁵³ feladatköre, a temető sírkövei, a sírfeliratok, minden visszavezethető a Tóra világához, a belőle fakadó, a

⁵⁰ V Szathmári Ibolya: *Balassa Iván: A székegyfalvi Erdővidék temetői*-ről. In: Erdélyi Tükör, 1993. május, V. évfolyam, 2. sz. 26. old.

⁵¹ Egy másik kiváló tanulmányában (Kunt Ernő: *Temetők népművészete*, Corvina Kiadó, Budapest, 1983, 6-7. old.) ugyanez a szerző felhívja a figyelmet egy diszkrpanciára: Amíg a „fejfék”-ra vonatkozó tanulmányok tömkelege született, addig a temető és a falu társadalmi, világtérszervi kapcsolatairól keveset tudunk. Disszertációm úgy is tekinthető, mint egyféle reagálás Kunt Ernő felhívására.

⁵² Erdély zsidó temetőinek vonatkozásában ez általában azt jelenti, hogy ugyanabban a temetőben megtaláljuk a sírkövek alatt nyugvókat és azokat, akiknek nem adatott meg, hogy hazájuk földjében pihenjenek, mert megölték őket egy koncentrációs táborban: nevükről és sorsukról csak egy-egy emléktábla beszél a temető falán vagy egy családi síremlék kebelében. Megjegyzendő, hogy az ukrainai Bolechow település zsidó temetőjében a néhány száz sírkő szomszédságában áll a németek és ukrán milicisták által agyonlőtt helyi áldozatok tömegsírja is.

⁵³ A Hevra Kadisa kifejezés Szentegyletet jelent. Az elnevezés maga nem héber, hanem arameus. Közép-Európában az első Hevra Kadisát Eliezer Askenázi alapította Prágában 1564-ben. Később rendeletet adott ki, amelyet a Habsburg Birodalom területére érvényesített. Az ilyen jellegű intézmények feladatát a következőkben foglalta össze: Gondoskodjék a gyászoló étkeztetéséről a temetést követő lakomán; Gondoskodjék jól képzett orvosról a súlyos betegségben szenvedő ember részére, aki legyen jelen, amikor a lélek eltávozik a földi porhüvelyből; Gondoskodjék méltó temetésről; Gondoskodjék a gyászolók megvigasztalásáról és az árván maradtokról (Schöner Alfréd: *Te érted...*, Bookmaker Kiadó, Budapest, 2004, 72-73. old.).

*szentség*⁵⁴ kategóriába tartozó hagyományrendszerhez. Mindez jól érzékelhető abban a pillanatban, amint egy zsidó temetőbe belépünk.

A zsidó sírkövek rendkívül puritánok. Formájukat tekintve a leggyakoribb zsidó sírkőtípusok: tabernákulumforma, oromzatos forma, kőtáblaforma, egyenes záródású forma, sátorforma.⁵⁵ Szövegük csak a legszükségesebbeket tartalmazza. Rajta a név, néhány dicsérő mondat (az elhunyt tisztességéről, istenfélelméről), az, hogy hány évig élt. Felül többnyire az édesapa, alul pedig az édesanya szerepel rajta és a legvégén az ismert ötbetűs betűszó („legyen lelke bekötve az élet kötelékébe”)⁵⁶.

A középkori Magyarországon Budáról, Szokolcáról, Nagyszombatból, Sopronból és Kismartonból vannak sírkövek. A török hódoltság korából ugyancsak Budáról, továbbá Stomfáról, Rohoncról és Temesvárról. Az utóbbiak szinte egységes formulát követnek, a nevekre és az elhalálozás dátumára szorítkoznak. Eleje: „Itt van eltemetve” vagy „Itt van elrejtve”. A zárósor: „legyen lelke bekötve az élet kötelékébe.”⁵⁷ A középkori sírkövekre a mélyen vésett héber betűk jellemzőek, minden díszítés nélkül.

A rabbik emlékét Közép-és Kelet-Európában rendszerint szarkofág örökíti meg. A magyar nyelvterületen a házsid rabbik sírja fölé kis házacska épült, héberül *ohel* (sátor). A látogatás jeléül kavicsot helyeznek a sírra. Eredetileg azért halmozták fel a kőrakást, hogy a halott fel ne támadhasson, és ne kísértse az élőket. A kőrakásnak praktikus oka volt a holttest védelme, a vadállatok támadása ellen. A kavicsok ma a látogató jelenlétére emlékeztetnek. Kérelmeket tartalmazó cédulákat, kvitliket is rejtnek a kövecskék alá.

A temető első sorában kapnak helyet a rabbik. Hozzájuk közel a hitközségi vezetők, a Szentegylet elöljárói, kohaniták (Áron papi házából származók) és leviták (a Szentély szolgálatát végzők leszármazottai). A sírok kelet felé fordulnak. Egyes temetőkben a sírkövek nagyon szorosan helyezkednek el egymás mellett, a prágai zsidó temetőt juttatván eszünkbe. Ilyenkor akarva-akaratlan szinte megkérdőjelezzük a *Sulchan aruch* erre vonatkozó

⁵⁴ Gondoljunk arra, amit ezzel kapcsolatban Mircea Eliade mondott: *A szentség megtapasztalása révén az emberi szellem minden időben érzékelt a különbséget az autentikus, erős, gazdag, jelentős és ama másik között, mely nélküli ezen kvalitásokat, és ami nem más, mint a dolgok káotikus és veszélyes egymásutánisága, véletlenszerű és értelem nélküli felbukkanása-eltűnése.* (Kiss Erika fordítása) (Mircea Eliade: *Istoria credințelor și ideilor religioase*, Univers Enciclopedic, București, 2000, 11. old.)

⁵⁵ Schönér Alfréd: *Te érted...*, Bookmaker Kiadó, Budapest, 2004, 90. old.

⁵⁶ *Mauzóleum. Halálírodalom: „A halállal való foglalkozás”*, Bölcsész Index Centrál Könyvek 1987, 335. old.

⁵⁷ A nuzi-szövegek segítségével Otto Eissfeldt professzor erre vonatkozóan a következő magyarázatot adta: A pásztorok az i. e. XV. századi Mitanniban írástudatlanok voltak. A nyáj állományát kövecskékkel jegyezték meg: ahány állat, annyi kövecskét tettek a bőrszácba. Ha elhullott egy állat vagy eladtak egyet, egy kövecskét kiparittyáztak. Abigail megjósolja Dávidnak, hogy lelke az élők zacskójában marad, az ellenségeit azonban kiparittyázzák.

szabályának⁵⁸ betartását. Kegyeleti szokás a sírlátogatás (*kever ávot*), és a talmudi időkbe nyúlik vissza. Általában a zsidó Újesztendő vagy Engesztelőnap előtt keresik fel a sírokat. Különös megindultsággal a halálozási évfordulón, a Jahrzeit napján. A temető bejáratánál kis ház áll. Neve: *cidduk há-din* (az isteni ítéletben való megnyugvás). Itt végzik a halott mosdatását és öltöztetését. A koporsó gyalulatlan fából készül. A sírkő az elhunyt fejénél kap helyet. A תינציבהי betűszó jelentése *lelke legyen bekötve (befoglalva) az öröklét kötelékébe*.⁵⁹ Ez a sírkő alján található. Felül a két betűs rövidítés פ"נ (*Po nitman*) vagy ט"פ (*Po támun*), melynek jelentése: *itt van elrejtve* vagy *eltemetve*. A héber betűs felirat a sírkő külső (nem a sír felőli) oldalára kerül. Ha a héber mellett német vagy magyar nyelvű felirat is van, az kerül a sírhant felőli oldalra. A következő zsidó szimbólumok láthatók a sírköveken: **MENÓRA**⁶⁰. Hétágú lámpás (gyertyatartó). Kapcsolatban van az élet fájával. Szerepelt a pusztai sátorban és a jeruzsálemi Szentélyben. Titus diadalmenetében látta Josephus Flavius Rómában. Máig szemlélhető ott a diadalívén. Újkori zsidó sírköveken elég ritka. A menóra-motívum mindenütt jelen van, ahol zsidók élnek. Példaként megemlíjtük a IV. századból származó albertirsai sírkövet és a III. századi esztergomi sírkövet.

HANUKAI GYERTYATARTÓ. Nyolcágú lámpás, amelyet egy szolgagyertya (samesz) egészít ki. Magyarországon a hanukiát is gyakran menóraként emlegetik. A makkabeus szabadságharc és az arra emlékeztető téli hanuka ünnep jelképe. Sírköveken akkor alkalmazták ábrázolását, ha az illető hanukakor – december táján – halt meg.

KÜLÖNBÖZŐ GYERTYÁK ÉS GYERTYATARTÓK. Többértelmű jelképek. A gyertya (héberül *nér*) mindenekelőtt az élet és a lélek szimbóluma (a Példabeszédek 20.27 alapján). Ugyanakkor a családi élet jelképe is. Kétágú gyertyatartó a szombatot, az ötágú pedig a péntek estét gyertyagyújtást jeleníti meg. Ezek a jelképek a női sírkövekre jellemzők.

⁵⁸ A *Sulchan aruch* CXCX fejezet 17.3 szerint: *Nem temetik a halottakat egymás mellé, csak ha a választófal olyan erős közöttük, hogy magától is megállhat, ez pedig legalább hat hüvelykujj szélesség (kb. 15 cm), de ha csak lehet vegyék még szigorúbban, hogy hat ököl (kb. 60 cm) legyen az egyik és másik között. De a férfit vagy a nőt temethetik együtt a fiával vagy a leányával vagy az unokáikkal. A szabály ez: minden gyermek, aki életében együtt halt vele, holtában is együvé temethető vele. De felnőtt fiút az atyjával, avagy felnőtt leányt az anyjával együvé temetni nem szabad. Kicsiny gyermekeket is csak akkor szabad a szüleivel egy sírba együvé temetni, ha egy időben temetik őket, de ha az egyiket már előbb eltemették, tilos a másikat az első sírjába temetni.* (Rabbi Slomo Ganzfried - ford. Singer Leo: *A Sulchan aruch kivonata*, „Sinai” Publishing, Tel-Aviv, 1987, 522. old.)

⁵⁹ 1Sám 25.29 alapján, ami az IMIT-bibliafordítás alapján így hangzik: *Fölkelt egy ember, hogy üldözzön téged és hogy lelkedre törjön; de be leszen kötve uram lelke az élők kötésében az Örökkévalónál, Istenednél; ellenségeid lelkét pedig parittyázza a parittyá fenekében!* Károli Gáspár igen szép és költői bibliafordítása színt ugyanez a – Abigél által Dávidnak mondott jókívánság – így hangzik: *És ha valaki feltámadna ellened, hogy téged üldözzön és ellened törjön: az én uramnak lelke az élőknek csomójában leend bekötve az Úrnál a te Istenednél; ellenségeidnek lelkét pedig a parittyának öbléből fogja elhajítani.*

⁶⁰ A menóra-szimbólum alapja a Példabeszédek 20.27, ami az IMIT-bibliafordítás szerint így hangzik: *Mécsese az Örökkévalónak az ember lelke, átkutatja mind a testnek kamaráit.*

A SÓFÁR. Hajlított, kosszarvból készült kürt. A sófár hangja jelezte az ókori Jeruzsálemben a szombat és az ünnepek kezdetét és végét.⁶¹ Sírkő-szimbólumként való megjelenése emlékeztető a messiási idők kürtjére⁶² és megjeleníti ennek reménységét.

MÁGÉN DÁVID. Jelentése Dávid pajzsa. A hatágú csillag két egymásra illesztett, ellentétes irányú háromszögből áll. A zsidóság körében viszonylag korán megtalálható, például a Kfar Nahum-i zsinagóga frízén az i.e. II. századból. A Dávid-csillag ősi jelkép, minden bizonnyal Indiából ered: az ég és a föld, a jó és a rossz (Ormuzd és Ahriman) szimbóluma. A középkori zsidó misztikusok sokat foglalkoztak értelmezésével. „A két háromszög feltehetőleg egy talmudi mondással hozható párhuzamba (Avot 1,2; 1,18). A lefelé fordított, égi háromszög a világ három olyan alappillérét jelképezi, amely Istentől függ: igazság, törvény és béke. Vele szemben a fölfelé irányuló, földi háromszög megvalósulása az emberen áll: Tóra, istenszolgálat és a szeretet gyakorlása. Magyarországon a Mátyás király és Beatrix esküvőjén (1476) résztvett zsidó küldöttség zászlaján, valamint a hódoltságkorabeli kisebb (szefárd) budai zsinagóga bejárata fölött szerepelt ez a jel”.⁶³ A Dávid-csillag a zsidó temetők egyik legelterjedtebb jelképe.

KOHANITA KÉZ. A kohaniták sírkövén a két áldó kéz mutat származásukra. Az ujjak állása⁶⁴ régi eredetűnek látszik, noha nincs meg a Talmudban. Az áldásra vonatkozó törvény – a mozdulat leírása nélkül – Mózes IV. könyvében szerepel (6.23). A midrás – az Énekek Éneke 2.9-re való utalással – úgy képzei, hogy Isten a kohaniták áldást osztó ujjai közül tekint le.

KANCSÓ. A lévita kancsó a Lévi törzsből való származást jelzi. A lévíták öblítik le – a papi áldásosztást megelőzően – a kohanita kezét.

KORONA (héberül keter). Az Atyák mondásaiban gyökerezik (4.17): „Három korona van: a Tóra koronája, a papság koronája és a királyi korona. A jó hír koronája azonban felülmúlja valamennyit”. A korona többértelmű jelkép. Leginkább a tudást vagy az előkelő származást szimbolizálja, de jelentheti a házastársi hűséget is.

NYITOTT KÖNYVSZEKRÉNY. A bölcsesség jelképe. Tudós ember sírkövén szokták ábrázolni, néha koronával együtt.

⁶¹ A zsinagógában újesztendőkor (ros hasaná) és az engesztelőnap (jom kipur) végén szólal meg. Néha halál esetén is megszólaltatták a sófárt. A hagyomány szerint sófárhang jelzi majd a messiás eljövételét, a feltámadást. Sírköveken ez utóbbi képzet miatt ábrázolták.

⁶² Kálmán Ödön: *A rabbi könyve*, Budapest, 1940, 66. old.

⁶³ Raj Tamás: *Bevezetés* Sáros László – Váli Dezső: *Tanú ez a kőhalom* c. könyvéhez. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1993. 14. old.

⁶⁴ A magasba emelt kezek mutató- és középső, illetve gyűrűs és kisujjai egymáshoz zártak, a két hüvelykujj pedig összeér.

OSZLOP ÉS HÁZ. A példamutató családi élet vagy a templomhoz való ragaszkodás jelképei.⁶⁵ A **JÁKHIN ÉS BOÁZ**⁶⁶ a zsidó temetők jelképrendszerében a jeruzsálemi Templomot idéző oszloppár a Szentélyhez való ragaszkodást fejezi ki, vagy – ha a ház oszlopaként jelenik meg – a példamutató családi élet jelképe.⁶⁷

TÖRVÉNYTÁBLA. Mózes két kőtáblája, melyre a Tízparancsolatot vésték. Az első tábla az Isten és az ember közti (vallási) törvényeket, a második tábla az ember és ember közti (társadalmi, erkölcsi) törvényeket tartalmazza. A törvénytábla ábrázolását elsősorban zsinagógák homlokzatáról ismerjük, de sírköveken is megtalálhatók. Alkalmanként maga a sírkő megformálása emlékeztet a két kőtábla alakjára (például házastársak esetén).

SÁTOR (héberül ohel). Elsősorban a mózesi frigysátorra utal. A Talmud szerint az igaz emberek jótettei sátoroként oltalmaznak bennünket. Ezért rabbi sírokat – hászid környezetben – sátorra szokás formálni, vagy sátormotívumot ábrázolnak rajtuk.

SZÍV (héberül lév). A jóakarát, lelkiismeretesség és a jótékonyág kifejezője, az elhunyt emberi értékeire való utalásként.

PAJZS (héberül mágén). Szintén a belső emberi értékek jelképe. Zsidó vallási felfogás szerint az ősök érdeme pajzsként védelmezi az utódokat. Koronával együtt a főpapi mellvértre (hósen) és így az elhunyt kohanita származására utal.

TÓRA-FÜGGÖNY (héberül parókhet). A vallásos élet szimbóluma.

SZŐLŐFÜRT, SZŐLŐTŐ (héberül eskol, gefen). A családi életre utal. A Zsoltárokból olvasható (128.3): „Feleséged mint a gyümölcsstermő szőlőfürt házad belsejében.” Izrael földjének – a Szentírásban felsorolt – főnövényei között is helye van. Általában a gazdagság jelképe, másodlagosan a valláshoz való ragaszkodás szimbóluma, mivel vallási szertartásokban jelentőséggel bír.

ETROG A sátoros ünnep csokrának tartozéka az etrog (citrusnövény). Már az ókori zsidó katakombák sírkövein gyakori motívum, csakúgy mint a vele szereplő **PÁLMAÁG** (héberül támár, luláv). Ez utóbbi jelképként a gerinccességet, igaz jellemet ábrázolja.

⁶⁵ Az előimádkozó pulpítust héber szóval oszlopnak nevezik.

⁶⁶ A szentírásbeli *Királyok könyvében* (1Kir.7.21) ezt olvashatjuk: „És föllállította (Salamon király) az oszlopokat a templom csarnokánál; föllállította a jobbról való oszlopot és elnevezte Jákhinnak, és föllállította a balról való oszlopot és elnevezte Boáznak.” Salamon király építészeti nyomán a két elhíresült oszlop bevonult a zsidó építészetbe: a zsinagógai építészettől kezdve a temetők világáig. Nem kell az erdélyi zsidó temetőkig mennünk, hogy ezt láthassuk, hisz a Dohány utcai zsinagóga hagymakupolás, 43.6 méter magas toronypárja is a salomoni templom két oszlopát szimbolizálja. (Podonyi Hedvig – Tóth József: *Zsinagógák Magyarországon*, Viva Média Holding, Budapest, 2005, 58. old.)

⁶⁷ Kiss Erika: *Hátám Szófértől Moses Mendelssohnig*. A zsidó egyetem tanulmányútja, Logos Kiadó, Budapest, 2012, 152. old.

FŰZFA (szomorúfűz). Ugyanennek az ünnepi csokornak egy része volt. Szimbólumként gyakran a tragikus halál, az idő előtt derékba tört karrier jelképe.⁶⁸

GRÁNÁTALMA (héberül rimon). Ősi izraeli szimbólum. Mivel azonban gránátalmának (rimonim) nevezik a Tóra-tekercs fölé helyezett, csengőkkel ellátott díszeket is, a gyümölcs másodlagosan a vallásos buzgóság jelképe lett.

SAS (héberül neser). Az Atyák mondásainak egy passzusa így hangzik: „Légy erős, mint a párduc, könnyű, mint a sas, gyors, mint a szarvas és hős, mint az oroszlán, hogy teljesítsd égi Atyád akaratát”. Innen a sas gyakori ábrázolása a zsidóság körében.

OROSZLÁN (héberül arjé). Az oroszlán Júda törzsének és a Dávid házából való királyoknak a szimbóluma. Salamon király trónját faragott oroszlánok díszítették. A hagyomány szerint Uriél angyal gyakran jelent meg oroszlán képében. Az oroszlán a zsinagóga kedvelt díszítő motívuma volt, amelyet valahogy elkerült az ábrázoló művészetre vonatkozó tiltás. Néha sírköveken is megjelenik: többnyire a hűséget, a vallásban való kitartást szimbolizálja. Két oroszlánnal körülvett korona vagy törvénytábla a Tóra védelmét jelképezi. A sírkövön megjelenő oroszlán utalhat egyszerűen az elhunyt héber vagy jiddis személynevére (Juda, Arjé, Léb, Lőw) vagy családnevére (Lövy, Löwenberg, Löwissohn stb.).

SZARVAS (héberül cvi, ajal). Az Atyák mondásaira vezethető vissza ez a jelkép.⁶⁹ A menekülő szarvas a zsidóság szimbóluma. Számos frigyszekrénytakarón látható. Kelet-európai sírköveken gyakori, de közép-európai sírköveken is megjelenik. Mint címerállat személynevekre (Cvi, Hirs stb.) vagy családnevekre (Hirsch, Hirschl, Herzl stb.) utalhat.

GALAMB (héberül jóna). A béke, az ártatlanság jelképe. Leginkább nők vagy gyerekek sírkövén fordul elő.

HAL (héberül dag). A hal a termékenység jelképe, a szertartások során fogyasztott ételek közkedvelt alkotórésze. A Messiás eljövetelkor a nagy lakomán Leviatán, a halszörny is terítékre kerül. A zsidóknak olyan a viszonya a Tórához, mint hálnak a vízhez. Ha a hal úgy próbál elmenekülni a halász hálójától, hogy kiugrik a folyóból, akkor elpusztul. Ugyanez érvényes a zsidó népre is. Bármennyire is üldözik őket, ha teljes értékű zsidó életet élnek, akkor megmaradnak. A halak közül a ponty erdélyi zsidó sírköveken akkor látható, ha az elhunyt neve Karpeles.⁷⁰

⁶⁸ A váratlan halál tragikumát fejezi ki a derékba tört pálma is.

⁶⁹ „Légy erős mint a párduc, könnyű mint a sas, gyors mint a szarvas és hős mint az oroszlán, hogy mennyei Atyád akaratát teljesítsd” (Avot 5.23).

⁷⁰ A Karpeles név jelentése: ponty.

MACSKA Címerállat⁷¹, a Katz családnévre utal. A Hulda női név vadmacskát, menyétet jelent.⁷²

Külön fejezetet érdemelne az emberábrázolások témája, bár a zsidóság napjainkig idegenkedik az antropomorfizmustól. A disszertáció megyénkénti, részletes részében látni fogjuk, hogy a temetők szimbólumai, formavilága, a sírkő felirata, dekorációja, anyaga: minden elem tükrözi a közösség társadalmi- és foglalkozásbeli rétegződésének, anyagi helyzetének és sok egyéb tényezőnek.⁷³

3. A zsidó sírkövek feliratainak nyelve

Sírkő-feliratok csak a második templom pusztulása előtti századból maradtak ránk. A római korban a halott zsidó származására csak az elhunyt héber neve utal⁷⁴, illetve a leggyakrabban használt zsidó szimbólum megjelenése, a sírkőre vésett menóra. A feliratok javarészt görög vagy latin nyelven íródtak. A Talmud idejében elterjedt a szokás, hogy sírfeliratot is véssenek az emlékoszlop táblájára.⁷⁵ Az első európai héber betűs felirat a VII. századból, Dél-Franciaországból került elő. Ennek felirata csak három szóból áll „Salom al Jiszráél” (Béke Izráelre)⁷⁶. Felirat nélkül sírkövet állítani hagyományos zsidó temetőben mindig tilos volt, mert az ilyesmi bálványimádásnak minősül.

Kálmán Ödön *A rabbi könyvében* nem azt helyezi előtérbe, hogy milyen nyelvű felirat *ne* kerüljön rá a sírkőre, hanem azt hangsúlyozza, hogy bizonyos zsidó hagyományok mindenképpen legyenek szem előtt tartva:

Héber szöveg soha ne hiányozzék. Ha lehet, a fölapon csak héber legyen. Felül a rövidítés: po nitman (megfelel a régi, római sírkövek „hic jacet”-jének). Minél kevesebb dicsérő jelző. (...) Azután következzen az elhunyt neve és halálozási dátuma. Mindig a zsinagógai dátum legyen a sírkövön. (...) A sírkőre befejezésül mindig reá véssék az elhunyt anyjának nevét (...) és befejezésül az öröklétről szóló sámueli idézet kezdőbetűit.⁷⁷

Az 1882-83-as években a kolozsvári zsidó hitközség (melynek akkor még nem volt külön Hevra Kadisája) körkérdéssel fordult nevesebb rabbikhoz a sírfeliratok ügyében.

⁷¹ A zsidó szimbólumok között fontos szerepet játszanak a címerállatok. A címerállatok igen gyakran az elhunyt nevére utalnak, ám ugyanakkor tulajdonságokat is jelölhetnek. A sírköveken gyakran feltűnnek énekesmadarak, szimbolikus halálmadarak és a képzeletszülte, fantasztikus szárnyak is – például madárfejű, pikkelyekkel borított testű oroszlánok –, amelyek az ősi Izrael, sőt az asszír-babilonai vagy egyiptomi kultúra formakincsének töretlen átmentődésére utalnak.

⁷² Erdélyben (akárcsak Moldvában) az elhunytak nevei és a szimbólumok összefüggésének játékosága figyelhető meg, főleg a vidéki temetőkben.

⁷³ Kiss Erika: *Hátám Szófértől Moses Mendelssohnig*. A zsidó egyetem tanulmányútja, Logos Kiadó, Budapest, 2012, 145. old.

⁷⁴ Ebben a korban a sírkőre csak az elhunyt nevét és az apa nevét vésték (Kálmán Ödön: *A rabbi könyve*, Budapest, 1940, 65. old.)

⁷⁵ Horojoth 13b.

⁷⁶ Sommer László: *Zsidó épített környezetünk részei: A temetők* (In: *OR-ZSE Évkönyv, szerk. Schöner Alfréd*) 2004-2007, Budapest, 2008, 423. old.

⁷⁷ Kálmán Ödön: *A rabbi könyve*, Budapest, 1940, 65-66. old.

Szabad-e héber nyelven kívül más nyelvű sírfeliratokat is használni? Megengedhető-e zsidó sírköveken a polgári időszámítás a születés illetve elhalálozás éveinek megjelölésére? Kérdést intéztek többek között dr. Diamant Mór losonci és Hirsch Márkus prágai főrabbihoz.⁷⁸ A válaszokat maga dr. Weinberger Mózes analizálta, és arra a következtetésre jutott, hogy mindkét tudós rabbi igyekezett körültekintő tudományos megalapozottsággal válaszolni a kérdésekre. Hivatkozás történt értékes tudományos munkákra, melyek különböző időkből származó sírkövek feliratait tartalmazzák és írják le. Ezek fényében dr. Weinberger Mózes következtetései⁷⁹:

(...) több nagyjelentőségű munka jelent meg, amelyek igazolják, hogy nemcsak Európában, hol zsidó temetőkre, régi sírkövekre bukkantak, bizony a héber mellett más nyelvű feliratok is voltak, hanem magában Palesztinában is használatos volt a héber felirat mellett pld. a görög a hellenizmus korszakában. Dr. Klein Sámuel, a jeruzsálemi egyetem tanára még 1920-ban közzétette „Jüdisch-palästinisches Corpus Inscriptionum (Ossuar, Grab- u. Synagogeninschriften), 1920. r. Löwit-Verlag Wien – Berlin” c. művét, melynek első részében feldolgozza a Jeruzsálem és Jaffa városok környékén felszínre került ossuárok és sírkövek feliratait, mintegy 172 darabot és ahol a héber felirat mellett bizony igen sok esetben ott látjuk a görög átírást is. Sőt néha a héber név teljesen el is maradt és csak görögül íródott.

A zsidó sírkövek feliratainak nyelvére vonatkozóan relatív gazdag irodalom áll rendelkezésünkre. Az áttekintett művek alapján, a sírfeliratokra vonatkozóan arra a következtetésre juthatunk, hogy néha-néha kérdések, viták merültek fel a feliratokkal kapcsolatban. Ezek rendszerint mégis elültek. A sírfeliratok szövegében a héber szöveg mellett, melynek feltétlenül ott kell lennie, helyet kaptak a más nyelvű szövegek is.

A zsidóság integrációs illetve asszimilációs folyamata a sírkövek feliratain is felismerhető. Mi több: a zsidó temetőkben, a hagyományos mellett vagy helyett egyre gyakrabban látni virágcsokrokat, koszorúkat is. Az asszimilációs folyamat e megnyilvánulása Sommer László szerint főleg katolikus hagyományt tükröz⁸⁰. Erdély, Felvidék, Kárpátalja területén gyakran megfigyelhető, hogy a zsidó temetők sírfeliratai a magyar kisebbség nyelvével való azonosulás jeleit mutatják. „Erdélyben a zsidók magyarul halnak meg” – így mondta Erdélyi Lajos és azt is kifejtette, hogy miért:

A valamikori osztrák-magyar birodalom széthullása után ősi magyar városokban a román, szlovák, szerb vagy ukrán lett az állam hivatalos nyelve (...). A temetők kövén azonban a szülők még a XIX. század során asszimilált új anyanyelven vésik fel az emlékezet, a kegyelem tömondatait, következetesen megőrzött héber szöveg felett vagy alatt, illetve a sírkő átellenes oldalán. Ha valaki ráérősen sétál Nagyvárád, Kolozsvár, Marosvásárhely, Temesvár, Szatmár zsidó temetőkertjeiben (...) tapasztalni fogja, hogy a századforduló éveiben feltűnő latin betűs feliratok túlnyomó többségét magyarul fogalmazták. Trianon előtt és után. Döbbenetesebb a második megfigyelés: Auschwitz előtt ugyanúgy, mint Auschwitz után. Akinek megadatott

⁷⁸ Dr. Weinberger Mózes kolozsvári főrabbi 1939-ben „A sírfeliratok szövegéről” c. tanulmányában (Kolozsvár, 1939) a két főrabbi választát teljes terjedelmében közli.

⁷⁹ Dr. Weinberger Mózes: *A sírfeliratok szövegéről*, Kolozsvár, 1939, 8-9. old.

⁸⁰ Sommer László: *Zsidó épített környezetünk részei a temetők*. (In: OR-ZSE Évkönyv, szerk. Schöner Alfréd, 2004-2007, Budapest, 2008, 428. old.)

túlélni a Holocaust éveit, aki visszatért szülőföldjére, és nem választotta (...) a kivándorlást, az hű maradt magyar kultúrájához. Nem kevés feltételezhető előnyről lemondva, megmaradt erdélyi magyar zsidónak.⁸¹

Természetesen, a dolog ennél árnyaltabb: bizonyos korokban és adott hatalmi viszonyok között Erdélyben megmutatkoznak a románsághoz való közeledés feliratai is. Az asszimiláció feliratai a csupán latin betűs, egynyelvű feliratok. E disszertáció megyénkénti hét részletes fejezetében sor kerül a feliratok nyelvének kérdésére és bizonyos konklúziókra, majd az összegző, *Erdély zsidó társadalma a temetők tükrében* című fejezetben sor kerül a feliratokat érintő tézisek illetve e disszertáció konklúzióinak bemutatására.

C. TÖRTÉNELMI BEVEZETŐ: EURÓPA TÖRTÉNELMÉNEK VÁLTOZÁSAI ÉS AZ ERDÉLYI TÁRSADALOM ZSIDÓSÁGA

Beleszületünk életkeretekbe, intézményekbe, viszonyokba, átveszünk magatartásformákat, felszívunk ősi értékrendeket, s velük élve, küzködve válunk örökösökként az új élet továbbhagyományozóivá.⁸² Ezt a gondolatot tartom jellemzőnek a temetők világán át bemutatott erdélyi zsidó társadalom alakulására az európai történelmi változások függvényében.

Ibráhim ibn Jákúb al-Isrá 'ilí at-Tartúsí elveszett úti jelentésében – melyet al-Bakrí 1068-ban megjelent könyvében⁸³ idéz – beszél arról, hogy Prágába a *türkök földjéről* (azaz Magyarországról) *muszlimok, zsidók és türkök szintén árukkal meg aranypénzzel jönnek és rabszolgákat, ónt meg különféle prémfajtákat visznek magukkal (...)*. A fenti szöveg egy idézet a honfoglaláskori (890-962) Magyarország zsidó, muszlim és pogány lakóiról⁸⁴. A Kárpát-medence népességének fejlődése párhuzamos a zsidóság jelenlétével. *A honfoglaláskor bizonytalan eredetű, Kazáriából érkezett zsidók, keresztények, muzulmánok és a természeti vallásban hívő magyarok jöttek a Kárpát-medencéből.*⁸⁵

⁸¹ ERDÉLYI: 1994, 42. old.

⁸² CSETRI-IMREH: 1980, 5. old.

⁸³ A könyv címe: *Kitábu l-mamálíki wa-l-masálíki (A királyságok és utak könyve)*.

⁸⁴ Püspöki Nagy Péter: *A zsidóság a korai Árpád-korban. A magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hitvitától IV. Béla zsidó-privilegiumáig (861-1251)*. In: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában* (szerk.: Püspöki Nagy Péter), Kiadja a Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, Budapest, 2001, 12. old.

⁸⁵ Beer Iván: *A zsidóság helyzete a vegezházi királyok korában Magyarországon*. In: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában* (szerk.: Püspöki Nagy Péter), Kiadja a Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, Budapest, 2001, 110. old.

A IX. század közepén radanitáknak nevezett zsidó kereskedők járták Eurázsia karavánútjait. A bagdadi kalifa perzsa származású postamestere, Ibn-Khordabeh – akinek a radanitákra vonatkozó ismereteinket köszönhetjük – említi, hogy rusz-norman kereskedők, amikor áthaladnak a kazárok földjén, vámot fizetnek, valószínű ez volt a helyzet a radaniták esetén is.⁸⁶

A raffelstetteni vámszabályzat⁸⁷ betekintést enged a bajor-cseh-morva térség kereskedelmi életébe. A vámszabályzatból nyert információk megerősítik Ibn-Khordabeh leírásait, nevezetesen, hogy a kereskedelmi utak érintették a Dunát, tehát a zsidók esetleg meg is szállhattak a mai Ausztria területén és a környéken.⁸⁸

Bár a mai Ausztria területén az első zsidó sírkő csak 1130. augusztus 1-jei dátummal maradt ránk, a kutatók túlnyomó többsége a zsidók tartós megtelepülését legalább egy évszázaddal korábbra, a XI. század első harmadára, derekára teszi. Az első telepek létrejöttének magyarázatában legnépszerűbb a kereskedelmi utak elmélete.⁸⁹

A Rajnától keletre a nagyobb méretű tartós zsidó megtelepülésekre csak az új, nem ókori alapokon építkező városi hálózat felvirágzása után kerülhetett sor. 1000 és 1150 között történt meg a Duna-menti területek intenzív kolonizálása; a XII. század végére már csaknem egész Közép-Európát elérte a városalapítási hullám.⁹⁰

A Magyarországon élő zsidók számának és jelentőségének növekedésére mutat, hogy a XI. század végén I. (Szent) László és Kálmán király a zsidók vonatkozásában is törvényeket hozott. Szent László (1077-1095) ún. első törvényében előírja, hogy a zsidók keresztény szolgákat nem tarthatnak, és nem vehetnek keresztény nőt feleségül. Hiába engedélyezte Kálmán a zsidók birtokszerzését is, azzal a megszorítással, hogy csak pogány szolgákkal műveltethetik meg, a zsidók többsége számára a föld birtoklása, művelése egyre nehezebbé vált. Hosszabb távon kénytelenek voltak a kisebb munkaerőt igénylő foglalkozási ágak felé fordulni, és párhuzamosan a távolsági kereskedelemből Magyarországon is bekövetkezett kiszorulásukkal, egyre inkább rákényszerültek a korábban is űzött adás-vételre és pénzügyletekre. Kálmán szabályozta a zsidók és keresztények közötti kereskedelmet is. Ilyen ügylet esetén egy pecséttel ellátott oklevelet (*cartulla sigillata*) kellett kiállítani, amely mind a

⁸⁶ Haraszi György: *Két világ határán*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999, 11. old.

⁸⁷ A 903-906 között Raffelstettenben (ma Ausztria) kelt vámszabályzat egy IV. Lajos király parancsára egy törvényt napon (placitum) összegyűlt és megesketett tanúk által készített irategyüttes, melynek az volt a feladata, hogy a magyarok betörései miatt bizonytalanná vált vámhelyeket és vámjogokat Bajorországban és annak keleti részén (orientales partes) szabályozza.

⁸⁸ HARASZTI: 1999, 12-13. old.

⁸⁹ HARASZTI: 1999, 21. old.

⁹⁰ HARASZTI: 1999, 14. old.

zsidó, mind a keresztény tanúk nevét tartalmazta.⁹¹ A zsidó pénzemberek ellen az egyház igyekezett befolyásolni a királyokat, de az 1222-es Aranybulla is eltiltotta – nem sok eredménnyel – alkalmazásukat.⁹²

A XIII. század közepétől sokasodnak a zsidók magyarországi tevékenységére utaló adatok. Ezek már a korábbihoz képest más jellegű kapcsolatokra utalnak. Elegendő csak IV. Bélának a nyugati mintákat követő, a későbbi magyar királyok által is megerősített zsidó privilégiumára, a magyarországi zsidók aranybullájára (1251) utalni, amely a kamaraszolgaság fogalmának és gyakorlatának átvételével a későbbi fejlődést némileg megelőlegezve mutatja, hogy az itt élő zsidók jogviszonyai már egyértelműen a nyugati mintákat követik.⁹³

Az erdélyi zsidóságra vonatkozóan, dokumentált információink érdemben csak a XVII. század elejétől vannak. Bocskai István halálát követően – 1606-tól – az Erdélyi Fejedelemség újra az oszmánok vazallusaként folytatta államiségét. Szemben a Magyar Királlyal – ahol viszonylagos béke köszöntött be – az Erdélyi Fejedelemségben többnyire polgárháború dúlt, és ez volt jellemző egészen Bethlen Gábor hatalomra jutásáig (1613). Bethlen hatalomra jutása tartós békét hozott Erdély számára. A fejedelem nem akart egységes magyar államot – azaz egyesült királyságot – létrehozni.⁹⁴ Bethlen támogatta a vallásszabadságukért küzdők ügyét. Gazdaságpolitikájának fontos eleme volt a kereskedelem fejlesztése. Az erdélyi só kivitelére főleg török és rác kereskedőkkel kötött szerződést, görög és zsidó kereskedők közvetítésével pedig az erdélyi juhfelesleget értékesítette Törökországban. Jelentősek voltak a higany és viasz eladásából származó bevételek is.

Az 1618-ban megkötött szerződésben biztosította a szabad kereskedelmet Erdély és Havaselve⁹⁵ között. Görög, rác és zsidó kereskedőket hívott és telepített Erdélybe. 1623. június 15-én írt saját kezű követutasításában meghagyta Tholdalagi Mihály portai követének, hogy „az zsidók közül ha kik ki akarnak jönni, assecuratoria (biztonságot nyújtó) levelünket megadván nekik, magával együtt kijöhetnek, és itt magunkkal szemben lévén, ha az állapot tetszeni fog nekik, úgy viselünk gondot reájok, a mint magok állapotja kívánja. Ha mi drága marhákat (árukat) magukkal kihoznak, nem árt, találkozik megvevőjük”. Zsidó orvost hívott az országban és utasította Tholdalagit, hogy száz tallért adjon neki utiköltségre, vetessen vele a fejedelmi „patika láda” számára „mentől fővebb, újabb és szükségesb medicamentumokat”. 1623. június 18-án kiváltságlevelében rögzítette az Erdélyben letelepedett zsidók státusát. A többi között kimondta: „Szabad vallásgyakorlatuk legyen és ezt tulajdon szertartásuk szerint gyakorolhassák”. Eltörölte az Európaszerte kötelező megkülönböztető öltözet viselését. Az emberi méltóságot megalázó megkülönböztetés eltörlésével is türelmi magatartását bizonyította. „Engedtessek meg nekik – írta kiváltságlevelében – hogy a keresztyének ruházatával éljenek és ebbe öltözhessenek, nehgy sérelmekkel illetessenek vagy bármiféle

⁹¹ HARASZTI: 1999, 30. old.

⁹² HARASZTI: 1999, 30. old.

⁹³ HARASZTI: 1999, 31. old.

⁹⁴ Pálffy Géza: *Romlás és megújulás 1606-1703*. In: *Magyarország története* (10) (főszerk.: Romsics Ignác), Kossuth Kiadó, Budapest, 2009, 17-19. old.

⁹⁵ Havasalföld.

illetlen megjelöléssel.” Letelepédsi jogot adott a zsidóknak fejedelmi székhelyére, Gyulaféhvárra és biztosította számukra a szabad kereskedelem üzését, persze a megfelelő évi adó fejében.

Az erdélyi fejedelemséghez csatolt hét felső-magyarországi vármegye bortermelését is alaposan kihasználta. Nagy mennyiségben szállított hegyaljai borokat Lengyelországba, viaszt és mézet a nyugat-európai országokba.⁹⁶

Bethlen támogatta a tudományokat, különösen az orvostudományt. Ez utóbbi háttérben személyes ok is szerepet játszott: a fejedelem gyógyíthatatlan betegsége egyre súlyosbodott. Külföldi orvosokkal gyógykezelte magát, ezek közé tartozott a zsidó orvos, Rebir Dávid. A tudós professzorok segítségével dédelgetett álmát kívánta megvalósítani: a gyulaféhvári akadémia megteremtését. Bethlen fejedelmi nyomdát alapított és könyvtárat hozott létre. Ez utóbbiak megvalósításában az erdélyi zsidók szintén szerepet kaptak.

A XVII.-XVIII. századról szólva, a theatrum mundi – színpad ez a világ – Erdélyre vonatkoztatva szinte közhelyként hat; *mint valami nagy játéknak, megvannak a maga különféle módon reagáló játékosai, figurái, játékkerete, melyek pillanatonként változnak az események következményeképpen; hol éppen kocsmát, hol szónoklásra alkalmas piacteret, olykor erdőt, igen sokszor börtönt, máskor palotát, templomot vagy harcteret látunk.⁹⁷*

Az erdélyi fejedelemség megszűnését a nagybirtokos nemesség valamelyes gazdasági, hatalmi megerősödése követte. Erdély főurai a kincstári birtokok, fejedelmi váruradalmak jó részére rátették a kezüket, egy ideig – bérlet formájában – megszerezték az állam jelentős jövedelmi forrásait (vámokat, bányákat stb.). A Habsburg-birodalom szerves részévé, legtávolabbi tartományává váló Erdély régi gazdasági kapcsolatai elsorvadtak. A XVIII. században az erdélyi városok gazdasági, politikai emelkedése akadályokba ütközött. A szász városok ősi polgári színezetű autonómiájukat még megóvhatták, és így későbbi fellendülésük alapja szilárdabb volt. A megyei területen fekvő gócpontok, Kolozsvár, Torda, Dés és más városok fejlődése azonban az anyagi életviszonyok terén megrekedt. A főrangú nemesség e városokban jelentős szerephez jutott, és hosszú időre elvágta a polgári fejlődés útját. Az új jellegű polgári fejlődést gátolta az is, hogy a Moldvával és Havasalfölddel való érintkezést és általában a gazdasági összeköttetések kiépülését szigorú határzár nehezítette meg. A kézműipar, a kereskedelem nem fejlődött olyan ütemben, mint ahogy az a középkori virágzása során várható lett volna. Jó közlekedési utak hiányában a belső piac, következésképpen a földművelés is a hajdani alacsonyabb szinten maradt. A régen számottevő szerepet játszó erdélyi bányászat csak igen lassan, nehézkesen indult meg. A

⁹⁶ Demény Lajos: *Bethlen Gábor és kora*, Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1982, 27-28. old.

⁹⁷ Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae* Kócziány László előszavával, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, 5. old.

haladó szellemi áramlatok csiráit mindig oly mohón átvevő és a maga talaján kivirágoztató Erdélyt a bécsi kormányzat igyekezett szellemi tespedésre ítélni, és megkísérelte a külföldön szárnyra kapó eszméktől cenzurával, határozással és egyéb módszerekkel elszigetelni. Mindez együttesen azt eredményezte, hogy a XIX. századot megelőzően Erdélyben a feudalizmus bomlása lassúbb volt, mint a kedvezőbb feltételek között, az új szerkezet kiépülése útján elinduló nyugati részeken. Az iparfejlődést véve szemügyre, meg kell említenünk, hogy általában a Habsburg-birodalom iparfejlesztési törekvéseiben Erdély nem szerepelt központi helyen, sőt igen elhanyagolt volt, és főként mint a nyugati részek ipari termékeinek elhelyezési piacával számoltak vele.⁹⁸ A XIX. század elején viszont – az osztrák kormányzat részéről fennálló korlátozás ellenére – a fejlődés viszonylag meggyorsult.⁹⁹ Ennek következtében az Erdélyen is áthaladó szárazföldi útra kényszerülő közel-keleti és gyarmatáru-forgalom elősegítette mind a nagykereskedők, mind egyes nagybirtokosok tőkefelhalmozását.¹⁰⁰ Ez természetesen kihatott a zsidóság erdélyi jelenlétére, mobilitására, a letelepedésre. Mielőtt erről részletesen beszélnénk, Csetri Elek és Imreh István kutatásai alapján nézzük meg, hogy 1767-ben, 1791-ben és 1808-ban hogyan változott az adózó zsidó családok száma illetve aránya Erdélyben, a Partiumban, a székely és szász székekben.

Sor szám	Társadalmi kategória	Erdélyi vármegyék és Fogaras vidék	Partiumi vármegyék és Kővár vidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
1	Mágnás	179	15	33	2	33	262
2	Több telkes nemes	2.585	697	1.039	-	3	4.324
3	Egytelkes nemes	4.975	3.217	3.335	-	57	11.584
4	Bojár	1.227	-	-	-	-	1.227
5	Primipilus	-	-	8.692	-	120	8.812
6	Szabad szász	-	-	-	18.364	-	18.364
7	Szabad magyar	2.800	813	-	1.049	894	5.556
8	Szabad székely	-	-	7.866	-	-	7.866
9	Szabad román	14	-	7	14.485	143	14.649
10	Taxalista ¹⁰²	2.057	417	25	5.637	3.729	11.865

⁹⁸ Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak 1750-1850*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, 200. old.

⁹⁹ Ennek egyik okát a Napóleon által bevezetett kontinentális zárlatban kell látnunk, amelyet, mint ismeretes, 1806-ban azért létesített, hogy a világkereskedelemben monopolisztikus helyzetet elfoglaló Angliát elzárja az európai szárazföldtől.

¹⁰⁰ Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak 1750-1850*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, 200. old.

¹⁰¹ Az 1767. és 1791. évi összeírás nyomtatásban is megjelent. Az 1808. és 18-21. évi ko-nskripciók másolatban a kolozsvári állami levéltárban őrződtek meg (CSETRI-IMREH: 1980, 16. és 78. old.).

¹⁰² Taxa vagy Taksa: az a bér, amelyet a jobbágy a földesúri majorsági földekből művelés végett szerződéssel átengedett részletekért rendszerint készpénzben fizetett. Az ilyen jobbágyok voltak a taksalisták vagy censualisták (*Révai Nagy Lexikona* XVII., Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1994, 814. old.).

11	Román pap	286	43	51	11	-	391
12	Zsellér	33.705	5.742	3.655	1.524	869	45.495
13	Jobbágy	73.425	13.791	10.722	9.853	154	107.945
14	Kóborló	5.180	831	409	1.906	116	8.442
15	Cigány	4.107	251	1.136	1.736	150	7.380
16	Görög	-	6	1	22	79	108
17	Örmény	4	-	1	-	523	528
18	Zsidó	78	29	21	-	23	151
19	Bolgár	-	-	-	-	51	51
20	Anabaptista	20	-	-	-	-	20
21	Bányász	44	-	-	-	592	636
22	Urburás	297	526	-	-	-	823
23	Sóvágó	660	-	77	-	186	923
24	Tutajos	717	-	-	98	24	839
25	Aranymosó	-	3	-	-	115	118
Összesen:		132.360	26.381	37.070	54.687	7.861	258.359

Az adózó családok társadalmi megoszlása Erdélyben 1791-ben ¹⁰³							
Sor szám	Társadalmi kategória	Erdélyi vármegyék és Fogaras vidék	Partiumi vármegyék és Kóvár vidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek ¹⁰⁴	Összesen
1	Királyföldi mágnás és több telkes nemes	-	-	-	13	116	129
2	Egytelkes nemes	3.240	3.395	2.610	-	23	9.268
3	Bojár	537	-	-	-	-	537
4	Taxalista	1.672	562	-	7.299	3.827	13.360
5	Libertinus	4.539	789	-	-	1.496	6.824
6	Szabad székely	-	-	9.596	-	432	10.028
7	Szabad magyar	-	-	1	1.218	-	1.219
8	Szabad szász	-	-	-	26.115	-	26.115
9	Szabad német	23	-	-	230	-	253
10	Szabad román	117	-	-	21.536	-	21.653
11	Jobbágy	86.014	19.052	12.145	11.237	264	128.712
12	Zsellér	45.399	8.229	4.847	3.660	1.731	63.866
13	Kóborló	323	67	166	102	370	1.028
14	Sóvágó	495	-	-	-	224	719
15	Tutajos	1.814	-	-	184	92	2.090
16	Bányász	2.839	736	-	108	645	4.328
17	Örmény	5	12	226	-	3	246
18	Bolgár	-	-	-	-	31	31
19	Görög	-	2	-	21	80	103
20	Cigány	5.228	390	1.554	3.730	451	11.353
21	Aranymosó	161	-	-	96	-	257

¹⁰³ CSETRI-IMREH: 1980, 81. old.

¹⁰⁴ Locis taxalibus.

22	Zsidó	188	53	26	2	45	314
Összesen:		152.594	33.287	31.171	75.551	9.830	302.433

Az adózó családok száma 1808-ban ¹⁰⁵							
Sor szám	Társadalmi kategória	Erdélyi vármegyék és Fogaras vidék	Partiumi vármegyék és Kővár vidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
1	Mánás és többtelkes nemes	-	-	-	16	42	58
2	Egytelkes nemes	3.932	5.100	3.052	1	69	12.154
3	Bojár	623	-	-	-	-	623
4	Taxalista	1.414	691	153	5.612	3.002	10.872
5	Szabad paraszt	-	-	7.785	-	-	7.785
6	Libertinus	5.663	1.295	4.055	211	1.660	12.884
7	Szabad magyar	-	-	-	1.643	-	1.643
8	Szabad szász	-	-	-	32.578	-	32.578
9	Szabad román	181	-	9	26.156	160	26.506
10	Jobbágy	92.096	21.336	13.022	12.353	69	138.876
11	Zsellér	52.413	9.629	6.628	4.560	2.149	75.379
12	Sóvágó	1.198	-	55	-	-	1.253
13	Tutajos	1.405	-	-	293	74	1.772
14	Bányász	6.119	1.064	61	174	-	7.418
15	Örmény	59	23	284	-	-	366
16	Bolgár	19	-	-	-	-	19
17	Görög	-	-	-	130	-	130
18	Kóborló	11	62	127	344	68	612
19	Aranymosó	353	37	11	88	-	489
20	Cigány	5.375	449	1714	4.065	284	11.887
21	Zsidó	377	89	19	1	58	544
Összesen:		171.238	39.775	36.975	88.225	7.635	343.848

Ha most – Csetri Elek és Imreh István táblázatai alapján – készítünk egy zsidó adózókra vonatkozó táblázatot az 1767-es, az 1791-es és az 1808-as évekre, a következőket kapjuk:

Az adózó zsidó családok Erdélyben 1767-ben, 1791-ben és 1808-ban						
Év	Erdélyi vármegyék és Fogaras vidék	Partiumi vármegyék és Kővár vidék	Székely székek	Szász székek	Taxás helyek	Összesen
1767	78	29	21	-	23	151
1791	188	53	26	2	45	314
1808	377	89	19	1	58	544

¹⁰⁵ CSETRI-IMREH: 1980, 97. old.

A táblázat alapján láthatjuk, hogy az erdélyi és partiumi vármegyékben a zsidó adózók száma 1767-től 1808-ig fokozatosan és jelentősen emelkedett. Nem úgy a székely székekben, ahol bár jelen van¹⁰⁶ az adózó zsidók kategóriája, de 1791 és 1808 között nem emelkedő, hanem csökkenő tendenciájú. Ha – érdekességként – kiemeljük és összehasonlítjuk a „szabad román” és „zsidó” kategóriát, az arány 1767-ben 14/78, 1791-ben 117/188, 1808-ban 181/377.

A *Conscriptio Judaeorum* az első kísérlet volt a teljes magyarországi zsidó népesség (hallgatólagosan adózási célú) összeírására. Ezt az összeírást III. Károly rendelte el, és a korviszonyoknak megfelelően, végrehajtására csak lassan és hiányosan került sor. Nem történt meg a zsidók összeírása Erdélyben, a Bánságban és a horvát-szlavón területeken.¹⁰⁷

A városok kapuit II. József engedélye, majd az 1840: XXIX. tc. nyitotta meg a zsidók előtt, kivéve persze a bányavárosokat, amelyekből I. Lipót 1700. január 19-i rendelete – s utána több más törvény, még az 1940. évi is – kitiltotta őket. Az 1840. évi rendelkezések viszont nemcsak hogy megengedték a szabad lakhatást, de lehetővé tették azt is, hogy a városokban letelepedő zsidók gyárat alapítsanak, hogy a zsidó fiatalok mesterséget tanuljanak. II. József előírásai a polgári életvitelbe való beilleszkedést szolgálták: mint minden polgár, a zsidók is kötelesek lettek állandó családnevet használni, az újszülöttet anyakönyveztetni; az okleveleket, szerződéseket az illető országrészben használatos nyelven kiállítani. A városokban mostmár a zsidók is szerezhettek ingatlant.

A XVIII. századi Magyarország utolsó nagy zsidóösszeírása II. József híres népesség-összeírásának része.¹⁰⁸ A „kalapos király” 1785-ben rendelte el az első, az egész történeti államterületre kiterjedő országos összeírást, amelyet 1787-ben megismételtek. Ez a *conscriptio* már kiterjedt Erdélyre, a Bánságra és a horváth-szlavón területekre.¹⁰⁹ II. József összeírása szerint a század nyolcvanas éveinek derekán a zsidók száma közel kilencvenezer, tehát a magyarországi zsidó népesség a század során a legóvatosabb becslés szerint is legalább nyolcszorosára nőtt. Amíg 1787 és 1910 között a történeti Magyarország teljes népessége 125 %-al nőtt, addig a magyarországi zsidóság növekedése meghaladta az 1021 %-ot.¹¹⁰ Tényszerűen kimutatható, hogy az 1726 és 1860 közötti közel másfél évszázad során a

¹⁰⁶ Megjegyzendő, hogy 1767-ben a szász székekben nem jeleznek adózó zsidó családokat.

¹⁰⁷ HARASZTI: 1999, 136. old.

¹⁰⁸ A keresztény és zsidó népesség táblázatos összesítéseit Thirring Gusztáv (*Magyarország népessége II. József korában*) [Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1938] tette közzé.

¹⁰⁹ Nem végeztek összeírást a katonai határőrvidéken, de itt a zsidóknak amúgy is tilos volt megtelepedniük.

¹¹⁰ HARASZTI: 1999, 137. old.

zsidók kisebb-nagyobb hullámokban folyamatosan vándoroltak be Magyarországra.¹¹¹ A keleti és nyugati irányból bevándorlók között igen nagy volt a társadalmi-kulturális különbség.¹¹² Az erdélyi zsidóság kialakulása csak a XVIII. század második felében indult meg. II. József uralkodása idején a zsidók nagyobb számban csak a korábbi Alsó-Fehér, Maros-Torda és Szolnok-Doboka megyékben éltek. A tizenöt történelmi megye közül ebben az időben tizenkettőben tilos volt számukra a letelepedés. Nem engedélyezték, hogy zsidók belépjenek a román és székely határőrezredek falvaiba, és tilos volt számukra a különböző szász és székely székek nagy területe is. A horvát-szlavón területek déli határvonala mentén húzódott a katonai határőr övezet az Adriától a Bácskáiig: a zsidóság letelepedését itt egészen 1861-ig tiltották. Csak II. József idején találkozunk itt zsidókkal (összesen 111 fő), akik e terület polgári közigazgatás alatt álló részének mintegy tíz településén szétszórva éltek.¹¹³

A magyarországi zsidóság lélekszáma 1735-1738-ban és 1785-1787-ben¹¹⁴

Ország rész ¹¹⁵	Zsidó népesség	
	1735-38	1785-87
Duna jobb partja	4.247	21.724
Duna bal partja	4.918 ¹¹⁶	23.728
Duna-Tisza köze	677	6.828
Tisza jobb partja	1.631	18.584
Tisza bal partja	587 ¹¹⁷	9.104
Tisza-Maros szöge	97	1.430
Erdély	- ¹¹⁸	1.477
Horvátország-Szlavónia	-	111
ÖSSZESEN:	12.157 ¹¹⁹	82.896 ¹²⁰

¹¹¹ A XIX. század elejéig a német államokból, az osztrák alpesi tartományokból, de legfőképpen Morva- és Csehországból, valamint Sziléziából (kb. 70-80.000 fő), azután elsősorban keletről. A keleti bevándorlók, a „galicianerek” száma a nyugati bevándorlók kétharmadára, mintegy 50.000-re rúgott.

¹¹² A galíciai zsidóság par excellence keleti típusú volt, nem csupán ortodox, hanem azon belül is elkülönülő haszid, míg a nyugati típusú bevándorló zsidóság távlatilag nyitott az emancipációs folyamatok előtt, vallási szokásaiban a neológiára hajló.

¹¹³ HARASZTI: 1999, 138. old.

¹¹⁴ HARASZTI: 1999, 139. old.

¹¹⁵ Mivel a modern megyehatárok kijelölésére (63 magyar és 8 horvát-szlavón megye 1876 és 1918 között) csak 1876-ban került sor, a modern magyar statisztikai rendszer a történelmi Magyarország területét nyolc történelmi régióra bontja. 1876 előtt ugyanis az ország területe a különböző időkben történt felosztások következtében nem csupán megyék, de egyéb független egységek – így például a részek (Partium) katonai határőrvidékek székely és szász székek, Hajdu, Kiskun és Nagykun kerületek stb. – igen bonyolult szerkezetéből épült fel.

¹¹⁶ Nógrád megye adata nem ismert.

¹¹⁷ Szabolcs megye adata hiányzik; Szatmár megyéből csak a megyeszékhelyre van adat.

¹¹⁸ A tartomány adatai hiányoznak.

A XIX. század elején Erdélyben nehéz idők jártak: nehezebbek, mint Magyarország egyéb térségeiben. Bizonytalanság uralkodott, feszült volt a hangulat, főként a román és szász nemzetiségi mozgalmak miatt. Feszült volt a viszony másrészt a jobbagyság és a földbirtokosok között. Sokan parasztfelkelésektől tartottak. Az I. Ferenc (1804-1835) és V. Ferdinánd (1835-1848) uralkodása idején tartott országgyűlések a politikai és gazdasági feladatokkal voltak elfoglalva. Az egyik fő probléma az unió kérdése volt: Erdélynek Magyarországgal való egyesítése. A zsidók helyzetének átfogó rendezésére nem került sor, pedig most már a zsidók is hangoztatták jogaikat, hivatkozva a polgári, társadalmi berendezkedésre. Erdélyben is követelték a türelmi adó eltörlését és a polgári jogok megadását. Magyarország zsidósága – amelyhez az erdélyi zsidóság minden tekintetben szorosan kapcsolódott – most már maga is harcolt a jogegyenlőség kivívásáért. A szabad királyi városok polgárai 1828/29-ben tiltakoztak a zsidók városba költözése ellen, és követelték a házaló kereskedelem szabályozását. A zsidóknak voltak önzetlen támogatóik is, és pedig a magyarság legjobbjai közül, mint Széchenyi István, aki próbálta elősegíteni a zsidóság integrációját a lehető legmagasabb szinten. A XIX. század középső harmadában az emancipáció volt a cél: a zsidók polgári felszabadítása, mindenfajta joghátrány vagy hátrányos megkülönböztetés kiiktatása. Eötvös József kezdettől fogva a maga teljességében megértette és érzelmileg is azonosulni tudott a zsidók egyenjogúságának kérdésével, hangsúlyozva ennek nemzetiségi fontosságát is.¹²¹ Az 1848-as forradalomhoz való viszonyulás és a szabadságharcban való aktív részvétel és hősiesség pozitív hatást gyakorolt a magyarországi zsidók megítélésére és a hozzájuk való viszonyulásra.

Görgey Arthur tábornok az 1848-as zsidó honvédekről így nyilatkozott: „Fegyelmességben, személyes bátorság és szívós kitartásban, tehát minden katonai erényben, derekasan versenyeztek többi bajtársaikkal (...) legkisebb gondunk is nagyobb volt annál, hogy azt fürkésszük, közülünk vajon ki-ki melyiknek, a római pápának, Kálvinnak, Luthernek, avagy Mózes tanai szerint imádja-e a közös, Egy magyar Istent, akinek nevében, akiben bízva, fegyvert ragadtunk mindnyájan.”¹²² A magyarországi és erdélyi zsidók képviselőit 1848. március 17-én:

Magyarok vagyunk és nem zsidók, nem külön nemzetbeliek, mert mi csak akkor vagyunk külön vallásfelekezet, midőn imaházainkban köszönetünket és legbensőbb hálánkat intézzük a

¹¹⁹ Magyarország össznépességének 0,7%-a.

¹²⁰ Magyarország össznépességének 1,3%-a.

¹²¹ Eötvös József: *A zsidók emancipációja*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981.

¹²² Vida Márton (szerk.): *Ítéltetek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösségek könyvéből*, Budapest, 1939, 16. old.

*Mindenhatóhoz, hazára és reánk is árasztott kegyelméért, de az élet minden egyéb viszonyaiban honfiak, csak magyarok vagyunk.*¹²³

Haynau a zsidóknak az 1848-as forradalomban való részvételéről a következőket mondta: „... érzelmeik és gonosz cselekvésmódjuk által előmozdították az ottani forradalmat, mely az ő közreműködésük nélkül sohasem nyerhetett volna olyan terjedelmet.”¹²⁴ A Kossuth-bankókat a zsidó Tyroler József (1822-1854) készítette, és ezért őt a szabadságharc leveretése után az Újépület börtönébe zárták. Ugyancsak Tyroler nevéhez fűződik a sokak által ismert Kossuth-metszet.¹²⁵ 1849-ben a magyar honvédek összlétszáma 180.000 fő volt. Ebből – Kossuth jászberényi nyilatkozata szerint – 20.000 volt a zsidó honvédek száma.¹²⁶

Az 1867-es kiegyezés után megindult Galíciából, Bukovinából a bevándorlás Magyarországra. Az ok nyilvánvaló: a két sűrűn lakott tartományban a gazdasági helyzet nyomasztó volt, a túlnyomóan kereskedelemmel foglalkozó zsidók számára kevés megélhetési lehetőség kínálkozott. Ugyanakkor a magyar kormányok szívesen fogadták az ideérkező zsidóságot, mert támaszt reméltek ezekben a bevándorlóknak az ország lakosságának többségét képviselő nemzetiségekkel szemben. A magyarság politikai helyzetének erősítését várták tőlük, hisz a zsidóknak nem voltak nemzeti aspirációik, mint a szlovákoknak, ruténeknek, románoknak, szerbeknek és németeknek.¹²⁷

Az első világháborút követően 1918 végén és 1919-ben Erdély, a Bánság, Bihar, Szatmár, Máramaros, Románia része lett; a bekebelezést az 1920 nyarán kötött trianoni békeszerződés szentesítette. A közhatalom-változás eleinte alig érintette a zsidó hitközségi kereteket. Azok folytatták a maguk belső életét, maga a zsidóság pedig a háborút követő gazdasági fellendülésben fontos szerephez jutott. Újdonságként jelentkezett a cionizmus, mely a zsidóságot nemzetnek tekintette és egy zsidó állam Palesztinában történő megalakítását tűzte ki célul. A rabbik többsége – úgy a neológok, mint az ortodoxok – szembe fordult a cionizmussal, hisz a cionizmus támogatása a hitközség gyengítését jelentette.

Az erdélyi hitközség jó ideig függetleníthette magát a romániai ókirályságbeli zsidóktól.¹²⁸ A közhatalom-változással több mint 181.000 magyarországi zsidó került román

¹²³ U.ott, 63. old.

¹²⁴ U.ott, 15. old.

¹²⁵ Vida Márton (szerk.): *Ítéltetek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösségek könyvéből*, Budapest, 1939, 18-19. old.

¹²⁶ A zsidó honvédtisztek és altisztek sorából fennmaradt a neve: 8 őrnagynak, 30 századosnak, 29 főhadnagynak, 76 hadnagynak, 56 katonaozvosnak, 108 őrmesternek és 116 tizedesnek (Vida Márton (szerk.): *Ítéltetek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösségek könyvéből*, Budapest, 1939, 23. old.)

¹²⁷ DOMÁN: 1990, 211. old.

¹²⁸ Azoknak nem voltak keretszervezeteik; kétféle hitközségbe tömörültek: szefárd és askenázi rítusúakba. A romániai zsidóság egyenjogúsítása 1918 augusztusában került a román parlament elé, s ez engedélyezte az egyéni kérvényezésen alapuló egyenjogúsítási eljárást. Egy 1918. december végi törvényrendelet is csak egyéni

fenhatóság alá. Ezek nagyjából 115 hitközségbe szerveződtek. Körülbelül 80 ortodox, 23 neológ és 12 status quo ante jellegű volt. Egy szefárdnak vallotta magát. Főleg az ortodox hitközségek száma bizonytalan, egyes falvak önállósulásával a status quo - ortodox átalakulással megsokasodtak. Mind a neológok, mind az ortodoxok rövidesen kialakították keretszervezeteiket és a korábbi szabályzatokat megpróbálták alkalmazni az új viszonyokhoz.¹²⁹

1919. december 9-én Románia Párizsban aláírta a Kisebbségi Szerződést, amelyben kötelezte magát, hogy az ország területén élő minden lakosának biztosítja az élet és szabadság teljes védelmét. A Szerződés 7. cikkében Románia elismerte a területén élő összes zsidó román állampolgárságát. A Kisebbségi Szerződés nem hozott változást az ókirályságbeli zsidóság jogi helyzetében: a román kormány továbbra is az 1919 folyamán elfogadott törvényrendeleteken alapuló egyéni honosítási eljárást alkalmazza.

1920. június 4-én Magyarország aláírta a trianoni békeszerződést. A szerződés törvényesítette Nyugat-Magyarország, Felvidék, Erdély, Délvidék és Horvátország Magyarországtól való elcsatolását. Az 1920-ban a román hatóságok által elvégzett részleges népszámlálás nemzetiségi mutatói alapján 1920-ban 181.340 zsidó élt Erdélyben. 1923. március 28-án kihírdették Románia új alkotmányát. Az alkotmány 133. cikkeje elismerte a zsidóság egyenjogúsítását; elfogadta másrészt az 1919-es törvényrendeletek zsidók honosítására vonatkozó rendelkezéseit. Az alkotmány a Romániához csatolt területek zsidó lakosait arra kötelezte, hogy a háborút megelőző évekből igazolják folyamatos ottartózkodásukat. 1924. február 23-án a román parlament elfogadta a Mârzescu-törvényként ismert román állampolgárság megszerzésére és elvesztésére vonatkozó törvényjavaslatot. A törvény következtében mintegy 16.000 erdélyi zsidó (3.000 zsidó családfő és egyedülálló) veszítette el román állampolgárságát. Az 1920-as évek közepétől nagy erővel jelentkezik az antiszemitaizmus. Ennek egyik gyászos tette az 1927 decemberi nagyváradai - bánffyhungyadi - kolozsvári pogrom és templompusztítás.¹³⁰ 1930-ban az erdélyi zsidóság lélekszáma eléri a 200.000-et.¹³¹

1938. január 21-én a Goga-Cuza kormány törvényt hozott az állampolgárság felülvizsgálásáról. A törvény előírásai szerint mindazoknak a zsidóknak, akik 1918-1919-ben

jogok megadásáról intézkedik. A közelgő békekötések sürgetésének engedve, 1919. május 22-én megjelenik a zsidók állampolgárságát egyetemesen kimondó törvényerejű rendelet. Ezzel – utolsóként Európában – a romániai zsidók is emancipálódtak.

¹²⁹ Gaal György: *Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. Beilleszkedés a két világháború közötti romániai viszonyokba*, Korunk, 1991. 8. (<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=300>)

¹³⁰ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben V. Beilleszkedés a két világháború közötti romániai viszonyokba*. In: *Helikon*, 11. sz., 1994. 20. old.

¹³¹ U.ott.

nyerték el román állampolgárságukat (beleértve a csatolt részek zsidóságát is), hiteles iratok alapján újra be kellett bizonyítaniuk állampolgári jogosultságukat. A törvény következtében a zsidó lakosság 36,3 százaléka (225.000 személy) veszítette el román állampolgárságát. 1938. január 21. és 1939. szeptember 15. között 20.384 erdélyi zsidó családfőt vagy egyedülálló személyt fosztottak meg állampolgárságától. 1938. december 15-én létrejön a Frontul Renașterii Naționale (Nemzeti Újjászületési Front), az ország egyetlen, hivatalosan elismert politikai szervezete, élén a királlyal. A párt keretén belül külön tagozatokat hoznak létre a romániai kisebbségeknek. Ez alól kivételt képeznek a zsidók. 1940. június 22-én a király felosztatja a Frontot és helyébe létrehozza a fasiszta típusú Partidul Națiunii-t (Nemzet Pártja).

1939. május 5-én Magyarországon bevezették a *második zsidótörvényt* (1939. évi IV. tc.) amely a zsidósághoz való tartozást német nemzetiszocialista mintára faji szempontok szerint határozta meg. A törvény alapvető politikai és állampolgári jogoktól fosztotta meg a zsidókat: a zsidók bírói karból és közoktatásból való teljes eltávolítására öt évet írt elő; zsidók nem tölthettek be újságszerkesztői és színházigazgatói funkciókat, a szabadfoglalkozásokon belül arányuk nem haladhatta meg a hat százalékot és a zsidók birtokában lévő iparendélyek sem léphették túl a hat százalékos arányt.

1940. augusztus 8-én Romániában különleges törvényként elfogadták a Zsidó Statútumot. A Statútum a zsidóságot faji alapon határozta meg. A törvény következtében a romániai zsidóság nagy része elveszítette román állampolgárságát. A törvény rendelkezik a vegyes házasságok betiltásáról is. 1940. szeptember 4-én Ion Antonescu tábornok alakított kormányt Romániában.

1940. szeptember 5-13. között a magyar hadsereg bevonult Észak-Erdélybe és a Székelyföldre. Érvénybe léptek a Magyarországon már hatályban lévő zsidóellenes intézkedések.

A második bécsi döntés Magyarországnak ítélte Észak-Erdélyt. A bécsi döntés nyomán átalakult új romániai rezsimben a Vasgárda¹³² fontos tényezővé vált. A német-román kapcsolatok egyre szívélyesebbé váltak. Teleki szabadon bocsátotta az 1938 óta börtönben ülő Szálasit, ezáltal szabad utat engedve a nyilas szervezkedésnek, és ígéretet tett egy új, náci

¹³² A Vasgárda, másképpen a Szent Mihály Arkangyal Légió, egyszerűbben: a legionárius mozgalom az európai fasiszmus román változata, alighanem a legnagyobb fasiszta mozgalom volt Kelet-Európában. Vezére Corneliu Zelea Codreanu, a Kapitány, akire szintén érvényes az, amit Hans Ulrich Wehler Hitlerről írt: nélküle nem történt volna az, ami történt (Miskolczi Ambrus: *A Vasgárda varázsa*. In: *BBC History*, 2013. április, III. évf., 4. szám, 70. old.).

mintájú zsidótörvény előkészítésére. Egyféle versengés kezdődött a román és a szlovák fasisztákkal a „koncul vetett” országrészek megtartásáért és új területekért.¹³³

Nézzük meg, hogyan alakult a két világháború között a zsidóság száma Erdély nagyobb városaiban.

A zsidó lakosság száma Erdély nagyobb városaiban:¹³⁴

	Zsidók		Magyarok		Összesen	
	1920	1930	1920	1930	1920	1930
Dés	3.224	3.346	5.601	5.234	12.500	15.110
Kolozsvár	10.633	13.062	41.583	47.689	83.542	100.844
Marosvásárhely	3.246	4.828	23.178	22.387	30.988	38.517
Máramarossziget	11.026	10.526	6.552	5.424	23.691	27.270
Nagyvárad	17.880	14.764	40.744	42.630	68.081	82.687
Szatmárnémeti	8.959	10.693	39.009	21.916	58.251	51.495
Temesvár	8.296	7.171	26.185	27.652	82.689	91.580

Erdély zsidó társadalmának a két világháború közötti intézményeiről írni nem könnyű, mert felépítéséből adódóan szerteágazó és bonyolult intézményrendszerrel van dolgunk: mindegyik hitfelekezet és azon belül a hitközségek is saját intézményekkel rendelkezett, ugyanakkor nem volt elhanyagolható a cionista alapon létrejövő intézmények száma sem.¹³⁵ Erdély zsidó intézményeiről beszélve, főleg Kolozsvárra tekintünk és ennek több oka is van: 1918 után Kolozsvár fokozatosan az erdélyi zsidóság központjává vált, még akkor is, ha a legnagyobb zsidó közösség Nagyváradon élt. Kolozsváron a legintenzívebb a zsidóság szervezkedése, itt volt az erdélyi cionista mozgalom és az Erdélyt behálózó legtöbb zsidó intézmény és szervezet központja.

Az erdélyi zsidóság két világháború közötti egységét több tényező is megosztotta. A hitközségek is különböző irányzatokat követtek. Erdélyben az ortodox hitközségek voltak túlsúlyban, őket követték számbelileg a neológok és a status quo-k. 1918 után az identitásválasztás, önmeghatározás terén is nézetkülönbségek jelentkeztek. Végülis négy

¹³³ Száraz György: *Egy előítélet nyomában*. In: *Történelem jelenidőben*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984, 625. old.

¹³⁴ Gidó Attila: *Erdélyi zsidó intézmények a két világháború között*, Korunk – 2002. április (<http://www.epa.hu/00400/00458/00052/ezsido.htm>).

¹³⁵ Az első világháborút követően született néhány alapműnek mondható kiadvány, mint a Zsidó Lexikon, az 1935-ös Zsidó Naptár, Gaál György tanulmánya és az erdélyi zsidó közösségek monográfiái.

táborról beszélhetünk: asszimilánsok, cionisták, a románsághoz közeledő és a hagyományörző vallásos zsidóság. Az erdélyi zsidóság jelentős politikai lépésének tekinthető az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség 1918-as létrehozása. Az EZSNSZ Fischer Tivadar és Weiszbürg Chaim kolozsvári ügyvédek irányítása alatt létesült, és programjában a nemzeti zsidóság érdekképviseletét hirdette meg. Ugyanakkor egyféle híd szerepet próbált betölteni az erdélyi zsidóság táborai között. Annál is inkább, mivel mindaz 1920-ban létrejövő Erdélyrészi Ortodox Izraelita Iroda (EOIKI), mind az 1922-ben megalakult Erdély-Bánáti Országos Izraelita Iroda (EBOII) tagjai között is szépszámmal voltak cionisták. Az erdélyi zsidó intézmények, a zsidó lakosság magyar kultúrájának és nyelvének köszönhetően, mindvégig megőrizték különállóságukat.¹³⁶ Ennek tudható be az, hogy hosszas próbálkozások nyomán az UER (Román Zsidók Szövetsége) csak 1925 szeptemberében tudta létrehozni erdélyi fiókját. Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolásával az EBOII és az EOIKI beolvadt a magyarországi testvérszervezetekbe. A hitközségi keretben működő intézmények számát és nagyságát a közösség erőssége és anyagi bázisa határozta meg. Általában a legkisebb hitközségnek is volt Hevra Kadisája, de iskolákat és más intézményeket csak a nagyobb közösségek tudtak eltartani. Attól függetlenül, hogy ortodox, neológ vagy status quo hitközségről van szó, az intézménytípusok hasonlóak, nincs sok eltérés közöttük.¹³⁷

Az EBOII kötelékébe tartozó hitközségek és intézmények 1939-ben:¹³⁸

Hitközség	A hitközség lélekszáma	Intézmények
Kolozsvár	2.400	Hevra Kadisa, nőegylet, óvoda, elemi iskola, árvagondozó helyi csoport, tanoncotthon, zsidó kórház, Goldmark zeneegyesület
Nagyvárad	4.600	Hevra Kadisa, elemi iskola, 8 osztályos fiúliceum, fiúárvaotthon, árvagondozó helyi csoport, tanoncotthon, zsidó kórházegylet, aggok háza, népkonyha
Szatmárnémeti	1.800	Hevra Kadisa, nőegylet, zsidó kórház,
Máramarossziget	1.000	Hevra Kadisa, elemi iskola, Talmud-tóra, Bikur-Holim
Marosvásárhely	2.400	Hevra Kadisa, elemi iskola, Talmud-tóra, zsidó kultúrház

¹³⁶ A két világháború között az erdélyi zsidók 70-80 %-a magyar anyanyelvű.

¹³⁷ Ez kiderül Landeszman György – Schweitzer József: *Magyarországi hitközségek 1944 áprilisában* című munkájából (In: *Évkönyv 1985-1991*, szerk.: Schweitzer József, az Országos Rabbiképző Intézet kiadványa, Budapest, 1991).

¹³⁸ Gidó Attila: *Erdélyi zsidó intézmények a két világháború között*, Korunk, 2002. április (<http://www.epa.hu/00400/00458/00052/ezsido.htm>).

Temesvár	7.000	Hevra Kadisa, napközi otthon, 8 osztályos fiúliceum, 4 osztályos leányliceum, kereskedelmi iskola és internátus, képzőtanfolyam, aggok háza, Hazamir dalegyesület
----------	-------	---

A két világháború közötti időszakban az erdélyi zsidóság 30-35 elemi iskolával rendelkezett. Tanítási nyelvük az 1920-as évek elejéig általában magyar volt, majd fokozatosan állami nyomásra áttértek a román és hébernyelvű oktatásra. A zsidó középiskolai képzés a temesvári zsidó líceum 1919-es megnyitásával indult be. A következő évben további középiskolák létesültek Kolozsváron és Nagyváradon. 1923 áprilisában a román közoktatási miniszter rendeletben szólította fel a zsidó líceumokat, hogy térjenek át a zsidó tanítási nyelvre és a magyart csak kiegészítőnyelvként használják. Az érintett iskolák nem tudtak eleget tenni a rendelet követelményének, mivel sem a tanerők zöme, sem a diákok nem beszéltek a magyaron kívül más nyelvet. Ennek az lett a következmények, hogy ugyanezen év júniusában a kultuszminiszter szeptember 1-jei érvénnyel megvonta az összes erdélyi középiskola nyilvánossági jogát. 1927-ben a román közoktatásügyi minisztérium végleg megszüntette ezeket a líceumokat, de továbbműködtek a temesvári és nagyváradai középiskolák. Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolásával megteremtődött az esély arra, hogy újra indítsák a beszüntetett kolozsvári tanintézményeket.

1932 őszén létrejött az Erdélyi Zsidó Diáksegélyző (EZSD). Alapítója Kertész Jenő, aki egyben az Erdélyi Zsidó Árvagondozó Egyesület (EZSÁGE) vezetője is volt. Az EZSÁGE szociális intézményként működött. Az EZSNSZ munkájának fontos részét képezte a kulturális tevékenység. Jelentős sajtótermékek is megjelentek a nemzeti eszmék terjesztésének eszközeként. 1918-ban Kolozsváron alapították az *Új Keletet*. 1920-ban indult a temesvári *Neue Zeit – Új Kor*. Felélénkült a könyvkiadás, sorra létesültek zsidó könyvkiadók Kolozsváron (Pharos, Kadima, Fraternitas, Noár), Nagyváradon (Renaissance), Temesváron (Cionista Könyvtár) és Lugoson (Kiryat Sefer). Különböző sportegyesületek is létesültek: Szatmárnémetiben a *Bar-Kochba*, Máramarosszigeten a *Sámson*, Aradon a *Hakoach*, Temesváron a *Kadima*, Nagyváradon a *Makkabea*.

A zsidó egészségügyi intézmények között nagy jelentőségre tett szert a kolozsvári zsidó kórház és a nagyváradai kórház. Közjóléti intézménynek szánták az 1920-ban alapított Kishitelbankot. A kolozsvári neológ hitközség keretében 1936-ban létesült a Goldmark

Filharmóniai Társaság. A zsidó színjátszás¹³⁹ intézményes keretei csak későn alakultak ki. A két világháború közötti zsidó színjátszás meghatározójának a Stramer-féle Habima vándortársulatot tekinthetjük.

Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés nyomán Észak-Erdély¹⁴⁰ visszakerült Magyarországhoz. Életbe léptek a Magyarországon érvényes zsidóellenes rendelkezések. Betiltották a zsidó lapokat és a nemkifejezetten vallásos egyleteket, szövetségeket.

A vézkorszak tulajdonképpen az 1940. augusztus 30-i bécsi döntéssel kezdődik. A Magyarországhoz visszacsatolt Észak-Erdélyben élt a zsidók többsége – 150.000 fő –, a Románia kebelében maradt déli részen kb. 40.000-en laktak. Észak-Erdélyben bevetették a Magyarországon már érvényben lévő korlátozó intézkedéseket és a zsidókat rendre kiszorították a közéletből, majd a gazdasági életből. A férfiakat munkaszolgálatra vitték, a német megszállás után pedig elkezdték a vagyonek kobzást és a gettózást. A zsidók csak tízezer lakosnál nagyobb lélekszámú helységben élhettek, ott zsidótanács felelt értük. Végül a deportálás a szó szoros értelmében felszámolta a zsidóságot, mindössze 25.000-en éltek túl és tértek vissza. Ebben a vészes helyzetben a hitközségi élet különös jelentőséget és szerepet kapott: erőt adott a kitartáshoz, összetartáshoz, a jövő építéséhez. A rabbik többsége elkísérte híveit a haláltáborba, alig néhányan éltek a menekülés lehetőségével.¹⁴¹

A Soában elpusztult rabbik hiányában az erdélyi jesiva rendszer is tönkrement. Pedig a magyarországi és erdélyi jesivák olyan jól működőek és színvonalasak voltak, hogy még amerikaiak is¹⁴² tanultak itt.

Magyarországon hatalmas Talmudiskola (jesiva) hálózat épült ki és működött a középkortól kezdve egész a Soá időszakáig. Amikor a náciizmus előretörésével sorra semmisültek meg Európában ezek az intézmények, Magyarországon még tanulmányozhatták a zsidóság ősi irodalmát, a Talmudot. Ám 1944-ben itt is megsemmisítették valamennyit. A rebeket és tanítványaikat elhurcolták, legnagyobb részüket megölték.¹⁴³

A holocaustot követően már csak az erdélyi magyar zsidóság maradványáról beszélhetünk. Elsőként 1944 szeptemberében-októberében az Észak-Erdélyben állomásozó zsidó munkaszolgálatos századok szabadultak fel, valamint a vidéken élő maroknyi mentesített és hamis árja papírokkal bujkáló zsidó.¹⁴⁴ Az életben maradottak újakezdték egyéni tevékenységüket, nekiláttak szervezeteik, intézményeik újjáépítéséhez vagy

¹³⁹ 1940 szeptemberében a zsidó törvények értelmében menesztett színészek – a berlini és budapesti mintát követve – Kolozsváron létrehozzák a zsidó színházat *Concordia* név alatt.

¹⁴⁰ 43.000 km² ; 2.100.000 lakos.

¹⁴¹ Gaal György: *Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. Beilleszkedés a két világháború közötti romániai viszonyokba*, Korunk 1991.8. (<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=300>).

¹⁴² Domán István: *A talmudiskolák titkai*, Ulpius-ház Könyvkiadó, Budapest, 2001, 10. old.

¹⁴³ U.ott, 7. old.

¹⁴⁴ BRAHAM II.: 1988, 452. old.

talpraállításához. Mihelyt összeállt egy *minján*, újraindultak a vallási szertartások; a zsinagógát újra használhatóvá tették, felállították a ledöntött sírköveket, s abban a néhány közösségben, ahol maradtak gyerekek, újból kinyitottak a világi és vallási iskolák. Sok közösségnek az egyik első közös teendője az volt, hogy exhumálja a gettó területén elföldelt áldozatokat, és átvigye tetemüket a zsidó temetőbe. Szinte rögtön Észak-Erdély felszabadulása után az amerikai Joint a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alatt küldöttséget menesztett a területre az életben maradtak szükségleteinek felmérésére.¹⁴⁵ Az első formálisan újjáalakítható zsidó közösségek Erdély nagyobb városaiban voltak. Mivel kevés kivételtől eltekintve a vidéki zsidó közösségek rabbijait híveikkel együtt deportálták és pusztították el, a háború utáni egyházi vezetők egy része újonnan jött, főként Romániából. A rabbik halála folytán sok hitközség vándorló felekezeti emberek szolgálatainak igénybevételére kényszerült. Ugyanez állt a metszőkre is.

A háború utáni újrakezdés lendületét már a kommunista hatalomátvétel törte meg. A kommunista diktatúra és a rendszerváltást követő időszak erdélyi zsidóságáról az egyes megyék speciális fejezeteiben fogunk beszélni.

I. ELSŐ RÉSZ: SZATMÁR MEGYE

I.1. Szatmárnémeti

I.1.1. Szatmárnémeti és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei

Szatmárt már Anonymus is említette elbeszélésében, mely szerint a honfoglaláskor Szabolcs és Tas vezérek Szatmár várához érve, azt három napi ostrom után győzedelmesen bevették. 1150-ben Zothmar néven említik a települést. 1000 körül Gizella királyné királyi vadászokat telepített, akik megalapították Németi települést. Szatmár és Németi a Szatmári várral együtt a tatárjárás után nem sokkal újjáépült és virágzásnak indult. 1543-ban I. Ferdinánd Szatmárt és Németit a három Somlyai Báthory testvérnek adományozta „örök birtokul”. A Báthoryak a Szamos folyó vizének Szatmár fölött új medret ásattak¹⁴⁶, mely az egész várost, mint szigetet vette körül, a város mellett, a szigeten belül pedig hatalmas földvárat építettek. A váron kívül mély árok¹⁴⁷ húzódott, mely vizét a Szamosból nyerte. 1460-ban a település ismét királyi birtok lett. 1661-ben a törökök pusztították. 1771. április 30-án a Vécsey-házban írták alá a Rákóczi szabadságharcot lezáró szatmári békét. 1802-ben az erdélyi egyházmegyéből

¹⁴⁵ BRAHAM II.: 1988, 457. old.

¹⁴⁶ Gyerekkori emlékem, hogy a szatmári Kispiac déli sarka felé sétálva – a volt Pázsit utca (később Engels, majd Paris) felől –, apám azt mondta: *Látod, itt volt a Szamos régi medre.*

¹⁴⁷ Ennek az árokrendszernek a maradványai – elposványosodva – az 1950-es években még megvoltak.

hasították ki a szatmári egyházmegyét, melynek székhelye lett. 1910-ben 34.892 lakosból 33.094 magyar, 986 román és 629 német volt. Felekezeti összetétel szerint 13 418 református, 7.194 izraelita, 6.998 római katolikus, 6 977 görög katolikus, 236 ágostai evangélikus, 55 görögkeleti ortodox és 9 unitárius volt.¹⁴⁸

A legkorábbi szatmári összeírás (adórajstrom) 1699-ből származik. 1721-ben Szatmár megyében négy községből említenek zsidókat, köztük Nagykárolyban, ahol már ekkor 6 zsidó család lakott. Eleinte egy-egy faluban csak egy vagy két család lakott. Kocsmát, szeszfőzdet béreltek, később mészárszéket.

Az 1700-as évek második felében Károlyi Sándor földbirtokos zsidókat telepített Szatmár megyébe, főleg Nagykárolyba és környékére. A földesúr célja a mezőgazdasági termékek adás-vételének fellendítése volt. Később sokan Szatmárnémetibe, a gyorsabban iparosodó városba költöztek.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a bevándorlások első hulláma főleg Cseh- és Morvaország irányából¹⁴⁹ tetőzik. Másrészt a Hmelnickij-féle kozák felkelés nyomán (1648), a pogromok elől menekülő zsidók egy része Magyarországon keresett menedéket. Haraszi György *Két világ határán* című művéből megtudhatjuk, hogy a XVII. századi adórajstromok bizonyossága szerint Szatmár megyében 1699-ben már éltek zsidók. Az 1735-ös országos összeírás Szatmár vármegyéből egyedül csak Szatmárnémetit említi (17 lélekszámmal), holott tudjuk, hogy gróf Károlyi Sándor már 1724-ben Pozsonyból küldetett rabbit a nagykárolyi zsidóknak.¹⁵⁰ Szatmár megyében 1746-tól 1787-re 2.227 fővel nőtt a zsidók száma, ami több mint hatszoros növekedés. Szabolcs megyében 1891-ben az összlakosság 8,6 %-a zsidó, 1920-ig tovább növekszik a számuk. Bereg megyében 1900-ban 20 059 zsidó él. Szatmár megye népes hitközségei még: Szinyérváralja, Vitka, Mátészalka, Csenger.¹⁵¹

A türelmi adó terheit a szatmári zsidóság nehezen viselte. 1763. december 29-i levéltári adat: „Szatmár megyét a türelmi adó kivetésének gondja alól mentesíteni nem lehet (...)”¹⁵² E levéltári adaton kívül a *Magyar-Zsidó Oklevéltár* adatai szerint több olyan 1760-as évekből származó dokumentum van, melyben a m.kir.helytartótanács bizonyos megyéket

¹⁴⁸ http://hu.wikipedia.org/wiki/Szatzm%C3%A1r_megye

¹⁴⁹ A Habsburg uralkodók törekedtek a zsidók számának korlátozására. E célból adta ki 1726-ban III. Károly a rendeletét, mely szerint morvaországi területen minden zsidó családból csak egy fiú házasodhat meg. Mária Terézia 1748-ban ezt még azzal is megtoldotta, hogy a Cseh-Morva területen élő zsidók maximális létszámát tízezerben állapította meg. A rendelet nyomán zsidó fiatalok nagy számban telepedtek le a határközeli magyarországi településeken, így Szatmárnémetiben is.

¹⁵⁰ Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története*, Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1986, 66-67. old.

¹⁵¹ KOPKA: 2004, 8-9. old.

¹⁵² Scheiber Sándor szerk. (Házi Jenő közreműködésével): *Magyar-Zsidó Oklevéltár XV. (1408-1770)*, Budapest, 1992, 255., 307. old.

felszólít türelmi adóhátralékuk kiegyenlítésére. Szatmár és Máramaros gyakran szerepel ezekben a felszólításokban.¹⁵³

I.1.2. Zsidó intézmények kialakítása Szatmárnémetiben. A közösségi és vallási élet megszervezése. Az 1848/49-es forradalom, a kiegyezés és a zsidó kongresszus hatásai és következményei

Szatmár zsidósága a környező Károlyi-, Teleki-, Wesselényi-birtokokról húzódott a városba az 1840-es években; 1842-től zsidó bírót választanak és metszöt tartanak, tehát körülbelül erre az időszakra tehető a hitközség megalapítása. Az 1851-es összeíráskor 61 zsidó család lakik engedéllyel, 26 pedig engedély nélkül Szatmár városában. Az első rabbi, Mandelbaum Farkas (1815-1897) 1949-ben foglalja el állását, és veti meg a hitközségi intézmények alapjait. 1957-58-ra tehető a zsinagóga építése, 1863-ra a rituális fürdő megnyitása. A következő évben megnyitják elemi iskolájukat. Szatmáron ebben az időben körülbelül 100 család él.¹⁵⁴

Az 1867-es Kiegyezés meghozta Erdély egyesülését Magyarországgal. Lezajlott az országos zsidó kongresszus, és ettől fogva a magyar zsidóság egy vallásfelekezeten belül két önálló szervezetbe tartozott. Azokat a hitközségeket, amelyek elfogadták az 1869-es határozatokat, kongresszusi hitközségeknek nevezték (másképp neológ), azokat pedig, amelyek kivonultak a kongresszusról, autonóm ortodox izraelita hitközségeknek. Ők azt tartották magukról, hogy a zsidó hitélet törvényeit kodifikáló Sulchán Áruh előírásait szigorúan betartják, szemben a neológokkal.¹⁵⁵ Általánosságban elmondható, hogy a zsidóság felvilágosultabb, műveltebb rétegei csatlakoztak a neológiához. Az ortodoxok asszimilánsoknak tekintették a neológokat. A hitközségeknek létezett egy harmadik, kisebb csoportja, amely „status quo ante”, vagyis a korábbi helyzetnek megfelelő jelzővel illette magát: egyik szervezethez sem csatlakozott, és megőrizte az 1868 előtti kereteket.

Míg a neológoknak maradt némi vigaszuk, a status quo hitközség tagjainak csak fájdalmat okozott a szétválás, ami a történelem iróniája, hisz nem is vettek részt benne, és megmaradtak ugyanabban a helyzetben, amiben korábban voltak. Jakov Katz *Végzetes szakadás* című művében a következőképpen fogalmazta meg a status quo hitközségek „fájdalmát”:

A status quo hitközségek (...) nem dicsekedhettek azzal, hogy sikerült kialakítaniuk saját vallási árnyalatukat. Éppen ellenkezőleg, amikor az ortodoxok kihirdették a kongresszuson, hogy a hitközség határozott nyilatkozata a Sulhán Áruh tiszteletben tartásáról az ortodoxia jele, a

¹⁵³ Scheiber Sándor szerk. (Házi Jenő közreműködésével): *Magyar-Zsidó Oklevéltár XV.* (1408-1770), Budapest, 1992, 292., 369-370. old.

¹⁵⁴ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* III, Helikon irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 9. sz., 1994, 20-21. old.

¹⁵⁵ Valójában a neológok is a Sulchán Áruhot tekintik alapnak.

status quo közösségek is igyekeztek ezt hirdetni. Csak az volt a baj, hogy a kongresszus után az ortodoxok újabb feltételt szabtak, vagyis azt követelték, hogy a hitközségek csatlakozzanak az ő szervezetükhöz, ennek a követelésnek azonban a status quo közösségek nem voltak hajlandók vagy nem voltak képesek eleget tenni. Így történt, hogy ezeket a hitközségeket azok is kiközösítették, akikkel vallási szempontból azonosultak (...) A status quo rabbik folyamatosan panaszkodtak és tiltakoztak mellőzésük és megaláztatásaik miatt.¹⁵⁶

Magyarországon 1895-ig mindegyik zsidó valamelyik hitközséghez kellett tartozzon. Ugyanazon felekezetű hitközségből ugyanabban a helységben csak egy működhetett. Az izraelita vallás 1895-ben bevett vallássá vált. Attól kezdve a polgári anyakönyvezés már lehetővé tette, hogy valaki felekezeten kívülnek vallja magát.¹⁵⁷ A zsidó kongresszust követően Szatmáron sokáig egységes maradt a hitközség. 1871-ben és 1887-ben is konzervatív jellegű statutumot fogadtak el. 1881-1882-ben felépítették az új zsinagógát. A fokozatosan betelepülő haszid zsidóság külön imaházba tömörült. Mandelbaum főrabbi halálát követően viták támadtak az új rabbi választása kapcsán. A többség Grünwald Juda (1849-1920) haszid rabbit választja, mire 210 tag 1898-ban létrehozza a status quo ante hitközséget. Ennek élére 1903-ban a fogarasi rabbit, dr. Jordán Sándort (1861-1932) választják. Az ő idejében saját zsinagógát építenek és hitközségi székházat. Külön válik a Hevra Kadisa is, és 1906-ban a status quo ante hitközség új temetőt nyit. Jordán főrabbi megalapítja az első héber nyelvű óvodát. Az első világháború idején Szatmáron 8.000 zsidó él.¹⁵⁸ A második világháború előtt mintegy 13.000 volt a zsidóság lélekszáma, ők adták a lakosság közel egynegyedét. Legalább négy zsinagóga, azonkívül jesiva¹⁵⁹ és héber nyomda is működött a városban.

A Magyar Zsidó Levéltár birtokában van egy 1944. április havának elejéről származó átfogó adatszolgáltatás az akkori Magyarország csaknem valamennyi hitközségének létszámáról, intézményeiről, gazdasági helyzetéről. Landeszman György és Schweitzer József feldolgozták ezeket a levéltári adatokat, így pontosan tudjuk, hogy mi volt a helyzet 1944-ben a szatmári zsidó felekezetek tekintetében.

A szatmárnémeti ortodox hitközség jellemzői 1944 áprilisában:

Szatmár vármegye

Szatmárnémeti

Szervezet: Orth.

Elnök: Ferund Sándor

polgári állása: textilgyáros

¹⁵⁶ Jakov Katz: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999, 305-306. old.

¹⁵⁷ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben III,* Helikon irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 9. sz., 1994, 21. old.

¹⁵⁸ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben IV,* Helikon irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 10. sz., 1994, 21. old.

¹⁵⁹ Szatmárnémetinek több száz növendéket oktató haszid jellegű jesivája volt (LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 149. old.). Tasnádnak is híres jesivája volt.

*Anyakönyvvezető rabbi: Teitelbaum Joél, Wichernitz Mór, Teitelbaum D. Mayer rabbi;
Friedmann Adolf, Leichtag Éliás, Halberstaum Jakab, Weisz Albert*
Lélekszám: 12 000
Adózók száma: 748
Iskola: elemi
Tanerők száma: 6
Tanulók száma: 378
Hitközségi alkalmazottak száma: 39
Önálló felekezeti egyesület intézmény
1 Jesiva
2 Chevra kadisa¹⁶⁰

A szatmárnémeti status quo ante hitközség jellemzői 1944 áprilisában:

Szatmár vármegye
Szatmárnémeti
Szervezet: Status quo
Elnök: Dr. Friedman Árpád *polgári állása: ügyvéd*
Anyakönyvvezető rabbi: Klein Ignác *rabbi: Dr. Herczog Sándor*
Lélekszám: 750
Adózók száma: 260
Iskola: polgári
Tanerők száma: 10
Tanulók száma: 300
Hitközségi alkalmazottak száma: 21
Önálló felekezeti egyesület intézmény: Chevra kadisa¹⁶¹

I.1.3. Az 1868 és 1918 közötti „aranykor”. A zsidóság szerepe a gazdasági élet fellendítésében és a szellemi életben

A szatmári ortodox zsidóság presztízse erdélyszerte nagy volt: tagságából igen sok gazdag és befolyásos személy került ki.¹⁶²

A Szatmár megyei zsidóságról szóló egyik igen színvonalas tanulmány az, amelyben a szerző Fazekas Rózsa a társadalmi rétegződés kérdéseiről ír.¹⁶³ A Szatmár megyei zsidóság legnagyobb „agglomerációja” 1848-ban Nagykárolyban volt. Ennek hátterében az állt, hogy a Károlyi család birtokai a megye több mint egyharmadára terjedtek ki, Károlyi Sándor maga pedig szorgalmazta a letelepedéseket. Az egyes községek zsidó lakóinak lélekszáma az 1848-as összeírás alapján: Nagykároly 1 427 fő, Csenger: 414 fő, Mátészalka: 313 fő, Szinérváralja: 267 fő, Erdőd: 5 fő, Jánk 14 fő. A megye két legjelentősebb piacközpontja Szatmárnémeti és Nagykároly volt. A megyén kívüli vásárhelyek közül nagy volt Debrecen vonzása. A

¹⁶⁰ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 134. old.

¹⁶¹ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 134. old.

¹⁶² 1936-ban az Ortodox Központi Iroda élére választott központi vezetőség egyik alelnöke a szatmári nagykereskedő Freund József volt.

¹⁶³ Fazekas Rózsa: *A Szatmár megyei zsidóság társadalmi rétegződése a XIX. század közepén*. In: *A hagyomány kötelékében*. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből (szerk.: Kríza Ildikó), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 193-202. old.

kereskedők többsége csak Debrecenig jutott el, ott vette meg portékáit a nagykereskedőktől (posztót, gyolcsot, kartont és egyebeket), amelyeket Szatmárnémetiben és Nagykárolyban a vásárokon adott el, illetve házaló kereskedők útján értékesített. A megyékben élő kereskedők a következő nagyobb csoportokra voltak oszthatók: felvásárló, vásároló, házaló és boltos kereskedőkre. A zsidók alakították ki a megyében a vásároló és házaló kereskedelmet majdan felváltó bolti kereskedelmi hálózatot. 1848-ban Szatmár megye 21 községében összesen 58 izraelita boltost írtak össze, ebből 29 Nagykárolyban működött.

A zsidó lakosok között az iparosok száma nem volt nagy (267 fő), a foglalkozással rendelkezők 12%-a. Többségük céhen kívüli iparos volt. Az egyházi és világi értelmiség kategóriába rabbik, tanítók, orvosok, hitközségi tisztviselők tartoztak. A zsidóság Erdélyben is fontosnak tartotta gyerekeinek taníttatását. *Ritkán látunk olyan zsidót, még ha szegény is, ki írni, olvasni, főképpen pedig számolni ne tudna...* – írta Fényes Elek az 1840-es évek közepén.

A Szatmárnémeti ortodox zsidó hitközség jesivát is működtetett.¹⁶⁴ Jehuda / Júda Grünwald (1849-1920) rabbi idején létesült az első jesiva. A rabbi ellenezte a világi műveltség megszerzését az asszimilációtól való félelme miatt. Rabbisága alatt a hitközség a haszidizmus felé fordult. Halála után fia, Eliezer (Lázár) David Grünwald (1867-1928) következett a rabbiszéken. Amikor Szatmárnémetibe került, körülbelül 300-500 jesiva-növendéke volt. 1928-ban bekövetkezett halála után, 1934-től a híres Joel Teitelbaum követte őt a jesiva élén. Joel Teitelbaum 1944-ben a Kasztner-vonattal Bergen-Belsenbe került, majd 1946-ban Amerikába ment. Megjegyzendő, hogy Teitelbaum intézetén kívül még három kisebb jesiva működött Szatmáron. A szatmári ortodox haszid zsidóság egyik legismertebb alakja az említett Joel Teitelbaum, a szatmári rebbe, a város főabbija (1934-1944), a szatmári haszid irányzat alapítója.¹⁶⁵ Egy másik kiemelkedő szent életű ember volt Eliezer Fisch, a „csodarabbi”. A „bikszádi rabbi” Bikszádról került Szatmárnémetibe, csodatevő és szent ember hírében állt a haszid zsidók között. A Békés Károly (ma Lükő Béla) utcában volt imaháza. Szatmári vonatkozásban nem feledkezhetünk meg Aaron Teitelbaum és Zalman Leib Teitelbaum nevééről sem. Hasonló tisztelettel szólhatunk a Szatmárnémetiben „világi” szférákban működő zsidókról is, mint Szép Ernő költő, a *Szatmári Lapok* munkatársa, Markovits Rodion író, újságíró (aki Szatmárnémetiben ügyvédként dolgozott), Erdős Imre Pál grafikus művész. Szatmárnémetiben működött és a zsidó temetőbe van eltemetve Nádai-

¹⁶⁴ MOSKOVITS, C.: 1999, 41-42. old.

¹⁶⁵ A Soah után Brooklynban élt és dolgozott, megalapítva a Szatmár haszid mozgalmat.

Niedermann István színművész. Klein Magda színházi rendező Szatmárnémetiben született, Szatmáron és Temesváron dolgozott, jelenleg a Tel-Avivi Nemzeti Színház főrendezője¹⁶⁶.

Ha össze akarnánk foglalni Szatmárnémeti 1868 és 1918 közötti zsidó aranykorát, azt mondhatnánk, hogy a Kiegyezés után felgyorsult a városiasodás, és lendületet kapott a gazdasági fejlődés. Az ortodox és status quo közösség – azon túl, hogy továbbvitte és fejlesztette apái szellemi hagyatékát – kivette részét a város gazdasági és spirituális fejlesztésében, nyomot hagyva a világi élet minden szférájában.

I.1.4. Zsidó élet a két világháború közt. A zsidó közösségek pusztulása: a holocaust

Az impériumváltás (Trianon) után az erdélyi zsidó társadalom szerveződését két döntő tényező befolyásolta: a felekezeti hovatartozás és az önmeghatározás. Az önmagát nemzeti kisebbségként meghatározó cionista zsidóság Erdélyben és a Partiumban létrehozta saját szervezeteit. Ugyanakkor aktívan részt vett az egyházi intézmények fenntartásában is. Az erdélyi zsidóság első jelentős politikai lépésének az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség 1918-as létrehozása tekinthető.¹⁶⁷ Az EZSNSZ lesz az erdélyi zsidóság érdekeinek szószólója, a cionizmus és a Palesztina-mozgalom fő támogatója. Szatmárnémetiben – hasonlóképpen Nagyváradon és Máramarosszigeten – az EZSNSZ jóvoltából tanoncotthonok létesültek. Céljuk a zsidó fiatalság termelő foglalkozásokra való átirányítása, ezáltal segítve elő a zsidó társadalom átrétegződését. Míg kezdetben csak hadiárvakkal foglalkoztak, később már bárkit felvettek és kitanították kőműves, ács, kőfaragó, kályhás, vízvezetékyszerelő, mázó, kovács, vasesztergályos foglalkozásokra.

1920-tól kezdődően létrejöttek a zsidó sportegyesületek. Szatmárnémetiben a *Bar-Kochba* sportegyesület kezdte meg működését. Az EZSNSZ égisze alatt különböző oktatási intézmények működtek. 1920-ban Szatmárnémetiben is megnyílt a héber nyelvű óvoda. Az 1920-ban alapított Kishitelbankot közjóléti intézménynek szánták. Létrehozását a Joint egymillió lejes kölcsönrel segítette. Főleg kolozsvári zsidó kisiparosok és kiskereskedők védelmét szolgálta. Később Erdély más városaiban, így Szatmárnémetiben is létrejött. A szatmárnémeti zsidó Kishitelbank alakulási éve 1926. 1921 februárjában Szatmárnémetiben megalakult a *Mizrachi*, a vallásos zsidóság szervezete az EZSNSZ égisze alatt. 1930-ban megjelenik a *Zsidó Jövő* című társadalmi és irodalmi folyóirat. A Frischmann Dezső által szerkesztett vallásos ortodox zsidó folyóirat közel állt a cionista eszmékhez. 1937-ben nyílt

¹⁶⁶ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Szatm%C3%A1rn%C3%A9meti>

¹⁶⁷ Az EZSNSZ Fischer Tivadar és Weiszbürg Chaim kolozsvári ügyvédek irányítása alatt létesült.

meg Szatmárnémetiben a *Zsidókórház*. Ennek a kórháznak a vészkorszakot követően fontos szerepe lesz a deportálásból hazatért, testileg és lelkileg agyongyötört zsidók kezelésében és ápolásában.

A zsidóság jogainak fokozatos megcsorbítását jelezték a zsidó értelmiség fellépései. 1933 márciusában a szatmárnémeti zsidó orvosok felhívással fordultak kollégáikhoz, hogy mindaddig, amíg a németországi zsidóság vissza nem nyeri teljes állampolgári jogait, ne vásároljanak vagy javasoljanak német gyógyszereket.

A zsidó lakosság száma Szatmárnémetiben¹⁶⁸

Zsidók		Magyarok		Összesen	
1920	1930	1920	1930	1920	1930
8959	10693	39009	21916	58251	51495

A korszakot jellemzi az áttérések „dinamikája”: a szatmárnémeti városi anyakönyvi hivatal kimutatása szerint 1934-ben 11 zsidó tért át más felekezetre, melyből 4 római katolikusnak, 1 rutén görög-katolikusnak, 2-2 pedig reformátusnak, görög katolikusnak, illetve görög-keletinek.

Az észak-erdélyi zsidók gettóba tömörítésének részleteit két szigorúan titkos értekezleten tárgyalták meg. Az egyiket április 26-án tartották Szatmárnémetiben a IX. csendőrkerület járásaiban elvégzendő műveletekről. A második értekezletet két nappal később Marosvásárhelyen tartották meg. Itt a X. csendőrkerület (a Székelyföld) zsidóságának összpontosításáról tárgyaltak. A végső tervek szerint az észak-erdélyi zsidóságot 11 városban kell összegyűjteni, ezek közül csak Nagyváradon létesítenek városon belüli gettót. A „gyűjtőtábornak megfelelő területtel” rendelkező további 10 város a következő volt: Kolozsvár, Szamosújvár, Dés, Szilágysomlyó, Szatmárnémeti, Nagybánya, Beszterce, Szászrégen, Marosvásárhely és Sepsiszentgyörgy. Nagyváradon, Máramaroszigeten és Szatmárnémetiben a gettót a szegényebb, főleg zsidóklakta városrészen hozták létre.¹⁶⁹

Szatmár vármegyében két gettót akartak létesíteni: egyet Szatmárnémetiben és egyet Nagybánán. Kezdetben Nagykároly is összpontosítási központnak szemelték ki, de a szomszédos községekből összegyűjtött zsidókat később a szatmárnémeti gettóba szállították

¹⁶⁸ Gidó Attila: *Erdélyi zsidó intézmények a két világháború között*, Korunk, 2002. április (<http://www.epa.hu/00400/00458/00052/ezsido.htm>).

¹⁶⁹ Másutt, mint Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Szászrégenben, Besztercén és Szilágysomlyón téglagyárakban állították fel a gettókat. (BRAHAM I.: 1988, 451.old.)

át.¹⁷⁰ Szatmárnémetiben a gettót végül a Zrínyi, a Petőfi, a Báthory és a Tompa utcában és környékükön hozták létre. A gettóban a „kampány csúcspontján” 18 000 zsidó élt. Az érintett nagyobb zsidó hitközségek az alábbiak voltak: Apa, Aranyosmeggyes, Avasfelsőfalu, Avaslekenca, Avasújváros, Batiz, Béltek, Bikszád, Erdőd, Huta, Kacs, Királydaróc¹⁷¹, Nagykároly, Sarkod, Szamoskrassó, Szatmárhegy, Szinérváralja, Terep és Vámfalu.¹⁷² Az egészségügyi ellátást a gettóban zsidó orvosok szervezték meg és biztosították, köztük Kóváry Tibor, Sárkány László és Fenyves Ármin. A Zsidó Tanács elnöke Schwartz Zoltán. A gettóba tömörítés és a gettóélet során elszenvedett testi-lelki kínzások és megaláztatások nyomán többen öngyilkosságot követtek el.¹⁷³ A Szatmárnémetiből május 19 és június 1 között indult hat transzporttal csaknem 19 000 zsidót szállítottak el. Szatmárnémetinek a háború előtt nagyszámú zsidó lakossága volt. Az 1941-es népszámlálás szerint a város lakosainak száma 52 011, közülük 12 960 volt zsidó. 1947-ben a városban már csak 7 500 zsidó élt, beleértve azokat is, akik a háború után Románia más részeiből kerültek ide.¹⁷⁴

Az 1944 augusztus 13-án Auschwitzból Allendorfból¹⁷⁵ hurcolt 1.000 nő névsorának¹⁷⁶ Szatmár megyére vonatkozó részlete:

Fahidi Éva számozása	Az „eredeti” számozás	A kényszermunkás neve	Születési év	Lakhely / születési hely
2	23003	Ábrahám Sára	1921.09.23	Halmi
248	23245	Gärtner Ilona	1917.06.15	Szatmárökörítő
251	23246	Gärtner Sári	1920.06.15	Szatmárökörítő
634	23636	Mindszenti Marmorstein Rózsi	1910.08.25	Szatmárnémeti
934	23964	Wahl Roth Rozália	1922.11.08	Szatmárnémeti
998	23764	Zafern Sarolta	1926.08.21	Nagykároly

A munkaszolgálatra vezényelt zsidó férfiak egy része már a szovjet hadsereggel együtt vagy annak nyomában visszatért a szülőföldre. A haláltáborok túlélőinek azonban még várnia

¹⁷⁰ BRAHAM I.: 1988, 457. old.

¹⁷¹ Királydarócról részletesebben lásd. Mose Jehuda (Lajos) Herskovits: *Emlékmű helyett. A királydaróci hitközségről, ami nincs többé.* Kyriat Bialik, é.n., 31.

¹⁷² Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*, 410. old., továbbá Lea Merksamernek (Markovits Lili), a szatmárnémeti zsidó tanács volt tisztviselőjének közlése alapján.

¹⁷³ Például dr. György Oszkár és édesanyja, Weisz Albert és felesége.

¹⁷⁴ *Așezările evreilor*, 194. old., Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*, 410. old.

¹⁷⁵ Allendorf erdélyében volt elbújtatva a Harmadik Birodalom egyik legnagyobb hadianyaggyára, ahol ezerszám zsidó kényszermunkások dolgoztak. Fahidi Éva is itt dolgozott. Allendorf a háborút követő három-négy évtized alatt várossá, Stadtallendorffá fejlődött.

¹⁷⁶ Fahidi Éva: *Anima Rerum (A Dolgok Leleke)*, Második kiadás, Tudomány Kiadó, Budapest, 2005-2006, 267-288. old.

kellett a felszabadításra: egy sor körülmény folytán legtöbbjük csak 1945 nyarán vagy később térhetett haza. A visszatérők a legegyszerűbb megélhetési lehetőségekkel sem rendelkeztek, elhelyezésük is gondot jelentett, s nagyrésztük kimerülten, betegen, súlyos lelki és testi problémákkal terhelten tért vissza. A meghurcolások, az elszenvedett kínzások, családtagjaik elpusztulása, pszichikai és fizikai állapotukat döntő módon meghatározta. Nem csoda tehát, hogy az első zsidó közösségi intézmények, amelyek működésüket újra kezdték, a kórházak és az étkezdék voltak.¹⁷⁷

1945 márciusában a román kormány az észak-erdélyi zsidó szervezetek nyomására vonatot bocsátott a deportáltak hazaszállításán fáradozók rendelkezésére, amely 1945. március 25-től június végéig Nagyvárad és Krakkó, illetve Kolozsvár és Prága között közlekedett. A legtöbb deportált ebben az időszakban illetve 1945 nyarán és őszén érkezett haza. Szatmárnémetiben Frischmann Henrik szerkesztésében hetilapot adtak ki *Deportált Híradó* címmel, amelynek első száma 1945. július 8-án jelent meg. A lap hétről hétre közzétette a hazatért deportáltak névsorát, s különféle forrásokból származó értesítéseket közölt arra vonatkozóan, hogy melyik lágerben kiket láttak a hazatértek, valamint a városban nyitott *Deportált Otthon* heti pénztárjelentését. A 4. számtól kezdve a lapra a „Deportáltak, álljatok munkába!” felhívást is rányomtatották.¹⁷⁸

Az 1950-es években Szatmár megyéből sokan alijáztak¹⁷⁹, illetve emigráltak – legtöbbjük Amerikába.¹⁸⁰

I.1.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: temetők és zsinagógák Szatmárnémetiben

Zsidó temetők Szatmárnémetiben. A Nagybányai úton túl, bal oldalon található zsidó temető azok számára, akiknek nincs „belső tudásuk” a zsidó temetők sajátosságairól, egyetlen, nagy, egységes temetőnek tűnik. A kapun belépve azonban, az értő szemlélő észreveszi, hogy itt két temető van: egy ortodox és egy modern, ösvény által elválasztva. E két felekezeti pólust tovább „árnyalva” azt mondhatjuk, hogy egyik oldalon van az ortodox és haszid, másik oldalon pedig a neológ és status quo temető. Ez utóbbi terminus nem egészen helyes, de sokan így mondják, mivel a status quo hitközséghez tartozó elhunytak közül sokan éltek

¹⁷⁷ Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)* – <http://archiv.nyugatiujelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnap/j...>

¹⁷⁸ Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)* – <http://archiv.nyugatiujelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnap/j...>

¹⁷⁹ Lásd Kiss Erika: *Könnyű magának, Etelka!?* (Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1996) című könyvét (és vö. I.1.6. *Oral history* ide vonatkozó részével).

¹⁸⁰ A Klein Tibor - Markos Erzsébet házaspár például Floridában telepedett le (lásd az *Oral history* vonatkozó részét).

teljesen „neológ” módon, főleg ami a világi kultúra elsajátítását illeti. A temető egészét elég magas fal¹⁸¹ veszi körül, a kaput zárva tartják.¹⁸² Hozzávetőlegesen 2.100 sír¹⁸³ található ebben a temetőben. Amint az I.1.2. fejezetben említettük, a status quo ante hitközség 1906-ban nyitotta meg új temetőjét.

Az ortodox zsidó temető jelentős kulturális kincs és kegyhely. Ide temetkezett a város ortodox és haszid zsidósága. Itt található a leghíresebb rabbik és csodarabbik kriptái, impozáns síremlékek és a holocaust áldozatainak emlékhelye is. A szatmári haszidizmus követői évente látogatják a temetőt ünnepi alkalmak során, és teszik le a rabbik sírján kegyeletük köveit és üzeneteiket. A neológ és status quo zsidó temető gyönyörű szobraival, emlékműveivel az egykori virágzó zsidó társadalom mementója.

A Nagybányai út melletti két zsidó temetőben szépen faragott, nemesen metszett szövegű, fekete gránitból, márványból, mészkőből készült sírkövek százait látjuk. A régebbi sírköveken megfigyelhetők a betűk cizellált formái, a szövegek jól átgondolt kompozíciói. Itt minden tudatosságra, szakmai igényességre, anyagismeretre, elmélyült mesterségbeli tudásra utal. Másképp nem is lehetett, hisz abban a világban, amelyben ezek a síremlékek készültek, a sírkövek tervét előre be kellett mutatni a zsidó előljáróknak, jóváhagyás végett. De nehogy azt gondoljuk, hogy ebből adódóan egy monoton, vagy stilárisan homogén összkép jellemezné a temetőt. Sőt, ennek az ellenkezője tapasztalható. Vannak itt sztélé formájú – ebből van számbelileg a legtöbb – lapos, félkörívben záródó sírkövek, obeliszk jellegű (a keresztény temetőkre jellemző) formák, de van kettétört oszlop formájú és egészen különleges, egyedi, illetve monumentalitásában lenyűgöző sírkő is.

A sztélé formájú: egyszerű, nagyméretű kőtábla-síremlékek is változatosságot mutatnak. A lapos, általában simára csiszolt kőlapokban variábilis módon jelentkezik a felirat. A félkörös részben zsidó jelképek: kohanita kéz, lévita kancsó, Dávid-csillag, menóra, ötágú gyertyatartó. Ezek a legáltalánosabbak. De látható például szomorúfűz is: megformálása akár a keresztény temetőkben. Esetenként többféle szimbólum kombinációja látható. A sírkövek mérete, cizelláltsága az elhunyt társadalmi státusát és anyagi helyzetét tükrözi, akárcsak a sírkő anyaga, ami lehet homokkő, mészkő, beton, márvány, műmárvány vagy gránit. Az ortodox temetőben a feliratok héber nyelvűek, a status quo részben a kétnyelvű (héber és magyar) felirat jellemző.

¹⁸¹ A 9 Mai utcában található ortodox zsidó temetőben a terméskő falba vágott ablakokon át a kohaniták is betekinhetnek a sírkertbe. (GRUBER: 2010, 272. old.)

¹⁸² A hitközségi elnök telefonhívására a szomszédban lakó gondnok készségesen kinyitja a kaput.

¹⁸³ Muhi Sándor: *Szobrok, domborművek a szatmárnémeti temetőkben* (6). In: *Szamos*, Műkritika, 2011. március 9. old.

A temetőben kápolnaszerű emlékhely szól a vészidőszak borzalmairól. A rendszerváltás után felavatott „kripta” falán számtalan kisebb-nagyobb márványtábla őrzi a deportált családok emlékét. Középen egy márvány *Tízparancsolat* állt, mely darabjaira tört egy temetőrongálás során. A képmellékletben bemutatjuk mindazt, ami a disszertációban értelmezésre kerül, anélkül, hogy a temető vonatkozásában teljességre¹⁸⁴ törekednénk.

A szatmári zsidó temetőben a kohanita-sor sírkövei hagyományos sztélé formájú sírkövek. Amint belépünk a temetőbe, a bejáratnál rögtön megpillantható a haszid csodarabbik síremléke, az ikerkripta. Az egyik ohelben megtekinthető Eliezer (Lázár) David Grünwald (1867-1928) síremléke: a rabbi apját, Grünwald Júdát (1849-1920) követte az ortodox rabbiszékben. Az apa és a fiú oheljében kitlik és gyertyák sokasága jelzi, hogy jelenleg is sokan zarándokolnak el sírjaikhoz. A rabbisírok feliratai között igen sok az akrosztikon. Az elhunytat méltató sorok első betűje a rabbi nevét adja ki. A rabbisírok között láthatjuk Halberstaum Jakab rabbi oheljét is. Nevével a szatmári ortodox hitközség 1944 áprilisi összetételében találkozhatunk, az anyakönyvvezető rabbik listáján.

A szatmári zsidó temetőben gyakran látunk almafa árnyékában húzódó sírköveket. Nem tudni, mi lehet a sírkövekre hajló gyümölcsfa-ágak jelentősége. Véletlen csupán a jelenlétük, vagy az elhunyt végső akarata? Nagyon sok romos, töredezett sírkövet is találunk e temetőben: féltő, hogy lassan az enyészet martalékaivá válnak. Szép, régi síremlékeket láthatunk fás-lombos környezetben a temető mélyén. Itt a sírkövek zöme egynyelvű: héber feliratú. Sok sírkövön látszanak ragasztás nyomai, drótozás, pótolgatás: az utókor, a kislélekszámú hitközség küzdelmei az idő vasfogával. A régi, széttört, elporladt sírkövek számára igen praktikus megoldásnak tűnik – szemben a ragasztással és drótozással –, hogy vízszintes helyzetben beépítik őket egy modern, egyszerű betonkeretbe. Néhol az örökmécseszt védelmező apró házikót helyeznek a helyreállított sírkövekre. Mivel a sírköveknek hagyományosan csak a felső két harmadát szokták kifaragni, alsó harmadát pedig a földbe ágyazzák különösebb alapozás nélkül, gyakran önmagában ez a magyarázata a megdőlt vagy elborult síremléknek. Sok sírkőnél nehéz eldönteni: vajon a szomorú látvány vandalizmus vagy a rossz sírkő-alapozás következménye? A szatmári zsidó temetőre jellemző, hogy az ortodox és a status quo rész között nincs éles elkülönülés. Másrészt a hagyományos sztélé-sírkövek is vegyülnek az obeliszk típusú síremlékekkel. A status quo temetőben is vannak hagyományos zsidó szimbólumok. Malka sírkövén – lásd a képmellékletben – két

¹⁸⁴ Csirák Csaba *Szatmári zsidó emlékek* című kötete (*Otthonom Szatmár megye*. Szatmárnémeti: Szent-Györgyi Albert Társaság – EMKE Szatmár megyei Szervezete, 2001) olyan átfogóan, alaposan, dokumentáltan számol be a két temetőről, hogy ahhoz alig akad hozzátenni való.

hagyományos szimbólum is látható: Dávid-csillag és alatta az ötágú menóra. Itt az a szituáció látható, hogy a „po nitman” felirat két szavának rövidítését elválasztották, és – mintegy díszítőelemként – a sírkő két felső sarkába helyezték. Ha számba akarjuk venni a szatmári zsidó temető szimbólumvilágát, azt láthatjuk, hogy a kohanita kéz igen gyakori, de lévita kancsó sem ritka. Ebben a temetőben a po nitman rövidítés gyakrabban használatos, mint a po támun. A női sírokon gyakori jelkép az ötágú menóra. A Dávid-pajzsa szimbólum is nagyon gyakori. A szomorúfűz jelkép sem ritka. Ennek megformálása – mint mondtuk – keresztény határról tanúskodik. A sírkövek és környezetük jelzik, hogy az anyagi jólét szerinti „differenciálódás” a temetőben is érezteti hatását: a sírkövek anyagán és a felirat cizelláltságán egyaránt. A temető ortodox részében még észlelhetjük a nemek szerinti elkülönülést, ami viszont nem fordul elő a status quo részben, ahol sok a családi sírkő. Egy házaspár: Mirjám és Jozsef emlékét idéző páros sírkő modernségében is hagyományörző, ugyanakkor az anyagi jólét és jóizlés tükröződése is (lásd a képmellékletben). A szatmári status quo temető obeliszkszerű modern sírköveiről már-már jellemző módon hiányzik a héber felirat. A zömükben egynyelvű, magyar feliratú sírkövek a magyarsághoz való asszimiláció emlékei, úgy a Trianon előtti, mint az azt követő időszakból. A kettős kötődést a nagyszámú héber és magyar feliratú síremlék jelzi. A szatmári zsidó temetőben kápolnaforma, piramisszerű épület van. Ennek belső falait emléktáblák borítják, melyeken a holocaust több ezer itteni áldozatának neve olvasható. Az emlékmű bímára emlékeztető központi részén egy táblán fel vannak sorolva azok a koncentrációs táborok, ahol Szatmárnémeti és környékének mártírjai elpusztultak.

Szatmárnémeti: zsinagóga. Szatmárnémetiben a huszadik század elejére már három nagy zsinagóga és huszonöt kisebb imaház működött. Napjainkban már csak egy nagy zsinagóga áll a Várdomb (Decebal) utca 6. szám alatt, Szatmárnémeti legkorábbi, 1858-ban épült zsinagógájának helyén. A ma álló épület 1889 és 1892 között épült, romantikus stílusban a nagyváradi Bach Nándor tervei alapján.¹⁸⁵

A leghangsúlyosabb rész a homlokzati traktus, amely a hajóknak megfelelően három részre tagolt. A főhajó háromtengelyes rizalitját a timpanon csúcsán elhelyezett két kőtábla zárja, sarkain egy-egy, a Tóra-tekercesek díszre emlékeztető sisakkal és Dávid csillaggal díszített tornyocska áll. Az épületen két sor félköríves ablak fut körbe, a karzatok szintjét kettős párkányok jelzik, az alsó szint rusztikázott, az építészeti tagozatokkal együtt vakolt, a felső szint téglaburkolatú. Az oldalhomlokzatokat pilaszterek tagolják, a körbefutó zárópárkányt csak a főhomlokzat középtengelyében, a főbejárat fölött kialakított, patkóíves triforium ívmezeje szakítja meg. A homlokzati traktushoz tartozik a mellékhajók oldalhomlokzatának első szakasza

¹⁸⁵ Innen az épület hasonlósága a nagyváradi és a dési zsinagógával.

*is, melynek sarkai élszedett, növényi díszben végződő pillérek díszítik, a főpárkány fölött pedig két-két körablakkal áttört timpanon zárja.*¹⁸⁶

A Szatmárnémeti nagyzsinaogát évtizedeken keresztül zárva tartották¹⁸⁷, végül a közösség rendbe hozta. Később az épület megnyitotta kapuit, hangversenyeremként és kulturális események színhelyéül szolgált. Éveken át a koncerteket természetes fényenél tartották, illetve ha mikrofonra vagy egyéb hangeffektusokra volt szükség, hosszabbítókkal hozták el ideáig az áramot.¹⁸⁸

Az épület közvetlen szomszédságában álló, ma is működő Saar ha-Torá zsinagóga az 1920-as években épült, különösen érdekes ornamentikával és az *art deco* hatását tükröző berendezéssel. Kis imaszobájában rendszeresen tartanak istentiszteletet.¹⁸⁹ A két zsinagóga közötti térrészen nyolctonnás kődarab látható. Ezt az emlékmű „monstrumot” 2004-ben állították fel, hogy emlékeztessen a Szatmárnémetiből és a környező falvakból elhurcolt és meggyilkolt 18.000 zsidóra. Szatmárnémetiben megtekinthető még egy – napjainkban már nem használt – zsinagóga. Ez a Hám János utcában található. A mellékletben látható térkép alapján a Várdomb utcai nagy- és kizsinagóga mellett a Hám János utcai is identifikálható, mint „Sinagoga părăsită” (Elhagyott zsinagóga).

1.1.6. Oral history: a holocaust előtti és utáni idők emlékezete

* 1992-ben a Szatmárnémeti helyi lapban megjelent **Gál Éva Emesének az aktuális hitközségi elnökkel, Fábíán Sándorral folytatott interjúja.**¹⁹⁰ Ebben a hitközségi elnök a holocaust előtti és utáni időkről beszél:

1944 előtt Szatmárnémetiben több mint 20.000 zsidó élt, s rabbiiskolájáról is híres volt a város. Olyan neves rabbik dolgoztak itt, mint dr. Friedmann, dr. Klein, Grünwald, Teitelbaum. 1944-ben 20.000 zsidót deportáltak Szatmárnémetiből a haláltáborokba, s mindössze kétezeren tértek haza. A kommunizmus éveiben számuk egyre apadt, sokan kitelepültek Izraelbe, vagy más országokba, ahol rokonaik éltek. Ma a hitközségnek kb. 260 tagja¹⁹¹ van. De a helyén

¹⁸⁶ Daniela Bălu – Szócs Péter Levente – Terdik Szilveszter: *Szatmár egyházi építésze*, Editura Muzeului Sătmărean, Satu-Mare, 2008, 133. old.

¹⁸⁷ Egy éven át, amíg a Szatmárnémeti nagyzsinaogóga szomszédságában lévő Mihai Eminescu Liceumba jártam (1970-71-es tanév), naponta kétszer mentem el a Várdomb (Decebal) utcai zsinagóga előtt. Naponta kétszer álltam meg ott csillapíthatatlan érdeklődéssel: Mi lehet belül? A misztikumra éhes kamaszban – aki voltam akkor – kíváncsiság, tudásszomj és a kegyelet érzése vegyült. A zsinagóga ablakait vastagon belepte a por, ajtaján lakat állt. Nem kis élmény volt negyven év után a felújító munkálatokat nézni és a hitközség elnökének, Décei Nicolae jogtanácsosnak elbeszéléseit hallgatni.

¹⁸⁸ GRUBER: 2010, 273. old. (Ruth Ellen Gruber könyvének 273. oldalán hibásan írja le a Szatmárnémeti hitközség elnökének, Décei úrnak a nevét, aki nem „Dezideriu”, hanem Nicolae.

¹⁸⁹ A művelődéstörténész Szerdócz Ervint (aki Újpesten a rabbihelyettes szerepkört tölti be) gyakran meghívják istentiszteletet tartani ebbe a kis zsinagógába.

¹⁹⁰ Gál Éva Emese: *Látogatóban a zsidó hitközségnél*. In: *Szatmári hírlap*, 1992. február 27.

¹⁹¹ A következőkben fogjuk látni, hogy Ruth Ellen Grubernek a szatmárnémeti hitközség elnökével folytatott beszélgetése időszakában a hitközség már csak 58 tagot számlál.

maradt kis közösségnek mindvégig sikerült megőriznie hitét (...) A zsinagógában imádkozunk, a fiatalok részére fenntartjuk a Talmud Tórát, s a kórusra is járó fiatalokat dr. Koós Dana tanárnő tanítja modern héber nyelvre (...) Foglalkozunk jelenlegi orvosi rendelőnk kibővítésével, modernizálásával – a rendelőt dr. Stein Wilherm vezeti. Vigyázzuk műemlékeinket, a Szatmár környéki és szilágysági temetőket (...) Sajnos, hitünkben egyes román sajtótermékek többször megaláztak. Ilyenkor mindig tiltakozunk, együtt a többi romániai hitközséggel. Szeretnénk elérni, hogy békességben éljenek egymással az emberek, mindenki tisztelje a másik hitét, nemzetét. Ez számunkra a legfontosabb (...) Mi mindig a magyarsággal együtt szavazunk, hiszen kisebbségiek vagyunk!

* **Ruth Ellen Grubernek** 2010-ben jelent meg Magyarországon a disszertáció lapjain többször idézett könyve. A megjelenés időpontja alapján arra lehet következtetni, hogy a szerzőnek a Szatmárnémeti hitközség elnökével, **Décsei Nicolae-val folytatott beszélgetése** vagy 2010-ben, vagy az ezt megelőző egy-két évben történhetett. Ebből a beszélgetésből tudjuk meg azokat a zsinagógával kapcsolatos információkat, melyeket az előző fejezetben közöltünk és azt is, hogy ebben az időszakban a Szatmárnémeti zsidó hitközség 58 tagot számlál. Emlékezzünk vissza az előző interjúra, melyben a szatmári hitközség akkori (1992) elnöke elmondja az őt meginterjúvoló Gál Éva Emesének, hogy a hitközség 260 tagot számlál. A számok magukért beszélnek. A hitközségi elnökkel folytatott párbeszédéből az is kiderül, hogy a haszidokkal való kapcsolat nem felhőtlen:

Mi modern zsidók vagyunk, a zarándokok pedig nem ismerik el a közösségünket. Csak azért jönnek, hogy imádkozzanak, megnézzék a temetőt és indulnak is vissza (...) Manapság csupán néhány tucat zsidó él a városban, akik azonban ápolják kapcsolataikat a viszonylag közeli Debrecen zsidó közösségével (...) minden hónapban vendégül látnak egy budapesti rabbist, aki istentiszteletet és előadásokat tart. A nagyszámú haszid zarándokkal viszont szinte egyáltalán nem érintkeznek az itteniek. A mi közösségünk nem hagyományos.

A disszertáció írását megelőzően két évvel jártam Szatmárnémetiben, és magam is beszélgettem Décsei Nicolae hitközségi elnökkel, aki végigvezetett a nagy és kistszinagógán (részletek a képmellékletben). Összehasonlítva a fenti párbeszédet a velem folytatott dialógussal, elmondhatom, hogy a hitközségi elnök számára a haszidokkal való „nem felhőtlen” viszony nagy valószínűséggel egy érzékeny pont, és a párbeszédben „visszatérő motívum”.

* **Klein Élu Albert a Szatmárnémetiben élő zsidóság történetének megbecsült krónikása** volt.¹⁹² A Kötő utca 4. szám alatt élő, már fiatalon elismert kirakatrendező 1944-ben Birkenaubába került, mert nem élt a parancsnoka által felkínált lehetőséggel, és osztozni akart családjával sorsában. Így lett belőle az „12630”-as számú fogoly. A front közeledtével Klein Élu Albertet tizenhétcezredmagával a vészidőszak második hírhedt koncentrációs táborába,

¹⁹² Jelenleg a szatmári status quo zsidó temetőben nyugszik.

Mauthausenbe¹⁹³ irányították: az utat kétszázötvenen élték túl. Onnan Melkbe, majd Ebenseebe hajtották, míg végül 1945 májusában amerikai katonák felszabadították a tábort. Klein Élu Albert visszatért Szatmárnémetibe, és öregemberként szomorúan látta, hogy a szombatokénti kaddist egyre kevesebben hallgatják a Várdomb utcai zsinagógában.¹⁹⁴ Csekély vigaszt nyújtott számára, hogy 2003-tól Szatmárnémeti díszpolgárává választották.

* **Beke György *Boltívek teherbírása* című könyvében Szatmár megye több településén emberekkel beszélget emlékeikről.** Beke György megkereste Avasújvárosban (Certeze) néhai Klein Izidor özvegyét, Ţuţuie Mihocot, a román parasztasszonyt, hogy meginterjúvolja férje, hajdani közös életük, az itt élt zsidóság felől. Az özvegyasszony elmondta, hogy a telek – amin házuk áll – a Klein családe volt „mióta csak emlékezni tud a falu”. Az öreg Klein – Izidor apja – is földműves volt, akárcsak a fia, „földhöz ragadt, nehezen élő szegény ember”. Az özvegyasszonyt már gyereklány korában férjhez adták egy iszákos, kártyás, román emberhez, aki mellett nem bírta sokáig, és hazaköltözött szüleihez. Klein Izidor – akit gyerekkora óta ismert – megnősült, és lett egy kisfia is. Aztán következett a vészkorszak. Izidort elvitték munkaszolgálatra; apját, feleségét, fiát deportálták. „Nem jöttek vissza soha...” Amikor, kb. egy év múlva Klein Izidor visszajött, rongyos volt, szakállas, és úgy viselkedett, akár egy élő halott. A lány behívta, megkínálta étellel. A férfit egy hétig magánál tartotta a Mihoc család, hogy életet leheljen bele. Csak egy hét után tért az apja házába. A lány elkísérte a férfit a házig, valami bajtól tartva. „– Nem maradsz itt nálam?” – kérdezte félve a férfi. „Attól a naptól kezdődött harminckét esztendő házaséletük.” Egy év múlva vettek két lovat, aztán egy tehenet is. Klein Izidor fuvarozott is a földművelés mellett. Hatvannyolc évesen halt meg egy szekeres baleset következtében. A román özvegyasszony azt is elmesélte, hogy Klein Izidor sógora, Hers, szintén zsidó földműves volt. A szomszédos falvakban alig lehet zsidó parasztok nyomára bukkanni. „Pedig százával, ezrével éltek itt az 1944-es deportálás előtt. Fél falvak, majdnem egész falvak zsidó lakosságúak voltak, ősi közösségeikben éltek, minden munkalehetőséget felkaroltak, a földműveléstől a kereskedelemig, a fadöntéstől a pásztorkodásig.”¹⁹⁵

¹⁹³ A csaknem 435.000 magyar zsidó közül, akiket 1944. május 15-től július 8-ig Auschwitzba deportáltak, kb. 10 %-ot válogattak ki munkára alkalmasnak. Egy részüket Auschwitzban tartották, hogy ott dolgozzanak, a többieket szétszórta 386 különböző táborba a náci birodalomban; a legnagyobb csoportokat Bergen-Belsen, Buchenwald, Dachau, Grossrosen, Günskirchen, Mauthausen, Neungamme, Ravensbrüch hírhedt táboraiiba koncentrálták. (BRAHAM II.: 1988, 83. old.) (A különböző német koncentrációs táborokba került magyar zsidók személyes beszámolóit lásd Randolph L. Braham: *The Hungarian Jewish Catastroph. A Selected and Annotated Bibliography*, New York, The Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1984, 174-191. old.)

¹⁹⁴ Máriás József: *Élu bácsi kaddist olvas*. In KOPKA: 2004, 122-125. old.

¹⁹⁵ BEKE: 1983, 151-154. old.

* A sátoraljaújhelyi származású, A-9318-as lágerszámú **Markovics Gyula** órás öt évtizeden át élt Nyíregyházán, azt követően, hogy **megjárta Auschwitz poklát**, majd a Jaworzno-i és Czesztohovo-i kényszermunkatábort. Lábbujjai megfagytak. Iszonyú kínokat élt át. A vele készített interjúban Markovics Gyula beszámolt egy szatmárnémeti órás-ékszerész zsidó sorstársáról, akinek mindkét kezéről lefagytak az ujjai – soha nem gyakorolhatta többé a szakmáját.¹⁹⁶

* **File Magdaléna Éva**¹⁹⁷ (született 1930-ban Szatmárnémetiben) **emlékezik a szülővárosában élő zsidókra:**

Abból az időből, amikor még a Wesselényi utcán (ma Wolfenbüttel utca) laktunk – az 1970-es árvízig – emlékszem Szugycizky kocsmájára¹⁹⁸ a Wesselényi utca kispiaci sarkánál. Az 1960-as évektől volt kocsmá, azelőtt vegyeskereskedést működtetett ugyanott. A kocsmá kicsi volt, csak két-három asztalnál iszogattak a férfiak. Ha jól emlékszem, nem is voltak székek. Volt csapolt sör is. A kocsmáros szelíd ember volt: állandóan a pultot törölgette. Fényes is volt az, ragyogott a tisztaságtól. Éltek még zsidók a Wesselényi utcában, például Schreier Géza és fiai. Akire még emlékszem, az Gorglantz suszter volt a Csokonai utcáról és Moszkovits, a pék, aki a Verbőczy utcán élt és működött. Frenkelnek a boltja a Csokonai utca sarkán volt. Létezett egy Kochenburger nevű textilgyáros is, de már nem emlékszem, hol lakott (...) Varrónőként sok zsidó kuncsaftom volt. Egy részüket már Csik Erzsike varrodájából „örökölttem”, amikor ott a szakmát tanultam. Mikor önálló kisiparosként elkezdtem dolgozni, néhányan a zsidó asszonyok közül hozzám csapódtak: velem akartak varratni. Főleg 1958-tól, mert akkor sokan elkezdték a Palesztinába való alijázás útját választani. Egy zsidó asszonynak tíz-húsz ruhát is meg kellett varrni, éspedig gyorsan. A szép munkát jól megfizették. Grosz Sanyi, a fogász felesége is nálam varratott. Két Katzné is járt hozzám: az egyiknek meghalt a Julika nevű kislánya. Más kuncsaftjaim nem Palesztinába mentek, hanem Amerikába: így Markos Erzsike és annak férje, Klein Tibi. Ők Floridába emigráltak 1973-74 körül (...) Aztán ott voltak a zsidó értelmiségiek: a sok kiváló orvos, mint Braun doktor, a szülész-nőgyógyász. Az egy egész dinasztia volt: az emberek csak úgy mondták, hogy a „kis Braun” meg a „nagy Braun”. Emlékszem egy másik szülészre is, úgy hívták, hogy Rosenheck. Aztán a sok nagyszerű fogász: Grünfeld Náci meg Ferber zoli és Grosz Sanyi. Őket közelebbről ismertük a fogász sógorom (File Feri) révén. Voltak a zsidók között jó publicisták, újságírók is, mint Fuchs Jenő a Csokonai utcából. A felesége tüdőbeteg volt, nem volt gyermekük. Ha jól emlékszem, ennek a Fuchsnak komoly érdemei voltak az első világháborúban (...) Aztán volt sok kiváló zsidó művész, mint Erdős Imre Pál. Ő is megszenvedte a náciizmust (...) Legjobban mégis a kisgyermekekre emlékszem. A Kisfaludy utcában, ahol gyerekként laktam, volt egy Neifeld (Neufeld?) család, kereskedéssel foglalkoztak, textilüzletük volt a zsidó korzón.¹⁹⁹ Az anya Helénke néni, ő is varrónő volt, elég sokan dolgoztattak nála. Az ő kislánya volt Csöpike: két-három éves, aranyos gyerek. Nagyon szerette Vicsi húgomat, mindig kopogott az ajtón: „Vicsikém, engedj be! Aztán játszottak együtt, bár a húgom sokkal nagyobb volt nála. Bájos, mosolygós, cserfes kislány volt. Amikor deportálták őket, mi is elmentünk a kapuig a családdal. Csak kicsi batyujuk volt. Csöpike nem sírt. Tudtommal csak a két fiú tért haza közülük.

* **Erdős Imre Pál szatmári festőművész is megjárta a náci lágerek poklát.** A Szatmárnémeti Magyar Líceum megalakulását követően, 1972-ben Sajó Magda tanárnő meghívására a művész megtisztelte azt a gimnáziumot, ahová e disszertáció írója járt, és mesélt életéről (lásd a képmellékletben). Erdős Imre Pál képzőművész 1916-ban született

¹⁹⁶ KOPKA: 2004, 131-137. old.

¹⁹⁷ A disszertáció írójának édesanyja.

¹⁹⁸ Lásd a képmellékletben.

¹⁹⁹ A szatmári zsidó korzó egy részletét lásd a képmellékletben.

Nántún. Középiskolai tanulmányait Szatmáron végezte, korán jelentkező festői és rajzoló tehetségét előbb a nagybányai festőiskolában²⁰⁰, majd Budapesten²⁰¹ fejlesztette. Fametszetei (1936) és párizsi képei (1938) album alakban Szatmáron jelentek meg. Későbbi időszakából származó portréi: a *Művészetek álarc nélkül* című album (Budapest, 1942) eredeti színészarcképeket tartalmaz, a *Ceruzával a toll mestereinél* (Budapest, 1942) többek között Babits, Móricz, Zilahy stb. aláírásukkal hitelesített portréit közli. Grafikus pályája 1945 után bontakozott ki. *Fény és árnyék* című önarcképsorozata Benedek Marcell előszavával jelent meg. Gyakran tervezett könyvborítókat, és szívesen illusztrálta erdélyi költők verseit.²⁰²

I.2. Nagykároly

I.2.1. Nagykároly és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei

Nagykároly (Carei) megyei jogú város (municípium) Romániában, Szatmár megyében, Szatmárnémetitől 34 km-re nyugat-délnyugatra. A város az Ecsedi-láptól délre fekszik.²⁰³ Neve az ómagyar karuly (mai karvaly) köznévből származik. 1264-ben már létezett a település, és a Károlyi család első birtokközpontja volt. 1346-ban a Károlyiaktól szombatonként heti vásár tartására kapott engedélyt a város. Az 1400-as években Károlyi Simon nagyobb településsé kezdte fejleszteni.²⁰⁴ Lakossága 1554-ben áttért a protestáns hitre. Miután a Károlyiak a katolikus hitre tértek, hosszú pereskedések kezdődtek közöttük és a város református többségű iparos lakossága között.²⁰⁵ 1711-ben itt kezdték meg a tárgyalásokat a szatmári békéről. 1712-ben a Károlyiak sváb családokat telepítettek le, 1720 körül szlovákok és ruszinok letelepedését engedélyezték.

1720-tól költöztek be Galíciából zsidók is Nagykárolyba, akiknek már Károlyi Sándor alatt saját bírójuk volt.²⁰⁶ 1741-ben Károlyi ötven telket adományozott a zsidóknak a későbbi *Zsidóköz* helyén. A Károlyi Sándor nagykárolyi tíz házába telepített zsidó bérlőkkel való 1723-as szerződésben a következők állnak: *Az felállított tíz háznál lakozó Sidosag(...) mivel az meg írt esztendő alatt háromszáz Rhenes forintokra kötelezte és obligálta magát, azért én felyeb írt adtam nékiek földesúri autoritásom és hatalmam szerint azon tíz házaimat*

²⁰⁰ Thorma János, Krizsán János és Mikola András tanítványa volt.

²⁰¹ Budapesti éve alatt elsősorban Molnár C. Pál szürrealisztikus, majd újklasszicista szimbolizmusa hatott művészi látásmódjának kialakítására.

²⁰² Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 523-524. old.

²⁰³ *Révai Nagy Lexikona* XIV., Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1993, 225. old.

²⁰⁴ <http://www.eredelyiutazas.hu/magyar/telepules/nagykároly-919>

²⁰⁵ U.ott.

²⁰⁶ Feltételezhetően már a XV. századtól történt bizonyos fokú zsidó beszivárgás Erdélybe, így Nagykárolyba is, a földesurak hívására, vagy attól függetlenül.

szabadosan bírni és usuálni, úgy, hogy abban magok szokott exercitiumokat is szabadosan követhessék és sidó bor sub poena florenorum 500, hogy más féle bort nem árulnak(...). Ezeken felül, hogy gyermekeket is taníthassanak, „iskola erigaltatok és assignaltatok nékiek, nem különben alkalmas temetőt melly mindezekért eök is az fellyebb meg írott 300 Rhen forint jó elkelő ezüst pénzül és az két mása fadgyut olvasztva tartozni fognak az uraságnak beszolgáltatni(...) Ilyenformán 1722-1730 között Nagykárolyban a zsidók lélekszáma 70-re emelkedett.²⁰⁷

1731-ben Károlyi új szerződést kötött a zsidókkal és mert számuk megnövekedett, zselléreket is fogadtak házukba. Az új szerződésben megtiltja, hogy kóser bort kereszténynek eladjanak. A földesuraknak jelentős haszonnal jártak ezek a bérletek, és csak zsidóknak adták bérbe a haszonvételeiket. A XVIII. század folyamán ez maradt a zsidók fő foglalkozása. A svábok nagyobb számban történő betelepítése nyomán megalakultak a céhek. 1784-ben Nagykárolyban 370 kézműves 54 különféle iparágat gyakorolt. A céhek nemzetiségi alapon különültek el: a főként kismemesi származású magyarok voltak a csizmadiák, tímárok, gubások és szabók; a svábok voltak a kovácsok, lakatosok és kerékgyártók; a szlovákok voltak a fazekasok és kelmefestők; a zsidók a pékek, mészárosok, gyertyaöntők és szappanfőzők. 1850-ben a nagykárolyi lakosság hitfelekezeti szerinti megoszlása a következő volt: 5.932 róm.kat., 3.893 gör.kat., 230 ág.evang., 3.500 ref. és 2.491 izraelita.²⁰⁸ A Károlyi grófok 1850-ig védelmezték a letelepedett zsidóságot.²⁰⁹

1.2.2. Zsidó intézmények kialakítása Nagykárolyban. A zsidó kongresszus hatásai

Tudomásunk van arról, hogy Nagykárolyban, gróf Károlyi Sándor uradalmában letelepedett zsidók külön épületben zsinagógát és iskolát rendeztek be maguknak. Gróf Károlyi Sándor 1724-ben még rabbiról is gondoskodott számukra.²¹⁰ 1790 körül három tanerős elemi iskola, míg 1874-ben már „Zsidó nemzeti iskola” működött a városban.²¹¹

²⁰⁷ MZSO VIII. 382-383. old. no. 456/7 (gróf Károlyi Sándor szerződése házainak zsidó bérlőivel, Nagykároly, 1723) és MZSO XI, 488-494. old. no. 1059 (gróf Károlyi Sándor felépített 10 leégett zsidó házat, és engedélyezi 20 új ház építését zsidók részére, 1741). Lásd még *Izvoare* II/1 27. old. no. 38; 30. old. no. 43; 39-40. old. no. 55, 42-44. old. no. 61; 72-73. old. no. 91.

²⁰⁸ Révai Nagy Lexikona XIV. Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1993, 226. old.

²⁰⁹ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben II.* In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 8. sz., 1994, 19. old.

²¹⁰ *Izvoare* II/2, 167-170. old. no. 99, 328-329. old. no. 220.

²¹¹ Moshe Carmilly – Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben (1623-1944)*, Hungaria Judaica (szerk.: Komoróczy Géza), MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995, 185. old.

Nagykároly zsidóságának hitéletéről már a XVIII. század első negyedéből vannak adatok. A hitközség alapítási éve 1720.²¹² Ebből az időből ismerjük Áron Lebl (1720 k.) és Ádám Sámuel (1726 k.) nagykárolyi rabbik nevét.²¹³ Méir/Mayer Yehuda Östreicher (Österreicher) 1751 és 1774²¹⁴ között ült a rabbiszékben,²¹⁵ őt pedig Östreicher Mózes (Moshe Arye) követte (1774-1820).²¹⁶ 1820-tól 1834-ig Jichak Frankl (Frenkel Ignác) volt Nagykaroly rabbija.²¹⁷

A nagykárolyi zsidóság 1869-ben a status quo ante irányzathoz csatlakozott. A status quo ante hitközség legnagyobb tekintélye Perls Méir (Mayer)²¹⁸ volt (1811-1894). 1911 és 1922 között a status quo ante hitközség rabbija Schönfeld Lázár (Eliezer) volt, aki 1922-ben alijázott.²¹⁹ A status quo ante közösségből 1881-ben kivált egy ortodox hitközség, amely 1883-tól egy később híressé vált jesivát is üzemeltetett. 1925-ben az ortodox hitközségből is kivált egy haszid csoport. 1934-től két híres jesivája is működött²²⁰ jelentős számú növendékkel.

Nagykaroly az ortodoxiához zárkózott fel. Korábbi status quo ante hitközsége 1922-ben az ortodox hitelvek mellett döntött, és utóbb egyesült az 1881-ben kivált ortodoxokkal. Az 1926-tól itt tevékenykedő Teitelbaum Joel²²¹ főrabbi haszid jellegűvé tette a több mint kétezer fős hitközséget.²²² A század közepére a zsidó családok száma Nagykarolyban 300 körül mozgott. Teitelbaum rabbi 1944-ben a Kasztner-vonattal elmenekült.²²³ Távozását követően a hitközségben viták támadtak az események megítélését illetően, és ez a közösség két részre szakadásával végződött. A szigorúan hagyománytartó hitközséget rabbi Horovitz Ábrahám²²⁴ haszid rabbi vezette, aki jól működő jesivát tartott fenn. Auschwitzban pusztult el. A másik utód-hitközséget Grosz Sámuel rabbi vezette. Ő is tartott jesivát és ő is mártírhálált halt.²²⁵

²¹² Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben II.* In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 8. sz., 1994, 19. old.

²¹³ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 131. old.

²¹⁴ 1774-ben Östreicher (Österreicher) rabbi elhunyt.

²¹⁵ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 132. old.

²¹⁶ Ebben az időben 56 család alkotta a közösséget.

²¹⁷ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 132. old.

²¹⁸ Status quo rabbiként Perls Méir (Mayer) inkább hagyományörző volt.

²¹⁹ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 132. old.

²²⁰ <http://www.erdelyiutazas.hu/magyar/telepules/nagykaroly-919>

²²¹ Teitelbaum Joel (1887-1979) 1925 és 1934 között nagykárolyi, majd 1934 és 1944 között szatmári, szigorú ortodox (harédi) rabbi volt.

²²² Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben V.* In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 11. sz., 1994. 21. old.

²²³ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 132. old.

²²⁴ Horovitz Ábrahám (1897-1944) 1934 és 1944 között nagykárolyi ortodox rabbi volt.

²²⁵ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 132. old.

I.2.3. A zsidóság „aranykora” Nagykárolyban. Gazdasági és szellemi élet

Az 1868 és 1918 közötti időszak Nagykárolyban is a zsidóság aranykorának számított. Persze, amikor ezt mondjuk, a „honnan indultunk és hová érkeztünk” logikája alapján gondolkodunk, és szem előtt tartjuk mindvégig azt, hogy Magyarország északkeleti csücske – beleértve Nagykárolyt is – az ország iparilag legfejletlenebb területei közé tartozott.

A zsidóság gazdasági szerepe Nagykárolyban azzal indult, hogy bérbevették gr. Károlyi Sándor kocsmaát, a sör- és pálinkafőzőket, vámokat, imit-amott a malmokat, mézsárszékeket is.²²⁶ Az árendások között a legtehetségesebb és a legleleményesebb Josephovics Nagy Lázár volt.²²⁷

A zsidó iparosok többsége Nagykárolyban céhen kívüli iparos volt. A kisebb mezővárosok vegyes céheibe könnyebb volt a zsidóknak bejutni, mint a szakmák szerint specializálódott nagykárolyiakba.²²⁸ A kézművesek zöme a textilfeldolgozó-, bőrkikészítő és bőrfeldolgozó iparban, élelmiszer- és vegyiparban, fémfeldolgozó iparban, építő- és faiparban tevékenykedett.

A paraszti vevőkörnek főleg a fazekasok, kovácsok, lakatosok, csizmadiák munkájára volt szüksége, vagyis olyan mesterségekre, melyek speciális munkaeszközöket, nyersanyagokat, az élethez alapvetően szükséges kellékeket produkáltak. Ezzel szemben Nagykároly zsidó kispolgársága főleg fogyasztási cikkeket vásárolt. A tömegigényeket kielégítő szabók, szücsök, suszterek mellett fellelhetők azok a mesteremberek is – mint az ötvös, arany- és rézműves, órás, könyvkötő – akik egy szűkebb réteg számára dolgoztak, mint az orvosok, tanítók, rabbik és a hitközségi tisztségviselők. Az egy tömbben, nagy számban élő, a keresztény lakosságtól elkülönült zsidók „communitast” alkottak. A rabbi kivételével a községek vezetői javadalmazásban nem részesültek – ők a vagyonosabb felsőbb rétegből kerültek ki. A községek „egyházi” alkalmazottai viszont, mint a kántorok, metszők stb., fizetést kaptak.²²⁹ A nagykárolyi hitközség a zsinagógán és rituális fürdőn kívül kórházat és iskolát is fenntartott, gondoskodott a szegényekről, özvegyekről, árvákról.²³⁰

Nagykárolyból sok jelentős zsidó értelmiségi származott. Ott született 1875. március 2-án Jászi Oszkár szociológus, történész, politikus. A nagykárolyi származású Jász Dezső

²²⁶ U.ott, 129. old.

²²⁷ U.ott, 130. és 131. old.

²²⁸ Fazekas Roza: *A Szatmár megyei zsidóság társadalmi rétegződése a XIX. század közepén*. In: *A hagyomány kötelékében* (szerk.: Kríza Ildikó), Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1990, 200. old.

²²⁹ U.ott 201. old.

²³⁰ Szabolcs Szatmár megyei Levéltár IV., A. 503, 1847. 3. doboz. Berger Ábrahámnak, a nagykárolyi izraeliták főbírájának Gabányi Sándor alispánhoz küldött jelentése.

olyan publicista volt, akit az „emigráció írói” kategóriába soroltak, mert a tanácsköztársaság bukását követően kerültek Erdélybe, de lényegében erdélyiek voltak.²³¹

I.2.4. A zsidó közösségek pusztulása: a holocaust

A deportálások előkészítési folyamatában a magyar hatóságok kezdetben Nagykárolyt is összpontosítási központnak szemelték ki a helyi és szomszédos községek zsidói számára. A Nagykárolyban összegyűjtött mintegy 1.200 zsidót először a Hétszastoll, a Debreceni István, a Kazinczy és a Honvéd utcában szállásolták el. Végül a Nagykárolyban összpontosított zsidókat mégis a szatmárnémeti gettóba szállították át²³² (ahol a „kampány” végén 18.000 zsidó élt). A Szatmárnémetiből május 19 és június 1 között indult hat transzporttal csaknem 19.000 zsidót szállítottak el.

A munkaszolgálatra vezényelt zsidó férfiak egy része már a szovjet hadsereggel együtt vagy annak nyomában visszatért a szülőföldre. A haláltáborok túlélőinek azonban még várnia kellett a felszabadításra: számtalan körülmény folytán legtöbbjük csak 1945 nyarán vagy később térhetett haza. A visszatérők a legegyszerűbb megélhetési lehetőségekkel sem rendelkeztek, elhelyezésük is gondot jelentett, s nagyrésztük kimerülten, betegen, lelki és testi problémákkal sújtva. A meghurcolások, az elszegényedett kintások, családtagjaik elvesztése, pszichikai és fizikai állapotukat döntő módon meghatározta. Nem csoda tehát, hogy az első zsidó közösségi intézmények, amelyek működésüket újra kezdték, a betegápolási helyek és az étkezdék voltak.²³³

I.2.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: zsinagóga és a temetők Nagykárolyban

A **nagykárolyi nagyzsinaogóga** 1890-ben készült el. Mellette állt az 1866-ban épült kizsinagóga. A mai Progresului és Morii utca találkozásánál a sarki részen a XX. század elején valóságos zsinagógai komplexum²³⁴ állt, melyből ma csupán a nagyzsinaogóga csodálható meg. Az eklektikus stílusú épület a különböző stílusirányzatok elemeit sajátos harmóniává varázsolta.

²³¹ *Romániai Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 460. old.

²³² BRAHAM I.: 1988, 457-458. old.

²³³ Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)* – <http://archiv.nyugatijelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnap/j...>

²³⁴ *Civilizație iudaică la Satu-Mare*, Muzeul Județean Satu-Mare, mai 2008.

A **nagykárolyi zsidó temető** gondnoka szívélyesen el is kísért vizsgálódó körutunkra. Igyekezetét – amint menet közben kiderült – nem annyira az idegenvezetői készítés, mint inkább „a nem tiszta szándéktól” való félelme diktálta.

A Térei utcai (str. Oborului) zsidó temetőt 1744-ben kezdték használni. Az újabb, Somos utcai (str. Şoimului) temetőben is 1800-tól kelteződnek a sírok. Ez a „kronológia” meghatározza a „felekezeti besorolást”. Az első temető „ortodox”, a második „ortodox és status quo” sírkert. Mindkét zsidó temetőnek ugyanaz a gondnoka. A nagykárolyi zsidó temető főbejáratán belépve azonnal élénk tárul a holocaust emlékmű. Kör alapon hatágú csillag: Dávid-pajzsát idéző konstrukció. A rávetülő napfény különös ragyogást kölcsönöz az emlékmű tetőzetének, melynek csúcsán szintén Dávid-csillaga látható. Az emlékmű belső hat falán hosszú lista: a vézskorszakban elpusztult nagykárolyi zsidók névsora.²³⁵

A nagykárolyi zsidó temetőben sok szabad parcella látható. A status quo részben viszont egymás mellett sorakoznak a modern kivitelezésű síremlékek. Főleg obeliszkszerű jellegűek, vegyülve egy-egy sztélé típusú, illetve kettős kőtábla jellegű sírkövel. Leggyakoribb a menóra és a Dávid-csillag szimbólum. A régi sírokon a felirat képezi a ornamentikát. Jellemző a két nyelvű – héber és magyar – felirat a tábla ugyanazon oldalán. A régebbi sírkövek – mint már említettük – rendszerint sztélé típusúak. A héber felirat dominál, vagy a kettős, héber és magyar. Egy-egy sírkövön magyarul csak az elhunyt neve olvasható, a többi szöveg héber. Az évszámok viszont arab számokkal íródtak, és a születés-halál időpontjai a keresztény polgári időszámítás dátumai. A „po nitman” és a „táncvá” hagyományőrző módon megtalálható ezen régi sírkövek nagyrészen. Szomorú dolog, de a temető gondnoka sem tudja, melyik rabbi vagy előljáró családé a romjaiban is szép, magas téglafalú kriptá. A nagykárolyi zsidó temetőben nem egy ilyen vörös téglából épült romos kriptá látható. Az 1940. október 31-én elhunyt Lefkovits Sámuel síremlékén kettős, héber-magyar a felirat (lásd a képmellékletben). A szomorúfűz szimbólum keresztény hatást tükröz. A zsidó hagyományt őrzi a „po nitman” felirat, melynek betűit – díszítőelemként használva – a sírkő két felső sarkába helyezték. A halál időpontja arab számokkal, polgári időszámítás szerint van megjelölve. A régi sírkövek anyaga rendszerint mészkő/homokkő, kivéve, ha a tulajdonos gazdag, városi előkelőség. Ezek a sírköveken a felirat egynyelvű: héber. Szépen formált ívelt betűi – helyenként mély vésetű, másutt gracilis – egyúttal a sírkő díszé is. Az ortodox részen a sírkövek nagy távolságra, magányosan állnak. Ezek a régebbi, héber feliratú, sztélé jellegű sírkövek a földbe süppednek. Az idő folyamán néhány sírkövet alapkőre

²³⁵ Míg 1830-ban Nagykárolyban 2.329 zsidó élt, addig 2008-ban egyetlen zsidó család maradéka élt a városban (*Civilizație iudaică la Satu-Mare*, Muzeul Județean Satu-Mare, mai 2008).

állítottak. Ezzel a besüppedést meg lehet előzni, de a széttöredezést nem. Sok elhunyt nyugszik e temetőben is árnyas fák lombja alatt. A régebbi, széttöredezett sírkövek ebben a temetőben is drótozva vagy ragasztva vannak, az enyészet elleni palliatív megoldásként.

Ábrahám sírköve ikonográfiai szempontból kiemelkedik a temető többi sírköve közül (lásd a képmellékletben). Hagyományos sírkő, őrzi a sztélé formát, viszont alapokra helyezték. A betűket nagyon gondosan cizellálták, és az elhunyt nevét mintegy kiemelve, keretbe helyezték. A keretbe helyezett írás mélyebb vésetű, szinte középkori jellegű. A síremlék egy egész szimbólumrendszert tartalmaz. A lévita kancsó jelzi az elhunyt származását, a Jákhin és Boáz szimbólum pedig törvénytisztelő karakterét, templom iránti elkötelezettségét. A „po nitman” betűjelet itt is díszítő elemként használták. A kőfaragó mester aláírását olvashatjuk a sírkő jobb alsó sarkában.

A nagykárolyi zsidó temetőben az előkelő családok síremlékei a főbejárat és az emlékmű közelében található. A kettős kötődés jeleként sok a kétnyelvű – héber és magyar – felirat. A dátumok arab számokkal, a polgári időszámítás szerint íródtak. A családi sírkövek rendszerint betonkeretbe vannak foglalva, ami keresztény hatásról tanúskodik. A nagykárolyi temetőben találunk néhány kettős – héber és német – feliratú síremléket is. Ezek a jiddis anyanyelv illetve a sváb hatás emlékei. A régi sírkövek egyik másikon ékes, feltűnően szép írás látható. Néha az az érzésünk, mintha a Szentírás valamelyik lapja állna előttünk. A sor- és betűközök tökéletessége csodálatra méltó. Egy-egy sírkövön szembetűnő a felirat-kavalkád.

I.3. Egyéb Szatmár megyei települések

Hogy átlássuk: az aktuálisan Romániához tartozó Szatmár megye legapróbb településein is mennyire elterjedt a zsidóság, egy listát fogunk megtekinteni. A Szatmárnémeti zsidó közösség aktuális elnöke, Décsei Nicolae (Miklós) által 2009-ben rendelkezésemre bocsátott lista alapján a romániai Szatmár megyében 131 zsidó temető van jegyezve. A listán a települések melletti oszlopban a zsidó temető felelős gondnokának neve áll (2009-es állapot) és mellette a cím. Amint kitűnik az utcanevekből, a gondnok általában a temető utcájában lakik.²³⁶

²³⁶ A listán látható „FA” jelentése fără adresă, vagyis „cím nélkül”, az „FN” jelentése pedig „fără nume”, vagyis „név nélkül”.

Szatmár megye zsidó temetői (2009) ²³⁷

1.	Acîș (Ákos) ²³⁸	Demeter István, str. Gării 493
2.	Andrid (Endrőd)	Kis János, str. Principală 591
3.	Apa (Apa) ²³⁹	Darle Marin, str. Someșului 233
4.	Ardud (Erdőd) ²⁴⁰	Szupler Iosif, In vie FN
5.	Agriș (Egri) ²⁴¹	Nagy Ileana, str. Principală 289
6.	Adrian	
7.	Ady Endre (Ady Endre)	Jurjan Teodor, str. Principală 111
8.	Apateu (Apáti)	
9.	Ambud (Ombod) ²⁴²	str. Nouă 113
10.	Atea (Atya) ²⁴³	Bălaj Ludovic
11.	Amăți (Amac) ²⁴⁴	
12.	Batarci (Batarcs) ²⁴⁵	Paul Ileana
13.	Beltiug (Béltek)	Negru Ioan, str. Morii 447

²³⁷ A 2009-es listán a helységnevek román nyelven szerepeltek. A települések zárójelben feltüntetett magyar neveit román- illetve magyar kiadású térképek összehasonlítása, a Révai Nagy Lexikona és Herner János (szerk.): *Erdély és a Részek térképe és helységnévtára* (Szeged, 1987) alapján identifikáltam.

²³⁸ Kisközség Szilágy vm. tasnádi járásában, a Kraszna bal partján, (1900) 1686 magyar és román lakossal; Szent László idejéből való román stílusú templomáról ismert, melyet 1902-1903-ban Schulek tanár tervei szerint államköltségen restauráltak. Régebben az akkori Közép-Szolnok vm gyakran itt tartotta gyűléseit (*Révai Nagy Lexikona* I., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 249. old.)

²³⁹ Kisközség Szatmár vm. színerváralja-i járásában, (1900) 3121 román és magyar lakossal, a Szamos partján. Kénes és savanyú forrásai ismertek. Már a XIII. században létezett, az Apafiak birtoka volt; a törököktől és tatároktól sokat szenvedett. Csúcsíves, poligon záródású templomát állítólag Báthory Zsuzsánna építette, belsejében reneszánsz szószék; harangja 1634-ből való. (*Révai Nagy Lexikona* I., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 728. old.)

²⁴⁰ Nagyközség Szatmár vm. erdődi járásában, a Bükk hegység tövében. Gótikus templomában, mely 1482-ben épült, a reformátusok 1545-ben zsinatot tartottak. A községnek Szatmár felé eső végén magas halmon áll egy pusztai kastély; ennek helyén állott a régi vár, melynek építésére a bélteki Drágffyak 1456-ban kaptak királyi engedélyt. A vár a hazai protestantizmus egyik első és legfontosabb fészke lett. Itt tartották az első zsinatot Magyarországon 1545-ben. A vár és az uradalom később a Báthoryak, majd a Károlyiak tulajdonába került. Károlyi Sándor szép várkastélyt épített a régi vár helyére. Károlyi Lajos, mivel a kastély lakosztályaira igen nagy adót vetettek, leszedette a tetőzetet és átadta az egész épülettel együtt az enyészetnek. (*Révai Nagy Lexikona* VI., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 616. old.). Az erdődi vár a település legfőbb látnivalója (lásd a képmellékletben). 1848-ban Erdőd zsidóságának lélekszáma 5 fő (lásd I.1.3.).

²⁴¹ Kisközség Szatmár vm. szatmári járásában, (1910) 1051 magyar lakossal (*Révai Nagy Lexikona* VI., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 178. old.)

²⁴² Kisközség Szatmár vm. szatmárnémeti járásában, (1910) 923 magyar lakossal (*Révai Nagy Lexikona* XIV., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1993, 736. old.)

²⁴³ Kisközség Szatmár vm. csengeri járásában, (1900) 720 magyar lakossal. Atya az Atyay család névadó birtoka volt; 1658-1710 között a megyegyűléseket itt tartották. Református temploma a XV. századból való. Határában van a Páltanya gözmalommal. (*Révai Nagy Lexikona* II., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 280. old.)

²⁴⁴ Kisközség Szatmár vm. szatmári járásában, (1900) 836 román és magyar lakossal (*Révai Nagy Lexikona* I., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 516. old.)

²⁴⁵ Kisközség Ugocs vm tiszántúli járásában, (1900) 1506 román és német lakossal (*Révai Nagy Lexikona* II., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 685. old.)

14.	Berveni	Obis Iuliu, str. Gării 56
15.	Bixad (Bikszád) ²⁴⁶	Bogdan Grigore, str. Toamnei 262
16.	Boinești	Bogațiã
17.	Bogdand	str. Principalã 243
18.	Babta	str. Principalã 288
19.	Botiz (Batiz) ²⁴⁷ község ²⁴⁸	Berende Doina, str. Iepurașilor 10
20.	Boghiș (Bagos)	Viișorean Gheorghe, str. Cimitirului 110
21.	Bercu 1 (Szárzberek) ²⁴⁹	Bíró Gyula, str. Principalã 19
22.	Bercu 2 (Szárzberek)	Bíró Gyula, str. Principalã 19
23.	Babasesti	str. Principalã 59
24.	Borlești	
25.	Beria (Bere) ²⁵⁰	str. Carei 432
26.	Becheni	
27.	Carei 1 (Nagykároly)	Tibuleac Cristache, str. Șoimului 39
28.	Carei 2 (Nagykároly)	Tibuleac Cristache, str. Șoimului 39
29.	Corund (Korond)	str. Principalã 211
30.	Comlăușa	Rafan Anuța, str. Principalã 89
31.	Călinești-Oaș	str. Principalã 328
32.	Camarzana (Komorzán) ²⁵¹	Doroș Dochia, Rastoci FN
33.	Căpleni (Kaplony) ²⁵²	str. Maghiară 523
34.	Cauaș	str. Principalã 246
35.	Certeze (Avasújfalú)	Codat Vasile, str. Principalã 714
36.	Cehaluți	str. Bocsa 111
37.	Craidorolț (Királydaróc) ²⁵³	Costin Maria, str. București 353

²⁴⁶ Kisközség Szatmár vm. színérváraljai járásában, (1910) 1709 román és magyar lakossal. Az Avasvölgy lapályán 204 méter magasságban fekszik. Van fürdője, vize kitünő, négy forrása közül legjobb a Klára-forrás, melyet ivókúrára használnak. (*Révai Nagy Lexikona* III., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1990, 309. old.)

²⁴⁷ Fényes Elek 1839/40. adatai szerint Batíznak 98 fő zsidó lakosa volt (CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 40. old.)

²⁴⁸ Kisközség Szatmár vm. szatmári járásában, (1900) 1605 magyar és román lakossal. Régi magyar telep volt, a XVIII. században elpusztult, akkor románok telepedtek be (*Révai Nagy Lexikona* II., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 692. old.)

²⁴⁹ Kisközség Szatmár vm. szatmárnémeti járásában, (1910) 992 magyar lakossal (*Révai Nagy Lexikona* XVII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994, 365. old.)

²⁵⁰ Kisközség Szatmár vm. nagykárolyi járásában, (1910) 523 magyar lakossal (*Révai Nagy Lexikona* III., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1990, 136. old.)

²⁵¹ Kisközség Szatmár vm. avasi járásában, (1910) 1983 román lakossal. Határában kis aranyércbánya van. (*Révai Nagy Lexikona* XI., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1992, 837. old.)

²⁵² Kisközség Szatmár vm. nagykárolyi járásában, (1910) 1937 magyar lakossal, a gróf Károlyi-család nagyszerű sírboltjával. (*Révai Nagy Lexikona* XI., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1992, 221. old.)

38. Crucișor
39. Culciu Mare (Nagykócs) str. Principală 56
40. Cărășeu (Szamoskrassó) Vas Paraschiva
41. Corod (Kóród) Sabău Ioan, str. Principală 180
42. Cidreag 1 (Csedreg)²⁵⁴ Vig Ioan, str. Principală 242
43. Cidreag 2 (Csedreg) Paul Eva, str. Cidreag 18
44. Ciumești (Csomaköz)²⁵⁵ Farkas Florin, str. Principală 1
45. Dindești (Érdengeleg)²⁵⁶ Varga Tiberiu, str. Principală 43
46. Dara (Dara) Szeles Elisabeta, nr. 29
47. Dorolț (Daróc)
48. Eriu Sîncrai 1 (Érszentkirály)²⁵⁷ Ciocan Terezia, str. Cimitirului 379
49. Eriu Sîncrai 2 (Érszentkirály) Ciocan Terezia, str. Cimitirului 379
50. Ghirișa Varga Anton, str. Ratești 290
51. Giungi Ghetea Vasile
52. Ghenci (Gencs)²⁵⁸ Câmpian Mircea, str. Cimitirului 236
53. Gherta Mică (Kisgérce)²⁵⁹ Palincaș Grigore, str. Morii 153
54. Girolt str. Principală 115
55. Giorocuta str. Cimitirului 202
56. Hotoan str. Principală 100
57. Halmeu (Halmi)²⁶⁰ str. Cimitirului 20
58. Hodod 1 (Hadad)²⁶¹ str. Principală 44
59. Hodod 2 (Hadad)

²⁵³ Fényes Elek 1839/40. adatai szerint Királydarócnak 90 fő zsidó lakosa volt (CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 40. old.)

²⁵⁴ Kisközség Ugocsa vm. tiszántúli járásában, (1910) 727 magyar lakossal (*Révai Nagy Lexikona V.*, Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1990, 25. old.)

²⁵⁵ Kisközség Szatmár vm. nagykarolyi járásában, (1910) 2177 magyar és román lakossal (*Révai Nagy Lexikona V.*, Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1990, 129. old.)

²⁵⁶ Kisközség Szatmár vm. nagykarolyi járásában, (1910) 1428 román, magyar és német lakossal (*Révai Nagy Lexikona VI.*, Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 610. old.)

²⁵⁷ Kisközség Szilágy vm. tasnádi járásában, (1910) 1206 magyar és román lakossal (*Révai Nagy Lexikona VI.*, Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 678. old.)

²⁵⁸ Nagyközség Szatmár vm. nagykarolyi járásában, (1910) 1521 magyar és román lakossal (*Révai Nagy Lexikona VIII.*, Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 442. old.)

²⁵⁹ Kisközség Ugocsa vm. tiszántúli járásában, (1910) 1739 román lakossal (*Révai Nagy Lexikona XI.*, Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1992, 683. old.)

²⁶⁰ Nagyközség Ugocsa vm. tiszántúli járásában, (1910) 3455 magyar lakossal (*Révai Nagy Lexikona IX.*, Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 418. old.)

²⁶¹ Kisközség Szilágy vm. szilágycsehi járásában, (1910) 2249 magyar és német lakossal. Hadad a Wesselényi család ősi fészke. Régi várának már a nyomai is alig láthatók. A Rákóczi korszakban hőiesen védték a várat, 1710-ben azonban Csáki István feladta, és ekkor német őrseget kapott. (*Révai Nagy Lexikona IX.*, Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 271. old.)

60. Homorodu de Jos (Alsóhomoród)²⁶² str. Principală FN
61. Hrip (Hirip)²⁶³ str. Florilor 243
62. Hurez (Nántú)²⁶⁴ FA
63. Irina Petrești FN
64. Igheriste Meresca Grigore
65. Iojib str. Babașești 288
66. Lechinta (Avaslekence)²⁶⁵
67. Lipău (Szamoslippó)²⁶⁶ Marisca Ioan, str. Principală 107
68. Lelei 1 (Lele)²⁶⁷ Rednic Vilmos str. De Sus 333
69. Lelei 2 (Lele)
70. Lazuri (Lázári)²⁶⁸ str. Principală FN
71. Livada 1 (Sárközújlak)²⁶⁹ Gábor Géza
72. Livada 2 (Sárközújlak) Miscolcz Alexandru, str. Salcamilor 1
73. Mădăras 1 (Madarász)²⁷⁰ Silaghi Grigore, str. Gelu 231
74. Mădăras 2 (Madarász)
75. Medieșul Aurit 1 (Aranyosmeggyes)²⁷¹ str. Gării 270
76. Medieșul Aurit 2 (Aranyosmeggyes) Grunzvai Viorel
77. Micula (Mikola)²⁷² nr. 108

²⁶² Kisközség Szatmár vm. erdődi járásában, (1900) 828 német, magyar és román lakossal. 1781-ben magyarokat telepítettek be, de a zord vidéken nem boldogultak, ezért 1787-ben svábokat hoztak ide Badenből és Bajorországból. (*Révai Nagy Lexikona* I., Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 483. old.)

²⁶³ Kisközség Szatmár vm. erdődi járásában, (1910) 1295 magyar és román lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* X., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1992, 125. old.)

²⁶⁴ Kisközség Szatmár vm. erdődi járásában, (1910) 930 román, német és magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XIV., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1993, 253. old.)

²⁶⁵ Kisközség Szatmár vm. színérváraljai járásában, (1900) 515 román lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* II., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 334. old.)

²⁶⁶ Kisközség Szatmár vm. szatmárnémeti járásában, (1910) 908 román és magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XVII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994, 343. old.)

²⁶⁷ Kisközség Szilágy vm. szilágycsehi járásában, (1910) 1091 magyar és román lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1993, 616. old.)

²⁶⁸ Kisközség Szatmár vm. szatmári járásában, (1910) 1322 magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1993, 557. old.)

²⁶⁹ Kisközség Szatmár vm. szatmárnémeti járásában, (1910) 1654 lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XVI., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994, 569. old.)

²⁷⁰ Nagyközség Bihar vm. nagyszalontai járásában, (1910) 1173 román és magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XIII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1993, 97. old.)

²⁷¹ Fényes Elek 1839/40. adatai szerint Aranyosmeggyesnek 172 fő zsidó lakosa volt (CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 40. old.)

²⁷² Fényes Elek 1839/40. adatai szerint Mikolának 109 fő zsidó lakosa volt (CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 40. old.) Mikola szülöttje volt Dénes Sándor (1880-1944) újságíró, szerkesztő, aki 1908-tól 30 éven át a szatmári Szamos című napilapot szerkesztette. 1944-ben deportálták. (*Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 392. old.)

78. Moftinu Mic (Kismajtény)²⁷³ Donca Vasile, str. Principală 244
79. Martinești str. Principală 38
80. Medisa Damsa Cosmin, str. Principală 98
81. Negrești (Avasfelsőfalu)²⁷⁴ Pop Irina, str. Victoriei 7
82. Nadiș Hodod (Hadadnásd)²⁷⁵ pășune
83. Necopoi
84. Odoreu (Szatmárudvari)²⁷⁶ str. Botizului 20
85. Orașu Nou (Avasújváros)²⁷⁷ Mali Adalbert, str. Seini 248
86. Oar Szilaghi Ludovic, str. Principală 321
87. Porumbești Bogar Francisc, str. Iogas 42
88. Peleş (Nagypeleske)²⁷⁸ Varga Andrei, str. Peleş 47
89. Potau 1 Cadar Ioan str. Principală 339
90. Potau 2 Cadar Ioan str. Principală 339
91. Prilog Cionca Gheorghe nr. 236
92. Petin (Pettyén)²⁷⁹ str. Principală 179
93. Pir (Szilágypér)²⁸⁰
94. Piscolt (Piskolt)²⁸¹
95. Pomi

²⁷³ Kisközség Szatmár vm. nagykarolyi járásában, (1910) 1674 román és magyar lakossal. Lakóit a gróf Károlyiak telepítették ide. 1711-ben itt tette le fegyverét tizenkétezer kuruc vitéz. Az 1711. május 1-én megkötött szatmári béke emlékére emlékoszlopot állítottak fel. (*Révai Nagy Lexikona* XI., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1992, 693. old.)

²⁷⁴ Kisközség Szatmár vm. színérváraljai járásában, a Túr vize mellett, (1900) 2725 túlnyomóan román, kevés magyar és német lakossal. 1490-ben már ismert. Urai voltak a Moróczok, majd a Báthoryak. Savanyú vizű forrásai és gyorsfolyású patakjai vannak. (*Révai Nagy Lexikona* II., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 334. old.)

²⁷⁵ Kisközség Szilágy vm. szilágycsehi járásában, (1910) 844 magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* IX., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 271. old.)

²⁷⁶ Kisközség Szatmár vm. szatmárnémeti járásában, (1910) 1849 magyar és román lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XVII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994, 407. old.)

²⁷⁷ Kisközség Szatmár vm. színérváraljai járásában, a Tálna völgyben, melyet az Avas- és Gutinhegység ágai öveznek, és amelyen számos ásványos forrás fakad. Avasújváros az Avasság központja, (1900) 1822 magyar és román lakossal. Hajdan a Morócz, utóbb a Báthory család birtokolta, végül a Wesselényiek. Már 1633-ban mezőváros volt, nevezetes vásárokkal. 1686-ban zsinatot tartottak itt. Temploma a XV. századból való: benne reneszánsz szöszék. (*Révai Nagy Lexikona* II., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 334-335. old.)

²⁷⁸ Kisközség Szatmár vm. szatmárnémeti járásában, (1910) 1018 magyar lakossal. E községhez fűződik a Gaál és Gvadányi műveiből ismeretes „nótárius” tipikus alakja: „peleskei nótárius”. (*Révai Nagy Lexikona* XIV., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1993, 234. old.)

²⁷⁹ Kisközség Szatmár vm. szatmárnémeti járásában, (1910) 510 magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XV., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994, 410. old.)

²⁸⁰ Nagyközség Szilágy vm. tasnádi járásában, (1910) 2194 magyar és román lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XVII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994, 609. old.)

²⁸¹ Nagyközség Bihar vm. érmihályfalvai járásában, (1910) 2663 magyar és román lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XV., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994, 484. old.)

96.	Piscari	Lunei FN
97.	Ratești	Ghirisa FN
98.	Racșa	Crăciun Ioan, Valea Sadului 302
99.	Roșiori	FA
100.	Satu-Mare 1 (Szatmárnémeti)	Bojani Ioan, str. 9 Mai 1877 nr. 1 tel:0740496530
101.	Satu-Mare 2 (Szatmárnémeti)	
102.	Sătmărel (Szatmárzsadány) ²⁸²	str. Homorod 18
103.	Sandre	str. Principală FN
104.	Ser	str. Cimitirului 125
105.	Satu-Mic	str. Principală 61
106.	Sanisla (Szaniszló) ²⁸³	str. Horea FN
107.	Săcășeni (Érszakácsi) ²⁸⁴	str. Gării 326
108.	Socond (Szokond)	FA
109.	Supuru de Jos (Alsószopor) ²⁸⁵	Sas Maria
110.	Supuru de Sus (Felsőszopor) ²⁸⁶	Navlau Maria, str. Bună 193
111.	Santău (Szántód)	str. Avram Iancu 62
112.	Tășnad 1 (Tasnád) ²⁸⁷	Grebanar Adalbert, str. M. Eminescu 32, tel:0741911504
113.	Tășnad 2 (Tasnád)	Grebanar Adalbert, str. M. Eminescu 32, tel:0741911504
114.	Tămășeni (Tamási)	Balog Ludovic
115.	Trip (Terep) ²⁸⁸	Dan Ioan, str. Principală 58
116.	Tarna Mare (Nagytarna) ²⁸⁹	Balog Zoltán, str. Granicerilor FN

²⁸² Nagyközség Szatmár vm. szatmárnémeti járásában, (1910) 1568 román és magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XVII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994, 407. old.) Szatmárzsadány szülöttje Berkovics Simon (1895-1963) publicista, író, aki fiatalon részt vett a magyar kommun harcaiban és mint emigráns telepedett le Romániában. 1920-ban a szatmári haditörvényszék halálra ítélte, de kegyelemben részesült. Írásait többnyire *Zsádányi Simon* néven jegyezte. Regénye, *A névtelen forradalmár* (1932) egy zsidó kispolgári környezetből elindult fiatalember küzdelmes útját mutatja be. (*Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 215. old.)

²⁸³ Nagyközség Szatmár vm. nagykárolyi járásában, (1910) 4822 magyar és román lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XVII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994, 354. old.)

²⁸⁴ Kisközség Szilágy vm. tasnádi járásában, (1910) 1751 magyar és román lakossal. Temploma átalakított középkori építmény. (*Révai Nagy Lexikona* VI., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 678. old.)

²⁸⁵ Kisközség Szilágy vm. tasnádi járásában, (1900) 1299 román és magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* I., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 490. old.)

²⁸⁶ Kisközség Szilágy vm. tasnádi járásában, (1910) 1110 román és magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* VII., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 342. old.)

²⁸⁷ Nagyközség Szilágy vm. tasnádi járásában, (1910) 5030 magyar és román lakossal. Jó bort termel, élénk vásárai vannak. A község református templomát 1476-ban Vingerdi Geréb Lajos erdélyi püspök építtette. (*Révai Nagy Lexikona* XVIII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995, 16. old.)

²⁸⁸ Kisközség Szatmár vm. avasi járásában, (1910) 922 román és magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XVIII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995, 174. old.)

117.	Tirsolt	Szolomes Nicolae, str. Principală 595
118.	Turț (Turc) ²⁹⁰	Pop Gheorghe, str. Vălceleni FN
119.	Turulung (Túrterebes) ²⁹¹	Nezezon Csaba, str. Corvinilor 686
120.	Unimat (Újnémet) ²⁹²	Vai 248
121.	Valea Vinului	Crăciun Vasile, str. Viilor 253
122.	Vama 1 (Vámfalu) ²⁹³	Crișan Ioan, str. Tarna 714
123.	Vama 2 (Vámfalu)	Crișan Ioan, str. Tarna 714
124.	Vetiș (Vetés) ²⁹⁴	Bob Iuliana, str. Cengher 418
125.	Viile Satu-Mare (Szatmárhegy) FA	
126.	Giurtelecu Hododului	Ienci Vasile
127.	Cig	
128.	Sarauad (Tasnádszarvad) ²⁹⁵	
129.	Baba Novac	
130.	Hodișa (Hodos)	
131.	Solduba	

Ez a 131 temetőt magába foglaló lista arra utal, hogy a zsidók Szatmár megye mindegyik részén jelen voltak, a városokban úgy, mint a kisebb falvakban. A magyar falvakban éppúgy, mint a vegyes magyar-román összetételű, magyar-román-sváb, illetve a szinte csak román lakosú²⁹⁶ falvakban. Ha összehasonlítjuk Szatmár megye településeinek 131 zsidó temetőjét például Bihar megye 83 zsidó temetőjével, arra a következtetésre jutunk, hogy ha abszolút

²⁸⁹ Kisközség Ugocsa vm. tiszántúli járásában, (1910) 1931 magyar, román és rutén lakossal, kis fürdővel, melynek vize vasas savanyúvíz. (*Révai Nagy Lexikona* XIV., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1993, 243. old.)

²⁹⁰ Nagyközség Ugocsa vm. tiszántúli járásában, (1910) 3692 román, német és magyar lakossal. Határában ezüstércbányák vannak. (*Révai Nagy Lexikona* XVIII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995, 531. old.)

²⁹¹ Nagyközség Ugocsa vm. tiszántúli járásában, (1910) 3792 magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XVIII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995, 540. old.)

²⁹² Kisközség Szilágy vm. tasnádi járásában, (1910) 1044 román és magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XVIII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995, 607. old.)

²⁹³ Kisközség Szatmár vm. avasi járásában, (1910) 2190 román és magyar lakossal. Hozzátartozik a kis Büdössár-fürdő; hideg kénes-meszes vize igen jó csúzos bántalmak esetén. (*Révai Nagy Lexikona* XVIII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995, 765. old.)

²⁹⁴ Kisközség Szatmár vm. csengeri járásában, (1910) 1771 magyar és román lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XIX., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995, 204. old.)

²⁹⁵ Kisközség Szilágy vm. tasnádi járásában, (1910) 1516 román és magyar lakossal. (*Révai Nagy Lexikona* XVIII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995, 17. old.)

²⁹⁶ Ilyen Baba Novac (a 129-es számú település). A román betyárról elnevezett településen egyszer megfordultam gyerekkoromban, amikor az 1970-es szatmári árvíz nyomán jelentkező járványveszély elől „menekülve”, néhány társammal együtt pár napra oda „kitoloncoltak”. Rácsodálkoztam arra, hogy csak elvétve hallani magyar szót a településen, melynek „nincs is magyar neve”.

lélekszámban nem is, de az elterjedés szempontjából Szatmár megye zsidósága „vezető” szerepet töltött be. E disszertáció utolsó, konkludáló fejezetében kitérünk e temetők „szétszórtságának” és a régió agrár jellegének néhány összefüggésére.

Ezek a temetők olyan településeken találhatóak, melyek zömének manapság egyetlen zsidó lakosa sincs. A zsidó közösség nem rendelkezik elegendő anyagi forrással, hogy év közben rendszeresen vizsgálja a temető állapotát. Sok helyen az egykori temető területén, vagy annak közelében élő parasztcsalád gondozza a sírokat jelképes fizetségért, vagy csupa szívjóságból, esetleg annak fejében, hogy megművelheti vagy legelőnek használhatja a temető üres részeit. Szatmár megye zsidó temetőit látva érezhetjük, hogy nagyon kilátástalan a „leletmentés” gondolata: a sírkertek zömét tépi-marja az időjárás, nagy valószínűséggel lassan elenyésznek. Unokáinknak nem fogjuk már megmutatni őket.

I.3.1. Hitélet Szatmár kisebb településein. A zsidók sorsa: deportálások

Szatmár kisebb településeinek zsidósága is gondosan törekedett a hitélet megszervezésére. Ebben fontos szerepet játszott az ifjúság nevelése és az oktatás. A hagyományos zsidó nevelés ősi időktől fogva két fokozatot ismert: a) Az alsó fokú oktatás intézménye a *chéder*²⁹⁷, ahol a kisgyermek a zsidóság alapismereteit sajátítja el (héber olvasás, írás, a Szentírás és a zsidó vallás legelemibb tudnivalói). Ezekben az iskolákban a világi oktatás gyakorlatilag hiányzott. b) A felsőfokú iskola, a *jesiva*²⁹⁸, az idősebb növendékek számára volt fenntartva, korhatár és a tanulmányok időtartamának rögzítése nélkül. A tanulók elmélyedtek a Szentírás és a szóbeli hagyomány studiumaiban. Innen kerültek ki a rabbik és egyéb szellemi vezetők.²⁹⁹ A jesivákban nem kifejezetten rabbikat neveltek, hanem *talmid cháchám*-okat, akik majd zsidó szellemben családokat alapítanak és a következő nemzedékeket is így nevelik fel.³⁰⁰

A Magyarország északi és észak-keleti részében működő haszid hitközségekben az új szokások, rítusok és rebe-kultuszok váltak uralkodóvá. Lehetséges, hogy nemcsak a hívek „mennysége” játszott itt szerepet, hanem a lelkesedés, a hitnek ez a gyakran gyerekes egyszerűsége, ahol a világ bonyolult kérdéseire, gazdasági, társadalmi, szociális problémáira egyszerű válaszokat kaptak. Talán ez is magyarázza, hogy a Talmud szigorú logikája száraz,

²⁹⁷ A szó jelentése: szoba.

²⁹⁸ A szó jelentése: ülés.

²⁹⁹ MOSKOVITS, C.: 1999, 11. old.

³⁰⁰ MOSKOVITS, C.: 1999, 13. old.

néha szörszálhasogatónak tűnő módszereivel szemben itt a lélek felengedhetett.³⁰¹ A nyugat-magyarországi jesivákban – mint tudjuk – a talmudi tanulmányokból törvényeket és a vallási szabályok gyakorlati alkalmazását sajátították el. Nem ragadta meg őket a rajongás, a lelkesedés szélsőséges formája. A jesivák világában így egy kettősség alakult ki. Az észak- és nyugat-magyarországi jesivák és hitközségek voltak az *Oberlendiek* (felsőországi), míg az észak-keleti és kelet-magyarországiakat *Interlendieknek* (alsóországi)³⁰² nevezték.

Cvi Moskovits *Jesivák Magyarországon* című művében számba veszi a Trianon-i Magyarország, Észak-Erdély, Kárpátalja- és Máramaros valamint a Felvidék/Szlovákia jesiváit.³⁰³ Szatmár kisebb településeinek vonatkozásában két figyelemre méltó jesivát kívánunk megemlíteni: Halmi és Tasnád jesiváját.

Elijahu Klein (1852-1928) halmi jesivájában 1874 és 1928 között tanított. Ötven éven át tevékenykedett rabbiként, és majdnem élete végéig tartott jesivát. Fia, Jakov Salom Klein (1877-1944), a Nagyváradi Mose Hirsch Fuchs főrabbi veje követte székében.³⁰⁴

Tasnád utolsó rabbija Mordechai Briszk (1887-1944) volt. Jesivája 1935-ben mintegy 450 tagot számlált. 1943-ban a jesiva feloszlott, de a tanítványok titokban, igen nehéz körülmények között folytatták a tanulást egészen az 1944-es deportálásig.³⁰⁵ Teitelbaum Hájjim Eleázár 1930 és 1938 között a tasnádi haszid imaház feje volt.³⁰⁶

Fisch Eliezer (1880-1944) 1910 körül bikszádi, majd szatmári ortodox rabbi volt.³⁰⁷

Tasnádhoz kötődik egy 1625. szeptember 25-i dokumentum. Erdély fejedelmének a követéhez, Bercsényi Imréhez intézett utasításaiban – amikor azt a budai pasához küldi – szerepel egy zsidó orvos is: „(...) A zsidó orvos felől tájékoztasd a vezírt, azonmód, ahogy mi informáltunk téged.”³⁰⁸

A deportálások előkészítési folyamatában a tasnádi zsidó hitközség zömét a szilágysomlyói gettóba hurcolták.³⁰⁹

³⁰¹ DOMÁN: 1990, 212. old.

³⁰² DOMÁN: 1990, 212. old.

³⁰³ MOSKOVITS, C.: 1999, 21-23. old.

³⁰⁴ MOSKOVITS, C.: 1999, 39. old.

³⁰⁵ MOSKOVITS, C.: 1999, 44. old.

³⁰⁶ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 277. old.

³⁰⁷ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 263. old.

³⁰⁸ *Török-magyarkori állami okmánytár* I. kötet (Szerkesztették és jegyzetekkel ellátták: Szilágyi Áron és Szilágyi Sándor), Pest, 1868, 435. old. In: *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România* II/1, Federația Comunităților Evreiești din Republica Socialistă România, Centrul de Documentare, București, 1988, XXX, 203, 248. old.

³⁰⁹ BRAHAM I.: 1988, 457. old.

A szatmárnémeti gettóba hurcolták a szatmárnémeti, erdődi, nagykárolyi járás zsidóságát. Az érintett nagyobb zsidó hitközségek a következők³¹⁰ voltak: Apa, Aranyosmeggyes, Avasfelsőfalú, Avaslekence, Avasújváros, Batiz, Béltek³¹¹, Bikszád, Erdőd, Huta, Kócs³¹², Királydaróc³¹³, Nagykároly, Sarkod, Szamoskrassó, Szatmárhegy, Szinérváralja³¹⁴, Terep és Vámfalu.

Szatmárnémeti és környéke zsidósága elpusztult a holocaustban. Az a kis lélekszámú zsidóság, aki visszatért, a későbbiekben az alijázás vagy a kivándorlás útját választotta. A listán felsorolt 131 zsidó temetőbe nincs ki elvigye az emlékezés köveit (lásd a képmellékletben).

A Szatmár megyei kisebb településeken is működtek híres rabbik. Ilyen volt a már említett Fisch Eliezer (1880-1944), aki először Bikszádon működött (1910 körül), majd Szatmárnémetiben lett ortodox rabbi. A kis erdélyi települések zsidóságának spirituális élete és ennek gyümölcsei is jelentős értékeket képviselnek. Góth Móric (Mózes) (1873-1939) például szülőfalujából, Avasfelsőfaluból indult el, majd Bécs, München, Párizs művészeti akadémiaiban nyert kiképzést. A magyar impresszionista festők közé tartozik.³¹⁵

II. MÁSODIK RÉSZ: MÁRAMAROS MEGYE

II.1. Máramarossziget

II.1.1. Máramarossziget és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei

Hogy pontosan mikor jelentek meg az első zsidók Máramaros tájain, nem tudni. Tudomásunk van egy 1420. január 14-i leleszi³¹⁶ oklevélről, amely említést tesz egy Gányafalván³¹⁷ élő zsidóról.³¹⁸ A gazdag népi hagyományairól híres Máramaros megye egyik legjelentősebb – a zsidóság szempontjából kétség kívül a legjelentősebb – városa Máramarossziget.

Zsidók jelentősebb számban először a XVII. században érkeztek Máramarosszigetre. A megtelepedés nem volt zökkenőmentes. Máramaros vármegye hatóságai 1691-ben és 1725-

³¹⁰ BRAHAM I.: 1988, 458. old.

³¹¹ Randolph L. Braham listáján: „Beltek”.

³¹² Randolph L. Braham listáján: „Kacs”.

³¹³ Királydarócról részletesebben lásd Mose Jehuda (Lajos) Herskovits: *Emlékmű helyett. A királydaróci hitközségről, amely nincs többé*, Kyriat Bialik, é.n. 31.

³¹⁴ A jelenleg Máramaros megyéhez tartozó település Randolph L. Braham listáján „Szinérváralja”-ként szerepel.

³¹⁵ Legismertebb képei: *Krumplihámozók*, *Cirkusz*, ma a Magyar Nemzeti Galériában található. Belgiumban, Észak-Amerikában és Franciaországban is dolgozott. Magyarországon Szolnok volt munkásságának fő helyszíne.

³¹⁶ Lelesz: Hunyad megye, ma: Lelese.

³¹⁷ Gányafalva: Máramaros megye, ma: Ganici.

³¹⁸ Magyar-Zsidó Oklevéltár V/1, p. 33, no. 74 („Zydohawasa”, Máramaros vm, 1420).

ben, majd 1745-ben elrendelték a zsidók kiűzését a vármegye területéről, 15 napon belül, álljanak bárkinek is a védelme alatt. Ha pártfogóik a földesurak, ez esetben is erőszakkal kell eltávolítani őket.³¹⁹ Az ok: egyre nő a számuk, és nagy az elégedetlenség a szegények között, főként amikor hiány van élelemben. Végül azonban mindhárom kiűzési rendeletet sikerült hatályon kívül helyezni.³²⁰ A türelmi adó terheit a máramarosi zsidóság nehezen viselte. 1763. december 29-i levéltári adat: „Szatmár megyét a türelmi adó kivetésének gondja alól mentesíteni nem lehet (...)”³²¹ E levéltári adaton kívül a *Magyar-Zsidó Oklevéltár* adatai szerint több olyan 1760-as évekből származó dokumentum van, melyben a m.kir.helytartótanács bizonyos megyéket felszólít türelmi adóhátralékuk kiegyenlítésére. Szatmár és Máramaros gyakran szerepel ezekben a felszólításokban.³²²

Máramarossziget idővel a haszidizmus központja lett. Emellett a frankista irányzat hívei is szép számban képviseltették magukat a városban. A XIX. század végén és a XX. század elején Máramarossziget volt a Sátoraljaújhelyről származó Teitelbaum dinasztia központja. Mose Teitelbaum, az öreg „szent” rebe fia Eleazar Niszan Teitelbaum (1788-1855) kezdetben Máramarosszigeten volt rabbi. Az ő fia, Jekutiel Jehuda Teitelbaum (1808-1883) foglalta el a rabbiszéket Sátoraljaújhelyen. Hat év után elhagyta sátoraljaújhelyi állását, előbb galíciai városokban szolgált, majd Máramarossziget rabbijává választották (1858). Rabbi Jekutiel Jehuda Teitelbaum halála után hivatalát fia, Hananja Jom-Tov Lipa Teitelbaum (1836-1904), majd unokája Hajjim Cvi Teitelbaum (1879-1926) és annak fia, Jekutiel Jehuda Teitelbaum (1912-1944) örökölték mint máramarosszigeti rabbik és a nagy haszid gyülekezet szellemi vezetői. Az utóbbi Máramarossziget utolsó rabbija volt – Auschwitzban pusztult el. Hananja Teitelbaum másik fia, Joel Teitelbaum a második világháború után a brooklyni szatmári haszid közösség alapítója.³²³ Máramarosszigetnek szefárd hitközsége is volt: 1887-ben alakult. A hitközség kiemelkedő alakja Samuel Benjamin Danzig / Danzig Samu (1875-1944), aki 1907-1944 között gyakorolta rabbifunkcióját, és hitközségének tagjaival együtt mártírhalált halt Auschwitzban.³²⁴ A Révai Lexikon szerint Máramaros vármegye

³¹⁹ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 93. old.

³²⁰ Magyar-Zsidó Oklevéltár V/1, pp. 452-453, no. 816 (1691); Magyar-Zsidó Oklevéltár XIII, pp. 169-170, no. 164.

³²¹ Scheiber Sándor szerk. (Házi Jenő közreműködésével): *Magyar-Zsidó Oklevéltár XV.* (1408-1770), Budapest, 1992, 255., 307. old.

³²² U.ott, 292., 369-370. old.

³²³ Az ortodox hitközségek „nem – Teitelbaum” rabbijai: Cvi ben Moshe Abraham: 1759-1777 között a frankisták kemény ellenfele volt; Yehuda Léb ha-Kohen Heller / Kahana-Heller: 1802-1819; Menahem Mendel Stern: (1759-1834) 1819-1834 között.

³²⁴ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 179. old.

hitfelekezeti megoszlása³²⁵ 1869-ben 26.201 róm.kat., 254.215 gör.kat., 9.646 ref. és 65.694 zsidó. A megye akkori székhelyére, Máramarosszigetre vonatkozóan azt olvassuk, hogy hitfelekezetre nézve lakosainak megoszlása a következő: 4.901 róm.kat., 5.850 gör.kat., 207 ág.ev., 2.274 ev.ref., és 7.981 zsidó.³²⁶ Máramarosszigeten jelent meg 1875-ben az első erdélyi responzum-gyűjtemény: Ezekiel ben Joseph Panet gyulafehérvári rabbi *Mareh Yehezkel u-shearei Ciyyon* című könyve.³²⁷ Schön Dezső, aki az *Új Kelet* máramarosszigeti tudósítója volt, az *Istenkeresők a Kárpátok alatt* című történeti regényével vált ismertté; a regényben a haszidizmus történetének erdélyi fejezetét írja meg. A legfontosabb – máramarosi zsidóságra vonatkozó – források felsorolása megtalálható Haraszi György *Hágár országában*³²⁸ és Nathaniel Katzburg *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*³²⁹ című könyvében.

II.1.2. Vallási élet a zsidó Máramarosban. A kongresszus hatásai

A máramarosi hitközség a leghagyományörzőbbek egyike. Az 1730-as években létesült, 1746-ban 39 személyt számlált. Első ismert rabbija a galíciai származású Cevi Ábrahám 1771-ben halt meg. 1787-ben 142 fős volt a gyülekezet. Az 1819-ben elhunyt Kahán Juda Léb

³²⁵ Révai Nagy Lexikona, XIII. kötet, Hasonmás Kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1993, 377. old.

³²⁶ U.ott 379. old.

³²⁷ Encyclopaedia Judaica, XIII (1971), col. 54.

³²⁸ Haraszi György: *Hágár országában*. Hitközségi monográfiák, (nagyobb) helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó hitközségeiről, Magyar Zsidó Szemle Füzetek 1 (sorozatszerk.: Lichtmann Tamás), Budapest, 2008, 75., 81. old. Máramarosszigetre vonatkozóan: Grünwald Lipót: *A máramarosi zsidók története* (Budapest, 1909); Grünwald, Leopold: *Mácévat kodes 1: Sziget u-feleh Máramaros (Szent emlék 1: Sziget és Máramaros)*, (New York: Hadar Linotyping & Publishing Co., 1952); Gross, Slomo J(ákov) – Kohén, Jichák Jozsef (szerk.): *Széfer-Máramaros. Meá ve-sisim kehilot kedosot be-jisuván u-ve-hurbánán (The Maramarosh Book. In Memory of Hundred Sixty Holy Communities While They Existed and Perished During the Holocaust (Máramaros könyve – 160 zsidó hitközség alapításuktól pusztulásukig)*, (Tel Aviv: Bét Máramaros, 1983); Rosman, Slomo: *Széfer zikaron kedosim le-jehudé Kárpátorusz-Máramaros (Kárpátalja-Máramaros zsidó mártírjainak emlékkönyve)* (Rehovot: k. n., 1968); Kovássy Zoltán: „Újabb máramarosi emlékek”, In: Schweitzer József (szerk.) *Évkönyv 1985-1991* (Budapest Országos Rabbiképző Intézet, 1991), 21-23; Rosman, Slomo: *Széfer sefer háreré kedem; golát Kárpátorusz-Máramaros betifartáh u-ve-hurbánáh* (Kárpátalja és Máramaros Mártírelmékkönyve: a diaszpóra pompában és pusztulásban), (Brooklyn, Ny: Zihron Kedosim ve-rosé Golát Áriél, 1991); Alfassi, Yitzhak – Netzer, Eli – szalai, Anna (szerk.): *The Heart Remembers: Jewish Sziget – Há-ir se-bá-lév – Sziget-há jehudit (A szív emlékezik: a zsidó Sziget)*, (Tel Aviv: Association of Former Szigetians in Israel, 2003). Nagybánya vonatkozóan: Ujvári Péter (szerk.): „Nagybánya”, In: Ujvári (1929), 625-626; Stern, Naftali (szerk.): *Nagybánya és vidéke mártírjainak emlékkönyve – Széfer zikaron li-kedose Nagybánya* (Bné Brák: k. n. [Weiss Ignác nyomda], 1979); Kohén, Jichák Jozsef – Grünfeld, Herman – Meron, Cvi (szerk.): *Emlékkönyv – Nagybánya, Nagysomkút, Felsőbánya, Kápolnokmonostor és környéke zsidóságának tragédiájáról (Gál-éd le-jahadut Nagybánya...)*, (Tel Aviv: Irgun Jocé Baia Mare – Nagybánya be-Jisztáél [A Nagybányáról elszármazottak egyesülete Izraelben], [Friedmann Lippe nyomda], 1996).

³²⁹ Nathaniel Katzburg: *Fejezetek a újkori zsidó történelemből Magyarországon*, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 211-212. old. Naftali Stern (szerk.): *Nagybánya és vidéke mártírjainak emlékkönyve* (Bnei Brak, 1979); Jichak Josef Cohen, *Gal-eyd-le-yahadut Nagybánya* (1996); Grünwald Lipót, *A máramarosi zsidók története* (1909); Sh. Y. Gors – Yitshok Yosef Kohen (szerk.), *Marmoros Book* (Sefer Maramarosh: Meah u-ve shishim kehilot kedoshot), (Tel-Aviv: Bet Maramarosh, 1983).

rabbi nagy tudós volt, két műve is megjelent.³³⁰ A XVIII. század derekán Máramarossziget a frankizmus egyik központja volt. A misztikus áramlat szerepet játszott a zárt közösségek „fellazításában”.³³¹

Máramarossziget vallási életének meghatározója a Teitelbaum rabbidinasztia haszidikus szelleme. Bár 1883-ban belépnek az ortodox szervezetbe, annak is a leghagyományörzőbb táborához tartoznak. Az 1880-as évektől híres jesivát vezetnek, öt zsinagógát és több imaházat működtetnek. A haladóbb gondolkodásúak 1886-ban kiválnak, és egy szefárd típusú hitközséget hoznak létre. Érdekes, hogy épp a haszid szertartás állt közelebb a szefárdhoz³³², a lényeg az ortodoxián belüli elkülönülés volt. 1900-ban zsinagógát építenek, 1910-ben elemi iskolát nyitnak. 1906-tól dr. Danzig Samu (1878-1944) tölti be a szefárd rabbiszéket. 1891-ben közel 5.000, 1910-ben majdnem 8.000 zsidó él Máramarosszigeten, úgyhogy a lakosság 34 %-át teszik ki.³³³ országosan ez a legnagyobb arányszámú város. A következő időszakban Máramarossziget zsidó lakóinak száma 10.000-re emelkedik (az összlakosság 38 %-a), a többség a Teitelbaum rabbicsalád elvárásainak megfelelően haszid. Jellemző módon a szefárd kisebbség a neológ szervezethez csatlakozott, bár elveit tekintve attól elég távol állott.³³⁴

Általános jellemzője volt az erdélyi nagyobb hitközségeknek, hogy élükön diplomás emberek álltak, vagy más, a zsidó polgári társadalom vagyonosabb rétegéhez tartozó személyek: földbirtokos, kereskedő, esetleg magasabb rangú nyugdíjas tisztviselő foglalkozásúak. Ezzel szemben – a bécsi döntés nyomán magyar impérium alá jutott – máramarosi kisebb hitközségek elnökeinek foglalkozási megjelölésében gyakran szerepel földműves vagy napszámos. A polgári jellegű hitközség-szervezettel szemben, találkoznak a proletár sőt agrárproletár jellegű kis hitközségekkel.³³⁵

A máramarosszigeti ortodox hitközség³³⁶ jellemzői 1944 áprilisában:

Szervezet: Ortodox

Elnök: Jozsovits Lipót polgári állása: háztulajdonos

Anyakönyvvezető rabbi: Teitelbaum Salamon Léb rabbi: Heller Salamon, Grosz Z. Léb

Lélekszám: nincs adat

Adózók száma: 685

Iskola: Tanonc

³³⁰ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* II. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 8. sz., 1994, 19. old.

³³¹ Száraz György: *Egy előítélet nyomában*. In: *Történelem jelenidőben*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984, 543. old.

³³² Gaal György ezeket a közösségeket „pseudoszefárd” közösségeknek nevezi, mert nem származásuk alapján, hanem a ritus jellege és nyelve alapján voltak szefárdok.

³³³ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* IV. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 10. sz., 1994, 21. old.

³³⁴ U.ott, 21. old.

³³⁵ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 103. old.

³³⁶ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 124. old.

Tanulók száma: 300

Hitközség intézményei:

Aggok háza: 1 ápoltak: 6

Alkalmazottak száma: 13

Önálló felekezeti egyesület, intézmény:

1. Hevra Kadisa 356

2. Talmud-Tóra 250

3. Machzike Tóra 160

4. 3 Jesiva

A szigeti ortodox hitközség életének kiemelkedő alakja volt Heller Shlomo Dov-ha-Lévi, aki 1900 és 1944 között a közösség dájjánja volt.³³⁷

II.1.3. A zsidó „aranykor” Máramarosban. A zsidóság szerepe a gazdasági és szellemi élet fellendítésében

A XVII-XVIII. században, de még a XIX. század elején is, Erdély vidéki zsidóságának foglalkozása főként a kiskereskedelem, illetve az árendázás: kocsmatartás és pálinkafőzés.³³⁸

A zsidók még ezt a foglalkozást sem üzhették nehézségek nélkül: a kocsmárosság miatt sok zaklatásnak voltak kitéve. E vonatkozásban foglalkozik Moshe Carmilly - Weinberger a Máramaros vármegyei zsidók 1767. évi levelével:

Csupa keserűség a Máramaros vármegyei zsidók 1767. évi levele, amelyben a vármegyéhez folyamodtak helyzetük megjavítása érdekében. A nem zsidó korcsmárosok italt akár gabonáért, fáért is árúsíthatnak, sőt, ha maguk a földesurak mérnék ki a pálinkát, megtehetnék ők is. Zsidóknak, akik a türelmi adót fizetik, ugyanezt nem engedik meg. A köznép pedig nem rendelkezik készpénzzel, és csak hitelbe tud vásárolni. A zsidó korcsmáros, minthogy az italért nem fogadhat el még paszulyt sem, vagy tojást, üzletét nem folytathatja; élelmiszert ő maga is csak pénzen vásárolhat, s felemelték a türelmi adójukat is. Helyzetük tarthatatlanná vált, „éhhálálra vannak ítélve”. A zsidóság – folytatják a máramarosi zsidók – nem kereskedhetik „boltbéli portékával”, sem arannyal, ezüsttel vagy drágakövekkel – kéri tehát a türelmi adó terhét csökkenteni, és azt, hogy tegyék lehetővé számukra, hogy legalább pálinkafőzésből megélhessenek. Kérésüket a vármegyei közgyűlés részben orvosolta, vásárolhatnak gabonát, de nem italért. Húsért, bocskorért és vasért szintén elfogadhatnak gabonát.³³⁹

Az adóterhek is nagyon megnehezítették a máramarosi zsidók életét. A Máramaros vármegyei lakosság irgalmatlan volt, mert 1745 szeptemberében kérték a Helytartótanács segítségét, hogy miután az előírt adót beszédtek a zsidóktól, őket „a megye területéről üzzék ki”, mert káros működést fejtenek ki „a gabonák olcsó megvétele, akár a jópénznek és ékszereknek kicsempészése által”.³⁴⁰

³³⁷ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 193. old.

³³⁸ Fényes Elek elítélő hangnemből nyilatkozott a pálinkafőzés kirekesztő gyakorlatára, ami az italok könnyelmű csábítását eredményezi, és felhívja a figyelmet ennek vagyoni és erkölcsi következményeire (Fényes Elek. *Magyarország statisztikája I.*, 1841, 83. old.).

³³⁹ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 127. old.

³⁴⁰ *Magyar Zsidó Oklevéltár*, 169-170. old, no. 146 (1745).

A türelmi adónak az erdélyi zsidóságra eső részét nehéz kiszámítani, mert a vonatkozó 1735/39, 1743/45 és 1746/48. évi összeírásokból Erdély és a Partium hiányzik. Néhány vármegye (mint például Máramaros) be sem küldte a jelentését.

Hogy mennyire nehezen viselte a máramarosi zsidóság a türelmi adót, arra a II.1.1-ben – oklevéltári adatok alapján – már utaltunk. A *Magyar-Zsidó Oklevéltár* adatai szerint több olyan 1760-as évekből származó dokumentum van, melyben a m.kir.helytartótanács bizonyos megyéket felszólít türelmi adóhátralékuk kiegyenlítésére. Szatmár és Máramaros gyakran szerepel ezekben a felszólításokban.³⁴¹

A máramarosszigeti közösségek szellemi termékeikkel hozzájárultak a héber/jiddis irodalom gazdagításához. A máramarosszigeti Yekutiel Yehuda (Leopold) Grünwald (Greenwald) (1889-1995) számos – héber vagy jiddis nyelvű – történeti munkában dolgozta fel Erdély zsidóságának múltját. Fiatalkori könyvének címe: *Ha-yehudim be-Ungariya* (1913). *Sefer toldot hakhmei Yisrael* (Kolozsvár 1924).³⁴² Érdeklődésének fókuszpontjában az ortodox-neológ szakítás története és okai állnak. Egyik művében, amelyet már Amerikába való távozása után, de még Magyarországon adott ki – *Li-flagot Yisrael be-Ungaria* (Déva, 1929) a szakítás történetét írja le. Amerikából küldte haza kiadásra *Mekorot le-korot Yisrael* (Beregszász, 1934).³⁴³ Samuel Benjamin Danzig / Danzig Samu, a máramarosszigeti szefárd főrabbi főleg etikai tárgyú műveket adott ki, mint a *Drei Genealogien der Moral*.³⁴⁴ Az Erdélyben kiadott héber könyvek és egyéb nyomtatványok negyede³⁴⁵ Máramarosszigethez kötődik. A jiddis és héber nyelvű sajtó központját Szatmár és Máramaros ortodox zsidó közössége képezte. Máramarosszigeten Abraham Güntzler 1874-ben héber nyelvű lapot indított *Ha-Tor (A galamb)* címmel³⁴⁶, vegyes – zsidó és nem zsidó – híryanaggal.³⁴⁷ Az erdélyi jiddis irodalom legtöbb képviselője Máramarosszigetről vagy környékéről származik, ahol igen erős volt a haszidizmus hatása. A falusi, kisvárosi zsidók egymás között jiddisül beszéltek: anyanyelvük volt a jiddis.³⁴⁸ Máramarosszigeten 1932-ben *Oifgang* címmel jiddis irodalmi folyóirat indult, ami néhány éven át fenn tudott maradni, a szigeti ifjú jiddis költők

³⁴¹ Scheiber Sándor szerk. (Házi Jenő közreműködésével): *Magyar-Zsidó Oklevéltár XV.* (1408-1770), Budapest, 1992, 292., 369-370. old.

³⁴² Ebben a művében zsidó tudósoktól származó leveleket is közölt (Goldziher Ignác, Bacher Vilmos, Blau Lajos).

³⁴³ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 216. old.

³⁴⁴ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 216. old.

³⁴⁵ Yitzchok Yosef Cohen összeállítása szerint 1873 és 1944 között összesen 844 héber könyv és nyomtatvány jelent meg Erdélyben, ebből Máramarosszigeten 205.

³⁴⁶ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 227. old.

³⁴⁷ A negyedik kötet után a szerkesztő Kolomeába költözött, de máramarosi olvasóit innen is elérte.

³⁴⁸ A jiddis nyelv jelentőségéről Schön Dezső írt könyvet: *Tízmillió zsidó nyelve* (1942).

pedig együttesen adták ki 1941-ben a *Ying Marmarash* című antológiát.³⁴⁹ A jiddis dalok átmentése a jövő generációi számára Eizikovits Mihály máramarosi gyűjtésének köszönhető.³⁵⁰

II.1.4. Máramarossziget 1918-1940 között. Máramaros zsidó közösségeinek pusztulása

1918 novemberében Máramarosszigeten Zsidó Nemzeti Tanács alakult. 1919. január 18-án a román hadsereg bevonult Máramarosszigetre.

1925. szeptember 16-án Máramarosszigeten értekezletet tartottak, amelyen a megjelent zsidó közéleti személyiségek egy máramarosi palesztinai kolónia megalapítását határozták el.³⁵¹ Mindez tükrözte a máramarosi zsidóság bizalmatlanságát a román hatalommal szemben. 102 máramarosi zsidó család jelezte kivándorlási szándékát. 1925. december 2-án a kolozsvári vasútállomásról mintegy 100 alijázó indult Palesztinába. A kivándorlók fele máramarosi zsidó volt. A román antiszemitizmus hatása ellehetetlenítette a máramarosi zsidók helyzetét. A szegénység is egyre mélyült. 1933 januárjában a Máramarosi Zsidó Árvagondozó Központ Máramarosszigeten, Borsán és Felsővisón népkonyhát állított fel a szegény zsidó családok gyermekei számára.³⁵² 1938. május 11-én Máramarosszigeten járt Ricardo Pallardi, Argentína bukaresti konzulja, hogy megvizsgálja 250 itteni zsidó család kivándorlási kérelmét.

A diaszpóra zsidóságát az jellemezte, hogy a zsidók aránytalanul nagyszámban voltak jelen a középosztályba tartozó rétegekben – a hagyományos kereskedőosztályban vagy a modern magas iskolai végzettséggel rendelkező diplomás és értelmiségi középosztályban. A cionista forradalom lényegéhez tartozott az a törekvés, hogy az Izraelbe emigráló zsidókat kiforgassa középosztálybeli helyzetükből, s az elsődleges – mezőgazdasági vagy ipari – termelésre állítsa át őket, így teremtve meg egy átfogó társadalmi szerkezettel rendelkező új hazát, amely a társadalmi-gazdasági foglalkozási ágak teljes spektrumát felöleli.³⁵³ Ebben az értelemben talán a máramarosi zsidóságnak – zömük nem rendelkezvén középosztálybeli helyzettel – könnyebben sikerült gyökeret eresztetni és megkapaszkodni az új hazában.

A második világháború súlyos tragédiák láncolatát eredményezte a Máramarosban.

³⁴⁹ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 231. old.

³⁵⁰ Kányádi Sándor a jiddis dalszövegeket lefordította, illetve az eredeti jiddis szöveget latin betűs átírásban közölte (*Erdélyi jiddis népköltészet*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989).

³⁵¹ Ennek érdekében egy hattagú bizottságot hoztak létre, amely október folyamán Palesztinába utazott az ügy érdekében.

³⁵² Naponta mintegy 1.000 gyermeket láttak el.

³⁵³ Shlomo Avineri: *A modern cionizmus kialakulása*, Századvég Kiadó, Budapest, 1994, 262. old.

Noha Máramaros vármegye földrajzilag Észak-Erdéllyel képezett egységet, zsidótlanítási szempontból Kárpát-Ukrajna és Északkelet-Magyarország részének tekintették. Mivel Magyarországon ez volt az egyik olyan terület, ahol a legtöbb ortodox és haszid zsidó élt, különös gondossággal igyekeztek e területet „megtisztítani” a zsidóktól.

A máramarosszigeti gettót a város két kültelki, elsősorban szegényebb zsidók által lakott részén állították fel. Helyét a Tímár, Kígyó és Ipar utcákban és azok közül jelölték ki egészen a Hajnal utcáig, s hozzá tartozott a Tímár és Ipar utca közötti kamarai út is. A gettóban hozzávetőlegesen 12.000 zsidó élt, közülük 10.000-nél valamivel több magából a városból. A rendkívüli módon zsúfolt gettót szögesdróttal vették körül, és nemcsak a helyi rendőrség őrizte, hanem egy Miskolcra kirendelt, 50 főből álló különleges csendőregység is. A zsidó tanácsstagjai: dr. Danzig Samu rabbi (az ismert erdélyi újságíró és cionista vezető, Danzig Hillel apja), Jozsovits Lipót, Keszner Jenő, dr. Krausz Ferenc, Jakobovits Mór és Vogel Ignácz.³⁵⁴ A máramarosi gettót a deportálások május 15-i kezelete után az elsők között számolták fel.³⁵⁵ A zsidókat négy menetben deportálták. A helybéli zsidó orvosokat és azt a néhány zsidót, akit a szállítmányok elindulása után fogtak el, a Máramarossziget melletti szlatinai gettóból deportálták. A szlatinai gettóba gyűjtötték a szomszédos falvakból, Alsó-Rónáról, Felső-Rónáról, Hosszúmezőről, Karácsonyfalváról, Nagybocksóról, Remetefalváról, Rónaszékről és Szaplancáról származó zsidókat is. A felsővisói zsidókat bevagonírozáshoz Alsóvisóra szállították, ahonnan Alsóvisó, Botiza, Glod, Izakonyha, Izaszacsal, Iod, Rozália, Sajófalva és Szelistye zsidó lakosaival együtt deportálták. A felsővisói gettó lakóit, köztük Borsa, Havasmező, Leordina, Majszin, Petrova és Ruszkova zsidóit szinte a máramarosszigeti gettó lakóival egyidőben, két szállítmányban deportálták.³⁵⁶ A Nagybánya³⁵⁷ városában élő zsidók számára a gettót a König üveggyár üresen álló telkein jelölték ki; a környéki községek zsidóságát Borpatakon³⁵⁸ (Valea Burcutului), a várostól kb 3,5 kilométerre szállásolták el egy istállóban és csűrben. A nagybányai gettóban kb. 3.500, a borpatakiban 2.000 zsidót helyeztek el. A két gettóban lévő csaknem 6.000 zsidót két transzportban, május 31-én és június 5-én

³⁵⁴ Kahán C. Kálmán, a Tel Aviv-i magyar nyelvű napilap, az *Új Kelet* New Yorki képviselőjétől eredő közlés

³⁵⁵ Tribunalul Poporului, Cluj, 109-115. old.

³⁵⁶ BRAHAM I.: 1988, 431-432. old.

³⁵⁷ A Holocaust vonatkozásában az Észak-Erdélyre vonatkozó számok nem foglalják magukba a máramarosi és a szomszédos északkeleti megyékből származó zsidókat, mert ezek a megyék államigazgatási szempontból a VIII. csendőrkörülethez, tehát Kárpát-Ukrajnához és Északkelet-Magyarországhoz tartoztak.

³⁵⁸ A borpataki zsidók között volt a 246 felsőbányai zsidó is.

szállították el.³⁵⁹ Amint a máramarosszigeti Holocaust Emlékmű felirata elárulja, „1944 májusában 38.000 máramarosi zsidó állampolgárt öltek meg a náci haláltáborokban”.³⁶⁰

A munkaszolgálatos zsidó férfiak egy része már a szovjet hadsereggel együtt vagy annak nyomában visszatért a szülőföldre. A haláltáborok túlélőinek azonban még várnia kellett a felszabadításra: számtalan körülmény folytán legtöbbjük csak 1945 nyarán vagy később térhetett haza. A hazatérők a legelemibb megélhetési lehetőségekkel sem rendelkeztek, lakhatásuk is gondot jelentett, s nagyrészüket kimerülten, betegen, lelki és testi problémákkal sújtva. A meghurcolások, az elszenvedett kínzások, hozzátartozóik elpusztulása, pszichikai és fizikai állapotukat döntő módon meghatározta. Nem csoda tehát, hogy az első zsidó közösségi intézmények, amelyek működésüket újra kezdték, a betegápolási helyek és az étkezdék voltak.³⁶¹

II.1.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: miről mesél a zsinagóga és a temető Máramarosszigeten

Valaha nyolc **zsinagóga** állt Máramarosszigeten, mostanra azonban csupán egy maradt, az 1885-ben emelt, egyszerű ornamentikájú épület³⁶², homlokzatán függőleges vörös sávokkal. A Dózsa György utcában holocaust-emlékmű áll a háború alatt lerombolt nagy zsinagóga helyén. A hajdani zsinagógák tükrözték Máramarossziget felekezeti arculatának sokszínűségét. Még frankista közösség is volt a városban – amint már említettük. A zsidó kongresszust követő szakadás vonatkozásában a máramarosszigeti zsidók nem foglaltak állást, végül azonban az ortodoxokhoz csatlakoztak. 1900-ban status quo ante közösség is kialakult³⁶³ a városban. Máramarosszigeten a két világháború közötti időszakban összesen öt nagy zsinagóga valamint tizenkét tanház működött,³⁶⁴ pezsgő közösségi élet zajlott a városban.

A világ számára Máramarossziget a város szülöttje, a holocausttúlélő író, az 1986-ban Nobel-békedíjjal kitüntetett Elie Wiesel által vált ismertté. Wiesel a zsinagógától

³⁵⁹ BRAHAM I.: 1988, 458-459. old.

³⁶⁰ Kiss Erika: *Nyomkeresők nyomában, Zsidókerti séták, elmélkedések életről-halálról*, Logos Kiadó, Budapest, 2011, 242. old.

³⁶¹ Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)* – <http://archiv.nyugatiujelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnap/j...>

³⁶² GRUBER: 2010, 273. old.

³⁶³ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 177. old.

³⁶⁴ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 177. old.

kőhajításnyira, a mai Dragoș Vodă és Tudor Vladimirescu utca sarkán élte gyerekkorát. A házat **múzeummá** alakították, rajta emléktábla áll.³⁶⁵

A **máramarosszigeti zsidó temető** még ma is a legnagyobb temető a városban. A temetőben a sírkövek mérete nagyjából egyforma, viszont a síremlékek jellege minden esetben teljesen más és más. A kőfaragó mesterek nem ismételték önmagukat. Mondhatnánk: szinte önmagukkal versengve igyekeztek elérni a művészi tökélyt, mesterségük maximumát. Azt mondhatnánk róluk, mint a középkori katedrálisok anoním kőfaragóiról: noha nem tekintették magukat művészeknek, amit produkáltak, az művészet volt. A zsidó közösségek kőfaragói a Hevra Kadisa alkalmazottai voltak: szent kötelességgel végezték munkájukat, szinte vallásos áhítattal dolgoztak. A közösség véleménye ösztönözte munkájukat, valószínű mindemellett egy kicsit a saját üdvösségükre is gondoltak, amikor ezt a „szent” feladatot végezték.³⁶⁶ A legfőbb diszítőelem minden sírkövön, maga a betű. A kőfaragó mesterségbeli jártasságának fokát az szabta meg, hogyan tudta a héber kvadrát-betűt diszítőelemként alkalmazni.³⁶⁷

Meglepő, hogy a vallási és kulturális központoktól elszigetelt, jelentéktelen hegyi falvacskák, a vásároshelyek mesterei milyne magas fokon értettek a betűfaragáshoz. A jelenség megértéséhez figyelembe kell venni, hogy a vallási funkciót teljesítő kőfaragó tudatában a betűkép azonosult azzal, amit a Tóra-tekercekből, a Szentírásban olvashatott. Tehát megengedhetetlennek tűnt számára a szövegkép, szövegrendezés elhamarkodott, hanyag kivitelezése.³⁶⁸

Később a XIX. században lassan háttérbe szorult a betű mint diszítőelem, és ez maga után vonta a sírkőművészet hanyatlását.

Az epigon kőfaragó már nem az elhunyt nevét vagy jellemét igyekszik képi üzenet formájában az utókorra hagyni. Az öncélú, túlfűtött diszítést hajszolja. A megnövekedett köfelület lehetővé teszi a bibliai idézetek, költői alkotások bevésését – de ez a szöveg jórészt független attól, akit jellemeznie kellene. A zsidó temetők művészetét lényegében ekkor a múlt század utolsó harmadában szorítja ki a tömegméretekben termelő kőfaragó ipar.³⁶⁹

A máramarosszigeti zsidó temető sírkövei düledezők: szabálytalan magasságban, szabálytalan „eldölési” szögekben sorakoznak. Egyes helyeken ezek a szabálytalan sorok foghíjasak. A szem elől eltűnt sírkő vagy teljesen besüppedt a talajba, és a szó legszorosabb értelmében egyesült az anyafölddel, vagy elvitték építőkőnek valamilyen „profán” építkezéshez. Az is előfordul nem egyszer, hogy a fa árnyékában elhelyezett sírköveket szinte kiemelték a fa gyökerei.

³⁶⁵ KOPKA: 2004, XXXVII. képmelléklete alapján

³⁶⁶ ERDÉLYI: 1980, 20. old.

³⁶⁷ ERDÉLYI: 1980, 20. old.

³⁶⁸ ERDÉLYI: 1980, 20. old.

³⁶⁹ ERDÉLYI: 1980, 21. old.

A régebbi sírkövek fő ékessége az írás maga. Az is előfordul, hogy a betűk különleges elhelyezése a dekoráció: például a „po nitmán” két betűjét egymástól elválasztva, azokat egy menóra két oldalán helyezik el, vagy a két betűt a kohanita kéz-szimbólumnak a két kéz alatti, háromszög formájú mezejébe helyezik bele. Másutt egy-egy stilizált virág szirmai által egyenletesen megosztott tér „szeleteibe” helyezik el a szöveg bizonyos szavait. Maga az elhelyezés is beszédes, nem véletlenszerű. Sok esetben az írás gondosan kimunkált betűi az egész sztélé-mezőt kitöltik, esetleg csak a sírkő felső negyedében hagynak helyet valamilyen szimbólumnak.

A máramarosszigeti zsidó temető szimbólumai messzemenően a hagyományos zsidó szimbólumok. Leggyakrabban a kohanita kéz, a kettős törvénytábla, a Dávid-pajzsa, a Tóra koronája, a menóra (illetve ötágú menóra), a Jákhin és Boáz kettős oszlopa fordul elő. Néha kivételesen felvillan egy-egy keresztény hatást tükröző jelkép is, például szomorúfűz. Viszonylag gyakran találkozhatunk – a magyar folklór hatásaként – a tulipán szimbólummal. A tulipánt főleg női sírköveken láthatjuk – talán ez lehetett az elhunyt kedvenc virága –, de egy esetben megpillantottuk rabbi sírkövén is (lásd a képmellékletben). A szépség és a játékosság gyakran ötvöződik a szimbólumok és feliratok kavalkádjában. Ezt a játékosságot észlelhetjük a nevek vonatkozásában (a név értelmét jelentő szimbólum megjelenítése), másodsorban pedig az akrosztikonok gyakoriságában (lásd a képmellékletben). Előfordulnak teljesen modern köntösbe (anyagba) öltöztetett hagyományos vagy kétnyelvű, de hagyományörző sírkövek is.

Ha figyelmesen körülnézünk a máramarosszigeti zsidó temetőben, láthatunk héber-román sírfeliratokat is. A kettős kötődés ezeknél mást jelent, mint Szatmárnémetiben vagy Nagyváradon (ahol a kizárólag héber feliratok mellett a héber-magyar felirat a jellemző). A máramarosszigeti zsidó temetőben felfedezhetünk olyan szegmenseket is, ahol egy családon belül van héber-magyar és héber-román feliratú sírkő is (lásd a képmellékletben a Szmuk család esetét).

A máramarosszigeti temetőben van eltemetve az 1963 áprilisában elhunyt Berkovics Simon publicista, író, aki többnyire Zsadányi Simon néven jegyezte írásait.³⁷⁰

A máramarosszigeti zsidó temetőben a végső nyughelyek és az élő fák gyakran képeznek egységet, szinte összeolvadva a festői tájban. A temetőben igen gyakori a kohanita kéz szimbólum. A po nitman (itt nyugszik) betűjel helyenként díszítő elemként van felhasználva: a két betű gyakran van elválasztva, és a sírkő két ellentétes sarkába helyezve,

³⁷⁰ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 215. old.

máskor egymás mellett található, de különböző mértani formájú keretbe van foglalva. A stilizált vagy hagyományosan megformált menóra szintén gyakori jelkép, elsősorban a nők sírkövein. A betűkkel való játék másik lehetősége ebben a temetőben az, hogy a felirat betűcsoportjait bizonyos motívumok, ábrák mezőkbe tagolják-csoportosítják. A betűk, az írás mindenképpen fontosabb szerepet kap, mint a szimbólum maga. Esetenként a kifejezetten nagy teret foglaló felirat mellett csak egy nagyon kicsi tér marad a sírkő felső negyedében a szimbólum számára. A feliratok – még az újabb sírköveken is – általában hagyományos jellegűek, úgy a formát, mint a tartalmat illetően. Az viszont gyakran előfordul, hogy ez a hagyományos felirat modern keretbe van elhelyezve. A máramarosszigeti zsidó temető egyes számú érdekessége, a Teitelbaum csodarabbi dinasztia ohelje. Jekutiel Jehuda Teitelbaum sírkövéhez sokan zarándokolnak el napjainkban is, ezt jelzi a kitlik és gyertyák nagy száma. Sokan látogatják Hers Abrahamovits sírját is. Igen gyakran látogatott síremlék Kahán Júda Léb³⁷¹, a tudós rabbi síremléke. Ezek a régi síremlékek nagy érdeklődésre tartanak számot. Már Erdélyi Lajos fotóanyagában is nagyon érdekes felvételek láthatók a máramarosszigeti sírkövekről, melyek szövegét Jólesz László fordította le (lásd a *képmellékletben*). Kiemelkedően sok Jákhin és Boáz szimbólumot találunk e temetőben. Ezek az oszlopos sírkövek jelzik az elhunytak tórahűségét és azt, hogy egész életükben jeleskedtek a hagyományőrzésben és annak továbbadásában.

Máramarosban, ahol századunk első felében a hegyvidéki falvakban zsidó földművesek, állattenyésztők, erdőmunkások tízezrei éltek, ma lámpással sem találni leszármazottaikat. Az Auschwitzot túlélők közül csak kevesen tértek vissza szülőfalujukba, később ezek is elvándoroltak. Egyik-másik temetőjüket védi – ideiglenesen – a köréje épített betonkerítés és/vagy a helybéliek kegyelete. Másutt csak idő kérdése, mikor használja fel „praktikus célokra” az ott továbbélő társadalom.³⁷² Elgondolkozhatunk, ki vagy mi védi meg a zsidó közösség nélküli temetőket? A máramarosszigeti zsidó temető – mint mondtuk – még napjainkban is a város legnagyobb temetője. A Szilágyi István utcában található régi zsidó temetőbe ma is a világ minden tájáról érkeznek zarándokok, felkeresni a caddikok sírját.³⁷³

II.1.6. Oral history: F. Brunea-Fox és Beke György nyomában. Spira György: Két magyar zsidó Galíciában. Zsidó elemek a máramarosi népi hiedelemvilágban

³⁷¹ Elhunyt 1819-ben.

³⁷² ERDÉLYI: 1994, 8. old.

³⁷³ GRUBER: 2010, 274. old.

a) **F. Brunea-Fox és Beke György nyomában.** F. Brunea-Fox, a két világháború közötti korszak riporter – felfedezője, 1928-ban – miután bejárta a vidéket – az *Adam* című folyóirat hasábjain riportsorozatot közölt a máramarosi zsidó szegényekről, kétkezi munkásokról.

Találkoztam velük Máramaros minden táján, emberek és viszonyok közé beilleszkedve, azzal az alkalmazkodási ösztönnel, amely segítette őket sok ezer éves hányattatásaikban, hogy minden balsors közepette önmaguk maradhassanak.

Láttam őket alig száz méter magasságban a tenger szintje fölött, a síksági ember állapotában, az eke szarva mögött, kaftánjuk szárnya bedugva a tüszőjükbe, és szántás közben kissé orrhangon zsoltárt vagy zümmögő gettódalt énekeltek. Rájuk akadtam valamivel magasabban, úgy ötszáz méteren, kétlovas szekér bakján, amint rönköt szállítottak a gyárba, jiddisül tréfálkoztak a vajdaszármazék paraszttal, csattogtatták az ostort és szidták az állataikat, nekifeszítették vállukat a szekér oldalának, ha elakad a kerék, vagy nagy fizikai erővel hajították felre az útjukat álló deszkákat. És láttam őket még fennebb, ezer méter magasságban őserdők mélyén, amint egy orvos szakértelmével kopogtatták a százados tölgyek kérgét, vagy az esti ima alatt hajlongtak a rönkfűrész mellett, amelynek étvágyát fenyőtörzsekkel táplálták egész nap. És ha kedves neked ez a vidék, s még ennél is magasabbra kapaszkodsz, ne lepődj meg, ha havasi ősvényen is kaftános zsidó jön szembe veled, (...) kancán lovagolva, szakállas arcát pirosra csípte az éles levegő, s mikor köszönt, kérges kalapja alól, feje tetején, mint egy odaragasztott fekete búb, kaperli tűnik elő.³⁷⁴

Abban az időben mintegy negyvenezer zsidó lakosa volt Máramarosnak és a riporter láttatta rétegződésüket is: a földműves és „érdőlőmunkás” zsidók mellett a kereskedőket és gyárosokat és a közös hagyomány által eltakart társadalmi ellentéteket is.³⁷⁵

F Brunea-Fox úgy emlékezett a **Máramarosszigeti szombatokra**, mint amikor a városban minden üzlet zárva, kivéve egy magyar vegyeskereskedést, amelynek gazdája milliókat keresett azon az ötletén, hogy éppen a zsidó utcában nyitott boltot.³⁷⁶

Beke György ellátogatott a mai Máramarossziget **obeliszkjéhez**, amely nem a főtéren, hanem félreeső utcában áll, a hajdani zsinagóga helyén. Az obeliszk közepén hétágú menóra, alatta a tragédia évszáma – 1944 – ettől jobbra héberül, balra románul a felírás: „1944 májusában 38.000 máramarosi zsidó állampolgárt öltek meg a náci haláltáborokban.”³⁷⁷

Gerstmayer József építész – akit Beke igazi szigeti lokálpatriótának nevez – elmondta, hogy Máramarosban az iparosmunka és a földművelés jobban összefonódott, mint bárhol másutt. Itt csupán az egyikből nem lehetett megélni. Ahhoz kevés volt a föld, és kicsi a klientúra. A legrégebbi cég a csizmadiáké volt Szigeten, ehhez csak magyar és német mesterek tartozhattak. A csizmadiáknak mind volt „külső kertjük” is, dombvidéki gyümölcsösök. Ez nem kirándulóhely volt számukra, hanem a megélhetésükhöz kellett. A zsidók ipari tevékenységére vonatkozóan Gerstmayer József elmondta, hogy „mészárosok, óráso-

³⁷⁴ BEKE: 1983, 155. old.

³⁷⁵ Beke György az F. Brunea-Fox nyomdokain haladva kutatta a máramarosi zsidóságot. Tapasztalatait a *Boltívek teherbírása* c. könyvben örököltette meg. Én a Beke György nyomában haladtam, derengő gyermekkori emlékeimben kutatva és Erdélyi Lajos fotóit nézegetve.

³⁷⁶ BEKE: 1983, 156. old.

³⁷⁷ BEKE: 1983, 157. old.

bádogosok, szabók voltak. Különösen sok volt közöttük a szabó. És persze (...) bent szigeten egész üzletsor zsidó kereskedő volt (...) Azért a kereskedők is úgy különböztek egymástól, mint a csillagok: csak nagyon távolról tűntek egyformának. Kereskedő volt Groedel báró, aki egyébként ipari szintre emelte a fakitermelést a máramarosi havasokban, és kereskedő «Salamon, a gázos». Ez a Salamon ugyanis (csak a vezetéknevét emlegették mindig) előbb szódavizet hordott a házakhoz, aztán megpróbálkozott favágógéppel (...). «Salamon, a gázos» olyan színfoltja volt (...) a tegnapi Máramarosszigetnek, mint a «zsidó utca» a főtér egyik oldalán és a «szekeresek utcája», a só útvonala a másik oldalon...³⁷⁸

Karácsonyfalván az „öreg tanító”, Maruszcák Viktor beszélt Beke Györgynek a zsidóság életéről. A többnyelvet beszélő, jiddisül is jól tudó szürke eminenciás, kinek családjában az „egész máramarosi képlet”, elmondta Bekének, hogy legjobb gyerekkori barátai a Berkovics Froim fiai, Májer és Zálmán voltak. Együtt járt velük iskolába. „Mert a fél iskola zsidó gyermekből állt. A falu népe is felerészben zsidó volt. Másik fele kárpátukrán.”³⁷⁹ Jiddis nyelvtudására vonatkozóan az öreg tanító elbeszélte, hogy az ukránok közül sokan megtanulták a jiddis nyelvet, például Hrenyuk Jura nevű magakorabeli ismerőse, aki egész ifjúságában zsidó földművesekkel dolgozott együtt. Maruszcák Viktor még azt is említette Beke Györgynek, hogy néha maga is eljárt zsidó pajtásaival a héderre, ahol „sok hasznos tudományra tanították meg a gyermekeket”. A tanító gyerekkori barátainak apja, Berkovics Froim gazdálkodó volt. Négyen voltak jómódú gazdák: „ő meg Berkovics Hers, König Feibich és Goldberger Hers”. A legszegényebb zsidó Kaszil Katz volt: ő napszámra járt. Az öreg tanító így vonja meg a mérleget: „Kitelt belőlük szegény is, gazdag is.” De „többen voltak szegények.”

A karácsonyfalvi öreg tanító felhívta Beke figyelmét, hogy **Nagybocskó** felé az egész határrészt, a dűlöt, zsidó gazdag bírták. Azóta is *Káhál-dűlőnek* nevezik azt a részt, pedig „mai egyetlen zsidó sincs a faluban”.

Visszaemlékezve azon kevesekre, akik visszatértek a munkaszolgálatból, deportálásból, Maruszcák Viktor elmondta, hogy „nekifogtak szántani – vetni a Káhál-dűlőben... Aztán sorra elköszöntek.”³⁸⁰ Az öreg tanító visszaemlékezett Luger Izrael családjára, a két szép leányra, Kraindelre és Szuzira. Egyikükről tudta, hogy Amerikában él.

A karácsonyfalvi tanító szerint a legtöbb máramarosi zsidó földműves Havasmezőn élt. Az is vegyes falu volt, ukrán és zsidó népességgel.

³⁷⁸ BEKE: 1983, 158-159. old.

³⁷⁹ BEKE: 1983, 160. old.

³⁸⁰ BEKE: 1983, 161. old.

A máramarosi zsidók ősei a pogromok elől menekültek ide. A gyűlölet kísértése a későbbiekben sem múlt el nyomtalanul. **Borsa** az egyik legerősebb vasgárdista fészek volt. Több ezer zsidó élt Borsán, ahol F. Brunea-Fox kaftános fűrészgyári munkásokkal találkozott. Itt lobbant fel az antiszemitizmus 1930 táján.

Felsőróán Nikoláj Patrecky ukrán kereskedő (az aktuális „zsidó”) elmondta Beke Györgynek, hogy majdnem hatszáz zsidó élt ott a második világháború előtt. Többségük szegény volt, erdőmunkás, napszámos. Fogel Dávidéknál fadöntő volt az egész család. Nikoláj Patrecky emlékezett olyan zsidó erdőmunkásra, aki bocskorban járt, ökrökkel szállította a rönköket.

Beke egy dűlőúton át közelíthette meg a felsőrónai temetőt. Egy magyar, akinek kertje a temető aljában volt, Teréz asszony elmondta, hogy „három évtizede³⁸¹ nem temettek oda senkit”. Felsőróna hajdani 587 zsidó lakójából egyetlenegy maradt – tudta meg Beke –, Káhán Géza, a suszter. Ő is Alsóróán él, de minden héten szombat délben átjön Felsőrónára. Beke benézett a temetőbe a kerítésen át.

Gondozott sírok (...). A temető jó fele üres, valamikor hosszabb jövőre gondoltak. A sírkövek elég jó állapotban, messze szakadt családtagok gondja érződik rajtuk. Egy sírkőn a hagyományos hétágú gyertyatartó. Csupán egyetlen kő van kidőlve, azt valaki nekitámasztotta egy másik, szilárdan álló sírkőnek. Az ember kinek, minnek támaszkodhatik, ha ennyire egyedül marad, kitépetten családjából, hagyományaiból?³⁸²

Beke megkereste Káhán Géza bácsit **alsórónai** házikójában. Az idős ember már elmúlt hetvennégy esztendő. Beke először a névrokon nyomdász felől kérdezgette, hisz Máramarosszigeten az egyik leghíresebb nyomda fölött ez a felirat állt: *Káhán és Társa*. Ebben az officinában készült az az 1865-ben indult *Máramaros* című liberális – demokrata hetilap, amely egészen 1927-ig jelent meg. „Sok Káhán volt itt, uram” – felelte az időseMBER, aki a vézskorszak idején saját családja elpusztulását is csak egy esztendővel később tudta meg. 1942-ben vitték el munkaszolgálatra, majd az Uralban volt hadifogoly és csak 1945-ben jött haza. Visszatérésekor egyedül öccse, Hers köszönthette. Elveszítette Fridát, a feleségét és kisfiát, Salamont is. Káhán Géza elmesélte, hogy Máramarosszigetre jár be a zsinagógába nagy ünnepeken. De már alig lehet találni tíz férfit, hogy a szertartást megtarthassák.³⁸³

Hosszúmezőn Beke György Csernátoni Ákos tanítóval beszélgetett, aki elmondta, hogy a helyi zsidók gyári munkások, kereskedők és földművesek voltak. Utóbbiak a Belszeg negyedben éltek. A hosszúmezői fafeldolgozó üzem párttitkára, Benedek Sándor is elmondta:

³⁸¹ Vegyük figyelembe, hogy Beke György könyve 1983-ban jelent meg.

³⁸² BEKE: 1983, 164. old.

³⁸³ BEKE: 1983, 165. old.

sok zsidó volt az üzemben. Az anyagtéren, a szállításnál, a körfűrésznél dolgoztak. Leginkább a Zelikovics³⁸⁴ családra emlékezett.

Beke megkérdezte Maczalik Alfréd történelemtanárt, a *Bányavidéki Fáklya* egyik alapítóját, hogyan emlékeznek a túlélők szigetre, az egykori Máramarosra. Válaszként a tanár felidézte Leibit, az öreg zsidó férfit, aki évente hazatér, hogy találkozzon hajdani sporttársaival. Az öreg szabó ugyanis valaha nagy sportoló volt. A sportegyesületbe zsidók és keresztények jártak.

*Nem fárasztó, Leibi úr, repülővel meg vonattal eljutni Máramarosszigetre? Csak mosolyog az öreg. «Olyan nekem Sziget, barátom, mint az égi manna. Ha láthatom a sporttársakat és beszívhatom ezt a jó szigeti levegőt».*³⁸⁵

Eisikovits Mihály zeneszerző, aki később a kolozsvári Állam Magyar Opera alapító igazgatója lett, 1938 nyarán Máramarosba utazott, hogy a zsidó lakosság jiddis nyelvű folklórját lejegyezze. Beke feleleveníti Eisikovitsnak egy visói öregasszonnyal, a közel százéves Freide Daniellel való találkozását, annak énekét, a haszid ének hangulatát. E gyűjtőmunka eredménye lett Eisikovits máramarosi dalgyűjteménye: *Songs of the martyrs, Hessidic Melodies of Maramures* (New York, 1980). Egy eltűnt máramarosi népcsoport szellemi obelisztjé³⁸⁶ e munka.

b) Spira György: Két magyar zsidó Galíciában. Spira György a *Két magyar zsidó Galíciában 1848 őszén* című, történeti forrásértékű művében beszámol arról, hogy 1848. október 28-án egymástól függetlenül két zsidó állított be a máramarosszigeti megyeházára, hogy ott beszámoljon arról, amit az előző napok folyamán Galíciában tapasztalt. Egyikük Kohn Farkas, az Ilyvó³⁸⁷ városában állomásozó 37. (Mihály) sorgyalogezred tizedese volt. A másik zsidó Herskovits Izrael helybeli kereskedő volt, aki ugyanazon a napon hasonló értesülésekről számolt be a megyeházán.

Mindkét zsidó tanúsította, hogy 1) a birodalom más tartományaiba kivitt magyar seregek legénységének soraiban igen erős a hazatérés vágya és akár a szökés kockázatát is szívesen vállalnák, csak hogy csatlakozhassanak a honvédsereghez; 2) Egyre erősödött bennük a gyanú, hogy a császári hadsereg a magyar forradalom eltiprására készül; 3) Mindkét beszámoló nyilvánvalóvá teszi, hogy a két zsidó fiatalember teljesen azonosul a magyar ügygel, magát nemcsak zsidónak, de magyarnak is érzi és féltő aggodalmában arra is hajlandó, hogy hagyományörző zsidó létére, szombati napon saját kezével aláírja a tényiratot.

³⁸⁴ BEKE: 1983, 157. old.

³⁸⁵ BEKE: 1983, 161. old.

³⁸⁶ Kányádi Sándor elkészítette a dalok magyar fordítását: *Erdélyi jiddis népköltészet*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.

³⁸⁷ Lengyel neve Lwów, német neve Lemberg.

Kohn Farkas Vörösmarty *Szózatának* soraival él, amikor azt mondja, hogy „tán jönni fog, mert jönni kell egy nyílt parancsolat az országba menetelre”.

c) Zsidó elemek a máramarosi népi hiedelemvilágban. A máramarosi néphiedelemben Salamon király varázsló volt. A varázslókat *Szolomonárnak* nevezték, Salamon neve után. A Héber Szentírás egyik központi figurája olyannyira elterjedt volt Máramaros hiedelemvilágában – a románban éppúgy, mint a zsidóban – , hogy a vidék gyógyító embereit szintén *Szolomonároknak* nevezték, és ez a szerepkör a családokban apáról fiúra öröklődött.³⁸⁸

A mandragóra-gyökérrel kapcsolatos hiedelmek elterjedése a vizsgált régióban szintén a máramarosi zsidókhoz kötődik:

*Voltak zsidó kocsmárosok, akik hoztak mandragórát, hogy jól menjen a kocsmá, vagy hogy az állattenyésztőknek szerencsájük legyen az állatokhoz, jól szaporodjanak. Máramarosban kóser esztenák is voltak, ahol a juhász zsidó volt, vagy ha alkalmaztak is egy pácurart, volt mellette mindig egy zsidó, aki felvigyázott, hogy a sajt kóser legyen. Ezek is mindig vettek maguknak mandragóra-gyökeret, hogy szerencsájük legyen.*³⁸⁹

II.2. Egyéb máramarosi települések: Nagybánya, Karácsonyfalva, Borsa, Visó, Felsőróna, Alsóróna, Hosszúmező, Nagysomkút, Szaplonca, Szinérváralja

II.2.1. Nagybánya

Máramaros jelenlegi megyeszékhelye Nagybánya (Baia-Mare). Nagybánya hitfelekezet szerinti lakosság-megoszlása³⁹⁰ 1910-ben: 4.467 róm.kat., 4.910 gör.kat., 144 ág.ev., 1.907 helvét, 1.402 zsidó. Haraszi György *Két világ határán* című művéből megtudjuk, hogy a XVII. századi adólajstromok bizonyossága szerint Nagybányán már 1664-ben éltek zsidók. A nagybányai hitközség ortodox jelleget vett fel, az 1880-as években erősödött meg, 1887-ben épült fel új zsinagógája és rituális fürdője, később rabbilakást, tanácstermet és több kis imaházat létesítettek. Volt elemi iskola, nőegylet, jesiva is. A nagybányai ortodox zsidó hitfelekezet legkiemelkedőbb alakja Fuchs Benjámín (1876-1936) rabbi³⁹¹ volt 1909-1918 között. A hitközségi vezetés igyekezett a bevándorló haszidokat elszigetelni. A közösség az első világháború táján érte el a másfélezres létszámot.³⁹² Szabó Imre 1938-ban megjelent *Erdély zsidói* című könyvében a következőket írja Nagybánya zsidóságáról:

(...) a városban közel hatszáz zsidó család él. Közöttük polgári jólétben körülbelül ötven. Ugyanannyi a támogatásra szoruló familiák száma. Száz familiának a feje megkeresi a mindennapi betevő falatot, a többi egyik napról a másikra él alkalmi munkából, üzletcsekkéből,

³⁸⁸ Vida Géza válaszol: *Mítosz, művészet, tudomány*. In: Mikó Ervin kérdez. Interjúk, riportok, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca, 1983, 9. és 20. old.

³⁸⁹ U.ott: 15. old.

³⁹⁰ Révai Nagy Lexikona XIV. kötet, Hasonmás Kiadás, Babits Kiadó, 1993, 186. old.

³⁹¹ A későbbiekben mint nagyváradi rabbi válik országos hírűvé.

³⁹² Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben IV*. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 10. sz., 1994, 21. old.

*baráti, vagy rokoni kölcsönökből. Hozzávetőleg negyven zsidó intellektuel él a városban: tíz orvos, tizenöt ügyvéd és ugyanannyi tisztviselő.*³⁹³

A bányavárosban a zsidók a különböző máramarosi falvakból és Bukovina felől érkeztek. Szorgalmukkal, jó üzleti érzékükkel hozzájárultak a város kereskedelmének fellendüléséhez. Hitéletük tekintetében a nagybányai zsidók haszidok voltak „külön «stíbt» tartanak fenn a Teitelbaum hívek, míg a szaploncai rebbe Eisik Weisz hívei a számbelileg erősebb askenázok táborából rekrutálódnak.”³⁹⁴ A hitközség főrabbija Krausz Mór volt, aki Lakompakból származott.³⁹⁵ 1944 áprilisából a nagybányai hitközségről a következőket tudjuk³⁹⁶:

*Nagybánya
Szervezet: Orth.
Elnök: Dr. Farkas polgári állása ügyvéd
Anyakönyvvezet rabbi: Dr. Krausz Mór rabbi: Paneth Albert
Lélekszám: 3340
Adózók száma: 573
Hitközségi alkalmazottak száma: 11
Népkönyha: 1 személyek száma: 150
Jesiva*

A vézskorszak idején Nagybánya³⁹⁷ városában élő zsidók számára a gettót a König üvegyár üresen álló telkein jelölték ki; a környéki községek zsidóságát Borpatakon³⁹⁸ (Valea Burcutului), a várostól kb 3,5 kilométerre szállásolták el egy istállóban és csűrben. A nagybányai gettóban kb. 3.500, a borpatakiban 2.000 zsidót helyeztek el. A két gettóban lévő csaknem 6.000 zsidót két transzportban, május 31-én és június 5-én szállították el.³⁹⁹

II.2.2. Karácsonyfalva

A Visóvölgy – Karácsonyfalva ortodox hitközség⁴⁰⁰ jellemzői 1944 áprilisában:

*Szervezet: Ortodox
Elnök: Rosenberg Mendel polgári állása: gondnok, napszámos
Lélekszám: 59
Adózók száma: 6*

³⁹³ SZABÓ: 1938, 191-192. old.

³⁹⁴ SZABÓ: 1938, 192. old.

³⁹⁵ Berlinben a Hildescheimer-féle ortodox teológiai főiskolára járt. Krausz Mórnak feltűnést keltett az a tanulmánya, mely az eutanázia kérdéseivel foglalkozott.

³⁹⁶ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 134. old.

³⁹⁷ A Holocaust vonatkozásában az Észak-Erdélyre vonatkozó számok nem foglalják magukba a máramarosi és a szomszédos északkeleti megyékből származó zsidókat, mert ezek a megyék államigazgatási szempontból a VIII. csendőrkörülethez, tehát Kárpát-Ukrajnához és Északkelet-Magyarországhoz tartoztak.

³⁹⁸ A borpataki zsidók között volt a 246 felsőbányai zsidó is.

³⁹⁹ BRAHAM I.: 1988, 458-459. old.

⁴⁰⁰ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 125. old.

Intézmény: Jesiva

Karácsonyfalván kis jesiva is működött a település rabbijának irányítása alatt.⁴⁰¹

A vészkorszak idején, 1944-ben Karácsonyfalváról a zsidókat a szlatinai gettóba gyűjtötték.⁴⁰²

II.2.3. Nagybocksó

Nagybocksó zsidóságáról nem sokat tudunk. Beke György – a karácsonyfalvi öreg tanítóval folytatott beszélgetés alapján – említi⁴⁰³, hogy Nagybocksó felé az egész határrészt, a dűlöt, zsidó gazdák bírták. Azóta is *Káhál-dűlő*nek nevezik ezt a részt, pedig már „egyetlen zsidó sincs a faluban”.

Az erdélyi jiddis irodalom legtehetségesebb képviselőiről szólva, Moshe Carmilly - Weinberger külön kiemeli⁴⁰⁴ a legtehetségesebb jiddis költőnek tartott Holder József (1893-1945) nevét, aki Nagybocksón született. Azt is megemlíti, hogy a kislány és testvéreit – a leányokat is – a szülők taníttatták. A költő jiddis és héber nyelvű verseit a világ különböző jiddis és nem jiddis lapjai közölték. Nagyra értékelték fordításait is.⁴⁰⁵

II.2.4. Borsa

Borsa nagyközség volt Máramaros vármegye visói járásában, (1910-ben) 1.571 házzal és 9.332 lakossal. 1900-ban a nagyközségnek 403 magyar, 1.979 német és 5.251 román lakosa volt. A hitfelekezet szerinti megoszlás a következő volt: 5.392 gör.kat, és 1972 izraelita.⁴⁰⁶ A település határában, Borsabányán ezüst-, arany-, ólom- és rézbányák vannak.⁴⁰⁷

A máramarosi Borsa hírhedt vasgárdista fészek volt, ezért a település zsidói sokat szenvedtek. 1930. május 4-től antiszemita zavargások kezdődtek Borsán. A rend helyreállítása érdekében május 10-én katonai erősítés érkezett a településre. 1930. július 4-én felgyűjtötták a többségében zsidók által lakott Borsát. Megközelítőleg 2.500 zsidó maradt fedél nélkül. A

⁴⁰¹ MOSKOVITS, C.: 1999, 48. old.

⁴⁰² BRAHAM I.: 1988, 431-432. old.

⁴⁰³ BEKE: 1983, 158-159. old.

⁴⁰⁴ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 230. old.

⁴⁰⁵ Holder volt az, aki lefordította jiddisre Madách Imre művét, *Az ember tragédiáját (Di tragedie fun menshen)*, ami folytatásokban jelent meg a *Tschernowitzter Blätter*ben.

⁴⁰⁶ *Révai Nagy Lexikona* III., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1990, 576. old.

⁴⁰⁷ U.ott.

borsai zsidóság egy része, további antiszemita atrocitásoktól tartva a környező falvakba menekült. 1930 októberében 162 máramarosi zsidó vándorol ki Argentínába. 1933. április 16-án a szatmári Mózesfalun a Borsáról büntetésből áthelyezett Andrei Berinde görögkeleti lelkész által feltüzelt parasztok beverték a zsidó házak ablakait és megöltek egy helyi zsidó kereskedőt. 1931. július 25-én a Borsa melletti Polyánán (Poiana) felgyújtották a még egyetlen ott élő zsidó család házát.

1944-ben a borsai zsidókat – akik még nem menekültek a környező falvakba – a felsővisói gettóba szállították és szinte a máramarosszigeti gettó lakóival egyidőben deportálták őket.

II.2.5. Visó

Visó keretében elkülöníthető Alsóvisó és Felsővisó. Alsóvisó nagyközség volt Máramaros vármegye visói járásában, (1900-ban) 3.501 román és német lakossal.⁴⁰⁸ Felsővisó kisközség volt Máramaros vármegye visói járásában, (1910-ben) 9.249 német, román, magyar és rutén lakossal. Határában a Suliguli vasforrás fakad.⁴⁰⁹ Szintén a visói járáshoz tartozott Visóoroszi (Ruscova) kisközség, (1910-ben) 2.861 rutén és német lakossal.⁴¹⁰

A máramarosi Felsővisó a legnagyobb falusi zsidó hitközséget képezte: közel 4.000 lélek élt itt, a lakosság 34 %-át téve ki. Volt héber nyomdájuk, 1922-től héber vallásos folyóiratuk.⁴¹¹ Hager Mendel főrabbi haszid szellemű jesivát vezetett.⁴¹² Grünwald Lázár Dávid (1868-1928) 1912 és 1921 között Felsővisó rabbija volt, majd 1921-től Szatmáron lett ortodox rabbi.⁴¹³ A felsővisói ortodox hitközség⁴¹⁴ jellemzői 1944 áprilisában:

Szervezet: Ortodox

Elnök: Sajovics Dávid polgári állása: tisztviselő

Anyakönyvvezető rabbi: Hager Bineck rabbi: Hager Juda Mayer, Grünwald Imre, Hager Dávid

Lélekszám: 3.500

Adózók száma: 355

Hitközségi alkalmazottak száma: 13

Önálló felekezeti egyesület, intézmény:

1. *Szentegylet*
2. *Talmud – Tóra*
3. *Jesiva*

⁴⁰⁸ Révai Nagy Lexikona I., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 491. old.

⁴⁰⁹ Révai Nagy Lexikona VII., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 344. old.

⁴¹⁰ Révai Nagy Lexikona XIX., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995, 383. old.

⁴¹¹ Havi folyóirat volt *Degel ha-Torá* címmel.

⁴¹² Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben V.* In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 11. sz., 1994, 20-21. old.

⁴¹³ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 133. old.

⁴¹⁴ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 123. old.

Felsővisón a jesiva 1944-ben még működött,⁴¹⁵ de az előző évek hatósági zaklatásai folytán csekély létszámú tanulóval. A felszabadulás után Tel-Avivban alapították meg ismét.⁴¹⁶

A deportálásokat megelőzően – az összevetett adatok alapján – a felsővisói központi gettóban – május 19, 21, 23, 25-i időpontban 12.074 lélek volt. A felsővisói zsidókat bevagonírozáshoz Alsóvisóra szállították, ahonnan Alsóvisó, Botiza, Glod, Izakonyha, Izaszacsal, Iod, Rozália, Sajófalva és Szelistye zsidó lakosaival együtt deportálták.⁴¹⁷ A felsővisói gettó lakóit szinte a máramarosszigeti gettó lakóival együtt, két szállítmányban deportálták.

II.2.6. Felsőróna

Felsőróna kisközség volt Máramaros vármegye szigeti járásában, (1910-ben) 3.137 rutén és német lakossal.⁴¹⁸ A vészidőszak idején a felsőrónai zsidókat a szlatinai gettóba gyűjtötték.

II.2.7. Alsóróna

Alsóróna kisközség volt Máramaros vármegye szigeti járásában, (1900-ban) 1.856 román és német lakossal.⁴¹⁹ A vészidőszak idején az alsórónai zsidókat a szlatinai gettóba gyűjtötték.

II.2.8. Hosszúmező

Hosszúmező (Câmpulung) nagyközség volt Máramaros vármegye szigeti járásában (1910-ben) 2.558 magyar és rutén lakossal. Egyike volt az öt ún. koronavárosnak, melyeket Róbert Károly 1329-ben emelt e rangra.⁴²⁰ A deportálásokat megelőzően a hosszúmezői zsidókat a szlatinai gettóba gyűjtötték.

II.2.9. Nagysomkút

Nagysomkút (Șomcuta Mare) nagyközség volt Szatmár vármegye nagysomkúti járásában, (1910-ben) 3.013 magyar, román és német lakossal. A település annak idején a Kővárvidék

⁴¹⁵ Menahem Háger rabbi a magyar fasiszta uralom alatt sokat szenvedett és fiatalon, 56 éves korában halt meg, de fiai még 1944-ig próbálták az intézetet – ha szerény körülmények között is – életben tartani.

⁴¹⁶ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 148. old.

⁴¹⁷ BRAHAM I.: 1988, 431-432. old.

⁴¹⁸ Révai Nagy Lexikona VII., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 340. old.

⁴¹⁹ Révai Nagy Lexikona I., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 488. old.

⁴²⁰ Révai Nagy Lexikona X., Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1992, 310. old.

székhelye volt. Gr. Teleki Sándornak kastélya és szép parkja volt a településen.⁴²¹ Nagysomkút zsidó temetőjét a képmellékletben prezentáljuk.

II.2.10. Szaplonca

Szaplonca (Săpânța) nagyközség volt Máramaros vármegye szigeti járásában, (1910-ben) 3.475 román, német és magyar lakossal, savanyúvízforrással.⁴²² Máramarosszigettől 21 kilométerre északra, a Tisza bal partján fekszik. Nevét a *Szaplonca* patakról kapta, melynek alapját szláv – vizesést, zuhatagot jelentő – szó képezte. Először 1373-ban *Zapancha*, majd 1390-ben *Zaploncha* alakban írták.⁴²³ Szaploncát megneemesített román kenézek leszármazottai birtokolták.⁴²⁴ 1735-ben négy zsidó családot, 1840-ben már 291 zsidó lakost jegyeztek fel Szaploncán. Első zsinagógájukat 1800 körül építették. 1870 körül telepedett le Jozsef Méir Weisz⁴²⁵ csodarabbi⁴²⁶, az *Imrei Jozsef* című könyv szerzője és a „szfinkai haszidizmus” alapítója (*Szfinka* vagy *Szpinka* Szaplonca jiddis neve). 1838-ban Szaploncának 792 görög katolikus és 320 zsidó lakosa volt. 1880-ban 1.982 lakosából 1.340 volt román, 533 német (jiddis) és 35 magyar anyanyelvű; 1365 görög katolikus, 573 zsidó és 28 római katolikus vallású.⁴²⁷ Szaplonca első sorban a *Vidám temető*ről nevezetes, de a település zsidó temetőjét is a látnivalók közé sorolják. A vészkorszak idején a szaploncai zsidókat a szlatinai gettóba gyűjtötték. Szaplonca zsidó temetőjét a képmellékletben prezentáljuk.

II.2.11. Szinérváralja

Szinérváralja (Seini) nagyközség volt Szatmár vármegye szinérváraljai járásában, (1910-ben) 5.056 magyar és román lakossal, Szinyér várának romjaival. Itt született Erdősi (Sylvester) János, az első fennmaradt magyar nyelvtan írója.⁴²⁸ Az 1848-as összeírás szerint Szinérváralja

⁴²¹ *Révai Nagy Lexikona* XIV., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1993, 237. old.

⁴²² *Révai Nagy Lexikona* XVII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994, 359. old.

⁴²³ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Szaplonca>

⁴²⁴ Ezeket szoros rokoni szálak fűzték össze a szarvaszói nemesekkel. A középkorban övék volt Alsó- és Felsőróna is. Később valamennyi nemes család a *Szaplonczai* nevet vette fel. 1720-ban mind a harmincegy nemesi családot Szaplonczainak hívták. A jobbágyok között a leggyakoribb családnév az *Oros* (Orosz) volt, amely ruszin eredetükre utal.

⁴²⁵ Jozsef Méir Weisz fia az első világháborút követően Munkácsra költözött, de utódaik (a Weisz, Horowitz, Kahane és Friedman ágak sarjai) mindmáig szfinkai csodarabbiaknak nevezik magukat. Legtöbbjük Brooklynban és Izraelben él.

⁴²⁶ Jozsef Méir Weisz első nagyobb csodatételét követően lett Szaplonca rabbija: egy meddő asszonyt megáldott és megigért neki a gyermekáldást, ami beteljesedett. A kabbalista csodarabbi hívei azzal jutalmazták, hogy Cfátban, a Kabbala „fővárosában” temették el.

⁴²⁷ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Szaplonca>

⁴²⁸ *Révai Nagy Lexikona* XVII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994, 625. old.

zsidóságának lélekszáma: 267 fő (lásd I.1.3.). Szép zsinagógája ma is áll. Színérváralja zsidó emlékeit a képmellékletben prezentáljuk.

III. HARMADIK RÉSZ: BIHAR MEGYE

III.1. Nagyvárad

III.1.1. Nagyvárad és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei

Az első feljegyzések Nagyváradot Varadinumnak nevezték, de hívták Nagy-Váradnak, Bihar-Váradnak, Vég-Váradnak, Gross-Wardeinnak, illetve Wardeinnak (német), Oradea-Mare-nak (román) is. Aktuális neve Nagyvárad (románul Oradea). Amikor 1660-ban, hosszadalmas ostrom után a törökök elfoglalták a várost, Evlia Cselebi török utazó ezt írta: „elfoglaltatott Várad, szív nélkül maradt Erdély”.⁴²⁹

Miután a Habsburg hatalom felszabadította Váradot a török hódoltság alól, a város lassú fejlődésnek indult. Területe egyre inkább kiterjedt, a városrészek fejlődni kezdtek. Ezek a városrészek külön szervezettel rendelkeztek, önálló közigazgatásuk volt. A vár körüli területből alakult ki a Katonaváros, a későbbi Váralja (amit zsidók alapítottak); a Körös jobb partján terült el Olaszi; a Körös bal oldalán Nagyvárad, a későbbi Újváros; a vártól keletre pedig Velence. A XVIII. század elején nagy pestisjárvány dúlt a városban, de ezt elég hamar kiheverte és ismét kezdett benépesülni. Később a püspökök és a város között volt sok viszály, mely bénítólag hatott a város ügyeire, s melyet tetézett az 1836-os tűzvész.⁴³⁰ 1851-ben a megáradt Körös elborította Újváros és Olaszi egy részét. Nagyvárad ezeket a csapásokat is kihverte. A századforduló idején igazi fellendülés következett be: ehhez az időszakhoz kapcsolódik a váradi zsidóság felemelkedése is.

Kissé visszakanyarodva a nagyváradai zsidóság török uralom előtti történetéhez – ami a zsidó letelepedés tárgyalásához elengedhetetlen lenne –, azt igen nehéz rekonstruálni, tekintettel arra, hogy úgy a tatárok, mint a törökök a dokumentumok zömét elpusztították. Az biztos, hogy a római légiók nyomában megjelentek a zsidó kereskedők is, de további sorsukról nincsenek adatok. Az 1102-1103. évi országgyűlésen helybenhagyták Kálmán király rendeletét, mely szerint zsidó csak püspöki székvárosban lakhat. Mivel Várad abban az

⁴²⁹ Ebben az időben Nagyvárad nemcsak Erdély szíve, hanem „a világ közepe” is volt, ugyanis a váradi csillagvizsgálót vezető híres bécsi csillagász, Johannes Müller Regimontanus *Tabula Varadiensis* című művében a Váradon áthaladó kezdő délkört jelölte ki a földrajzi hosszúság meghatározására. Ennek egy példánya Kolumbusz Amerika felé tartó hajóján is ott volt, és Kepler is használta. A greenwichi meridián egyeduralmát csak az 1884-es Nemzetközi Meridián Konferenciától számítjuk. (*BBC History*, 2013. november, III. évf., 11. szám, 90. old.)

⁴³⁰ *Révai Nagy Lexikona* XIV., Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1993, 246. old.

időben püspöki székhely volt, nyilvánvalóan voltak zsidó lakosai. A keresztes hadjáratok után Ausztria irányából megindult a bevándorlás, különös tekintettel arra, hogy Kálmán király viszonylagos védelmet nyújtott a lakosságnak. IV. Béla tudatos városfejlesztési politikája nyomán újabb bevándorlási hullám indult el. Amint mondtuk, zsidó jelenlétről Váradon csak szórványos írott dokumentumok léteznek egészen a török hódoltság utáni időkig. Egy 1489-ből származó levéltári adat „Jósa nagyvárad zsidó – Judeo Josa de Várad nunc Bude tevékenységéről számol be.”⁴³¹

Bethlen Gábor 1623-as kiváltságlevele⁴³² törvényes lehetőséget teremtett a zsidók számára az erdélyi megtelepedéshez.⁴³³ A fejedelem kiváltságlevele nyomán elsősorban szefárd zsidók jöttek Erdélybe. Dávid Rebir (Riberius; más változat szerint Hyberius) zsidó orvosról feljegyezték, hogy 1630-ban Nagyváradról Kolozsvárra ment ifj. Bethlen Istvánt kezelni. Az 1657-es szamosújvári országgyűlés egyik határozatában utalás van a váradi zsidók jelenlétére.

Az első összeírások alkalmából városban tartózkodó zsidóról nincs említés, mivel zsidónak Váradon tilos volt „házat venni, árendás házában zsellérül lakni, boltot, csapszéket vagy mézsárszéket tartani, árendás vagy más név alatt élni, meghálni éjszakán a vendégfogadóban”. Voltak persze privilegizált zsidók, akik a fenti tiltások alól kivételt képeztek. Az 1729. évi XIX. törvénycikk hatályon kívül helyezte az említett rendelkezést. 1742-ig a zsidók csak hallgatólagosan űzhették a kereskedést.⁴³⁴ A zsidóság ebben az időben fel volt mentve a közterhek viselése alól, viszont türelmi adót kellett fizetnie. Mária Terézia irgalmatlanul behajtotta a türelmi adót a megyéknek és a földesuraknak fizetett oltalmi adón kívül. Amint gazdaságilag gyarapodni kezdtek, a zsidók jövedelmük arányában kezdtek adózni.

1715-ben történt az első részleges összeírás, melyet 1718-ban és 1720-ban ismételték meg. Ez alkalommal a megyében 86.654 lelket írtak össze. A nem adóköteles népesség között 70 zsidót tüntettek fel.⁴³⁵ Ez Bihar megye összlakosságának 0,08 %-át tette ki. Ez a szám csak a családfőkre vonatkozik. Mivel abban az időben átlagosan öttagúnak tekintettek egy családot, ez a szám kb. 350 lelket feltételez.⁴³⁶ Velencében⁴³⁷ az 1721-es összeírás 20 zsidó családról ad számot.

⁴³¹ MÓZES T.: 1995, 14. old.

⁴³² Erről részletesen szövegtünk e disszertáció általános részének harmadik fejezetében, melynek címe: *Történelmi bevezető. Európa történelmének változásai és az erdélyi társadalom zsidósága.*

⁴³³ Zsidók azelőtt is éltek Erdélyben: 1591-ben Gyulafehérváron már bét din létezett.

⁴³⁴ MÓZES T.: 1995, 16. old.

⁴³⁵ MÓZES T.: 1995, 18. old.

⁴³⁶ MÓZES T.: 1995, 18. old.

1768-ban újabb összeírás történt: ebben 66 családfőt sorolnak fel 221 családtaggal. A nyilvántartottak közül hárman éltek Nagyváradon, hét család élt Velencén, három család a Vár területén, négy a kincstár területén. A valóságban több zsidó élt Nagyváradon, mint amennyit az összeírások mutattak.⁴³⁸ 1722-ben már éltek a városban állandó zsidó lakosok. Egy Spiro nevű zsidó – mint Lakos Lajos *A váradai zsidóság történetéről* szóló munkájában írja – igen befolyásos ember lehetett, mert „úr”-ként szerepel egy rendeletben.⁴³⁹

Míg a szegény zsidókat Váradra csak azzal a feltétellel engedték be, hogy a városon kívül töltik az éjszakát, addig a jómódú zsidók – mint mondtuk – privilegizált helyzetben voltak. 1723-ban Lázár Simon nemcsak tartózkodási engedélyt kapott, de letelepedési jóváhagyás mellett árendálási jogot is élvezett. Tizenkét évre kibérelte a Sasjegy csapszéket.⁴⁴⁰ Mivel kauciót kértek tőle, 2.000 aranyat tett le a közpénztárban.⁴⁴¹

A zsidók akkor érezték magukat a legnagyobb biztonságban, ha egymás szomszédságában, az úgynevezett zsidósoron laktak. Nagyváradon a XVIII. században főként a Közép utcában, Olasziban pedig a Kút utcában laktak. A század második felében felhúzódtak a vár köré. 1731-ben létrejött a Nagyváradai Izraelita Szentegylet (Hevra Kadisa).

A váradai zsidóság első rabbija Elijahu Zahlen volt, aki 1766-ban került Váradra. Őt Reb Naftali Cvi Lipchovitz⁴⁴² rabbi követte. 1787-ben császári pátens megengedte egy imaház emelését. A zsidó temető az egykori Hattyú utca körül volt. A zsidó közösség kérelmet nyújtott be, hogy kőfallal vehesse körül temetőjét, de csak deszkakerítést engedélyeztek. A Hattyú utcai temetőt a nagyváradai zsidóság az 1800-as évekig használta. 1800-ban a közösség megvásárolt egy 60 négyzetméter nagyságú területet Velencén. A velencei temetőben lévő legrégebbi sírkő 1801-ből származik. Az 1797-ből származó váraljai térképen a kórház mellett fel van tüntetve a zsidó iskola épülete is. Lipchovitzot Eierer Feish követte a rabbiszékben. Utána Jónás főrabbi, majd Széfer József következett. Ennek leszármazottja és utóda volt Reb Josef Rosenfeld, aki 36 éven át vezette a hitközséget. Resenfeld rabbinátusa idején történt meg, hogy egy zsidó kereskedő szombaton kinyitotta

⁴³⁷ Itt éltek 1796-ig a zsidó főbírák is, akiknek fennhatósága alá tartóztak nemcsak a velencei és olasz, hanem a váradai zsidók is. Váralja keletkezése után, mivel ez lett a négy városrész zsidócentruma, a főbírák is odaköltöztek (Soós Endre: *A nagyváradai zsidóság útja*. In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv 1943-5703/4, Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1943, 128. old.*)

⁴³⁸ Ez az Állami Levéltárból származó okmányokból derül ki Lakos Lajos kutatásai során.

⁴³⁹ Soós Endre: *A nagyváradai zsidóság útja*. In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv 1943-5703/4, Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1943, 127. old.*

⁴⁴⁰ MÓZES T.: 1995, 25. old.

⁴⁴¹ Soós Endre: *A nagyváradai zsidóság útja*. In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv 1943-5703/4, Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1943, 127. old.*

⁴⁴² Az 1773-ban elhunyt Reb Lipchovitz sírkövét egy Úri utcai ház építése folyamán találták meg és a később Velencén megnyitott zsidó temetőben helyezték el.

üzletét. A hitközség vezetősége, élén a rabbival már másnap megbeszélte az ügyet, és levelet intézett Hátám Szófér pozsonyi rabbihoz.⁴⁴³ A válasz elmarasztaló volt. Rosenfeld halála után (1839) dr. Dávid Josef Wahrmann rabbi következett.⁴⁴⁴ Wahrmann halála után, 1850-ben az egyház vezetését egy háromtagú consistorium vette át. 1853-ban választották meg Landesberg Jicchak Áron rabbit⁴⁴⁵ a nagyváradi rabbiszékbe, amit 25 éven át töltött be. 1848-tól a reformpárti zsidók elkezdtek hallatni hangjukat, és Nagyváradon is síkraszálltak a magyar nyelvű hitszónoklatért.

A zsidó kongresszust követően a váradi izraelita hitközség kettévált. A neológ csoport előljárói: dr. Pollák Hermann, Brüll Lipót, Fischer Simon, Kaufmann József, Löw Salamon, Steiner Lipót, Adler Ignác. A status quo ante irányzat kiválása 1881-ben történt. 1882-ben párhuzamosan három zsidó felekezet létezett Nagyváradon. Az ortodox hitközség elnöke Ullmann Izidor, a kongresszusi hitközség elnöke Reismann Mór, a status quo ante elnöke Held Hermann volt.

Az egyházszakadás után egyre erőteljesebben lépett fel az önálló zsinagóga alapításának igénye. A neológok létrehozták a Cion-templom Egyletet, amely megvette az eljövendő zsinagóga céljaira a Sas (Independenței) utca 11. számú házat. A nürnbergi zsinagógára emlékeztető monumentális templomot Busch Dávid városi főmérnök tervezte. 1878-ra építették fel. Amikor Ullmann Sándor került az ortodox hitközség élére, megvalósították régi álmukat: a Liget (Brezoianu) utcában felépítették a „nagyváradi szefárd egyesület és misnájot-tanulók imaházát”, ami röviden *Klauz* néven került a köztudatba. Negyven évig, egészen a deportálásig zavartalanul működött. Az első világháború kitörését követően került Váradra Reb Jisrael Hager Wizsnitzi rabbi. Az ortodox hitközség nem kívánt közelebbi kapcsolatot részesíteni a haszidokkal. Megjegyzendő, hogy Nagyváradon sabbatianus és frankista közösségek is voltak. A misztikus áramlatok szerepet játszottak a zárt közösségek „fellazításában”⁴⁴⁶ – amint ezt már előző fejezetünkben is említettük.

⁴⁴³ Hátám Szófér világhírű poszék (döntnök) volt, olyan, akire még napjainkban is hivatkoznak (Kiss Erika: *Hátám Szófértől Moses Mendelssohnig*, Logos Kiadó, Budapest, 2012, 19. old.)

⁴⁴⁴ Az ő rabbisága idején látogatott Váradra István főherceg.

⁴⁴⁵ Méir Ávrám Munk Landesberg rabbi gyermekeinek nevelőjeként került Váradra. A nagyváradi zsidóság életéről – 1853-tól – sok értékes és érdekes információt hallhatunk Méir Ávrám Munk *Életem történetei* című könyvének *Nagyváradon* című fejezetében (Múlt és Jövő Lap-és Könyvkiadó, Budapest-Jeruzsálem, 2002, 211-228. old.).

⁴⁴⁶ Száraz György: *Egy előítélet nyomában*. In: *Történelem jelenidőben*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984, 543. old.

III.1.2 Zsidó intézmények kialakítása Nagyváradon. A zsidó kongresszus hatásai

A zsidók – Nagyváradon való megtelepedésüket követően – igyekeztek létrehozni hitéletük keretének intézményeit. Amint a III.1.1.-ben említettük, 1787-ben császári pátens megengedte az imaház emelését. A zsidó temető is létrejött: a Hattyú utca körül volt.⁴⁴⁷

Az 1850-es években felépült Nagyváradon a „régii zsinagóga”, 1859-ben újjászerveződött Hevra Kadisa is.⁴⁴⁸ A rabbiszéket ebben az időben Landesberg Jicchak Áron töltötte be. A nagyváradii hitközség rohamosan fejlődött: az 1850-es kétezerkilencszáz főről megduplázódott, és a lakosság 20 %-át tette ki. Landesberg a mérsékelt ortodox irányzathoz tartozott. Nevéhez fűződött a „nyilvános izraelita főelemi tanoda”⁴⁴⁹ megnyitása 1855-ben és a zsidó kórház megalapítása 1856-ban.⁴⁵⁰

Amint a III.1.1.-ben már említettük, a zsidó kongresszust követően a váradii zsidó hitközség kettévált. A nagyváradii zsidóság a későbbiekben valamennyi vallási irányzatot felölelte. A neológ hitközség az összzsidóságnak kb. egynegyedét tette ki, és élén a köztiszteletben álló Kecskeméti Lipót állt. Ő hozta létre a zsidó gimnáziumot⁴⁵¹ 1920 őszén. A zsidó gimnázium öt éven át magyar tanyelvű volt, ezt követően viszont kénytelenek voltak áttérni a román tanyelvre. Az ortodox hitközség 1918-ban hívta meg Fuchs Benjaminget apja rabbiszékébe. Fuchs az ortodoxia felvilágosult szárnyát képviselte. Klasszikus német nyelven prédikált, de imponáló magyar műveltséggel is rendelkezett. A neológ és ortodox felekezet mellett haszidok is tevékenykedtek Nagyváradon: az 1915-ben idemenekült wizensici rebbe, Jiszráel Hager komoly udvartartást vezetett a városban.⁴⁵²

A zsidó intézményekről szólva, ebben a fejezetben csak érintőlegesen térünk ki a zsinagógákra és a temetőkre: ez a III.1.5. fejezet tárgyát képezi.

A zsidó lakosság arányszáma az 1920-1930-as években Nagyváradon a következőképpen alakult.⁴⁵³

⁴⁴⁷ A III.1.1.-ben említettük, hogy a zsidó közösség kérelmet nyújtott be, hogy kőfállal vehesse körül temetőjét, de csak deszkakerítést engedélyeztek. Azt is érintettük, hogy a Hattyú utcai temetőt a váradii zsidóság az 1800-as évekig használta, majd megvásárolt – temető kialakítása céljából – egy telket Velencén, ahol a legrégebbi sírkő 1801-ből származik.

⁴⁴⁸ Amint az előző fejezetben jeleztük, az első Szentegylet Nagyváradon 1731-ben jött létre.

⁴⁴⁹ Ezt megelőzően is volt zsidó iskola Nagyváradon. A III.1.1.-ben említettük, hogy az 1797-ből származó váraljai térképen a kórház mellett fel van tüntetve a zsidó iskola épülete is.

⁴⁵⁰ A zsidó kórház első vezetője Grósz Frigyes, nagyhírű szemész főorvos, orvosdinasztia megalapítója.

⁴⁵¹ 1930-ban a gimnázium felveszi jötevője nevét: Kecskeméti Lipót Izraelita Líceum.

⁴⁵² Amint az előző, III.1.1. fejezetben érintettük, az ortodox hitközség nem kívánt közelebbi kapcsolatot létesíteni a haszidokkal. Azt is említettük, hogy a városban sabbatiánus és frankista közösségek is voltak.

⁴⁵³ Gidó Attila: *Erdélyi zsidó intézmények a két világháború között*, Korunk – 2002. április (<http://www.epa.hu/00400/00458/00052/ezsido.htm>).

Zsidók		Magyarok		Összesen	
1920	1930	1920	1930	1920	1930
17.880	14.764	40.744	42.630	68.081	82.687

Az EBOII⁴⁵⁴ kötelékébe tartozó nagyváradai hitközségek és intézmények 1939-ben.⁴⁵⁵

Hitközség	A hitközség lélekszáma	Intézmények
Nagyvárad	4.600	Hevra Kadisa, elemi iskola, 8 osztályos fiúliceum, fiúárvaház, árvagondozó helyi csoport, tanoncotthon, zsidó kórházegylet, aggok háza, népkonyha

A nagyváradai neológ hitközség⁴⁵⁶ jellemzői 1944 áprilisában:

Szervezet: Kongresszusi

Elnök: Dr. Meck Samu polgári állása: orvos

Anyakönyvvezető rabbi: Dr. Vajda István

Lélekszám: kb. 4.500

Adózók szám: kb. 900

Iskola: elemi, gimnázium

Tanerők száma: 22

Tanulók száma: 500

A hitközség intézményei:

4. *Aggok háza: 1 áptak: 16*

5. *Árvaház: 1 személyek száma: 28*

A nagyváradai ortodox hitközség⁴⁵⁷ jellemzői 1944 áprilisában:

Szervezet: Ortodox

Elnök: Leitner Sándor polgári állása: kereskedő

Anyakönyvvezető rabbi: Zeinetbaum Pinkász rabbi: Blum Mór

Lélekszám: 16.000

Adózók száma: 1.679

Iskola: elemi (leány és fiú), gimnázium

Tanerők száma: 9 (elemi), 22 (gimnázium)

Hitközségi alkalmazottak száma: 58

Önálló felekezeti egyesület, intézmény:

6. *Hevra Kadisa 1255*

7. *Népkonyha 250*

8. *Árvaház*

⁴⁵⁴ Az 1922-ben megalakult Erdély-Bánáti Országos Izraelita Iroda cionista irányultságú volt. Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolásával az EBOII és az EOIKI beolvadt a magyarországi testvérszervezetekbe.

⁴⁵⁵ Gidó Attila: *Erdélyi zsidó intézmények a két világháború között*, Korunk – 2002. április (<http://www.epa.hu/00400/00458/00052/ezsido.htm>).

⁴⁵⁶ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 113. old.

⁴⁵⁷ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 114. old.

9. <i>Árvagondozó Tanoncotthon</i>	
10. <i>Poale Cedek</i>	315
11. <i>Hitoktató Egylet</i>	126
12. <i>Agudát Jisrael</i>	55
13. <i>Machzike Tóra</i>	352
14. <i>Jesiva</i>	

III.1.3. Nagyvárad aranykora: a zsidóság gazdasági és szellemi teljesítménye. A két világháború közötti helyzet

A XX. század első évtizedében Lakos Lajos levéltáros szerint Nagyváradon 29 zsidó tanító, 48 orvos, 6 gyógyszerész, 58 ügyvéd, 23 közigazgatási tisztviselő, 500 magánhivatalnok, 10 nyomdatulajdonos, 8 hírlapíró fejtett ki gazdag tevékenységet. Vállalkozók, bankemberek, mecénások szerepe is megmutatkozott. A város számos gyógyászati intézményének, a gyermekkórháznak, a vasúti- és honvédségi kórháznak vezető zsidó személyiségei voltak. Kiemelkedő a Grósz orvos-dinasztia szerepe.⁴⁵⁸ A zsidó kórház továbbfejlődött: 1926-ban szülésszettel bővült, 1929-ben a kórház épületét bővítették.⁴⁵⁹

A zsidó intellektuerek valamennyi művelődési intézmény keretében aktív közreműködést vállaltak. A századvége Nagyváradon élénk könyv- és újságkiadás folyt, egyidejűleg 16 nyomdatulajdonos működött, akik Sonnenfeld Adolf elnök és Rosenblüth Adolf titkár vezetésével egyesületbe tömörültek. A Szigligeti Társaság alapító tagjai sorában ott találjuk Berger Dánielt és ifj. Berger Sámuelét. A társaság titkára dr. Adorján Ármin volt. A Zenepártoló Egyesület alapító tagjai között találjuk a könyvkereskedő ifj. Berger Sámuelét, a rendes tagok sorában ott volt Schwarz Jakab, dr. Berkovits Ferenc, Léderer Kálmán és mások. Lelkes műpártoló volt dr. Radó Ignác ügyvéd. A Szent László király nevét viselő Szabadkőműves Páholyt dr. Berkovits Zsigmond doktor létesítette 1871-ben.

Nagyváradot a középszerű vidéki városok sorából rohamos gazdasági fejlődése mellett lüktető társadalmi és kulturális fellendülése emelte ki. A századforduló éveiben hihetetlenül fellendült a zszurnalisztika. Az első lap, a kéthetente megjelenő *Bihar* 1862-ben indult be. Ezt követte a *Nagyvárad Lapok*. Ezek után jelent meg 1875-ben Radl Ödön napilapja, a *Nagyvárad*. Sok jónévű pesti publicista került Váradra, és emelte a váradi újságírás színvonalát. A váradi zsidó családból származó Lázár Béla kiváló kritikus és műtörténetíró volt. Az avantgarde irodalmat a *Holnap* irodalmi társaság képviselte. A szűkkörű elit társaság soraiban három fiatal zsidó tehetséget találunk: Emőd Tamás⁴⁶⁰, Miklós Jutka, Balázs Béla. A

⁴⁵⁸ Róluk már beszéltünk a zsidó intézményekről szóló III.1.2. fejezetben.

⁴⁵⁹ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* V. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 11. sz., 1994, 21. old.

⁴⁶⁰ A III.1.5. fejezetben, a váradi temetők kapcsán még szó lesz róla, a III.1.7. keretében pedig síremléke is bemutatásra kerül.

Holnap társasághoz szervesen kapcsolódott néhány fiatal tehetséges festőművész: Fleischer Miklós⁴⁶¹, Tibor Ernő és mások. A nagyváradi születésű Salamon László az emigráció költőinek és publicistáinak kategóriájába tartozott, aki a Tanácsköztársaság bukása után börtönből szabadulván került Nagyváradra, ahol mint publicista és költő tevékenykedett. 1924-től Kolozsváron dolgozott.⁴⁶²

Erdélyi Ágnes (családi nevén Glatter) a nagyváradi és kolozsvári baloldali értelmiségiek köréhez tartozott,⁴⁶³ baráti kapcsolat fűzte Leon Alex festőművészhez. Auschwitzban halt mártírhalált 1944-ben, harmicéves korában, így jelentős hatást nem tudott gyakorolni. Első írásai a *Brassói Lapok* hasábjain (valamint a budapesti *Gondolatban*) jelentek meg. Kisregénye, a *Kovácsék* a *Brassói Lapok* Ajándékregénytárának füzeteként látott napvilágot. Verseskötetének címe: *Kórus három hangra*.⁴⁶⁴

A zsidóságnak fontos szerepe volt a váradi városkép kialakításában. Híres zsidó építészek a Vágó fivérek. Vágó László Nagyváradon született, nevéhez fűződik Budapesten a Dohány és Wesselényi utca sarkának rendezése és a mai zsidó múzeum építése. Jakab Dezső révi születésű volt. Ő is számos városházát, zsinagógát, színházat tervezett Pozsonyban, Budapesten, Marosvásárhelyen és Nagyváradon.

Amikor Nagyvárad kiváló értelmiségi figuráiról beszélünk, gyakran előfordul az Adorján, Ullmann, Weiszlovits, Deutsch, Moskovits, Stern, Fűchsl, Konrád, Okányi, Schwarz, Brüll család neve. Ezen nevekhez épületek nevei fűződnek. Vágó József és László tervezte a Moskovits-palotát, Komor Marcell és Jakab Dezső a Fekete Sas palotát⁴⁶⁵, a Fűchsl-házat, az Adorján-házat és az Okányi-Schwarz-villát. Reisinger József építette a Konrád-házat, Löbl Ferenc építette az Ullmann-palotát, Bach Nándor pedig a Nagyváradi Ortodox Zsinagógát. Gyakorlatilag a zsidók teremtették meg a nagyváradi szecessziót.

A nagypolgári életvitelű réteg mögött egy széles kiskereskedő, iparos, tisztviselő kispolgári tömeg húzódott. A zsidóság zömét azonban a kisiparosok és napi gondokkal küszködő nagycsaládosok alkották. Nem készült kimutatás a zsidók foglalkozás szerinti megoszlásáról. Az értelmiségiek rendszerint a neológ hitközséghez tartoztak. Az ortodoxok

⁴⁶¹ Emőd Tamás testvére: szó lesz róla a III.1.5. fejezetben, a váradi temetők kapcsán, a III.1.7. *Melléklet* keretében pedig sírkövét is prezentáljuk.

⁴⁶² *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 460. old.

⁴⁶³ Radnóti Miklós féltestvére volt.

⁴⁶⁴ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 480-481. old.

⁴⁶⁵ A III.1.7. *Melléklet* fejezetben a Komor Marcell és Jakab Dezső által épített Sas-palota bemutatásra kerül.

körében⁴⁶⁶ is megtalálhatjuk az ügyvédek, gyáriparosok rétegét, de 90 %-ukat kisiparosok, szakmunkások alkották.

A nagyváradi zsidók teljesítményének vonatkozásában meg kell említenünk, hogy 1853-ban került Nagyváradra Munk Adolf tanító, akinek fia Munk Bernát, Munkácsi Bernát néven a magyar nyelvészeti és etnológiai tudományok egyik kiváló művelője lett.⁴⁶⁷

Nagyváradon kapott Ady életében sorsdöntő szerepet Léda, a jómódú és művelt zsidó nő, a kiváló stilisztá, aki által az ifjú költő valóban Adyvá válhatott.⁴⁶⁸

A nagyváradi neológ zsidóság nagy büszkesége dr. Kecskeméti Lipót főrabbi⁴⁶⁹, aki mindent megtett a felekezeti együttműködés biztosításáért, és akit a Dávid Ferencről elnevezett unitárius egyelet 1904-ben tiszteletbeli tagjául választott meg.

Nagyváradon igen fontos szerepet töltött be a polgárosult zsidóság. Az 1910-es években a 47.000 lakosú városban 12.000 zsidó élt, vagyis a lakosság 26 %-a, ami – Máramarossziget után – országos rekord: a magyar városokban átlagosan 10 % körül mozgott a zsidók aránya. Az értelmiségi pályákon különösen megmutatkozott a zsidók előretörése: 58 ügyvéd, 48 orvos, 10 mérnök, 500 magántisztviselő, 23 közigazgatási tisztviselő, 581 háztulajdonos, 38 gyártulajdonos, 19 nyomdatulajdonos volt zsidó 1912-ben.⁴⁷⁰

A nagyváradi zsidók kettős kötődése már az 1787-es pátens alkalmával megmutatkozott. A pátens során, amely elrendelte, hogy minden zsidó német hangzású nevet vegyen fel, sok zsidó – hazafias érzületét hangsúlyozandó – magyar nevet vett fel: Éliás Hajnal, Sámuel Mihály, Farkas Jakab, Nagy Márton. Mihály Sámuel⁴⁷¹ váraljai főbíró –

⁴⁶⁶ Méir Ávrám Munk, a rá jellemző visszafogottság ellenére, a lelkesedés hangján szól a Nagyváradon töltött házitánítói időszakáról, amint látni fogjuk a III.1.6. *Oral history*ban (Méir Ávrám Munk: *Életem története*, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest-Jeruzsálem, 2002, 211-220. old.).

⁴⁶⁷ A kettős identitás példaként megemlíthető Munkácsi Bernát neve. A kiváló nyelvész a premontreiek gimnáziumába járt és az ottani Ifjúsági Olvasókönyvtárban tartotta első előadását 1876-ban, melynek a következő címe volt: *Mivel tartozunk a hazának?* (Soós Endre: *A nagyváradi zsidóság útja*. In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv 1943-5703/4*, Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1943, 130. old.)

⁴⁶⁸ Léda rábeszélésére indult el Ady, a nagyváradi újságíró Párizsba. Léda befolyásával kapcsolatban Ady Lajost idézzük: *Párizs nem egymagában, hanem csak Léda segítségével formálhatta ki a vidéki verselgető újságíróból az Új Versek poétáját (...) Léda több volt, mint Múza, Baudelaire-, Verlaine- és Rimbaud-nak még a nevét is csak Lédatól hallotta először Bandi (...) S tudok arról is, hogy az Új Versek 6 műfordítása (3 Baudelaire szonett, 2 Jehan Rectus és 1 Verlaine-vers) akként készült, hogy Léda asszony, aki született stilisztá volt, előbb magyar prózára tette őket át, s a verses átültetésnél is ott volt ellenőrző gondosságával.* (Soós Endre: *A nagyváradi zsidóság útja*. In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv 1943-5703/4*, Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1943, 131. old.)

⁴⁶⁹ Nevével találkozni fogunk a temetők kapcsán a III.1.5. fejezetben, a képmellékletben pedig síremléke is bemutatásra kerül.

⁴⁷⁰ Hegedüs Nándor adatai.

⁴⁷¹ Sós Endre utal a Nathaniel Katzburg féle monográfiai-jegyekben első helyen szereplő Lakos Lajos tanulmányra, amikor befolyásos zsidó személyeket sorol fel (Lajos Lajos: *A váradi zsidóság története hiteles levéltári adatok alapján*, Nagyvárad, 1912).

tudjuk meg Sós Endre *A nagyváradi zsidók útja* című tanulmányából⁴⁷² – a magyar zsidóság történetében méltán foglal helyett Löwy Izsák újpesti főbíró mellett. A szerző arra utal, hogy nemcsak Újpestet, hanem Váralját is zsidók alapították.

Amikor 1848. szeptember 14-én „Batthyány - újoncokat” toboroztak Nagyváradon, a zsidók közül sokan jelentkeztek a magyar lobogók alá. Emellett nagy összegekkel járultak hozzá a nemzetőrök hadfelszerelési, felruházási és élelmezési költségeihez is⁴⁷³. A nagyváradi zsidóság köréből került ki Diósy Márton, Kossuth Lajos titkára.

A kettős kötődés – a zsidó identitással megférő magyar honpolgári érzület – Trianont követően evidenciává vált a nagyváradi zsidóság körében. A temetők kétnyelvű – héber és magyar – feliratainak beszédes jelei, és erre már Erdélyi Lajos felhívta a figyelmet.⁴⁷⁴ A román hatalmi körbe került Erdélyben a magyar ügy iránt való elkötelezettség párhuzamosan élt a cionista mozgalom kibontakozásával. A második bécsi döntés nyomán bevonuló magyar csapatokat a váradi zsidóság örömmel fogadta és – kezdetben mindenképpen – reménykedett a Horthy-rezsimben.

Az első világháború utáni átmeneti időszakot Nagyvárad viszonylag nyugodt körülmények között élte át. A háborút követően Románia a demokratikus parlamentarizmus útján indult el. Meghonosították az általános választási jogot, létrehozták a földreformot, megvalósították a zsidók régen várt emancipációját.⁴⁷⁵ Ezt a haladó tendenciát viszont megtörte az erősen antiszemita jellegű szélsőjobboldal előretörése.⁴⁷⁶ Ennek hatására Erdély nagyobb városaiban, főleg a diákok körében zavargások törtek ki. A szélsőségesen nacionalista irányzat egyre erősödött. Corneliu Zelea Codreanu létrehozta a Szent Mihály

⁴⁷² Sós Endre: *A nagyváradi zsidók útja*. In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv*, 1943-5703/4, Országos Izraelita Leányrövaház, Budapest, 1943, 127-132. old.

⁴⁷³ Az adakozó zsidók névsorát Stein Cecília nyitotta meg.

⁴⁷⁴ *Erdélyben a zsidók magyarul halnak meg* – mondja Erdélyi Lajos, és megállapítását a következőképpen fejti ki: *A valamikori osztrák-magyar birodalom széthullása után ősi magyar városokban a román, szlovák, szerb vagy ukrán lett az állam hivatalos nyelve (...) A temetők kövén azonban a szülők még a XIX. század során asszimilált új anyanyelven vésik fel az emlékezet, a kegyelet tömönadatait következetesen megőrzött héber szöveg felett vagy alatt, illetve a sírkő átellenes oldalán. Ha valaki ráérősen sétál Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Temesvár, Szatmár zsidó temetőkerijeiben (...), tapasztalni fogja, hogy a századforduló éveiben feltűnő latin betűs feliratok túlnyomó többségét magyarul fogalmazták. Trianon előtt és után. Döbbenetesebb a második megfigyelés: Auschwitz előtt ugyanúgy, mint Auschwitz után. Akinek megadatott túlélni a Holocaust éveit, aki visszatért szülőföldjére, és nem választotta (...) a kivándorlást, az hű maradt magyar kultúrájához. Nem kevés feltételezhető előnyről lemondva, megmaradt erdélyi magyar zsidónak.* (ERDÉLYI: 1994, 42. old.)

⁴⁷⁵ A Magyarországon 1848-ban beindult és 1868-69-ben kiteljesedett emancipációs folyamattal szemben, Romániában a zsidóság egyenjogúsításának kérdése csupán 1918 augusztusában került a román parlament elé. A zsidók állampolgárságát egyetemesen kimondó törvényerejű rendelet csak 1919. május 22-én jelenik meg. Ezzel végül a romániai zsidók is emancipálódtak: utolsóként Európában.

⁴⁷⁶ Ennek következményeként robbantak ki 1927-ben a nagyváradi, kolozsvári, brassói diákzavargások. Robogó vonatok vagonjaiból zsidó utasokat hajigáltak ki.

Arkangyalról elnevezett legionárius mozgalmat, majd 1930-ban a rettegett Vasgárdát.⁴⁷⁷ Hitler németországi hatalomrajutását követően Zelea Codreanu szervezete egyre merészebbé vált: mindennaposakká váltak a terrorista cselekmények.

A zsidóság aránylag gyorsan alkalmazkodott az első világháborút követő új, megváltozott gazdaságpolitikai helyzethez. Ehhez hozzájárult a háborút követő gazdasági felívelés, a háborús fegyverkezés, valamint az a tény, hogy a zsidóság általában beszélt a román nyelvet.

A zsidóság jelentősen kivette részét az ipar újból való kibontakozásában. Új létesítmény volt a Meszinger Ármin tulajdonában lévő Vesta Gyógyszeripari és Vegyipari. Figyelemre méltó volt a Reich féle szénsavgyár. Incze Lipót vezette a modern gépekkel felszerelt Elektra csipkegyárat. A malmot működtető Bihar megyei zsidó vállalkozók közül kiemelkedett Weisz József, Glück Mór és mások. Országos viszonylatban a legnagyobb kakaógyár a Citter L. és T. tulajdonában lévő gyár volt. Moskovits N. volt az 1862-ben beindult szeszgyár tulajdonosa. A Léderer féle szeszgyár tulajdonosai szarvasmarha tenyésztéssel is foglalkoztak. Több téglagyár is működött Biharban: az Adorján-, Weisz-, Simon- és a Wasserstrom féle téglagyár. A Hönigsberg család déligyümölcs kereskedéssel, a Munk és Schönberger cég gyapot és len behozatalával foglalkozott.⁴⁷⁸

Az egyenjogúságát elnyert romániai zsidóság első kongresszusát Bukarestben tartotta 1921-ben. Ezen az erdélyi zsidóság nem vett részt. Az okirályságban nem ismerték a neológ zsidók fogalmát. A cionista mozgalom Nagyváradon is létrejött. A főrabbi öccse Fuchs Salamon vezette a váradi Chevrat Jisuv Jisráel betelepítő egyesületet.

Az első világháborút követően felújították a nagyváradai zsidó kórházat, és a régi temető is felújításra szorult. 1929-ben megnyitották a zsidó kórház szülészeti osztályát. Az új osztály vezetésével dr. Schwartz Illést bízták meg, halála után dr. Markovits Pált. Dr. Molnár Vilmos igazgató főorvos vezetése alatt kiváló szakorvosi gárda növelte az intézmény hírnevét: dr. Fischer Imre sebész főorvos, dr. Konrád Béla belgyógyász, dr. Erdész István ideggyógyász és mások.

1926-ban megnyitották az új ortodox zsidó temetőt. A Rulikovszky-úti temető 7.000 sírhelyet számlált. Úgy tervezték, hogy előreláthatólag 35 éven át kielégítse az igényeket. A

⁴⁷⁷ A vasgárdisták büntetlenül garázdálkodtak: 1930. július 4-én felújították a többségében zsidók lakta máramarosi Borsa községet. Jellemző volt vezérük, Corneliu Zelea Codreanu mentalitására, hogy szerinte a győzelem mértékegysége a „sír” (Miskolczy Ambrus: *A Vasgárda varázsa*. In: *BBC History*, 2013. április, III. évf., 4. szám, 74. old.).

⁴⁷⁸ Tripon Aurel 1936-ban megjelent monográfiája szerint Nagyváradon 1410 kereskedelmi vállalat működött.

nagyváradai neológ hitközség egyik legnagyobb eredménye a fiú-líceum létrehozása volt. A dr. Kecskeméti Lipót nevét viselő iskola 24 évfolyamot élt meg.

A nagyváradai zsidóság aktívan résztvett a kulturális-művészeti életben.

A két világháború között Nagyváradon nagyszámú napi, heti, különféle érdekeltségű és irányú zsidó sajtóorgánum látott napvilágot. Fehér Dezső 1935-ben bekövetkezett haláláig a *Napló* főszerkesztője volt. Nagy érdeme, hogy felkarolt olyan ifjú tehetségeket, mint Kerényi Miklós, Marton Manó, Emőd Tamás, Hegedüs Nándor, Zsolt Béla és mások. A fiatal tehetségek közül beszélni kell Emőd Tamásról és annak kettős identitásáról, valamint e kettős identitásból fakadó tragikumról: *Fülemben a magyar nóta,/ ama kazár üköm óta./ kivel Árpád lovagolt;/ Uramisten mégis-mégis/ hátamon a sárga folt.(...).* *Büszkébb vagyok Uram rája,/ mint király a bíborára,/ ilyet egy király se hord./ Uramisten csak azért is/ hátamon a sárga folt.*

Pásztor Miklós a *Friss Újság* szerkesztője volt (a fajüldözés idején, amikor eltávolították a laptól, Horváth Imre költő neve alatt közölte írásait). Marót Sándor a *Szabadság* szerkesztője, Radó Árpád a *Nagyváradai Napló* munkatársa, Berkes József az *Esti Lap* riportere, Markovits Ernő a *Reggel* című független politikai napilap főszerkesztője, Frigyes Marcell (Feldstich) az *Új Kelet* külmunkatársa volt, Radó Pálné Kempfner Magda (a nagyváradai Felső Kereskedelmi Leányiskola igazgató tanára) a *Tavasz*, a *Magyar Szó* és az *Erdélyi Lapok* munkatársa volt. Wasserstrom Sándor és Leitner Lukács Zoltán a *Népünk* című hetilap publicistái. Leitner Lukács Zoltán a *Múlt és Jövő* valamint a *Nagyváradai Napló* külmunkatársaként is működött. 1919-ben felelős szerkesztője lett a *Mizrachi* zsidó egyesület hetilapjának. Leitner Zoltán másik nagy érdeme, hogy Freund Fülöppel együtt megírta a nagyváradai Hevra Kadisa történetét.

A nagyváradai művészeti élet nagy tehetsége volt Barát Móric, Tibor Ernő, Leon Alex és Grünbaum Ernő. Mindegyikül elpusztult a vészorszakban. Bíró József festőművész és művészettörténész a váradai művészeti élet kiemelkedő személyisége volt. Mint a Bihar megyei és a Nagyváradai Régészeti és Történelmi Egylet Múzeumának könyv- és levéltárnoka, majd a Marosvásárhelyi Teleki-téka igazgatója⁴⁷⁹ nagy odaadással örökítette meg Erdély művészeti emlékeit. Bíró József 38 éves volt, amikor a nyilasok a Dunába lötték, édesapjával együtt. 1892-ben megalakult a Szigligeti Társaság. 1922-ben újra alakult (mivel az első világháború után megszűntette működését), elnökhelyettese dr. Adorján Ármin lett, aki ezt a tisztséget megőrizte a második világháborúig.

⁴⁷⁹ A VI.1.7. fejezetben, Marosvásárhely vonatkozásában a Teleki-téka bemutatása – lásd képmelléklet – nem utolsó sorban tisztelgés Bíró József emléke előtt.

A zsidó intellektuelek, kereskedők, iparosok élénk tevékenységet fejtettek ki a sportegyesületek keretében is. Például Katona Béla létrehozta a *Törekvés Torna Egylet*et. A *Makkabea Zsidó Sportegyesület* megalakítása a helyi cionista vezetők érdeme. Popperné Zinovits Lenke – aki a férje által lett váradivá – növelte a város hírnevét, mivel Románia első teniszbajnoka volt.⁴⁸⁰ Heller Miklós lapíró, sporttudósító, de aktív sportoló is volt és ügyvezető elnöke a Makkabi Sportegyletnek.

III.1.4 A zsidó közösségek pusztulása: a holocaust

A nagyváradi volt Magyarország legnagyobb gettója – a csak 1944. november végén létesített budapesti gettótól eltekintve. Nagyváradon tulajdonképpen két gettó volt: az egyik a város zsidó lakossága számára⁴⁸¹ – ebben körülbelül 27.000-en éltek.⁴⁸² A másik gettót Bihar vármegye községeiből származó közel 8.000 lélek számára létesítették a városi majorban és a Mezey fatelepen.⁴⁸³ A Mezey fatelepen Élesd, Érmihályfalva, Margitta és Székelyhid zsidósága volt össztelepítve. A nagyváradi zsidók gettóba tömörítését Gyapay László alpolgármester irányította.⁴⁸⁴ A gettóba tömörítést igen gyorsan, mindössze öt nap alatt hajtották végre. A nagyváradi gettó rendkívül zsúfolt volt: 14-15 zsidónak kellett egy szobában laknia.

Az ún. zsidó vagyon felkutatását végző bizottságok május 3-án alakultak meg. Az elnök Gyapay László volt. A gettók élén álló Zsidó Tanács tagjai Leitner Sándor⁴⁸⁵ (elnök), Vajda István főrabbi, dr. Lőrincz Sándor jogász, dr. Osváth René orvos és Metzen Sámuel gyáros voltak.⁴⁸⁶ A zsidó vagyon utáni kutatást egy 40 főből álló különleges csendőralakulatra bízták, amelynek a helyi rendőrök és nyomozók segédkeztek. A kutatásokat a gettó tőszomszédságában lévő Dreher sörfözde hírhedt „pénzverdéjében” végezték. Az áldozatokat meztelenre vetkőztették, és gyakran megkorbácsolták. Az embertelen kínzások gyakran öngyilkosságba kergették az áldozatokat.⁴⁸⁷ Hain Péter, a magyar Gestapó főnöke szerint a

⁴⁸⁰ MÓZES T.: 1995, 169. old.

⁴⁸¹ BRAHAM I.: 1988, 459. old.

⁴⁸² A nagy ortodox zsinagóga és a Nagypiac környékén létesítették, nyugati határa a Mezei Mihály utca, északi határa a Kapucinus utca és a Mussolini tér, keleti határa a Frangepán K. utca, a déli pedig a Szeptember 6. és a Tompa Mihály utca volt.

⁴⁸³ A nagyváradi gettó térképének egy példányát lásd University of Haifa, Center of Historical Studies, File H3h23-A.M.E. 1/25.

⁴⁸⁴ Őt épp akkor nevezték ki a lemondott polgármester helyére.

⁴⁸⁵ A későbbiekben Leitner és családja a Kasztner-csoporttal együtt hagyta el Magyarországot.

⁴⁸⁶ BRAHAM I.: 1988, 460. old.

⁴⁸⁷ Lásd dr. Osváth René orvos esetét.

„vizsgálatok” nyomán 41 millió aranypengő értékű zsidó vagyont „szereztek vissza”, és 2004 keresztény ellen indítottak pert „zsidó tulajdon rejtegetése” miatt.⁴⁸⁸

A nagyváradi zsidók március 31-én kezdődött⁴⁸⁹ kálváriája május 22-én tetőzött, amikor az első deportálónovat elhagyta a várost. A május 24.-i deportálás a Mezey-fatelepen lévő vidéki zsidókat érintette. Az utolsó vonat június 3-án, június 5-én és 27-én gördült ki a váradi gettóból.⁴⁹⁰

A munkaszolgálatra vezényelt zsidó férfiak egy része már a szovjet hadsereggel együtt vagy annak nyomában visszatért a szülőföldre. A haláltáborok túlélőinek azonban még várnia kellett a felszabadításra: számtalan körülmény folytán legtöbbjük csak 1945 nyarán vagy később térhetett haza. A visszatértek a legelemibb megélhetési lehetőségekkel sem rendelkeztek, elhelyezésük is gondot jelentett, s nagyrészüket kimerülten, betegen, lelki és testi problémákkal sújtva. A meghurcolások, az elszenvedett kínzások, családtagjaik elpusztítása, pszichikai és fizikai állapotukat döntő módon meghatározta. Nem csoda tehát, hogy az első zsidó közösségi intézmények, amelyek működésüket újra kezdték, a kórházak és az étkezdék voltak.⁴⁹¹

1945 márciusában a román kormány az észak-erdélyi zsidó szervezetek nyomására vonatot bocsátott a deportáltak hazaszállításán fáradozók rendelkezésére, amely 1945. március 25-től június végéig Nagyvárad és Krakkó, illetve Kolozsvár és Prága között közlekedett. A legtöbb deportált ebben az időszakban illetve 1945 nyarán és őszén érkezett haza.⁴⁹²

A IV.1.4. fejezetben részletesebben fogunk szólni arról, hogy a Joint, a Jewish Agency és a Nemzetközi Vöröskereszt bukaresti kirendeltsége Marton Ernőt, a kolozsvári Új Kelet egykori főszerkesztőjét bízta meg 1944 novemberében azzal, hogy delegáció élén keresse fel az észak-erdélyi városokat azzal a kettős céllal, hogy a túlélők száma felől informálódjon és készítsen egy helyzetfelmérést a szükséges intézkedések felmérése érdekében. A delegáció jelentése szerint 1944 novemberében Bihar vármegyében 2.000 zsidót találtak. Nagyváradon kb. 1.500 férfi mellett 50-60 zsidó nőt tartottak számon. Nagyváradon is fény derült arra, hogy a zsidó lakások zömét bombakárosultaknak utalták ki, hogy a zsidó vagyont értékesebb

⁴⁸⁸ BRAHAM I.: 1988, 461. old.

⁴⁸⁹ Azon a napon az SS bevonult a városba és azonnal elkobozta a zsidó kórházat. A zsidó vezetőket felkérték, hogy két napon belül rendezzék át német katonai kórházzá (Alexander Leitner alapján R.Braham I. 470. old.).

⁴⁹⁰ A deportálás tervét, az egyes gettórészek sorrendjét részletesen lásd még Schön Dezső: *A tegnap városa*, 322. old.

⁴⁹¹ Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)* – <http://archiv.nyugatiujelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnap/j...>

⁴⁹² U.ott.

részét a német tisztek elvitték, a maradékot pedig a lakosok széthordták. 1944. október 20. és 1945. január 20. között a Szovjet Katonai Parancsnokság Nagyváradon 403 olyan bűtorgarnitúrát vett át, amelynek tulajdonosai korábban zsidók voltak. Az is igaz, hogy az oroszok nem tettek különbséget: 253 bűtorgarnitúrát nem zsidóktól harácsoltak össze.⁴⁹³

Nemcsak Nagyváradon, hanem más városokban is megtörtént, hogy zsidó túlélőket – különösen értelmiségieket – azért zaklattak a hatóságok, mert beszélni akartak a történekről. Ara-Kovács Attila példaként Nyiszli Miklós nagyváradai orvost említi, aki „a román hatóságok zaklatása elől” menekült a halálba.⁴⁹⁴ Ara-Kovács szerint⁴⁹⁵ Nyiszlit azért zaklatták, mert „a magyar zsidóság tragédiájának is szentelt könyve⁴⁹⁶ után a romániai zsidóság drámáját is” meg akarta írni.⁴⁹⁷

III.1.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: zsinagógák és temetők Nagyváradon

A nagyváradai volt az egyik legősibb és legjelentősebb zsidó közösség Erdélyben. Már a XV. században letelepültek Nagyváradon a zsidók, a XVIII. század elejére pedig jól szervezett közösség alakult ki a városban. 1722 és 1736 között 90 zsidó élt Nagyváradon.⁴⁹⁸ **Zsinagógaépítés**be 1787-ben fogtak. Később, 1812 körül egy másik zsinagóga is épült a Kolozsvári úton.⁴⁹⁹ Később, miután a váradai hitközség – Pest után – a legnagyobb magyarországi közösséggé vált, impozáns nagy zsinagógát építtetett a Zárda utcában, s mellette ortodox elemi és polgári iskolát is.⁵⁰⁰ A második világháborút megelőzően Nagyváradon 29 zsinagóga működött, a 30.000-33.000 fős zsidó közösség pedig a lakosság harmadát tette ki.⁵⁰¹

A város a békeidőkben felvirágozott: zsidó polgárai egyenjogúságukat elnyerve a magyar mintát követték, igyekeztek a társadalom elitjéhez tartozni, és méltán közülük kerültek ki a város legjobb kereskedői és szakemberei.

⁴⁹³ Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)* – <http://archiv.nyugatijelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnap/j...>

⁴⁹⁴ A Nyiszli Miklós öngyilkosságára vonatkozó állításnak más források ellentmondanak, lásd például Dávid Gyula (szerk.), *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, IV. kötet, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 2002, 242-243. old.

⁴⁹⁵ Ara-Kovács Attila: *Antiszemitizmus és a romániai holocaust*. In: *Erdélyi Magyarság*, I. évfolyam, 2. szám, 1990. május, 56-57. old.

⁴⁹⁶ Nyiszli Miklós: *Orvos voltam Auschwitzban*, Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1964

⁴⁹⁷ Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*, Koinónia Kiadó, Kolozsvár, 2007, 259. old.

⁴⁹⁸ Lakos Lajos: *A váradai zsidóság története hiteles levéltári adatok alapján*, Nagyvárad, 1912.

⁴⁹⁹ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 174. old.

⁵⁰⁰ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 175. old.

⁵⁰¹ <http://www.erdon.ro/parbeszed-a-nagyvaradi-zsidosag-historiajarol/news-2009//23-0...>

Nagyvárad sok szecessziós stílusú épülettel büszkélkedhet: ezek zömmel zsidó családok és cégek tulajdonában voltak. Az egyik legjelentősebb ezek közül a Fekete Sas-palota, amelyet Komor Marcell és Jakab Dezső⁵⁰² terveztek, s 1908-ban építettek meg. A jelenleg bevásárló- és szórakozóközpontként, valamint szállodaként működő épületet kanyargó, üvegtetős árkádja és gyönyörű, festett üveglakái teszik egyedivé.⁵⁰³

Nagyvárad a zsidó reformmozgalom egyik legfontosabb központja volt. Ehhez köthető a város másik fontos emléke, a monumentális Cion-zsinagóga, a neológ közösség szentélye, mely magas dómjával a Körös folyó fölé tornyosul. A nürnbergi zsinagógára emlékeztető templomot az osztrák David Busch, a város akkori főépítésze tervezte. Itt prédikált Kecskeméti Lipót főrabbi. Az 1878-ban felépült zsinagógát már nem használják. Beltere nagyon rossz állapotban van,⁵⁰⁴ de még így is megcsodálhatók elegáns oszlopai és a színpompás, mértani alakzatokkal gazdagon díszített boltozata. A tóraszekrényt boltív veszi körül, fölötte kapott helyett az orgona.

A nagyváradai zsidó közösség ma közel 700 lelket számlál. A bukaresti után alighanem ez a legtevékenyebb hitközség egész Romániában: kóser étkezdét, ifjúsági klubbot, számítógéptermet, kórust és táncársulatot működtet. A nagyváradai zsidó hitközség jelenéről a III.1.6. *Oral history* fejezetben a hitközségi elnök Koppelman Felix fog beszélni.

A hitközségi épületegyütteshez tartozik az ortodox Nagy zsinagóga is: az 1890-ben épült, mór stílusú, vöröstéglás, stukkódíszes épület szinte pontos mása a szatmárnémeti és dési zsinagóganak. 1891-ben adták át. Tóraszekrénye igen szép, boltozatos belterét összetett, geometrikus mintájú freskók díszítik. A zsinagóga melletti téren holocaust-emlékmű áll.

A hitközség épületei közé tartozik a kisebb, 1882-ben épült Hevra Sasz-zsinagóga is, amelyben jelenleg is rendszeresen tartanak istentiszteletet. A nagyváradai azon kevés erdélyi közösség egyike, ahol naponta ki tudják állítani a minjant. A közeli Primăriei utcában található az 1928-ban épült Teleki-zsinagóga,⁵⁰⁵ a legújabban épült zsidó templom Nagyváradon. Jelenleg zöldségraktárnak használják.⁵⁰⁶ Egy másik zsinagóga, amely hajdan a vizsnici haszid rebbe, Israel Hager⁵⁰⁷ udvarához tartozott, ma fafaragó műhelyként működik.

⁵⁰² A szabadkai zsinagóga alkotói.

⁵⁰³ GRUBER: 2010, 267-268. old.

⁵⁰⁴ 1927-ben román antiszemita egyetemi diákzavargások során hallgatók megrongálták.

⁵⁰⁵ Ezt a zsinagógát is megrongálták az 1927-es román antiszemita diákzavargások során.

⁵⁰⁶ Az Egyesült Államokbeli Lempert Family Foundation pénzgyűjtésbe kezdett, hogy a mór stílusú zsinagógát holocaust emlékműzeummá és oktatóközponttá alakíthassa át (GRUBER: 2010, 268. old.).

⁵⁰⁷ Israel Hager (1860-1936) Bukovinából menekülve került Nagyváradra. A caddik körül mintegy 100-150 haszid élt. A rebe lakása igazi haszid szellemi és kulturális központ volt. A „Wischnitzer rebe” személyiségéről sokat írtak akkoriban úgy a román, mint a magyar lapokban.

Nagyvárad nagy neológ és ortodox temetője a köztemetőtől nem messze látható.

A velencei zsidó temetőt szinte visszafoglalta magának a természet. A széles fősétányt és néhány mellékutat leszámítva járhatatlanná vált a bozot által elborított sírkert. Nagyon sok síremlék ledőlt, töredezett, besüppedt.

Mai ismereteink szerint a török fennhatóság utáni legrégebbi temető a külvárosi Hattyú utcában volt (az adatok szerint 1766-tól). A város terjeszkedése miatt csak 1800-ig használhatták. Ezt követően a zsidó közösség Velencén szerzett helyette egy telket, amelyet 1870-ben kibővítettek.⁵⁰⁸ Nagyvárad zsidóságának egy része azt követően is ide temetkezett, hogy megnyitották a Rulikowski-temetőt, illetve annak ortodox és neológ parcelláját. A velencei temetőben található Brüll Adél – Ady Léda-verseinek ihletője – szüleinek és nagyszüleinek sírjai.⁵⁰⁹ A Rulikowski-temető egy, a magyar szabadságharc oldalára állt, és emiatt kivégzett lengyel tiszt nevét viseli. Ez Nagyvárad ma is élő nagy temetője. A Rulikowski-temető zsidó részében sétálva könnyen érthetővé válik, hogy a századfordulós Nagyvárad kultúrájának jelentős része zsidó személyekhez kapcsolódik, és hogy a város egyharmada zsidó vagy zsidó származású volt.

Ebben a temetőben látható Mihelffy Pál (1858-1932) és felesége, Jakab Stefánia síremléke. Mihelffy Pál asszimilált zsidó volt (síremléke is magyar feliratú), és kései leszármazottja annak a Mihálfy – eredetileg Mihály – családnak, amelyik a török fennhatóság idején, sors- és hittársaival a váraljai városrészben lakott. Ezt úgy kell elképzelnünk, mint egy kereskedői sátortábor a vár körül. Az 1780-as években a várparancsnokság megengedte ezeknek a zsidó kereskedőcsaládoknak, hogy kőházakat is építsenek. E városrész első zsidó bírója volt Mihálfy (akkor még Mihály).

A temetőfal mellett – a zsidó síremlékek szomszédságában – emléktáblák is láthatók: azok emléktáblái, akik nem kerülhettek ide a temetőbe, mert a vészkorszakban elhurcolták őket Auschwitzba vagy más haláltáborba. A család, a rokonság életben maradt tagjai állították ezeket a táblákat, a mártírok neveinek fennmaradásáért. Schwarcz Ernőné szül. Klein Margit emléktáblája egy ezek közül.

A Rulikowski-temetőn belüli temetőfalban olvashatjuk dr. Adorján Ármin ügyvéd nevét is. A Fekete Sast nem ő építette, hanem a testvére, dr. Adorján Emil, aki szintén ügyvéd volt, és akinek nevéhez még két csodálatos szecessziós épület fűződik: az Adorján-házak. Dr. Adorján Emil neve nem látható a Rulikowski-temetőben, mert a tehetséges ügyvéd

⁵⁰⁸ 1870-től számítják a „neológ parcellát”.

⁵⁰⁹ <http://epa.oszk.hu/00100/00181/00028/index5251.html>

Mauthausenben pusztult el.⁵¹⁰ Veiszlovits Lajos édesapjának, Veiszlovits Adolfnak szépen faragott, virágmotívumos az obeliszkje.⁵¹¹ Veiszlovits Adolf 1873-ban – egy kolerajárványt követően – alapította meg a Concordia Temetkezési Vállalatot. Lajos is ezt a vállalkozást folytatta, a Lajos két fia viszont már közgazdaságtant tanult. Ők voltak a Park Szálló megalapítói. A Wertheimstein⁵¹²-síremlék szinte mesébe illő történetet rejt: egy szép, beteljesedett szerelem történetét.⁵¹³

Dr. Kecskeméti Lipót, a tudós neológ főrabbi nevét mindenki ismeri a magyar nyelvterületen. Nevéhez fűződik a zsidó gimnázium és sok jelentős irodalmi mű. Síremlékén egy modern kivitelezésű Tóra-tekerics szimbólumon olvasható a felirat.

A tehetséges irodalmár, Emőd Tamás (1888-1938) síremléke szintén ebben a zsidó temetőben látható. Sírkövén Ady verssorai olvashatók, jelezvén, hogy a *Holnap* évtizedeiben jó barátságban voltak. Ugyanitt nyugszik Fleischer Miklós (1893-1958), Emőd Tamás⁵¹⁴ testvéröccse, a neves festőművész, aki túlélve Auschwitz borzalmait, visszatért Nagyváradra, ahol 1958-ig alkotott. A Rulikowski-temető elkülönített egysége a zsidó ortodox rész. Ide van eltemetve Fehér Dezső, a nagyváradi *Napló* tulajdonosa és főszerkesztője.

Nagyvárad Velence nevű városrészének is van zsidó temetője. Ez nem közvetlenül az utcáról közelíthető meg, hanem egy gazdasági épületegyüttesen keresztül. Ide már nem temetnek. A sírkövek relatíve jó állapotban vannak, de a ravatalozót az idő vasfoga nagyon megviselte.

Brüll Samu síremléke a földön fekszik, de feleségének⁵¹⁵ sírköve még jó állapotban van. Megjegyzendő, hogy Brüll Adél férjének, Diósy Ödön kormányfőtanácsosnak a sírja a katolikus temetőben található.⁵¹⁶

A nagyváradi ortodox zsidó temető sírkövei nemsokban különböznek más erdélyi városok hasonló síremlékeitől. Esetleg csak abban, hogy van valami nemes egyszerűség e sírkövek hangulatában. A neológ temető egy polgárosult város zsidóságának képét mutatja. Héber-magyar feliratú sírkövek a kettős kötődés, az integráció jeleként; csak magyar feliratú

⁵¹⁰ Leszármazottai néhány évvel ezelőtt hazajöttek külföldről, és emlékére egy bronztablát helyeztek el a Sas-palota falán.

⁵¹¹ Veiszlovits Adolffal egy évben, 1907-ben hunyt el Veiszlovits Sándor. Szenvedélyes sakkozó volt, ezért a közös síremlék formája is egyúttal egy sakkfigurára: bástyára emlékeztet.

⁵¹² Wertheimstein Alfréd az osztrák dragonyos ezred kapitánya volt. Nyugdíjba vonulását követően került Nagyváradra. Volt egy nagyon szép leánya, Rózsika.

⁵¹³ A gazdag milliomos, Charles Rotschild olyan feleség után kutatott „széles e világban”, aki gazdag zsidó „nemes” családból származik, és még szép is. Ezt a lányt meg is találta Rózsika személyében: 1907-ben tartották az esküvőt és 1940-ig boldog házasságban éltek.

⁵¹⁴ Emőd Tamás eredeti neve Fleischer Ernő volt.

⁵¹⁵ Amint az előbbieken már említettük, Brüll Samu és felesége Ady Lédájának, Diósyné Brüll Adélnak szülei.

⁵¹⁶ Ennek az a magyarázata, hogy fiatal házassokként – Szófiában – ő maga is és a felesége is kikeresztelkedett.

sírkövek a magyarsághoz való asszimiláció emlékeként. A szomszédos katolikus temetőben több kikeresztelkedett zsidó nyugszik: a képmellékletben be fogjuk mutatni Diósy Ödön kormányfőtanácsos (Ady Lédájának férje) síremlékét.

III.1.6. Oral history

* **Meir Ávrám Munk**, a rá jellemző visszafogottság ellenére a lelkesedés hangján szól Nagyváradon eltöltött házitanítói időszakáról, nyilvánvalóvá téve azt, hogy megérintette a polgárosult zsidóság életstílusa:

Általában oly nyílt házat vezettek, aminőt még sohasem láttam. Ott minden nap gazdag ebéd volt finom borokkal, és mindenki, aki nem lakott a városban, ha délelőtt jött a házba, meg volt hívva, akár szegény, akár gazdag volt, és sokszor öt-hat utas is étkezett ott ingyen. Isten áldása volt ezen a házon az elégségesen is túl (...) ebben az istenáldotta házban élve, ahol a háziúrtól kezdve a szolgálóig boldogan éltek, és senki sem mondta, hogy szűk lett volna részére a hely.⁵¹⁷

* **Bíró Imre** a nagyváradai zsidóságról. Bíró Imre *Várad emlékek*⁵¹⁸ című műve krónikás írás és önéletrajzi ihletésű alkotás. Egyféle ars poetica, és ugyanakkor a zsidó-magyar kettős kötődés emblematikus alkotása.

Krónikájának bevezetőjében Bíró egy nagyváradai szociográfiai munkát⁵¹⁹ idéz, melyben a következő olvasható: „Kecskemét barackot termel, Makó hagymát, Szeged paprikát (...), Várad gondolatot.” E gondolatból kiindulva szomorú rezignációval azonosul az idézett szociográfiai munka szerzőjével, Adorján Péterrel, aki szerint a város aktuális szellemi hagyatlásának oka „a trianoni békediktátum utáni Várad határvárossá változása, éltető vidékének, anyagi és szellemi bázisának nagy részétől való elszakadása, amely nemcsak kereskedelmi és ipari gócpont jellegétől fosztotta meg, hanem szellemi fejlődésének is gátat vetett.” E bevezetőt követően kezd beszélni Bíró az ő Váradjáról:

1905-ben – még a „Holnap” városában születtem (...) Gyermekek- és ifjúéveimben a Kapucinus utcánál a Nagypiacba torkolló Zárda utcán laktunk (...) A zsidó ünnepek és a kapucinus templom harangszava gyermekkorom nemfakuló emlékei közé tartoznak. Öt éves lehettem, amikor a Kolozsvári út 1. sz. alatti lakásunkból a Zárda utcába költöztünk. A ház a zsidó hitközségé volt, s a lakás egyrésze volt Apám tanári járandóságának (...) Mi négyen: Apám, Anyám, két évvel fiatalabb Józsi öcsém meg én, egymásnak és egymásért éltünk ebben a boldogító otthonban, amelybe nem csapott be az élet zavaró hullámverése (...) Öcsémmel együtt (...) a premonstreiek gimnáziumába jártunk (...) Grósz Frigyes az újabbkori magyar szemészet egyik úttörő mestere, 1830-ban a váradai szemkórház alapítója, a XIX. század elején már ebben a gimnáziumban kezdte tanulmányait (...) A felsőbb osztályokban Vízny Lénárd volt az osztályfőnökünk (...) Azok közé a ritka tanárok közé tartozott, aki üres óráiban valóban Platont és Tacitust olvasott s kedvenc tanítványával a zsidó Neumann Gézával Vergilius stílusának szépségeit elemezte (...)

⁵¹⁷ Meir Ávrám Munk: *Életem történetei*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002, 211-220. old.

⁵¹⁸ Bíró Imre: *Várad emlékek*. In: *Évkönyv 1981/82* (szerk.: Scheiber Sándor), Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 1982, 84-97. old.

⁵¹⁹ Adorján Péter: *A halott város*, Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1941.

Kisdiákkoromtól kezdve a politika ránk vetette sötét árnyékát. Kilenc éves voltam, amikor egy szép nyári napon (...) a Bémer-téren elszaladt mellettem egy ismerős hírlapíró (...) s rámkialtott: „Megölték a trónörököszt, Ferenc Ferdinándot... !” – s azzal sietett tovább (...) Az első világháború nem volt „totális háború”, a frontok mögött élők (...) a háború okozta kényszerű élelmészeti megszorításokon, a legtöbb családot érintő katonai behívásokon kívül a háború elemi csapásaitól ment maradtak (...) Negyedik elemista voltam, amikor a háború kitört, s gimnáziumi életem első négy évét nem érték nagyobb megrázkódtatások. Negyedik gimnazista voltam, amikor ennek a felszínes nyugalomnak vége lett, az 1918-as októberi forradalom a város életét gyökeresen felkavarta s életünk megszokott ritmusa megváltozott (...) A változás Édes Apámat is magával ragadta (...) A Károlyi Mihály köré tömörült párthoz csatlakozott s a forradalom kitörésekor a város vezetői közé tartozott. (...) Különösen és megrázóan fájdalmas és tragikus, hogy a magyar nyelvnek és kultúrának szentelt életét 1945 januárjában nyilas banditák oltották ki a pesti Dunaparton. (...) Diákkorom egyik emlékezetes eseménye volt iskolám, a premontrei gimnázium bezárása. 1923 télutóján – nyolcadikos voltam – a gimnázium működését az iskolafenntartó premontreiek, különösen az igazgató dr. Kovács S. Lajos állítólagos irredenta szimpátiája miatt megszüntették (...) Ez a drasztikus eljárás – amelynek kieszelése és végrehajtása Anghelescu kultuszminiszter, illetve a kisebbségi középiskolák főigazgatójának, Pteancu Sándornak a nevéhez fűződik – város- és Erdély szerte nagy izgalmat és felháboródást keltett. Gimnáziumunk működési jogát nem is nyerte többé vissza. Az intézkedést már régebben tervezhették, mert az iskola nélkül maradt diákság számára néhány nap múlva megnyílt a Gozsdu Emánuelről elnevezett állami román lyceum magyar tagozata az egykori Körös-parti realiskola épületében. A román gimnázium délelőtt, a magyar sectio ugyanazokban az osztályokban délután működött (...) A román nyelvet, történelmet magyarul tudó román tanerők tanították. Ebben a gimnáziumban érettségiztem 1923 májusában (...) A premontrei gimnázium bezárása (...) a diákságnak nem az egészét terelte a Gozsdu-lyceumba. A zsidó diákok egy kisrésze a nemrégén létesített zsidó-lyceumban folytatta és fejezte be tanulmányait. Az intézet a neológ hitközség alapítása volt s megteremtése érdekében különösen dr. Kecskeméti Lipót, a hitközség messzeföldön híres, emberi és tudói kvalitásaival egyaránt kiemelkedő értékű főrabbija buzgólkodott. Az iskolát róla nevezték el Kecskeméti-lyceumnak. A tanári kar és egykori diákjaik nagyrésze a 44-es deportálások során veszítették el életüket (...)

* **Benamy Sándor**⁵²⁰ *Két városról*⁵²¹ című kétrészes művében Nagyvárad és Kolozsvár zsidóságára emlékezik. Íme a Nagyváradra való emlékezés (részlet):

Az igazi, nagy orvosok közül leghíresebb dr. Schiff Ernő volt, a gyermekgyógyász (...) A házi orvosok – dr. Ertler Mór, dr. Grósz Samu, dr. Sebestyén Arthur és a többi – konflison ment egyik páciensétől a másikig (...) A Kapucinus-utcán a szomszédunkban volt a palotája Weinberger Lajosnak, az Emilia-gőzmalom tulajdonosának (...) A Nagypiac-tér volt az igazi eldorádó. Olyan nagy cégek voltak itt, mint ifj. Ullmann Izidor fűszer- és vegyes, Schwartz és Ullmann vaskereskedés és átellenben, az akkor hipermodern Ullmann-palotában Ullmann Sándor, akiről csak azt tudtuk, hogy felesége révén birtokosa a galíciai drohobitzi olajmezőknek (...) A Kapucinus-utca a Nagypiac-térbe torkollt. Ezen az utcán lakott irodalmárkódó barátom, Friedmann tollkereskedő fia, Femes F. László. Egyfelvonásosa is ment a Szigligeti Színházban: „Ilja” (...)

Micsoda magyarérezelmű zsidók voltak Váradon, Biharban! Jónás Andor és Lóránd (a Szent László-téri Glücksmann Ármin-cég tulajdonosai). Kunsági magyar arc, bajusz. Aztán

⁵²⁰ Benamy Sándor (Sáp, 1899. máj. 8.) újságíró, író, műfordító. Nagyváradon és Budapesten végezte tanulmányait. Közírói pályafutását a Nagyváradai Naplónál kezdte, majd rövid bukaresti újságíróskodás után a kolozsvári Új Kelet és a Brassói Lapok munkatársa lett. Hat író társával: Fekete Tivadarral, Győri Illés Istvánnal, Károlyi Sándorral, Ligeti Ernővel, Nagy Karollával és Szántó Györggyel szerzett „kollektív regény”-e, *A földalatti hármak*, 1933-ban Tamási Áron előszavával jelent meg. Műfordítóként Ilja Ehrenburg *Párizs bukása* című regényének fordítását végezte (1945). Budapestre visszaköltözve hosszabb ideig a Magyar Rádió irodalmi vezetője volt (*Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 193-194. old.).

⁵²¹ Benamy Sándor: *Két városról I. Emlékezés a régi Nagyváradra, II. Emlékezés a régi Kolozsvárra*. In: *Évkönyv 1983/84* (szerk.: Scheiber Sándor), Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 1984, 13-17. old.

Róbert Béla, első világháborús főhadnagy. Bokacsattogatás! Bátyja, Róth Lipót, ugyancsak főhadnagy, a püspökladányi vasúti csomópont állomásparancsnoka volt. Óriási forgalom, felelősség. Béke lett, de ő ... megőrült.

Számunkra legtragikusabb része a városnak a Zárda utca - Szacs vay utca környéke lett, itt lakott a szegénysorsú zsidóság zöme. Rögtön a Zárda utcán a nagytemplom és a kistemplom (a sászhevre), az udvaron a zsidó elemi és polgári iskola az egyik oldalon, szemben a másik oldalon a „vágó” Kirsch sakterrel (aki tudásban, emberi értékben ennél sokkal több volt!), szomszédságában a Dávidovits-család, az apa sámesz, egyik fia pedig olyan snájdig katonatiszt szintén, hogy a leggazdagabb Leitner-kereskedőcsalád szépséges virágszála is hozzáment volna (...)

Elsüllyedt a „Nagyvárad Napló” szinte egész szerkesztősége: Radó Árpád (a híres Radó-Kempner Magda házaspár unokaöccse), Török Tibi, a már említett Fleischer Sanyi (Emőd Tamás unokaöccse), a külső, tudós munkatársak közül dr. Silbermann Jenő, Guttmann zeneesztéta, és az egész főszerkesztőcsalád: Fehér Dezsőné (Mengele láttán megőrült), gyönyörű lánya, Erzsike és egy másik szépség: Klári (dr. Bárdos Imre ügyvéd lánya, egyideig Forgács Sándor, a vagonban ugyancsak megőrült nagyszerű drámai színész felesége) ...

* **Ligeti Ernőnek Emőd Tamásról** szóló írásában⁵²² a következőket olvassuk:

Váradon észre kellett vennem, hogy nemcsak az a szabadelvű és radikális arcú van meg a városnak, amelyet Agoston Péter, Dénes Sándor, Várady Zsigmond, Mártonffy Marcell, a Huszadik Század eszmekörének ismert letéteményesei mutatnak, de van egy másik politikai arcú is: Biharban vagyunk, Tisza István fellegvárában. A „bihari gárda” egészen más eszméket vallott, mint a holnaposok és a vérbő polgári reformerek. De a bihari dzsentrif megfogalmazásában is a városi és megyei zsidóság éppen integráns része volt a magyarságnak. Tisza Istvánnak egyik bizalmasabb embere Telegdi József volt, akit később megtett a nemzeti munkapárt alelnökének. Közvetlen környezetéhez tartóztak Dési Géza orsz.képviselő és Werlheimstein Henrik belényesi főszolgabíró, tudtommal minden idők egyetlen zsidó főszolgabírója Magyarországon, Miskolczi Ferenc, a vármegye szigorú főispánja, akiről az a hír járta, hogy „kijegyeztette a törvénytárból mindazt, ami Biharban nem érvényes” minden kényúri véralkata ellenére is zsén nélkül ült le a Royalban kártyázni Kepes Samuval vagy más izraelitával. És a Vilmos-huszárok törzsasztalánál, ahol a monarchia leghíresebb családneveit viselő tisztek ültek össze, jólesett látni a szemnek Gergely főorvos urat vagy Kozári Gyula táborig páter örök mosolygó tekintetét, akinek éppen úgy nem firtatták zsidó származását, mint ahogyan közömbösen hagyta őket, hogy Comteről ír most könyvet avagy Hegelről. Amíg Váradon újságíróskodtam – egészen a világháború kitöréséig – egyetlen egyszer sem jutott az eszembe, hogy zsidóságom legcsekélyebb akadálya lehet magyarságom érvényesülésének (...)

* A **Várad Tea** elnevezésű rendezvénysorozat⁵²³ célja olyan ismert személyiségek bemutatása, melyek reprezentatívak Nagyvárad szempontjából. A második rendezvény meghívottja Koppelman Felix, a Nagyvárad Zsidó Hitközség elnöke volt, akit Seidler András alelnök kísért el. Deák Zsuzsa volt a kérdező, a megjelenteket pedig Csernák Béla, a Posticum elnöke köszöntötte, aki Nagyvárad köztisztületben álló zsidó személyiségeiről emlékezett meg.⁵²⁴ A beszélgetés kezdetén Koppelman Felix felvázolta a Zsidó Hitközség múltját és jelenét. Kiemelte a nagyvárad zsidóság mindennapi életében nagy szerepet játszó, két éve működő kulturális központ szerepét. Elmondta, hogy a hagyomány előírja, hogy

⁵²² Ligeti Ernő: *Emőd Tamás*. In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv 1944-5704/5* (szerk.: Komlós Aladár), Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1944, 58-59. old.

⁵²³ Ez a rendezvénysorozat a *Posticum* vezetésének kezdeményezésére indult.

⁵²⁴ <http://www.erdon.ro/parbeszed-a-nagyvaradi-zsidóság-historiajarol/news-20091123-0...>

ahova egy zsidó közösséget elsodor az élet, mindig az első dolog, ami kötelessége, hogy létrehozzon egy temetőt, majd egy rituális fürdőt, végül pedig egy zsinagógát. A második világháborút megelőző békeidőben Nagyváradon körülbelül 30-33 ezer zsidó élt és 29 zsinagóga működött. A vézskorszakot követően csupán 3.000 túlélő tért haza. Jelenleg a Nagyváradai Zsidó Hitközség 700 lelket számlál, ami immáron 18 éve (amióta Koppelman Felix az elnök) egy stagnáló létszám. Bizakodásra ad okot az, hogy az utóbbi időben minimális népességszaporulat tapasztalható. „Ha nem is lett sokkal jobb a helyzet az utóbbi 18 évben, rosszabb semmiképpen sem lett” – fogalmazott a hitközség elnöke. Seidler András alelnök elmondta, hogy a második világháborút követően jelentős problémát okozott a minjanképzés,⁵²⁵ hisz a közösségben kevés volt a túlélő. Mivel a vézskorszakot követően a 3.000 túlélő között nagyon kevés volt a nemzőképes asszony, így a népességszaporulat is csökkent volt. Ma már nem okoz gondot a minján, hiszen többen is vannak, mint tizen, viszont ha a zsinagógát kitartóan látogató idősebb generáció elhal, akkor ismét problémát jelenthet.

A beszélgetés alkalmával meglevenedett azon zsidó polgárok emléke, akik igazán nagyra tették a várost.⁵²⁶

III.2. Margitta

III.2.1 A zsidó letelepedés kezdetei Margittán

A *Révai Nagy Lexikona* szerint Margitta nagyközség Bihar vármegye margittai járásában, (1910-ben) 5.676 magyar és román lakossal.⁵²⁷ Margitta környékén a XVIII. század elejétől beszélhetünk zsidó jelenlétről. 1721. november 1-én egy Forester nevű margittai főtisztviselő jelentést küldött felettesének Pozsonyba, melyben beszámolt arról, hogy a helység zsidói a főurak ellen fellázadt román jobbágyoktól való félelmükben Nagyváradra és Nagykárolyba menekültek.⁵²⁸ Az erdélyi zsidóság – Gyulafehérvárt nem számítva – az 1720 és 1780 közötti években körülbelül 20 mezővárosban és 170 faluban szétszóródva helyezkedett el. Zsidó szempontból fontosabb mezővárosok voltak: Margitta, Sámson, Dél, Szalonta, Belényes,

⁵²⁵ A zsidóságban ahhoz, hogy istentiszteletet lehessen tartani tíz, tizenhárom év feletti, anyai ágon zsidó férfi jelenléte szükséges a zsinagógában. Ez a minján.

⁵²⁶ Ezek neve és tevékenysége számbavételre került a disszertáció III.1.2. és III.1.3. fejezetében.

⁵²⁷ *Révai Nagy Lexikona* XIII., Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1993, 399. old.

⁵²⁸ MÓZES T.: 1995, 15. old.

Nagykároly.⁵²⁹ Fényes Elek 1839/40-es adatai szerint a Bihar megyei Margittán 89 fő zsidó élt.⁵³⁰

III.2.2 A zsidó intézmények kialakítása Margittán

Margitta zsidósága a melki apátság közeli uradalmán talált eleinte védelmet. 1740 táján meglalkult hitközségük, 1742-ben felépítették első faházukat.⁵³¹ Az 1800-as évektől rabbist is alkalmaztak. Itt a reformer nézetek nem találtak táptalajra.⁵³²

Az első margittai rabbi Hillel Lichtenstein (1814-1891)⁵³³ volt akit a *kolomeai Hillel*nek neveztek. 1850-ben választották meg, és már működése elején jesivát tartott fenn: a jesivát 1850-től 1861-ig működtette.⁵³⁴ Szabó Imre szerint Hillel Lichtenstein 1852-től 1861-ig működött rabbiként.⁵³⁵ Utána a Weinberger családból származó rabbik következtek. Samuel Zalman Weinberger (1863-1933) idejében az intézet 70 tagot számlált. Az utolsó rabbi fia, Mordechai Azriel Weinberger (1907-1944) 1933-tól vezette a jesivát és a haszid szokásokat követte.⁵³⁶ Margitta városából származott el Ullmann Hermann, Antwerpen főrabbi.⁵³⁷ A margittai neológ hitközség⁵³⁸ jellemzői 1944 áprilisában:

Szervezet: Kongresszusi

Elnök: Goldberger Mór polgári állása: földbirtokos

Anyakönyvvezető rabbi: Weinberger Márton rabbi: Kaufmann Jakab Hers

Lélekszám: 1.706

Adózók száma: 199

Hitközségi alkalmazottak száma: 7

Önálló felekezeti egyesület, intézmény:

1. Szentegylet 140
2. Talmud – Tóra 120

Margittán a jesiva a felszabadulás után egy ideig még működött.⁵³⁹

⁵²⁹ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 143. old.

⁵³⁰ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 40. old.

⁵³¹ Szabó Imre: *Erdély zsidói* című könyvében leírja, hogy 1862-ben lebontották ezt a régi faházukat és az alapzat alatt talált elmosódott írású pergamenből állapították meg, hogy a faházuk 1742-ben épült. Kétségtelennek látszik e tényből, hogy jóval azelőtt szervezett hitközsége volt a margittai zsidóknak (206. old.).

⁵³² Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben II.* In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 8. sz., 1994, 19. old.

⁵³³ Egyes szerzők születése dátumaként 1815-öt jelölnek meg. Hátám Szófér tanítványa volt: az ortodoxia élharcosa. Ő volt az, aki 1865-ben Nagymihályra összehívta a hagyományhoz ragaszkodó rabbikat – összesen 80-at – és tilalmat mondtak ki minden újjításra, melyet *bálványimádás*nak minősítettek. Tilos volt még belépni is a *kórusos* templomba, nem volt megengedett a velük való együttimádkozás.

⁵³⁴ MOSKOVITS, C.: 1999, 40. old.

⁵³⁵ Szabó Imre kronológiailag még Hillel Lichtenstein előtt két rabbi nevét említi a régi templom idejéből: Kohn Gabriel és reb Áron Hersch (SZABÓ: 1938, 206. old.)

⁵³⁶ SZABÓ: 1938, 206. old.

⁵³⁷ SZABÓ: 1938, 207. old.

⁵³⁸ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 112-113. old.

⁵³⁹ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 149. old.

III.2.3. Zsidó élet és hitélet Margittán

Az 1941-es népszámlálás adatait véve alapul, Bihar vármegyében a legfontosabb zsidó települési központok a következők voltak: Nagyvárad, Margitta, Érmihályfalva, Székelyhíd és Nagyszalonta.⁵⁴⁰

Helység Bihar vármegyében	Zsidó lakosság	Népesség százaléka
Nagyvárad	21.133	22,7
Margitta	1.725	26,1
Érmihályfalva	1.662	18,2
Székelyhíd	605	10,2
Nagyszalonta	593	3,9

Nagyszámú zsidó betelepülés Margitta városába a XIX. század kilencvenes éveiben történt, leginkább Máramaros irányából. Ezek az idők kedveztek a környékbeli bortermelésnek és gabonának, ami igencsak föllendítette az ipart és kereskedelmet. A zsidók bérlőként, vásározóként, kocsmárosként, tímárként, csizmadiaként valamint vásáros szabóként és szücsként nyugodt polgári életet tudtak családjaiknak biztosítani. A kétkezi napszamosok is jól megéltek a pincészetből és a gabonaszákolásból. Szabó Imre véleménye szerint a lélekszám növekedését az okozta, hogy a margittai zsidó családok között igen gyakoriak voltak a tíz-tizenkét gyermekes családok.

A margittai zsidók mind hagyományörzők voltak. Szabó Imre 1938-ban megjelent könyvében a következőket írja: „Világnézeti külön csoportosulást csak húsz-huszonöt év óta ismernek Margittán. A chaszidok azóta dicsérik az Urat külön templomban (...), saját imaszöveggel. A hitközségi vezetőségben a régi askenázi tagokkal szemben nem tudtak erőre kapni.”⁵⁴¹

III.2.4. A zsidó közösségek pusztulása: a holocaust

Nagyvárad kapcsán említettük, hogy a város zsidó lakosságát a nagy ortodox zsinagóga és a Nagypiac környékén létesített gettóba gyűjtötték – körülbelül 27.000-en éltek itt – , Bihar vármegye vidéki lakosságát pedig a városi major és a Mezey fatelep körül létesített gettóba

⁵⁴⁰ BRAHAM I.: 1988, 141. old.

⁵⁴¹ SZABÓ: 1938, 207. old.

tömörítették: körülbelül 8.000 lélek élt ezen a helyen. A margittai zsidók is a Mezey fatelepre kerültek.⁵⁴² A május 24-i deportálás a Mezey fatelepen élő zsidókat érintette.⁵⁴³

III.2.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek

Amint már említettük, Margittán 1742-ben **fazsinagóga** épült, melyet 1862-ben lebontottak. Szabó Imre szerint az új zsinagóga még ezt megelőzően, 1861-ben felépült, és első rabbija Weinberger Hermann volt.⁵⁴⁴ A margittai új zsinagóga ma is áll (lásd a képmellékletben).

A margittai **zsidó temető**be már régóta nincs temetkezés. Erdélyi Lajos *A túlélés műhelyei* című könyvében Harag Györggyel, *az erdélyi színjátszás nagy varázslójával* való beszélgetés kapcsán említi, hogy Margittán épp ottléte idején *temették a város utolsó zsidó asszonyát*.⁵⁴⁵ Harag György külön megkérte Erdélyi Lajost, hogy adjon neki is egy sorozatot a készített temetői felvételekből.⁵⁴⁶

III.2.6. Oral history

A Berlin szívében található *Holocaust Emlékmű* és Információs Központ – melyet 2012-ben volt alkalmam megtekinteni – működtet egy állandó kiállítást. Ennek keretében különböző termek vannak exponálva, melyek közül a *családok terme* tizenöt család példáján zsidó életképeket-sorsokat mutat be. Fényképek és személyes dokumentumok tükrözik a holocaust előtti európai zsidóság sokszínűségét, és egyben számot adnak a zsidók üldöztetéséről, elűzéséről és meggyilkolásáról is. A tizenöt történet közül a legtanulságosabb és egyúttal a legmegrendítőbb sors történet egy olyan családe, melynek központjában egy boldog fiatal pár áll: a margittai Farkas család leánya, Irina (Iré) Rachel és a szilágysomlyói Berkovits család fia, Eugen (Jenő). A fiatalasszony Irina Rachel – mint mondtuk – margittai volt.

Margittán 89 fő zsidó lakos élt Fényes Elek szerint 1839/40 esztendőben.⁵⁴⁷ Az erdélyi zsidóság 1720-1780 között 20 mezővárosban és 170 faluban szétszóródva helyezkedett el. A mezővárosok egyike volt Margitta.⁵⁴⁸ Margitta ismert rabbija volt Lichtenstein

⁵⁴² BRAHAM I.: 1988, 460. old.

⁵⁴³ BRAHAM I.: 1988, 461. old.

⁵⁴⁴ BRAHAM I.: 1988, 206. old.

⁵⁴⁵ Erdélyi Lajos: *A túlélés műhelyei*, Korunk Komp-Press, Kolozsvár, 2009, 153-154. old.

⁵⁴⁶ E disszertáció szerzője sem maradt ki ebből az „ajándékozásból” (lásd a képmellékletet).

⁵⁴⁷ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 40. old.

⁵⁴⁸ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 143. old.

Hillél.⁵⁴⁹ Margittán nem volt olyan békés a helyzet, mint Szilágysomlyón – ahol a Berkovits család élt. Moshe Carmilly-Weinberger beszámol arról, hogy zsidók menekülnek Margittáról a románoktól való félelmükben és Nagykárolyban valamint Nagyváradon találnak menedéket.⁵⁵⁰

A fiatal házaspár Szilágysomlyón szándékozik elkezdni új, közös életét, mivel – mint mondtuk – Margittán kevésbé érezték volna biztonságban magukat. A Berkovits család 1944-ig a szilágysomlyói zsidó családok mindennapos életét éli: dolgoznak, nevelik gyermekeiket, békességre törekednek magyar- és román- elvértve sváb szomszédaikkal. Ekkor szól életükbe a vészkorszak. Minden megváltozik.

A család⁵⁵¹ sorsa: Irina Rachel kisfiával együtt elpusztult Auschwitz-Birkenauban, 1944 júniusában. Farkas Lina (feltételezhetően Irina ikertestvére) is elpusztult Auschwitz-Birkenauban 1944 júniusában. Farkas Adalbert (valószínűleg Irina Rachel és Lina édesapja) Margittán halt meg 1935-ben. Farkas Lajos az auschwitzi koncentrációs táborban pusztult el. Fried Gizella (született Farkas), Irina Rachel és Lina húga szintén 1944 júniusában pusztult el az auschwitzi koncentrációs táborban. A család csaknem minden tagja elpusztult. Elly, a nagylány, túlélőként felismerte önmagát az auschwitzi haláltábor megörökítő képek egyikén. Kisöccse, Adalbert szintén gázkamrában pusztult el. A III.2. képmelléklet fejezetben bemutatásra kerülnek a Berkovits-Farkas család sorsának képsorai.

III.3. Érmihályfalva

III.3.1. A zsidó letelepedés Érmihályfalván. Zsidó intézmények kialakítása

Érmihályfalva (Valea lui Mihai) nagyközség Bihar vármegye érmihályfalvi járásában, (1910-ben) 6.302 magyar lakossal. Jó bortermő vidék.⁵⁵² A települést és határátkelő állomást azok ismerik jobban, akik szakmai vagy családi okok miatt gyakran ingáznak Magyarország és Románia között, és előszeretettel közlekednek vonattal.

⁵⁴⁹ Lichtenstein Hillél (Henrik) ben Baruch (1815-1891) Hátám Szófér tanítványa volt. Nem ismerte el az országos főrabbi fennhatóságát a kolozsvári hitközség és személye fölött, ezért nem foglalhata el hivatalát. Három év múlva Margittára került, majd Szikszóra, végül Kolomeába. (CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 173. old.)

⁵⁵⁰ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 93. old.

⁵⁵¹ Már szóltam erről egy megelőző lábjegyzetben: nem helyeselhetem, hogy következtelenül, hol román, hol magyar nyelven használják a neveket, a szükséges magyarázatok nélkül, valamint azt sem, hogy egyes családtagokra vonatkozóan nincsenek pontosítások. Nem szabadna a legkisebb ellentmondásnak sem előfordulnia ilyen családtörténetekben, mert ezzel csak a holocausttagadók "malmára" hajtják a vizet. Ez utóbbiak vonatkozásában csak annyit mondhatok: sajnálatos módon, még előfordulnak.

⁵⁵² Révai Nagy Lexikona VI., Hasonmás Kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 658. old.

Fényes Elek szerint az 1839/40-es esztendőben a zsidók száma Bihar vármegyében 6.270 volt.⁵⁵³ A zsidó lakosok lélekszámát Érmihályfalván 89 főben jelöli meg.⁵⁵⁴ Az észak-erdélyi Érmihályfalva zsidó lakossága az 1941-es népszámlálás adatai szerint 1.662 volt, ami a népesség 18,2 %-át jelentette.⁵⁵⁵

Érmihályfalva hitközségének múltjáról sírkőfeliratok, községi- és Hevra-könyvek tanúskodnak. Érmihályfalvának „százharminc évvel ezelőtt már megszervezett hitközsége volt” – mondja Szabó Imre 1938-ban kiadott könyvében.⁵⁵⁶ Ugyanott azt is megjegyzi, hogy „tíz évvel korábban pedig a község tanácsa a zsidó polgárok közül választotta bíróját”.

Életük kereteit jelentő intézményrendszerüket az érmihályfalvi zsidók már a letelepedés kezdetén kialakították. A zsinagógáról és a temetőről külön alfejezetben lesz szó. Fontos szerepet játszott életükben a mikve, melynek szirénája minden péntek délután jelezte az üzletzárás idejét, majd egy óra múlva „megint hosszút és keserveset búgott”⁵⁵⁷, jelezve a gyertyagyújtás idejét. A zsidó asszonyok a Fisch Gézáné által vezetett *Nőegylet*ben tevékenykedtek, mely szép emberbaráti teljesítményt mutatott fel, akárcsak a *Tomché Ánijim* egyesület, mely – Deutsch József elnökletével – az átutazó és helyi szegények megsegítésére jött létre.⁵⁵⁸

III.3.2. A zsidók hitélete Érmihályfalván

Érmihályfalván – a városban éppúgy, mint a hitközségben – a haszidok két csoportja dominált: a vizsnicieké⁵⁵⁹ és a szatmáriaké. Az „askenázok ezidőszerint gyöngék” – írja Szabó Imre 1938-ban megjelent könyvében.⁵⁶⁰ „A régi askenáz lakosság csökkenő tendenciáját” Szabó Imre a természetes népszaporulattal magyarázza: „Míg az askenáz családoknál két-három gyermek a maximum, addig a chaszidok között” – akik a Máramaros felől telepedtek be – „a hat-hét gyermekes família mondható normálisnak”. Ennek hátterét Szabó Imre a haszid „proletár”-családok lelkes, bízó hitében látja: náluk „az Istenben való

⁵⁵³ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 39. old.

⁵⁵⁴ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 40. old. Megjegyzendő, hogy – Fényes Elek statisztikai adataira alapozva – Moshe Carmilly - Weinberger a különböző Bihar megyei települések zsidó lakosainak összegzésekor (ugyancsak a 40. oldalon) 1.309 főt jelöl meg, holott a 39. oldalon Bihar megye vonatkozásában 6.270 zsidó lélekszámot említ.

⁵⁵⁵ BRAHAM I.: 1988, 141. old.

⁵⁵⁶ SZABÓ: 1938, 228. old.

⁵⁵⁷ SZABÓ: 1938, 227. old.

⁵⁵⁸ SZABÓ: 1938, 228. old.

⁵⁵⁹ Az alapító, a vizsnici R. Menáchem Mendel (1830-1885) Baál Sém Tov leghíresebb tanítványa volt.

⁵⁶⁰ SZABÓ: 1938, 228. old.

bizalom nem kenetes frázis”. A Bech-féle bét hámidrás haszidjainak saját szabályrendszere volt. E tákáná szerint:

Tarka kalapban senki nem járulhat a Tóra elé. A felhívott ilyenkor kicseréli kalapját valakivel, akinek fekete fővege van. Aki szombat reggel nem merül hétszer alá a mikvében, szintén nem kap „alijét”. A női csarnok küszöbét csak parókás és kalap nélküli asszony lépheti át. A leányok is csak bekötött fejjel jöhetnek, rizs és puder nélkül az arcukon.⁵⁶¹

A Beck-féle haszidokhoz közel álltak a kabbala, a miszticizmus tanai. Szabó Imre elbeszélése szerint amikor egyik kedvenc vendég-rebbéjük, a hírneves reb Eizikl Zidicsover rázendített a „Bné héchóló” című arameus kabbalista dalra, az asztaltársaság mélyen átszellemült.

A cionizmus az 1920-as években Érmihályfalván is kibontakozott. Mivel a város zsidóságának zöme konzervatív volt, a haszidok egy részét a *Mizrachi* hódította meg. A továbbiakban a dolgok komplikálódtak; Szabó Imre így ír erről 1938-ban:

Azóta fordult a világ kereke és radikalizálódott, a chaszidok visszalendültek konzervatív régiókba. Az inga előbbre lendült: akik egykor vizsniciek voltak és mizrachisták lettek, most a szatmári rebbe táborában még az Agudát is elítélik. A Mizrachi egykori megszervezője, Goldstein Miksa sokat buzgólkodik és jó részt neki köszönhető, hogy ez a csoport ma is élénk tevékenységet fejt ki.⁵⁶²

III.3.3. Zsidó élet, gazdasági és szellemi teljesítmény Érmihályfalván

Szabó Imre szerint 1938-ban „közel kétezer zsidó lélek él a városban, az összlakosság 20 százaléka”.⁵⁶³ Az 1941-es népszámlálás szerint a zsidók száma 1.662, vagyis az össznépeség 18,2 százaléka.⁵⁶⁴

Az érmihályfalvi zsidók zöme kereskedő, iparos, napszámos. „Három zsidó orvos, két gyógyszerész, négy ügyvéd, egy zsidó mérnök él a városban, az általános gazdasági bajok közepette elég küzdelmesen. Néhány kisebb-nagyobb ipari üzem, a paprika-malom, Beckék pótkávégyára és egy szőrmeüzem juttat néhány családot kenyérhez. Hoffmannék paszománygyára (...) meghonosította a háziipart.”⁵⁶⁵ Az 1938-as években alakulóban volt egy textilgyár is. Érmihályfalván fontos szerepet töltött be egy zsidó iparos família: a Beck-család.⁵⁶⁶ Amikor Beck Mór családjával Érmihályfalvára költözött, a városban már hetven zsidó család lakott. Szolidáris volt a „faluzástól elfáradt” haszidokkal és egyféle vezérükké

⁵⁶¹ SZABÓ: 1938, 229. old.

⁵⁶² SZABÓ: 1938, 231. old.

⁵⁶³ SZABÓ: 1938, 228. old.

⁵⁶⁴ BRAHAM I.: 1988, 141. old.

⁵⁶⁵ SZABÓ: 1938, 228. old.

⁵⁶⁶ Az érmihályfalvi Beckek őse, Beck Mór műszaki intézője volt a gróf Dessewffy uradalomnak. Amikor gyermekei felcseperedtek, beköltözött Érmihályfalvára.

vált. Templomot épített számukra. Saját szabályokat vezetett be közösségében. A Beck-féle bét hamidrásnak minden héten előkelő vendég-rebbéje volt, és fenséges lakomákat tartottak.

Érmihályfalva zsidósága nem volt híján spirituális és művészi értékeknek. Beck Mórnak kiváló énekhangja volt, ezért a bét hámidrás tiszteletbeli kántora volt. Érmihályfalván alkotott a tehetséges költő, Cvi Berger.⁵⁶⁷ Művei filozófiai eszme-futtatásokat, vallásos elemeket, fohászokat, példabeszédeket tartalmaznak. Német-héber szótárat is szerkesztett. Kötetei a *Matarat ha-osher (A gazdagság célja)* és *Keren cvi (Szarvasagancs)*.⁵⁶⁸

III.3.4. A vészkorszak Érmihályfalván

Az észak-erdélyi Érmihályfalva zsidó lakossága az 1941-es népszámlálás adatai szerint 1.662 volt, ami a népesség 18,2 %-át jelentette.⁵⁶⁹

A nagyváradi két gettóba tömörítették a környéki települések zsidó lakóit is. Mint már láttuk, a Mezey-fatelepen gyűjtötték össze Élesd, Érmihályfalva, Margitta és Székelyhid zsidó lakóit.⁵⁷⁰ Ebben a gettóban közel 8.000 ember volt elhelyezve.⁵⁷¹ Az érmihályfalvi gettóban az értékek utáni kutatásban résztvevő legbuzgóbb ember egy nő, Zeffe Kiss Rozália volt.⁵⁷²

III.3.5. Érmihályfalva zsidó emlékhelyei: a zsinagóga és a temető

Szabó Imre *Erdély zsidói* című művében Érmihályfalva **zsinagógáit** is felidézi.⁵⁷³ Az 1930-as években a szerző az új zsinagógába járt, de elmondta, hogy ez a zsinagóga a téli hónapokban fűtetlen volt, ezért „a hívek a száz évesnél is régebbi zsinagógában gyülekeztek a szombat fogadására”. Szabó Imrétől azt is megtudjuk, hogy egy harmadik templom is létezett Érmihályfalván, a *bét hamidrás*, ahol szefárd szöveggel imádkoztak. A hitközség bét hamidrásának épületét és telkét Danzinger Lajos adományozta.⁵⁷⁴ Szabó külön alfejezetet szán művében a Beck-féle bét hamidrásnak: „A sok faluzástól elfáradt” embernek – akik haszidok voltak – templom kellett. „Beck Mór, aki a nyirvidéken eltöltött évei alatt tapolcsányi askenázból kállói chószed lett, felépítette a templomot és felszerelte, mint a

⁵⁶⁷ Cvi Berger a jeles brassói költő, Shlomo Ehrenkrantz barátja volt, aki versesköteteit Brodyban jelentette meg 1878-ban.

⁵⁶⁸ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 223. old.

⁵⁶⁹ BRAHAM I.: 1988, 141. old.

⁵⁷⁰ BRAHAM I.: 1988, 460. old.

⁵⁷¹ BRAHAM I.: 1988, 459. old.

⁵⁷² Tribunalul Poporului Cluj, 50-51. old.

⁵⁷³ SZABÓ: 1938, 227. old.

⁵⁷⁴ SZABÓ: 1938, 228. old.

családi vagyontartozékát. Szép hangja lévén, ő maga volt templomának tiszteletbeli kántora.”⁵⁷⁵ Érmihályfalván a cionisták is – az 1920-as években – saját imaházat alakítottak ki. A következő fejezetben (III.3.6. *Oral history*) Nagy Zoltán felidézi Érmihályfalva **zsidó temetőjét**.

III.3.6. Oral history

- **Nagy Zoltán** *Az ősök tanítása* című írásában ősei életének egyik színhelyét, Érmihályfalvát és annak temetőjét is felidézi:

Ez az apai nagyapám volt, akinek boltja volt Érmihályfalván. Én már nem ismertem, de sokat jártam a házába, mely ma is családunk tulajdonában van. Egyik unokatestvérem lakik benne. Érmihályfalván született, és ott is halt meg, úgy mint az apám. Az ő apjáról nem tudok semmit, de valószínű, hogy az is ott született, és ott halt meg, mert a nagyapám nagyapjáról tudom, hogy Mihályfalván van eltemetve. Egyszer régen, mikor a temetőben jártam, az öreg samesz (nem a mostani, hanem egy régebbi, aki már akkor is öregember volt) mutatott egy törött sírkövet a temető egyik sarkában, ahol nagyterületen ez az egy sír látszott. (Pedig tele volt az természetesen sírokkal.) – Az ott a nagyapádnak a nagyapja – mondta –, az valami tudós ember lehetett, mert abban az időben nem állítottak sírkövet akárkinek. Nyíregyházáról kellett hozni a követ szekéren. Csak nagy tudósnak járt ki ez a megtiszteltetés. Ezt a sírkövet azóta mindig meglátogatom. Ketté van törve és a letört felső részét gondosan odatették a csonka kő tövébe.⁵⁷⁶

- **Szabó Imre** *Erdély zsidói* című művének Érmihályfalváról szóló fejezetében nagy szeretettel emlékezik meg a város aggastyánjairól:

Aránylag sok a hosszú életű ember ebben az érmelléki városban. Bernstein Farkas bádgos még ma is segédkezik a műhelyben, amely apáról fiúra, fiúról-unokára szállott. Szegény öreg a napokban temette egyik fiát, Móricot, aki azonban maga is már nagyapa volt. Ha Wolf bácsitól évei után érdeklődnek, ezt szokta mondani: „negyvennyolcban hét éves voltam”. Vagyis ma (lőorach jamin) kilencvenöt. Klein József jegyszedő a vásárvámnál. Pár év előtt kilencven éves lett, amit azzal „ünnepelt”, hogy beszüntetett minden adakozást. Mert – indokolta – hogy odafent az égben felolvassák az adakozók neveit az Úr előtt. Sorra kerülnék persze én is, és akkor az Úrnak eszébe jutna, hogy még itt vagyok. Gyerünk vele! – mondaná. Már pedig én nem akarok. Nem sietős – vélekedik Klein bácsi. Ha kilencven lett, lehet száz is, százhusz is (...) Klein Izsák nyolcvan éves. Fiatal korában szakaszvezető volt a huszároknál, amire nagyon büszke. Most pájleszt és szakállt visel és „cházokéja”, birtokjoga van a pászkasütéshez. Amikor ennek elérkezik az ideje, Klein Izsák akárcsak szakaszvezető korában, hajnalban kél és késő éjszakáig dolgozik. És úgy kommandíroz a munkásoknak, mint annak idején a bajtársainak.⁵⁷⁷

⁵⁷⁵ SZABÓ: 1938, 229. old.

⁵⁷⁶ Nagy Zoltán: *Az ősök tanítása*. In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv 1943-5703/4*, Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1943, 45. old.

⁵⁷⁷ SZABÓ: 1938, 230. old.

III.4. Nagyszalonta

III.4.1 Nagyszalonta és környéke. A város zsidósága

Nagyszalonta (románul: Salonta, németül: Großsalontha) jelenleg város Romániában, Bihar megyében.⁵⁷⁸ Révai Nagy Lexikona szerint Nagyszalonta nagyközség Bihar vármegye nagyszalontai járásában, 1910-ben 15.943 lakossal.⁵⁷⁹ Hitfelekezet szerinti megoszlás alapján a lakosokból 12.409 református, 1.273 róm.katolikus, 1.082 gör.keleti, 843 izraelita.⁵⁸⁰

Nagyszalonta és környéke már a honfoglalás előtt is lakott település volt. 1433-ban a Toldyakon kívül a Nadaby család is birtokos volt a településen. 1552-ben a község összesen 13 és fél pusztából állt. 1556-tól a század végéig az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá tartozott. 1606-ban Bocskai István erdélyi fejedelem a köleséri hajdúknak ajándékozta a települést. 1610-ben Báthori Gábor fejedelem a szalontai hajdúknak vámszedési jogot adott.⁵⁸¹ Nagyszalontának a Toldi Miklós terén állt az 1620-ban épült hajdúvár maradványa, a Csonka-torony, mely átalakítva a Nagyszalontán született Arany János ereklyemúzeumának (1899) elhelyezésére szolgált, falában Arany szobrával⁵⁸² és emléktábla.⁵⁸³ Bethlen Gábor 1626-ban tömegesen megnemesítette a nagyszalontai hajdúkat. Mária Terézia a várost 1745-ben végképp az Esterházyaknak ajándékozta. Szabó Imre „nyugodt, tempós, kényelmes”⁵⁸⁴ városként említi Szalontát. A város hangulatát és karakterét – Szabó szerint – a nagy református templom határozza meg a főtér közepén, no meg Arany János, aki „kikanyarította a maga halhatatlanságát”⁵⁸⁵. Nagyszalonta zsidóságáról – 1938-ban megjelent könyvében – így ír Szabó Imre:

*Közel 180 zsidó él a városban, közülük harminc család ortodox hitközségbe van beszervezve. A zsidók lélekszáma az impérium óta nem gyarapodott; a népesedés tendenciája visszaesést mutat. A statisztika évente 10-12 halottat tüntet fel négy-öt születés mellett.*⁵⁸⁶

III.4.2 Nagyszalonta zsidóságának hitélete

A nagyszalontai hitközség 1849-1850-ben alakult; életét Várad közelsége határozta meg. Az 1850-es évek elején épült fel a „régí templom”, 1859-ben megalakult a Hevra Kadisa.⁵⁸⁷

⁵⁷⁸ Neve a szláv Suleta személynévből ered, amely a Sulimir személynévből származik.

⁵⁷⁹ Révai Nagy Lexikona XIV.; Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1993., 238. old.

⁵⁸⁰ U.ott, 238. old.

⁵⁸¹ File:///C:/Documents and Settings/Felhasznalo/Asztal/Nagyszalonta...

⁵⁸² Szeszák Ferencről, 1907.

⁵⁸³ Révai Nagy Lexikona XIV.; Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1993., 238. old.

⁵⁸⁴ SZABÓ: 1938, 218. old.

⁵⁸⁵ SZABÓ: 1938, 218. old.

⁵⁸⁶ SZABÓ: 1938, 219. old.

⁵⁸⁷ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* III. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 9. sz., 1994, 20. old.

Ekkoriban a mérsékelt ortodox nézeteket valló nagyváradai főrabbi, Landesberg Áron töltötte be a rabbiszéket.⁵⁸⁸

A két világháború idején Nagyszalonta zsidóságának élén dr. Nébem Ábrahám (1887-1947) állt. A „jótollú⁵⁸⁹” főrabbi erős neológ hitközséget hozott létre Nagyszalontán. Kecskeméti Lipót halála után Nagyváradon is helyettesítő főrabbi volt.

Úgy tűnik, hogy amennyire Landesberg Áron mérsékelt ortodox volt, olyannyira volt Nébem Ábrahám⁵⁹⁰ mérsékelt neológ, vagy – ahogy Szabó Imre emlékezik meg róla – „a kongresszusi hitközség konzervatív érzelmű papja”⁵⁹¹. Prédikációiban „Palesztina-munkára” buzdított.⁵⁹² Egyébként a cionista tevékenység a '30-as években két agilis és lelkes ember kezében összpontosult, ezek: dr. Kálmán Jenő és Kardos György. A cionista ügyet szolgálta a *Nőegylet* is. A nagyszalontai hitközség *Öregek Otthonát* is működtetett: létrehozása Székely Zoltán gyógyszerész kezdeményezése és áldozatos munkája révén valósult meg.

Szabó Imre a felekezeti béke szigeteként emlékezik meg Nagyszalontáról. Ennek legszebb példaként megemlíti, hogy a zsinagóga ötven éves jubileuma ennek a békés hangulatnak valóságos manifesztációja volt. Az ünnepi kórust – amely héber zsoltárokat és a Hatikvát énekelte – Torday Ferenc református iskolaigazgató dirigálta, emellett jelen volt Lârgeanu Livius görögkeleti lelkész, Nistor Aurel görögkatolikus pap, Bakator József római katolikus plébános és Arday Aladár, a református egyház képviselője.⁵⁹³ A felekezeti béke másik példaként Szabó azt említi, hogy „amikor a Barisszia irodalmi törvényszéket rendez, jóval több nemzsidó jön, mint zsidó”⁵⁹⁴.

III.4.3 Nagyszalonta zsidóságának deportálása

1930-ban Nagyszalontán 505 zsidó élt.⁵⁹⁵ Az 1948-as népszámlálás szerint a városnak mindössze 15 zsidó lakója volt. 1956-ban a szalontai zsidó lakosok száma 85 volt, 1966-ban pedig 45. A nagyszalontai zsidókat 1944. június 7-én deportálták. A deportálást megelőzően a szalontai hitközség 600 főt számlált. Munkaszolgálatra és megsemmisítő lágerekbe hurcolták őket. 472 személy vesztette életét. Csak nagyon kevesen tértek haza. A ma is álló holocaust emlékmű őrzi a szalontai mártírok emlékét.

⁵⁸⁸ Landesberg Áron (1803-1879) rabbi ügyesen egyensúlyozott az újítók és a konzervatívok között.

⁵⁸⁹ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben V.* In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 11. sz., 1994, 21. old.

⁵⁹⁰ Szabó Imre dr Nébel Ábrahámként említi, szemben Gaal Györggyel, aki Nébem Ábrahámként beszél róla.

⁵⁹¹ SZABÓ: 1938, 219. old.

⁵⁹² SZABÓ: 1938, 219. old.

⁵⁹³ SZABÓ: 1938, 219. old.

⁵⁹⁴ SZABÓ: 1938, 219. old.

⁵⁹⁵ File:///C:/Documents and Settings/Felhasznalo/Asztal/Sinagoga neol...

III.4.4 Nagyszalonta zsidó emlékhelyei

Szabó Imre *Erdély zsidói* című munkájából megtudjuk, hogy Nagyszalontán a város karakterét meghatározó nagy református templom 1874-ben épült fel – a régi, leégett templom helyére – , és „nem sokkal fiatalabb a szép zsidó templom”⁵⁹⁶, a **zsinagóga**.

Ennek a zsinagógának az a fő jellemzője, hogy homlokzatán óra található, ami a zsidóságban szokatlan, az ortodoxok szerint nem megengedhető.⁵⁹⁷ Ezt a felekezeti nézeteltérést okozó problémát Szalontán úgy oldották meg, hogy az órát feltették, de nem indították meg. Így – végül is – nem az időt jelzi, hanem az időtlenséget szimbolizálja, vagy – ahogyan Szabó Imre mondja – azt, hogy „nem fontos, mikor, milyen órában járunk az Úr színe elé”.⁵⁹⁸ Egyesek úgy tudják – ezt szintén Szabó Imre idézi – , hogy egy Magyar Dávid nevű órásmeister toronyórával akart áldozni a zsinagóga építésekor. Elkészült a falban az óra ürege, a mutatólapja és a két mutató. Sajnos, közben az órásmeister meghalt, így az óra „mechanizmusa” elmaradt, a község előljárói nem forszírozták a dolgot.

A nagyszalontai neológ zsinagóga alapkövét 1885. március 29-én rakták le. A zsinagóga a helyi mester Borbély János munkája volt, Székely Mihály tervei alapján. A neológ templomot 1886. szeptember 23-án avatták fel. A neológ hitközségnek akkoriban körülbelül 300 tagja volt.⁵⁹⁹ 1989-ben a zsinagógát bontani kezdték, mivel a szalontai hitközséget alkotó néhány zsidó nem tudta sem fenntartani, sem renováltatni. A bontást az egész lakosság nagy ellenérzéssel fogadta, mivel szerették volna megmenteni a Székely Mihály által tervezett műemléképületet.

Nagyszalontán **holocaust emlékmű** is létezik: 1946-ban emelték a zsinagóga egykori épülete előtt. Az emlékmű a zsinagóga lebontását követően is a helyén maradhatott. A telek, ahol a zsinagóga állt, máig üres terület.

A nagyszalontai régi **zsidó temető** a város úgynevezett Népkertjében volt, mely a 878. telekkönyvi betétben 3.078. hrsz. alatt szerepel. Területe 282 négyszögöl, azaz 1.014 m². A kataszteri térképre 1886-ban lett felvéve.⁶⁰⁰ A temető deszkakerítéssel volt körülvéve, kapubejárata téglából volt építve. Bordás László – Nagyszalonta temetőiről írt monográfiájában megjegyzi, hogy nem sikerült írásos emléket találnia arra vonatkozóan, hogy az 1850-ben megalakult hitközség mikor nyitotta meg ezt a temetőt. A sírkertben két családi

⁵⁹⁶ SZABÓ: 1938, 218. old.

⁵⁹⁷ Párhuzamként Szabó Imre feleleveníti azt a történetet, amikor a prágai *Altneuschultra* órát akartak tenni. Az ortodoxok nagyon elleneztek a dolgot, ezért a közeli zsidó tanácsházára – a *Rathausra* – az óra miatt tornyot emeltek, és az órát arra szerelték.

⁵⁹⁸ SZABÓ: 1938, 219. old.

⁵⁹⁹ File:///C:/Documents and Settings/Felhasznalo/Asztal/Sinagoga neol...

⁶⁰⁰ Bordás László: *Nagyszalonta város temetőinek monográfiája*, Bordás László-füzetek 1. 27. old.

kripta volt, mindkettő a Sternthal családé. A temetőt 1893-ban zárták be.⁶⁰¹ 1910-ben a Sternthal család hamvait átszállították a Sarkadi úti új zsidó temetőbe. A szalontai régi zsidó temető helyén ma tenisz-, röp- és kosárlabdapálya van.

Nagyszalonta másik zsidó temetője a volt ortodox zsidó temető. Előzményként Bordás László elmondja – Nagyszalonta temetőiről szóló monográfiájában –, hogy az 1930-as évek elején több ortodox zsidó család költözött a városba. A hitközség megalakítását követően temetőhelyet kértek és kaptak a városi tanácstól az Aradi út mentén, a jelenlegi nagy köztemető mellett, attól délre. A temető területe 700 négyszögöl, azaz 2.518 m². Bordás László 1962-65 között írt monográfiájában ezt írja a temetőről: „Ebben a temetőben ma mindössze négy sír található. Van még egy besüllyedt sírhely is, ami azt a benyomást kelti, hogy onnan exhumálás történhetett.”⁶⁰² A zsidóknak 1944 június havában történt deportálásával a városban nem maradtak ortodox zsidók, „a temető már megszűntnek tekinthető”.

A nagyszalontai neológ zsidó temető a jelenben is használatban lévő sírkert a Sarkadi úton. Területe 19.400 m². Ebbe a temetőbe az első halottat, állítólag 1894 március közepén temették.⁶⁰³ Ide hozták át 1910-ben a régi zsidó temetőből a Sternthal család hamvait egy újonnan épített családi sírboltba. Ebben a temetőben állították⁶⁰⁴ és avatták fel 1946-ban a deportálásból vissza nem tért szalontai zsidók közös márvány-síremlékét. Az emlékműre a deportálásból visszatértek nevét is bevészték.

IV. NEGYEDIK RÉSZ: KOLOZS MEGYE

IV.1. Kolozsvár

IV.1.1. Kolozsvár és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei

Kolozsvár (románul Cluj, németül: Klausenburg) a Kis-Szamos két partján terül el, kis részben a Fellegvár lejtőin és aljában (a folyó bal partján), nagyobb részben a Szamos jobbparti lapályán, ahol a város a vele 1894-ben egyesített Kolozsmonostorral öt kilométernyire húzódik dél felé. A Házsongárd nevű kerteknél a város a dombok egy részét is elfoglalja. A belvároshoz észak felé – a Szamos mellett és azon túl – a Hídelve külváros, kelet

⁶⁰¹ *Szalontai Lapok*, XXXVIII. évf. 1921. okt. 16, 226. szám.

⁶⁰² Bordás László: *Nagyszalonta város temetőinek monográfiája*, Bordás László-füzetek 1. 28. old.

⁶⁰³ U.ott, 31. old.

⁶⁰⁴ Az alapkö letétele 1947. június 8-án volt (Nagyszalontai *Népakarat* 1947. június 7-i száma).

felé a Kétvízköz és Alsóváros, nyugat felé a Felsőváros és Monostor városrészek csatlakoznak.⁶⁰⁵

Kolozsvár helyén már a dákok idejében létezett lakott település; a római korban Napoca név alatt volt colonia. A római város omladékain épült Klusvár. A települést V. István 1270-ben városi kiváltságokkal ruházta fel. Mátyás király⁶⁰⁶ elrendelte, hogy a város főbírája felváltva magyar és szász legyen.⁶⁰⁷ Mátyás korának egyébként komoly lenyomata van a város karakterének kialakításában.⁶⁰⁸ János Zsigmond alatt kiszorították a szászokat a város igazgatásából. A hitújítás alatt Kolozsvár egészen megmagyarosodott, és nagyobbára elfogadván az unitárius hitet,⁶⁰⁹ 1569-ben elszakadt a szász városoktól.⁶¹⁰ Kolozsvár a magyar nemesség és értelmiség központja lett. Élénk kereskedelme és fejlett ötvösipara folytán gyorsan gyarapodott, és „kincses” városnak kezdték nevezni. Politikai jelentőségét emelte az a körülmény, hogy – bár nem volt az erdélyi fejedelmek székhelye – mintegy nyolcvan országgyűlés tartatott itt. Politikai villongásoktól igen sokat szenvedett a város a XVI., XVII. és XVIII. század folyamán. 1690-ben, az önálló fejedelemség megdőlésével a német kormány Nagyszebent kezdte favorizálni, és 1703-ban a főkorányszéket odahelyezte. Csak 1790-ben került vissza ismét Kolozsvárra.⁶¹¹ 1867-ben véget ért a főkormányorszék, és ezzel Kolozsvár fővárosi szereplése, de azért a város nem veszítette el eddigi vezérszerepét, sőt, közművelődési és közgazdasági tekintetben egyre nagyobb lendületet vett.⁶¹²

Kolozsvár – területére nézve – 1917 és 1937 között majdnem megkétszereződött. „A fejlődés azonban csak a külső városrészekben volt rohamos. A belváros utcáinak képe nagyjában a régi maradt még, s a kedves műemlék-épületek majd mind változatlanul állanak.”⁶¹³ Ezek mind beszédes tanúi a város történetének. Ugyanez érvényes a zsidóság kolozsvári történetére is.

⁶⁰⁵ Révai Nagy Lexikona XI., Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1992, 813. old.

⁶⁰⁶ Mátyás Kolozsváron született 1440. február 23-án.

⁶⁰⁷ Mivel magyarok és szászok egyenlő számban éltek a városban, Mátyás rendelete szerint a tanács és az esküdtek felerészben a magyarok, felerészben a szászok közül kell választassanak.

⁶⁰⁸ *A Farkas utcai református templom Kolozsvár Mátyás-temploma. A kolozsvári közönség ugyan leggyakrabban a Szent Mihály-templomot nevezi így, azonban erre ez a név csak az utolsó fél században, a tér nevééről és Mátyás király ott álló lovas szobráról ragadt. Mátyás királynak alig volt más köze ehhez az épülethez, mint hogy az az ő uralkodása végén leégett, s talán éppen a király élete utolsó évében hozzákezdtek kijavításához. Ellenben a régi Farkas utcai nagytemplom Mátyás király uralkodása végén, az ő rendeletére és támogatásával kezdett épülni. Egészen tipikus Mátyás-kori épület.* (KELEMEN: 1982, 45. old.).

⁶⁰⁹ Az unitárius hit annyira dominált Kolozsváron, hogy Szamosközy István „kolozsvári vallás”-nak nevezi (Szamosközy István: *Erdély története 1598-1599, 1603*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981, 530. old.).

⁶¹⁰ Révai Nagy Lexikona XI., Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1992, 816. old.

⁶¹¹ U.ott, 816. old.

⁶¹² U.ott, 816. old.

⁶¹³ KELEMEN: 1982, 101. old.

Kolozsvár térségében a zsidókat első alkalommal 1481-ben a kolozsmonostori bencés apátság oklevelei említették. Jelenlétük a XVI. században már a fejedelemhez intézett panasz tárgyát képezte, és az 1578. évi kolozsvári országgyűlést követően letelepedésüket tiltó törvény született. Bizonyos engedményeket Bethlen Gábor tett a zsidóknak. Kiváltságlevelét 1623-ban éppen Kolozsváron keltezte, és ebben nem kis szerepe volt Péchi Simon kancellárnak. Más történészek úgy vélik, hogy a XVI. század végéig Erdélyben nem léteztek zsidók, és az oklevelek által zsidókként említettek tulajdonképpen szombatosok voltak.⁶¹⁴

Bár a városban hosszú ideig nem telepedhettek le, és a vásárokat sem látogathatták szabadon, a XVII. századtól kezdve a zsidóság egyre fontosabb gazdasági szerepet játszott. A XVII. század végén a zsidóknak megengedték, hogy a kolozsvári heti vásárokra bejöjjenek. Haraszi György *Két világ határán* című művéből megtudjuk, hogy a XVII. századi adólajstromok bizonyossága szerint Kolozsváron már 1691-ben éltek zsidók. Az első zsidó, aki a városban hivatalos engedéllyel 1770-ben letelepedett, Deutsch Löbel volt, később azonban őt is kiutasították, és így az 1781-82-es összeírás zsidót nem említett a város falai között. 1784-ben kormányiszéki ösztönzésre a városi tanács a zsidók letelepedését tiltó újabb szigorú határozatot hozott, de a vásárokra való bejárás jogot ez is biztosította. A tiltások miatt a zsidók főleg a városhoz közeli falvakban laktak.

A XIX. század elején a zsidóság megvetette lábát Kolozsváron. Ebben az időszakban főleg a Hidelvén létrejött Zsidó köz környékén telepedtek le. A közösségnek 1812-ben már volt rabbija, Ábel Efrájim személyében, 1818-ban megépült az első zsinagóga, az 1830-as évekre létrejöttek a legfontosabb hitközségi intézmények, 1836-ban megalakult a Hevra Kadisa, majd megnyílt a temető is. A betelepülési folyamat a század közepén gyorsult fel, azt követően, hogy 1840-ben a zsidók városban történő letelepedését jogszabályban engedélyezték. 1846-ban Kolozsváron 40 zsidó családot tartottak nyilván, az 1850. évi népszámlálás a városban már 479 izraelitát talált.⁶¹⁵ A XIX. század közepén a zsidók már a Külső- és Belső-Magyar utcában is letelepedtek. A 48-as forradalmat követően, 1850-1851-ben a már itt működő rituális fürdő mellett építették fel zsinagógájukat. A második világháború utáni időszakban az ortodox közösség által használt zsinagóga mellett álló

⁶¹⁴ Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940-1944)*, Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012, 26. old.

⁶¹⁵ Az 1850-1890 közötti adatokhoz hozzá kell számítanunk a ma már Kolozsvárhoz tartozó, de valamikor önálló Kolozsmonostort – ahol 1850-ben 49, 1857-ben 37, 1869-ben 34, 1880-ban 23, 1890-ben 71 izraelita élt –, illetve az 1850-1941 közötti időszakra nézve az akkoriban szintén önálló Szamosfalvát is – ahol 1850-ben 7, 1857-ben 14, 1880-ban 15, 1890-ben 16, 1900-ban 17, 1910-ben 30, 1930-ban 33, 1941-ben pedig 8 izraelita vallású lakost írtak össze. (Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940-1944)*, Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012, 27. old.)

egykori rabbilakásban hitközségi étkezde alakult, amely napjainkban is működik.⁶¹⁶ Az 1850. évi népszámlálás a vármegye területén 1.521 zsidót talált, és nem sokkal többen voltak 1857-ben sem: 1.575 zsidó.⁶¹⁷ A kisebb helységekből már 1880-ban hangsúlyos bevándorlás kezdődött a környék nagyobb településeire. Ez a folyamat 1910-1930 között oda vezetett, hogy számos olyan faluban, ahol korábban szép számban éltek zsidók, 1930-ra egyetlen zsidó lakos sem maradt.⁶¹⁸ 1910 után tulajdonképpen csak Kolozsváron növekedett nagymértékben a zsidóság lélekszáma. Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés által kijelölt magyar-román államhatár magyar oldalán elterülő észak-erdélyi vármegye, Kolozs, 267.605 lakosa közül az 1941-es népszámlálás 19.100 izraelita vallású személyt talált. Ezek zöme – 92,8 százaléka – két városban: Kolozsváron (16.763) és Bánffyhunyadon (960), a többiek pedig a vármegye öt járásához tartozó 83 településen éltek.⁶¹⁹

IV.1.2. Hitélet a zsidó Kolozsváron. A kongresszus hatásai

A zsidók első írásos említése Erdélyben az 1578 októberében tartott kolozsvári országgyűlésen történt, ahol a rendek így panaszkodtak: „Nyilván mondják pedig, hogy soha annyian bé nem jöttek afféle görögök, sőt zsidók is, mint e mostani szentgálnapi sokadalomra.” Ezek szefárd zsidók lehettek, akik kereskedőkként Törökországból vagy Görögországból kiindulva jutottak el tájainkra.⁶²⁰ Az 1650-es fehérvári országgyűlés újra foglalkozott a zsidók helyzetével, elrendelte a „nemük szerinti köntös” viselését. II. Rákóczi György rendelete alapján a zsidók szabadon kereskedhettek az országban, de csak Gyulafehérváron lakhattak.⁶²¹

A zsidók kolozsvári letelepedése nagyon érdekes és jellemző történet. Az 1700-as évek második felében ismételten elutasították letelepedési kérelmüket. Többnyire a szomszédos Kolozsmonostoron laktak, ott volt hitközségük, temetőjük.⁶²²

Az 1800-as évek elején már hallgatólagosan megtűrték a zsidókat a városban, 1812-ben az itt lakó 10 családnak rabbija is volt Kain József személyében, és engedélyt kértek

⁶¹⁶ Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940-1944)*, Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012, 24. old.

⁶¹⁷ U.ott, 27. old.

⁶¹⁸ Ilyen volt például Alsózsuk, Bodonkút, Dezmér, Kisesküllő, Magyaránás, Magyarvista, Sebervár és Szucság. Más helyeken, mint például Csomafáján, Felsőzsukon vagy Fejérden, 1930-ban a népszámlálás már alig talált néhány zsidót.

⁶¹⁹ Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940-1944)*, Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012, 24. old.

⁶²⁰ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben I.* In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 7. sz., 1994, 6. old.

⁶²¹ Ezért 1848-ig az egyetlen hivatalosan elismert hitközség a gyulafehérvári: minden Erdélyben élő zsidót ide tartozónak tekintettek.

⁶²² Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben II.* In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 8. sz., 1994, 18. old.

zsinagóga építésére.⁶²³ Bár kérésüket akkor elutasították, de 1818-ban már szemet hunytak afölött, hogy az evangélikus egyház Külső Magyar utcai telkén Liedermann Márton lelkész beleegyezésével vesszőből font falú imaházat építsenek.⁶²⁴ A későbbiekben egy csizmadia közeli házában alakították ki imatermüket: ezen a környéken lett a városi központjuk. 1839-ben csak ebben az utcában 17 család lakott: itt élt a már említett Kain József rabbi, azon kívül a sakter és a tanító is. 1840-ben engedélyt kértek temetőjük bekerítésére. Akkor már 50 halott pihent az „élők házában”. 1846-ban már 60-ra emelkedett a letelepedett családok száma. Szintén 1846-ban a Malomárok melletti – a rituális fürdővel szomszédos – telket 1850 ezüst forintért megvásárolták zsinagógaépítés céljára.⁶²⁵

Az osztrák önkényuralom éveire esik az erdélyi nagyobb hitközségek megerősödése. Kolozsváron felépítették a klasszicista stílusú, ma is álló zsinagógát⁶²⁶ a rövidesen Zsidótemplom utcának elnevezett sikátorban. A zsinagóga két oldalára a rabbinak, sakternek, tanítónak építenek lakást, itt vannak a hitközségi intézmények. Az első rabbiként megválasztott Lichtenstein Hillél nem foglalhata el a kolozsvári rabbiszéket, mivel – Lichtenstein túlzó konzervatív nézetei miatt – Friedmann Ábrahám erdélyi főrabbi nem hagyta jóvá a beiktatását. 1866-ban Glasner Ábrahám lipótszentmiklósi rabbit hívták meg. Glasner összefogta, megerősítette a hitközséget és rabbidinasztiát alapított. 1869-ben közel ezer zsidó élt Kolozsváron.⁶²⁷

A kiegyezést követően felgyorsult a városiasodás és lendületet kapott a gazdasági fejlődés. Az erdélyi zsidó közösségek zömének „aranykora” ehhez az időszakhoz köthető. A hitélet területén is igen nagy az aktivitás. Kolozsvár hitközségi élete példázza a történéseket.

Az 1868-as kongresszus hatásaként a kolozsvári hitközség az ortodoxia mellett döntött, és 1874-ben ortodox alapon a hitközség átszervezésébe kezdtek. Iskolát alapítottak: 1874-ben nyitotta meg kapuit, kezdetben 40 gyermekkel és 2 tanítóval.⁶²⁸ A kolozsvári haszidok 1876-tól elkülönültek a *Bét Ávrohom* imaegyesületbe. A szefárd ritus szerint működtek, és szefárd rabbit alkalmaztak. Nemsokára felépítették a Malom (később Barițiu) utcai imaházat. Kolozsvár hitközségi életére vonatkozóan Szabó Imrétől a következőket tudjuk meg:

Az első rendszeres előjárósági jegyzőkönyv 1869 márciusától datálódik. Megtudjuk belőle, hogy Glasner Ábrahám rabbit, aki 1866-ban jött Liptószentmiklósról, havi hatvan forint „előre

⁶²³ U.ott 18. old.

⁶²⁴ U.ott 18. old.

⁶²⁵ U.ott 18. old.

⁶²⁶ Az alapkötetételen megjelent Urbán Károly vezérőrnagy császári vidékparancsnok, felavatásán pedig – 1851 decemberében – Kovács Miklós püspök, az erdélyi zsidók fővédnöke.

⁶²⁷ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* III. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 9. sz., 1994, 20. old.

⁶²⁸ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* IV. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 10. sz., 1994, 20. old.

kiadott fizetéssel, külön évi tíz forint a prédikációért” – véglegesítették. A hitközség vállalta állami adóját és szabad lakását. A bútorhasználat is az övé volt (...). A község kötelezi magát arra, hogy konzervatív szellem fog uralkodni az intézményekben.⁶²⁹

1877 novemberében elhunyt Glasner Ábrahám rabbi. Tizennyolc éves fiát, Mózeszt megválasztották, és apja rabbiszékébe került, de csak azzal a kikötéssel, hogy három éven belül megszerzi a rabbidiplomát.⁶³⁰ A fiatal Glasner Mózes rabbi aktív szervezési munkába kezdett: 1884-ben jesivát alapított, 1896-ban Talmud-egyletet, 1910-ben – ösztönzésére – zsidókórház-alap létesült.⁶³¹ 1902-ben megünnepelték Glasner Mózes megválasztásának negyedszázados évfordulóját. 1892-ben az 1837 óta működő Hevra Kadisa új temetőkeretet nyitott: a régit meghagyta a neológoknak.

Kolozsváron az értelmiség és a módos nagyiparos réteg egyre inkább igényelte az ortodoxiából való kiválást. Farkasházi Fischer Vilmos gyáros status quo ante hitközséget szervezett maga köré. Kunstadt Izsák rabbit alkalmazta a hitközség.⁶³² 1884-ben elfogadták a kongresszusi jelleget. Dr. Kohut Sándor nagyváradi neológ főrabbi másodállásban elvállalta az új kolozsvári neológ hitközség rabbi-feladatait.⁶³³ A folyamatos rabbiváltások rossz hatással voltak a közösségi életre. A kolozsvári neológ hitközség akkor talált magára és erősödött meg, amikor Eisler Mátyás (1865-1930)⁶³⁴ került a rabbiszékbe. Eisler főrabbi 1930-ban bekövetkezett halála a kolozsvári neológia történetében nagy űrt hagyott maga után. 1934-ben a budapesti Rabbiképző Intézetben tanuló Weinberger Mózeszt választották utódjául.

Az előbbieken már említettük a kolozsvári haszidokat is, akik szefárd ritus szerint működtek, külön imateremben. Bár magukat autonómnak tekintették, önálló hitközséget csak az első világháborút követően, 1921-ben tudtak alakítani. Saját imatermük a Kádár utcában volt.⁶³⁵

Az 1930-as évek második felében több mint 15 imaház és Talmud-egylet működött Kolozsváron.⁶³⁶ Glasner főrabbi 1934-ben jesivát alapított évi 40 növendék számára. Mindkét

⁶²⁹ SZABÓ: 1938, 130. old.

⁶³⁰ Az új rabbi túlságosan fiatal volta átmenetileg sebezhetővé tette a kolozsvári hitközséget. 1880-ban például Lichtenstein Hillél kolomeai ortodox rabbi kolozsvári vendégeskedése felkavarta a kedélyeket. Emlékezzünk vissza: őt annak idején megválasztották, de túlzó ortodoxiája miatt Friedmann Ábrahám erdélyi főrabbi nem hagyta jóvá a beiktatását.

⁶³¹ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben IV.* In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 10. sz., 1994, 20. old.

⁶³² Kunstadt Izsák a későbbiekben a moldvai Rădăuþba távozott.

⁶³³ Az ismert, nagy tudású, szótáríró rabbit 1885 tavaszán New Yorkba hívták. Távozása után a feladatokat rabbihelyettesek látták el.

⁶³⁴ Eisler Mátyás a neológ hitközség méltó vezéregyénisége lett. 1893-tól az egyetem a sémi nyelvek magántanáráként iktatta előadói sorába, később pedig kitént az erdélyi zsidóság történetéről szóló tanulmányaiival.

⁶³⁵ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben V.* In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 11. sz., 1994, 21. old.

⁶³⁶ Közülük a Poalé Cedek iparosegylet a Malom utcában, a Sasz Hevra Talmud-egyesület a Mikes Kelemen utcában.

hitközség működtette az elemi iskolát, emellett Tarbut Zsidó Iskolaegyesületet hozott létre, mely 1920-ban a magyar tannyelvű gimnáziumot valósította meg. Igazgatójuk a neves matematikus Antal Márk⁶³⁷ (1880-1942) volt. Az iskolát magyar tannyelve miatt többször megintették, és kényszerítették a román tannyelvre való áttérésre. Végül 1927 őszén felfüggesztették. Az 1930-as években mintegy 14.000 zsidó élt Kolozsváron, közülük 600 család volt neológ.⁶³⁸ A kolozsvári neológ hitközség⁶³⁹ jellemzői 1944 áprilisában:

Szervezet: Kongresszusi
Elnök: Dr. Fischer József polgári állása: háztulajdonos
Anyakönyvvezető rabbi: Dr. Weinberger Mózes
Lélekszám: 2.000
Adózók száma: 720
Iskola: elemi
Tanerők száma: 4
Tanulók száma: 237
Hitközségi alkalmazottak száma: 21
Önálló felekezeti egyesület, intézmény:

1. Izraelita Kórházegylet	165
2. Ortodox Izraelita Szentegylet	990
3. Jótékony Izr.	214
4. Erdélyi Zsidó Gyermekvédő Egylet	595
5. Kolozsvári Izr. Jótékony Nőegylet	250
6. Beth. Ábrahám Jótékony Egylet	165
<i>Erdélyi zsidó gyermekvédő gondozó</i>	
7. Ingyenes fiú-tanoncotthon	

A kolozsvári ortodox hitközség⁶⁴⁰ jellemzői 1944 áprilisában:

Szervezet: Ortodox
Elnök: Dr. Stern Vilmos polgári foglalkozása: orvos, vállalatigazgató
Anyakönyvvezető rabbi: Glaser Akiba, Glaser Juda
Bloxenheim Simon alrabbi, Hauer Juda alrabbi, Lőwy Ernő és Hirsch Hermann körzeti rabbik.
Lélekszám: 8.500
Adózók száma: 1.805
Iskola: elemi (fiú és leány), 4 jesiva
Tanerők száma: 9
Tanulók száma: 590
Hitközségi alkalmazottak száma: 90
Népkönyha: 1 személyek száma: kb. 350

⁶³⁷ Antal Márk az izraelita felekezeti középiskola tanári karába valláskülönbség nélkül vont be haladó szellemű értelmiségieket. Déznai Viktorral, Fürst Oszkárral és Hegedüs Árpáddal közösen az *Ifjú Kelet* című zsidó ifjúsági folyóiratot szerkesztette. Iskolájának megszüntetése után 1927-től a Minerva biztosító társaság matematikusa. Lakásán társadalomtudományi szemináriumokat szervez, hallgatói közt van a fiatal Bányai László, Csögör Lajos, Demeter János, Jancsó Elemér, Méliusz József, Mikó Imre, Tamási Áron (*Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 66. old.).

⁶³⁸ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* V. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 11. sz., 1994, 21. old.

⁶³⁹ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 121. old.

⁶⁴⁰ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 121-122. old.

IV.1.3. A zsidó aranykor Kolozsváron. A zsidóság szerepe a gazdasági és szellemi élet fellendítésében

Mint már említettük, a kiegyezés után Erdélyben felgyorsult a városiasodás, és lendületet kapott a gazdasági fejlődés. Kolozsvár hitközségi élete példázza a gazdasági és szellemi élet páratlan fejlődését.

A IV.1.2. fejezetben beszéltünk a fiatal Glasner Mózes rabbi megválasztásáról. Az ő rabbisága idején a hitközségi élet vezéregyénisége Smiel (Sebestyén) Dávid volt. Smiel kőfaragóból lett Kolozsvár egyik legnagyobb építési vállalkozójává.⁶⁴¹ Kolozsváron a módosabb nagyiparosok és értelmiségiek igényelték és hozták létre a neológ hitközséget. Közülük is kiemelkedett a herendi porcelángyár megalapítójának fia, Farkasházi Fischer Vilmos (1838-1921) gyáros.

Kolozsvár városának zsidósága gyors ritmusban szaporodott. 1891-ben 2.500-an voltak, 1910-ben meghaladták a 7.000-et.⁶⁴² A zsidó Kolozsvár aranykoráról beszélve feltétlen szólni kell a kórházról. Amint előző fejezetünkben kiderül, a kórházalapítás gondolata már Glasner Mózeset is foglalkoztatta. Azt követően, hogy Glasner Mózes a cionizmus hívéül szegődött és alijázott, fiát, Glasner Akibát választották a rabbiszékbe (1922-től). Glasner Akiba volt az, aki az előbbieken már említett Smiel (Sebestyén) Dávidnak, a kőfaragóból lett dúsgazdag vállalkozónak felvetette a kórházra való adományozás kérdését.⁶⁴³ A kórház megvalósult. 1928 májusában ambulatóriumot, 1929-ben nőgyógyászati-sebészeti részleget építettek⁶⁴⁴, 1931-ben belgyógyászati-gyermekgyógyászati részleget hoztak létre. Az orvostudomány minden ágát kiváló szakorvosok képviselték ebben a kórházban, melynek elismertsége egyre nagyobb lett. A közvélemény szerint a kolozsvári zsidó kórház vetekedett az új román egyetemi klinikákkal, úgy a felkészültség, szaktudás, mint pedig a felszereltség tekintetében. Mindenkit elláttak, aki hozzájuk fordult: zsidókat, keresztényeket egyaránt. 1936-ban 2.200 fekvőbeteget láttak el.⁶⁴⁵ 1930-ban a zsidó orvosok érdekvédelmi-tudományos egyesületet alapítottak. Felmerült az a kérdés, hogy a tudományos élet melyik

⁶⁴¹ Többször is megválasztották hitközségi elnökek: 1898-tól pedig örökös díszelnökek.

⁶⁴² Gaal György: *Az izraeliták Erdély IV.* In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 10. sz., 1994, 20. old.

⁶⁴³ Smiel (Sebestyén) Dávid (1845-1930) és felesége épp aranylakodalmát ülte, a kolozsvári ortodox elit ünnepelt, amikor Glasner Akiba rabbi előállt a kórházlétesítést célzó adomány ötletével. A vállalkozó kedvezően reagált: telket, nagyszögű pénzt ajánlott fel.

⁶⁴⁴ Devecseri Emil mérnök tervei szerint.

⁶⁴⁵ Gaal György: *Az izraeliták Erdély V.* In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 11. sz., 1994, 21. old.

nagy alakjáról nevezzék el az egyesületet. A természettudomány és az orvostudomány kiemelkedő képviselője, Paul Ehrlich⁶⁴⁶ mellett döntöttek.

Az *Erdélyi Orvosi Lap* című első romániai magyar orvosi folyóirat *Tudományos Közleményei* rendszeresen közölték a kolozsvári zsidó orvosok nívós tanulmányait is.⁶⁴⁷

Jótekingy célú kiadvány volt a Zsidó Diáksegélyző kiadásában megjelent *Kelet és Nyugat között* (Zsidó fiatalok antológiája, 1937), többek közt Brassai Viktor és Salamon Ernő verseivel.⁶⁴⁸

A magyar írók lelkes közösségét Kolozsváron az *Erdélyi Helikon* szervezete gyűjtötte maga köré. E nemes körben a zsidóság is büszke lehetett olyan jelentős írók tevékenységére, mint Szántó György, Ligeti Ernő és Karácsony Benő, akik nemcsak tiszteletreméltóan, de kiemelkedően szerepelnek az erdélyi magyar élet irodalmi galériájában.⁶⁴⁹ Az *Erdélyi Helikon* első száma 1928 májusában, utolsó száma pedig 1944 szeptemberében jelent meg. A két világháború közötti romániai magyar irodalom legrangosabb folyóirata volt. Felkarolta a fiatal tehetségeket, mint Dsida Jenő és Karácsony Benő. Fontos szerepet töltött be a romániai magyar irodalmi élet megszervezésében és igyekezett az irodalom határain túl is tágítani hatáskörét. Kuncz Aladárnak a *Tíz év* című esszéje fontos távlatokat nyitott a *kisebbségi humánium* tételének megfogalmazásával. A *Kisebbségi irodalom - világirodalom* című rovatban a jiddistól a katalánig minden létező regionális kultúra ismertetésének teret adott.⁶⁵⁰

A Magyar Tanácsköztársaság leverése után sok magyar író, publicista, tudós és művész emigrált Romániába, elsősorban Kolozsvárra. Emigránsok kapcsolódtak be Kolozsvárt az erdélyi radikális írók alapította *Keleti Újság* és *Napkelet* folyóirat szerkesztésébe. A *Keleti Újságnak* egy ideig Ignotus a szellemi irányítója. Az *Új Kelet* szerkesztőségében dolgozik Benamy Sándor és Kaczér Illés.⁶⁵¹

Az *Egység* az erdélyi zsidóság kolozsvári hetilapja volt 1946. május 9-étől 1950 áprilisáig. Felelős szerkesztője Neumann Sándor, majd Rózsa György volt. A lap rendszeresen közölt irodalmi anyagot: Anavi Ádám, Balla Károly, Bárdos B. Artúr, Farkas Imre, W. Rózsa Alíz, Salamon László, Szántó György és Vajda Erzsébet verseit és

⁶⁴⁶ Paul Ehrlich 1854-ben született. Orvostanárként a fiziológia, szövettan, kemoterápia, szerológia, immunitástan területén gazdagította a tudományt eredeti észrevételeivel, új igazságok feltárásával. Már 1908-ban megkapta Metschnikoffal a Nobel-díjat, de a figyelmet 1910-ben vonta magára a szifilisz gyógyításában először alkalmazott salvarsannal. (*Révai Nagy Lexikona* VI, Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991, 245. old.)

⁶⁴⁷ *Romániai Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 513. old.

⁶⁴⁸ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 73. old.

⁶⁴⁹ Berend Béla: *Egy erdélyi magyar íróról. Karácsony Benő*. In: *IMIT Évkönyv* 1943 (szerk.: Szemere Samu), Budapest, 1943, 306. old.

⁶⁵⁰ *Romániai Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 489-491. old.

⁶⁵¹ *Romániai Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 459-460. old.

elbeszéléseit. Publicisztikai munkatársai voltak: Benczel Béla, Elekes Miklós, Erős László, Fischer Ernő, Kahána Sámuel, Kallós Miklós, Kohn Hillel, Kornis Ottó, Neumann György, Rappaport Ottó, Rózsa György. A lap 1949-től *Új út* címen folytatta megjelenését.⁶⁵²

A kolozsvári egyetem a magyar „kultúrfölény” egyik bizonyítékaként szolgálhatott,⁶⁵³ és ebben a zsidó tudósoknak nem kis részük volt.

A magyar kultúrához és nyelvhez való ragaszkodás a zsidó származású professzorok részéről a kolozsvári egyetem viharos történetének különböző momentumaiban megmutatkozott. Hasonlóképpen ez történt az Orvostudományi Karnak Marosvásárhelyre való telepítése folyamatában. A kolozsvári magyar egyetem helyzete a mindenkori magyar-román viszony hiteles modelljévé vált.⁶⁵⁴ Amelyik nemzet megszerezte a politikai hatalmat Erdély, illetve a másik nemzet fölött, az sajátította ki magának az egyetemet is.

Trianon után a magyar irodalom helyett több magyar irodalom kezdett kifejlődni. Ennek egyik szegmense Erdély volt Kolozsvár központtal. „(...) ezek közül az irodalmak közül az egyik, az erdélyi, nem egészen másfél évtized alatt annyira kivirágzott, hogy az összmagyarság irodalmi életére is visszahat.”⁶⁵⁵ Ebben a virágzó irodalmi életben a zsidó írók és újságírók igen fontos szerepet játszottak.

IV.1.4. Zsidó élet a két világháború közt Kolozsváron. A zsidó közösségek pusztulása: a holocaust

1918. októberében a kolozsvári ortodox hitközség vezetőinek ülésén, melyen részt vett Eisler Mátyás kolozsvári neológ főrabbi és az *Ezra* zsidó ifjúsági egyesület küldöttei is, Glasner Mózes ortodox főrabbi a zsidó nemzeti mozgalom mellett szállt síkra. Tekintettel az antiszemita megnyilvánulásokra Kolozsváron, az *Ezra* zsidó őrség felállításához kérte a hitközség támogatását. Kolozsváron az Uránia kávéházban a cionista zsidóság létrehozta az *Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetséget* (EZSNSZ). 1918. decemberében Kolozsváron megalakult a *Radikális Párt*. Elnöknek Janovics Jenőt, alelnöknek Deák Albertet, Farkas Mózes és Körösy Györgyöt választották meg. 1918. decemberében Weiszburg Chaim kezdeményezésére beindult az *Új Kelet* című zsidó politikai heti szemle. 1920-tól 1940-es betiltásáig mint napilap jelent meg. Kezdetben az EZSNSZ, majd a Zsidó Párt orgánuma volt.

⁶⁵² *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 439. old.

⁶⁵³ Lázok János - Vincze Gábor (szerk.): *Erdély magyar egyeteme 1944-1949*, I. kötet, *Csögör Lajos emlékirata, Dokumentumok 1944-1945*, Custos Kiadó, Marosvásárhely, 1995, 15. old.

⁶⁵⁴ Lázok János - Vincze Gábor (szerk.): *Erdély magyar egyeteme 1944-1949*, I. kötet, *Csögör Lajos emlékirata, Dokumentumok 1944-1945*, Custos Kiadó, Marosvásárhely, 1995, 17. old.

⁶⁵⁵ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*, tizennegyedik kiadás, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2005, 502. old.

1918. december 24-én a román hadsereg bevonult Kolozsvárra.

1919. januárjában Eisler Mátyás neológ- és Glasner Mózes ortodox főrabbi több unitárius és református egyházi méltóság társaságában idézést kapott a kolozsvári térparancsnokságra. A vád ellenük: bolsevizmus, anarchizmus és Nagy-Románia elleni izgatás.

1919. március 28-án Kolozsváron megalakult az *Erdélyi Zsidó Kiadó Társaság* 10.000 korona tőkével. Élén Blau Pál, Kohn Hillel és Hamburg József álltak. 1919. október 19-én Schwartz Jakabot, az EZSNSZ vezetőségi tagját a kolozsvári ortodox hitközség elnökének választották meg. Schwartz megválasztása a kolozsvári ortodox zsidó hitközség cionista irányba való elmozdulását jelezte.

1920-ban Kolozsváron megalakult a *Haggibbor* zsidó sportegyesület, a *Tarbut Országos Zsidó Iskola Egyesület* és megnyitotta kapuit a *Tarbut Zsidó Fiú- és Leánylíceum*.

1920. szeptemberében a kolozsvári román diákok kongresszusán kimondták, hogy a román diákszervezetek és egyesületek nem vesznek fel zsidókat tagjaik sorába.

1921. január 10-én a *Magyar Szövetség* kolozsvári alakuló ülésén a magyar zsidóság nevében felszólalt Farkas Mózes gyáros és Gombos Benő tisztviselő, közíró. Mindketten a magyarság mellett kötelezték el magukat.

1921. június 19-én Kolozsváron megalakult a *Geulath Achuza* szövetkezet abból a célból, hogy tagjai számára elősegítse a Palesztinába való kivándorlást, és ott egy erdélyi telepet létesítsen. 1921. július 17-én a kolozsvári hitközségek és cionista szervezetek küldöttei megalakították az *Országos Zsidó Kórházegyesületet*.

1922. március 15-én a kolozsvári egyetemen és az egyetemi klinikákon antiszemita röpiratok jelentek meg kérve a numerus clausus bevezetését. 1922. március 18-én a kolozsvári román orvostanhallgatók hivatalos képviselője elhatárolódott az antiszemita röpiratoktól.

1922. március 21-én lezajlott a *Kadima Nyomda- és Kiadvállalat Rt.* alakuló ülése Kolozsváron.⁶⁵⁶ 1922. április 1-jén megkezdte kolozsvári vendégszereplését a bécsi *Habima* zsidó színtársulat.

1922. november 27-én nem engedték be a zsidó diákokat a kolozsvári egyetemre. November 28-án antiszemita atrocitások történtek a városban. A román egyetemi diákság szétrombolta a zsidó menzát, az *Új Kelet* nyomdáját és az EZSNSZ irodahelyiségeit. Ez utóbbi nyomán az *Új Kelet* hetekig nem tudott megjelenni. 1923. április 30-án a román diákok nem engedték be az egyetemre a zsidó hallgatókat. A román diákság antiszemita tüntetésének

⁶⁵⁶ E disszertációban ismételten idézett Szabó Imre: *Erdély zsidói* című 1938-ban megjelent könyve Kadima-kiadvány.

a rendőrség vetett véget. 1923. május 6-án Glasner Mózes, volt kolozsvári főrabbi alijázott. 1923. szeptemberében a kolozsvári zsidó elleni zavargások folytatódtak, majd októberben antiszemita falragaszok jelentek meg.

1923. november 24-én rabbiképző nyílt Kolozsváron.⁶⁵⁷

1923. december 9-én Octavian Goga Kolozsváron tartott előadásában kikelt az „idegenek” ellen, akik nem vesznek részt a föld megmunkálásában, és kezükben tartják a sajtót. A zsidókról mint „analfabéta kereskedőkről” beszélt.

1924. április 30-án Kolozsváron értekezletet tartottak a zsidó előljárók. Részt vettek az EOIKI, EBOII és az EZSNSZ elnökei, valamint a hitközségek és cionista csoportok küldöttei. Az értekezleten elutasították Wilhelm Fildermann azon kérését, hogy az UER Erdélyben is megalakíthassa fiókszervezetét. Döntés született egy *Központi Zsidó Jogvédelmi Iroda* felállításáról Kolozsvár székhellyel.

1924. május 15-én a Balázsfalva-Kolozsvár vonaton több mint száz zsidó utast vertek meg. 1924. június 17-én a kolozsvári hadbírószágon lezajlott az első antiszemita per. Az egyik antiszemita diákot pénzbüntetésre ítélték, a többieket viszont felmentették. 1924. augusztusában Erdélyből mintegy 74 zsidó alijázott. A kivándorlók fele kolozsvári. 1924. decemberében a kolozsvári egyetem orvosi fakultásán újabb zsidóverések történtek.

A tudomány és művészet különböző területein dolgozó kolozsvári értelmiség legjobbjai megpróbálták reagálni a dühös antiszemita akciókra: mindenki a maga módján, területén és lehetőségei szerint. Nem véletlen, hogy az 1924/25-ös színházi évadban az egyetlen bemutató Nicolae Breton új operája, a Kaczér Illés szövegkönyvére szerzett *Gólem, vagy az agyagember lázadása* volt.⁶⁵⁸

1927. december 7-én a diákzavargások során minden zsidó tulajdonú üzlet és vendéglő kirakatát bezúzták Kolozsváron. Hasonló sorsra jutottak a zsinagógák és a hitközségi épületek is. 1929. október 5-én újraavatták az 1927. decemberi diákzavargások során megrongált kolozsvári neológ zsinagógát.

1929. november 10-én megnyílt a kolozsvári *Zsidókórház* fekvőbeteg osztálya. 1930-31-ben a kórház újabb osztályokkal bővült. 1931. szeptember 6-án felavatták a kolozsvári Zsidókórház új épületét. A zsidókórház 1932-ben 1.426 fekvőbetegét kezelte, ebből 493 keresztény volt

1934. december 31-én Ligeti Ernő szerkesztésében megjelent Kolozsváron a *Független Újság* című haladó felfogású lap, amely az antiszemitizmus ellen szállt síkra.

⁶⁵⁷ Az intézményt a kolozsvári ortodox hitközség tartotta fenn.

⁶⁵⁸ Lakatos István: *A kolozsvári magyar zenés színpad*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977, 84. old.

Ugyancsak 1934-ben Glasner Akiba főrabbi jesivát alapított Kolozsváron. Szintén ebben az évben Kolozsváron zsidó zenetársulat alakult *Goldmark Filharmóniai Társaság* néven.⁶⁵⁹

1935. február 23-án a kolozsvári Ügyvédi Kamara rendkívüli közgyűlésén résztvevő mintegy 30 román ügyvéd a numerus clausus mellett foglalt állást.

1937. május 13-án a kolozsvári egyetem természettudományi fakultása arról határozott, hogy a beiratkozott diákok kötelesek bemutatni érettségi diplomájukat és egy az állampolgárságukat, nemzetiségüket és vallásukat igazoló bizonyítványt. 1938. július 20-án az *Új Kelet* előzetes adatokat közölt az állampolgársági revízió kolozsvári eredményeiről. Júliusig Kolozsváron 3.165 személy és családfő állampolgárságát vizsgálták felül, amelyből mintegy 1.445 esetben ítékeztek negatívan.

1938. augusztus 25-én minisztériumi rendeletben arra kötelezték a kolozsvári egyetemet, hogy csak etnikailag román diákokat vegyen fel. Ugyancsak 1939-ben megalakult Kolozsváron a zsidó *Menekülteket Segítő Központi Iroda*.

1940. augusztus 30-án a második bécsi döntés értelmében a mintegy 165.000 zsidó lakost számláló Észak-Erdély a Székelyfölddel, Nagyváraddal és Kolozsvárral Magyarországhoz kerül. 1940. szeptember 5-13. között a magyar hadsereg bevonul Észak-Erdélybe és a Székelyföldre. Érvénybe lépnek a Magyarországon már hatályban lévő zsidó ellenes intézkedések. 1940. szeptember 11-én a zsidóság legnagyobb hányada lelkesen fogadta a Kolozsvárra bevonuló magyar csapatokat. Szeptember 13-án Kolozsvár katonai parancsnoksága rendeletben szabályozta a kolozsvári sajtótermékek megjelenését. További megjelenésre a következő napilapok kaptak engedélyt: *Keleti Újság*, *Magyar Újság*, *Ellenzék*, *Esti Lap*, *Tribuna*. Az *Új Kelet* zsidó napilapot betiltották.

1940 szeptemberében Marton Ernő erdélyi cionista vezető memorandumot intézett a magyar országgyűlés képviselőihez, amelyben az erdélyi zsidóság magyarsághoz való lojalitását hangsúlyozta.

Az észak-erdélyi színházak felmondtak a zsidó származású színészeknek. 1941 elején Kolozsváron Concordia néven zsidó színház alakult. 1940. november 10-én újra indult Kolozsváron a zsidó fiú- és leánylíceum.

A kolozsvári neológ hitközség 59 tagja tért ki 1940-ben. Közülük 28 a református, 13 a római katolikus, 9 az unitárius, 8 a lutheránus, 1 pedig a görög-katolikus hitet vette fel. A kitérők között találjuk Lakatos Imre újságíró, Diamant Izidor (Izsó) vezérigazgatót és Kádár Imre színház igazgatót.

⁶⁵⁹ A zenetársulatnak 1940-ben több mint 70 tagja volt.

A kolozsvári zsidóság sorozatos jogfosztása végül a gettóba kényszerítéssel folytatódott. Márton Áron gyulafehérvári püspök május 18-án a kolozsvári Szent Mihály templomban tartott beszédében elítélte a zsidók gettóba tömörítését.⁶⁶⁰ Kiállítását a zsidók mellett a kormányzat megtorolta. Május végén tért vissza Gyulafehérvárra és csak a háború után engedték vissza Kolozsvárra.⁶⁶¹

A kolozsvári és a Kolozs vármegyei közös hitközségekből származó zsidókat a város északi részén, a Kajántói úton lévő Iris téglagyárban gyűjtötték össze.⁶⁶² A gettóba tömörítést gyors ütemben végezték. Május 10-re a téglagyárban összegyűjtöttek száma elérte a 12.000-et. A gettó lakóinak száma közvetlenül a deportálás előtt volt a legmagasabb: a szamosújvári gettóból átszállított zsidókkal együtt megközelítette a 18.000-et.⁶⁶³ Kasztner egy Rudolf Sedlacek nevű SS-tiszt társaságában május 4-én és 5-én látogatott Kolozsvárra. Kasztner az SS-el folytatott tárgyalások nyomán engedélyt kapott arra, hogy 388 zsidót kiválasszon a gettóból és június 10-én külön vonaton Budapestre vigye őket.⁶⁶⁴

A kolozsvári deportálás május 25-én kezdődött és június 9-én fejeződött be: hat transzportban több mint 16.000 zsidót szállítottak el.⁶⁶⁵

Az a csoport, amelyhez Kasztner tartozott, és amelynek domináns tagja volt, a Segély- és Mentőbizottság, illetve a *Cionista Szövetség*, egy magyar-zsidó vezetőségi vákuumba tört be. A két világháború között a magyar zsidóságnak nem volt olyan horderejű vezetősége és szervezete, amely képes lett volna foganatosítani a veszélyeket felismerő és azokat megelőző lépéseket. A zsidó vezetőség gyakran tehetetlen volt, és az események forgatagában gyakorlatilag arra kényszerült, hogy átadja a kezdeményezést minden olyan tényezőnek, amelyik eredményeket tudott felmutatni, vagy sikerült elhívetnie másokkal, hogy erre képes. Kasztner és segítőtársai pont ezt tették.⁶⁶⁶

Kasztner Rezső Kolozsváron született 1906. április 14-én. Politikai tevékenysége a bukaresti parlamentben bontakozott ki. Észak-Erdély visszacsatolása után működése színhelyét Budapestre tette át, és különböző mentőakciók javára gyűjtött adományok jutalékából tartotta fenn magát. Miután visszatért a munkaszolgálatból (1942. július-

⁶⁶⁰ BRAHAM I.: 1988, 452. old.

⁶⁶¹ BRAHAM I.: 1988, 466. old.

⁶⁶² BRAHAM I.: 1988, 453. old.

⁶⁶³ Kasztner szerint a kolozsvári gettóban 18.000 zsidó volt.

⁶⁶⁴ Ott a süket-némák Columbus utcai intézetében létesített táborban helyezték el őket. Innen utazott el 1944. június 30-án az 1.684 főből álló Kasztner-csoport (BRAHAM I.: 1988, 454. old.).

⁶⁶⁵ BRAHAM I.: 1988, 454. old.

⁶⁶⁶ Mose Golan: *A Kasztner-ügy történelmi torzításainak jelentősége*. In: *Magyar Zsidó Szemle Füzetek 2.* (sorozatszerk.: Lichtmann Tamás), Kiadja az MTA-ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoportja és az OR-ZSE, Budapest, 2008, 5-6. old.

december), Kasztner még tevékenyebben kapcsolódott a cionista *Mentőbizottság* munkájába. Az 1942-től a német megszállásig terjedő időszak volt a legdicsőbb szakasz az életében: Lengyelországból és Szlovákiából menekültek, valamint magyar állampolgárság nélküli zsidóknak a bújtatása és ellátása. Ez Kasztnernek kétségbevonhatatlan érdemeket szerzett. A német megszállás után, legfőképp Joél Brandt isztambuli sikertelen küldetésének következményeként, Kasztner vált a németekkel való mentőtárgyalások, az úgynevezett „vért áruért” ügylet központi alakjává. A kivételezett zsidók csoportja az úgynevezett *Kasztner-vonatra* utolsó percben fellopokodott menekültekkel⁶⁶⁷ együtt összesen 1.684 emberrel, 1944. június 30-án hagyta el Budapestet. A vonat végállomása a bergen-belseni koncentrációs tábor volt. A csoport tagjai közül – a tárgyalások előmozdításának további biztosítékaként – 1944. augusztus 21-én a németek először 318 embert engedtek ki Svájcba, míg a többiek december 7-én léphették át a svájci határt.⁶⁶⁸

IV.1.5. A Kolozsvárra hazatérő kevesek fogadtatásáról és sorsáról

1944. november 19-én újra kezdte működését a Zsidó Világkongresszus Romániai Szekciója, amely célul tűzte ki a túlélők számbavételét. A Joint⁶⁶⁹, a Jewish Agency és a Nemzetközi Vöröskereszt bukaresti kirendeltsége Marton Ernőt, a kolozsvári Új Kelet egykori főszerkesztőjét bízta meg 1944 novemberében azzal, hogy delegáció élén keresse fel az észak-erdélyi városokat, azzal a kettős céllal, hogy megállapítsa a túlélők számát és helyzetfelmérést készítsen a szükséges intézkedések meghozatala érdekében. A delegáció által készített jelentés szerint Észak-Erdélyben 7.200 zsidót találtak. Kolozs megyében 1.500 zsidó élt. Marton szerint Kolozsváron mintegy 1.000 zsidó férfi és mindössze 20-30 zsidó nő volt. Feltételezni lehetett, hogy a holocaustban több mint 70 észak-erdélyi rabbi pusztult el.

A Kolozsvárról deportáltak töredéke tért vissza a haláltáborokból. A szovjetek bevonulásakor, 1944. október 11-én, a városban mindössze 50-60 zsidó volt, a lágerek túlélői

⁶⁶⁷ Mielőtt a *Kasztner-vonat* elhagyta Budapestet, többen, eltérő adatok szerint pár tucatnyian, vagy több százan lopakodtak fel a légiriadó és a sötétség leple alatt a vonatra, miközben a szerelvény a rákosrendezői, ferencvárosi és kelenföldi pályaudvarokon vesztegelt. A Bocskai úti táborból 450-en szálltak a vonatra az előzetesen kialakított 150 helyett.

⁶⁶⁸ Mose Golan: *A Kasztner-ügy történelmi torzításainak jelentősége*. In: *Magyar Zsidó Szemle Füzetek 2.* (sorozatszerk.: Lichtmann Tamás), kiadja az MTA-ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoportja és az OR-ZSE, Budapest, 2008, 13. old.

⁶⁶⁹ The American Jewish Joint Distribution Committee.

csak 1945 nyarán kezdtek visszatérni, de olyan is akadt köztük, aki csak 1946-ban jutott el Kolozsvárra, mivel a hazautazás rendkívüli nehézségekbe ütközött.⁶⁷⁰

Mivel a zsidó lakásokat a bombakárosultaknak és másoknak utalták ki, a vagyon értékesebb részét pedig a német tisztek és tisztviselők vitték el, kisebb részét pedig a lakosok hordták szét, az ingatlanrestitúció és a zsidó vagyon kérdése nagy problémát jelentett. A zsidó bútorokat a szovjetek is megdézsmálták.⁶⁷¹

Az 1949-ben egyesített zsidó gyülekezeteknek 1959-ig volt saját rabbija Schönfeld Ábrahám személyében. Később József Károly négy évig szolgált rabbiként Kolozsváron (1979-1983 között), azóta a közösségnek saját rabbija nem volt.⁶⁷²

Az erdélyi sajtó már 1944 őszén beszámolt az erdélyi zsidóság tragédiájáról. László Béla a kolozsvári *Világosságban* három részben ismertette a fél évvel korábban, április és június között Észak-Erdélyben és főként Kolozsváron történeteket. Amint a cikksorozatból kitűnik, a szerzőnek nem volt fogalma arról, hogy a zsidóság nem egyszerű lágerekbe, hanem haláltáborokba került, tehát arról sem tudott, hogy a deportáltak zöme többé nem fog hazatérni. Az embervesztések dimenzióiról egyébként az 1944 októberében megalakult Demokrata Zsidó Népközösség – László Bélának nyilatkozó – vezetői sem tudtak.

Az erdélyi nyilvánosság a valóságban lezajlott borzalmas eseményekről csak három hónappal később kapott első kézből származó tájékoztatást. 1945. február 20-án megérkezett Kolozsvárra a lengyelországi haláltáborokból megmenekült zsidók első kis csoportja, akik mindent elmondtak a birkenai szelekcióról és az ezt követő borzalmakról.⁶⁷³

Mint már említettük, Kolozsváron a visszatért zsidók ingatlanrestitúcióját meggátolta az, hogy az 1944-es bombázások és a hadi események során sok lakóház megsemmisült, és azok egykori tulajdonosait a hatóságok zsidók lakásaiba költöztették. Az ingóságok értékesebb részét a német és magyar katonatisztek és tisztviselők szállították el, kisebb részét a helyi lakosság hordta szét.

A szovjet bevonulást követő napokban a nagyobb erdélyi városokban megalakult a Demokrata Zsidó Népközösség (DZSN). Programjáról a szervezet kolozsvári vezetői 1944 novemberének első napjaiban nyilatkoztak. Fülöp Zoltán elnök, illetve Neumann Sándor és Balkányi Miklós vezetőségi tagok elmondták elképzeléseiket a lerongyolódva, éhesen és

⁶⁷⁰ Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940-1944)*, Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012, 36. old.

⁶⁷¹ Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)* <http://archiv.nyugatiujelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnap/j...>

⁶⁷² Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940-1944)*, Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012, 37. old.

⁶⁷³ Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)* <http://archiv.nyugatiujelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnap/j...>

betegén visszatértek felruházására, élelmezésére és gyógyítására vonatkozóan. A Népközösség tömegszállást és népkonyhát rendezett be a Helyi Zsidókórházban. Kolozsváron a Pap (ma Párizs) utcai zsinagóga melletti Joint-helyiségben megkezdte működését egy új beteggondozó, később pedig a közeli Péter-Pál villákban a hazatérőket fogadó bizottság működése kezdődött meg.

A zsidó javak visszaszolgáltatására vonatkozó követelés feszültségeket okozott. László Béla a Világosság hasábjain szorgalmazta a megoldások keresését. Mivel nagy volt a bombakárosultak száma, 2.500 zsidó lakberendezés 65 %-át „arra rászorult keresztény kisembereknek” utalták ki.⁶⁷⁴

IV.1.6. Zsidó emlékhelyek Kolozsváron. A Házsongárdi temető

A kolozsvári zsidó közösség első zsinagógája 1818-ban épült⁶⁷⁵. Ennek az épületnek a falai vesszőből voltak fonva.⁶⁷⁶ Inkább csak egy imaház volt. Az 1830-as évekre a kolozsvári zsidóság életében létrejöttek a legfontosabb hitközségi intézmények, 1836-ban megalakult a Hevra Kadisa, majd megnyílt a temető is. 1850-51-ben a már működő rituális fürdő mellett a közösség felépítette zsinagógáját.⁶⁷⁷ Ez az épület ma is áll a Párizs utcában.⁶⁷⁸ Kelemen Lajos a *Művészettörténeti tanulmányok* V. fejezetében, a klasszicista építészeti emlékek keretében írt a kolozsvári ortodox zsinagógáról: *E stíluskörbe tartozik a régi zsidótemplom utca nyugati során az ortodox zsidó zsinagóga is. Egyszerű, jó arányú, elég tágas, izléses épület, korban egyszersmind utolsó is a kolozsvári klasszicista templomok sorában, mert már az 1848-49-i szabadságharc után emelték.*⁶⁷⁹ A *Pesti Napló* 1852. január 21-i száma megemlékezik a kolozsvári ortodox zsinagóga felavatásáról.⁶⁸⁰ A második világháború utáni időszakban az ortodox közösség által használt zsinagóga mellett álló egykori rabbilakásban hitközségi étkezde alakult, mely napjainkban is működik.

⁶⁷⁴ Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)* <http://archiv.nyugatiujelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnap/j...>

⁶⁷⁵ U.ott, 27. old.

⁶⁷⁶ SZABÓ: 1938, 128. old.

⁶⁷⁷ Az impozáns épület körülbelül negyven hitközségi tag adakozásából valósulhatott meg. (SZABÓ: 1938, 128. old.).

⁶⁷⁸ Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940-1944)*, Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012, 27. old.

⁶⁷⁹ KELEMEN: 1982, 155. old.

⁶⁸⁰ *A múlt hónapban avatták fel Isten tiszteletére a kolozsvári izraeliták új templomát, amelynek alapját alig másfél év előtt Urbán tábornok úr, akkori vidékparancsnok tevő le, s a vallási buzgalom oly hamar bevégze. Az ünnepélyt díszíté Erdély római katolikus püspöke, Kovács Miklós úr nagyméltósága, mint az erdélyi izraeliták fővédője, ki mint ilyen a főrabbi kinevezését is kezeli. Jelen volt a vidéki cs.k. polgári biztos, Bogdán öméltósága, a kolozsvári tanács és más minden rendű és rangú vallási szép közönség.* (SZABÓ: 1938, 129-130. old.).

A status quo ante hitközség 1881-ben vált ki az anyahitközségből.⁶⁸¹ A status quo ante hitközségből 1884-ben jött létre a neológ hitközség, melynek főrabbija rövid ideig Kohut Sándor⁶⁸² volt. A mai Horea (korábban: Ferenc József, illetve Horthy Miklós) úti neológ zsinagóga építését 1886-ban fejezték be, majd 1918-1929 között renoválták. Itt szolgált 1891-től több mint negyven éven át Eisler Mátyás neológ főrabbi. 1934-től az 1944-es deportálásig a neológ hitközség élén Weinberger Mózes (később Moshe Carmilly - Weinberger) főrabbi állt. A neológ zsinagógát 1944-ben felrobbantották, a háború után állították helyre, 1947-től ismét működött. A templom homlokzata krémszínű, négy ezüstös hagymakupolája van. Ez a zsinagóga napjainkban a haláltáborokban elpusztult észak-erdélyi zsidók emlékhelye, és egyben az egyetlen ma is használatban lévő zsinagógája Kolozsvárnak, illetve Kolozs megyének. Ezt a mór stílusú zsinagógát a Deportáltak zsinagógájának is nevezik.

1921-ben épült a Poálé Cedek zsidó iparosegylet Kis-Szamos utcai zsinagógája, amely a háborút követő évtizedekben raktárhelyiségként szolgált, és amelyben 1997-től Tranzit-ház néven művelődési központ működik. A Barițiu út 16A-ból nyíló udvaron keresztül lehet bejutni a volt zsinagógába. 1922-ben épült a Sasz Chevra zsinagóga a Mikes Kelemen utcában (ma Croitorilor). Itt a 60-as években rendeztek utoljára szertartást, majd miután a tömeges alijázás nyomán hívek nélkül maradt, bezárták. Az 1990-es évek második felétől bútorüzlet működött benne, az utóbbi évtizedben pedig a kolozsvári Babeș-Bolyai Tudományegyetem Judaisztikai Karának ad helyet.⁶⁸³ A volt zsinagóga mennyezetén ma is látható a bibliai állatokat ábrázoló freskódíszek. 1997-es átadása óta a Tranzitház Alapítvány igyekszik fokozatosan helyreállítani, és ezzel párhuzamosan kortárs művészeti kiállítások, előadások és hangversenyek helyszínévé alakítani az épületet. A Tranzitház programjai között sok zsidó indíttatású rendezvényt találunk, az alapítvány maga pedig részletes tanulmányt készített a romániai zsidó kulturális örökségről.⁶⁸⁴

Kolozsváron az idők folyamán a felsoroltakon kívül több kisebb zsinagóga, imaház, Talmud-egylet és rituális fürdő működött. Napjainkban azonban az ünnepnapokon és megemlékezések alkalmával használt Horea úti zsinagógán kívül a Nyomda (Tipografiei) utca

⁶⁸¹ Ezt a gyülekezetet Farkasházi Fischer Vilmos, a herendi porcelángyár alapítójának fia hozta létre és ő lett az új hitközség első elnöke is.

⁶⁸² Kohut Sándor később a New York-i Ahavat Chesed német nyelvű zsidó hitközség élére állt, és jelentős tudományos munkát hagyott maga után.

⁶⁸³ Az 1990-es évek elején létrehozott intézetben a zsidóság történetéről, a héber nyelvről és más zsidó témákról tartanak rendszeres előadásokat. Az egyik teremben Egon Marc Lövíth holocaust-túlélő, kolozsvári művész állandó kiállítása látható. Az 1923-ban született grafikus műveiben a zsidóság életével és a vészidőkkel foglalkozik (GRUBER: 2010, 263. old.)

⁶⁸⁴ GRUBER: 2010, 263. old.

25 szám alatt székelő hitközség tagjai kizárólag a Dávid Ferenc utca 16. szám alatti imaházban gyűlnek össze imádkozni.

Kolozsvár zsinagógáinak történetéről nagyon sok érdekes adatot megtudhatunk Szabó Imre *Erdély zsidói* című könyvéből.⁶⁸⁵ Krónikás művében Szabó számba veszi Kolozsvár kisebb – azóta talán elfelejtett – bét hamidrásait és imaházait is, mint az *Avodat Köhuna, Bet Hamidrás Czchow, Bész Hillel, Bész Lévi, Bész Méir, Izsák-imaház, Kneszet Jecheszkel, Ole Lömelech, Poalé Hadati Hamizrachi*.⁶⁸⁶

A zsidó közösségek életében a Hevra Kadisának alapvető szerepe van. Ezért, mielőtt Kolozsvár temetőiről szólnánk, beszéljünk néhány szót az ortodox Hevra Kadisáról. A kolozsvári Hevra Kadisa 1937-ben ünnepelte fennállásának százéves évfordulóját. Erre az alkalomra Mózes Elek és Szabó Imre albumot adott ki a Szentegylet kimerítő történetével.⁶⁸⁷ Megtudjuk, hogy a Hevra fejlődését lehetővé tevő legrégebbi adomány Berkovits Mosétól származott. A Hevra kebelén belül már a kezdeti időkben két jótékony közület működött: Malbis Arumin, mely a szegényeket ruházta és a Bikur Holim, mely a szegénysorsú betegeket istápolta. A százéves évfordulót megelőző években nagy változások történtek a Hevra adminisztrációjában: állandósított tisztviselőket alkalmaztak, székházat vásároltak. Minden tekintetben megőrizték a temetések rendjét és méltóságát. Új temetőt vásároltak, melynek szertartási terme egyike a legimponálóbbnak Erdélyben. Tevékenyen részt vettek a kolozsvári Zsidóórház munkájában.⁶⁸⁸

A kolozsvári zsidóságnak négy **temetője** volt, ezek közül a legrégebbi a Balassa (ma Aviator Bădescu) utcai ortodox temető.⁶⁸⁹

A XVIII. századi kolozsmonostori zsidók még uradalmi kertekben temetkeztek. Monostor és Hajnal lakónegyedek között a domboldalon elterülő görögkeleti temető bejárata előtt még látható öt, alig kivehető héber feliratú sírkő.⁶⁹⁰ A Házsongárdi köztemető északkeleti sarkában lévő, a Balassa (most Aviator Bădescu) utca felől megközelíthető zsidó sírkertben 1839-ben már több mint ötven halott teste nyugodott. A városi tanács 1839-ben nem hagyta jóvá a temető bekerítését.⁶⁹¹ Asztalos Lajos szerint a Balassa utcai zsidó

⁶⁸⁵ SZABÓ: 1938, 151-160. old.

⁶⁸⁶ SZABÓ: 1938, 156-157. old.

⁶⁸⁷ SZABÓ: 1938, 146. old.

⁶⁸⁸ SZABÓ: 1938, 147. old.

⁶⁸⁹ Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940-1944)*, Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012, 29. old.

⁶⁹⁰ Salamon Márton-László: *Egy másik másvilág. Kolozsvár zsidó temetői*. In: *Keresztény Szó* katolikus kulturális havilap, X. évfolyam 1. szám, 1999. január (<http://epa.oszk.hu/00900/00939/00003/ks990111.htm>).

⁶⁹¹ Salamon Márton-László: *Egy másik másvilág. Kolozsvár zsidó temetői*. In: *Keresztény Szó* katolikus kulturális havilap, X. évfolyam 1. szám, 1999. január (<http://epa.oszk.hu/00900/00939/00003/ks990111.htm>).

temetőhöz az utca kialakítása előtt maga az úttest és a ma attól balra eső terület is hozzátartozott.⁶⁹² 1892-ben megnyílt a Tordai út 110. szám alatti, szintén ortodox zsidó sírkert.⁶⁹³ 1927-ben a város kiigényelte a régi ortodox zsidó temető egy részét, majd 1931-ben⁶⁹⁴ önkényesen utcaépítésbe kezdett. Az exhumáltakat és sírköveiket a valamivel délebbre (a Hősök temetőjének szomszédságában) található ortodox temetőbe helyezték át. Ez az – időrendi sorrendben második – zsidó temető magán hordja mind a régi zsidó sírkertek, mind a századforduló emancipált zsidóságának a keresztény temetőkhöz hasonlóbb sírkertjeinek vonásait.⁶⁹⁵ Az említett két ortodox zsidó temető már nem működik.⁶⁹⁶

A kongresszusi – neológ – hitközség 1927-ben tartotta első gyászszertartását a Házsongárdi temető átellenes, délnyugati szegletében található, a Majális (ma Republicii) utca és a Sólyom utca sarka felől megközelíthető sírkertben.⁶⁹⁷ A Majális utcai temető megnyitásakor a Balassa utcai sírkert még nem telt be egészen.⁶⁹⁸ A Majális utcai temetőt, amely sorban a harmadik, csak drótkerítés választotta el a Házsongárdi köztemető keresztény részétől, ellentétben az előbbi kettő – bár rozoga – betonkerítéseitől. Ez a temető a négy közül a legrendezettebb benyomást kelti. A zsidók többsége jelenleg is idetemetkezik. Az egyetlen, kápolnával is rendelkező, a Tordai út 154. szám alatti sírkert első halottja 1928-ból való, tehát ez nevezhető a legújabb zsidó temetőnek Kolozsváron.⁶⁹⁹ A kápolna feltehetően a harmincas évek elején készült. Egyetlen latin betűs táblafeliratának szövege (évszám nélkül): „Goldstein Simonné szül. Bretter Róza emlékére gyermekeitől”. Az új zsidó temető a Feleki lejtő egy viszonylag egyenes szakaszán, a városon kívül terül el; alighanem ez a legterjedelmesebb kolozsvári zsidó sírkert. Itt található a deportáltak emlékműve, amely az 1944-ben gettóba gyűjtött, majd haláltáborokban kiirtott kolozsvári és Kolozs megyei zsidó mártírokra emlékezik.⁷⁰⁰ A fekete márvánnyal borított emlékmű felső részén menóra szimbólum látható,

⁶⁹² Asztalos Lajos: *Kolozsvár temetői*. In: *Szabadság, Multidéző*

(<http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szagadsag/template/artic...>)

⁶⁹³ Az ortodoxok – a neológ hitközség 1882-ben történt kiválásakor – attól tartott, hogy a neológok meg fogják sérteni a temetői hagyományokat, ezért a Tordai út jobb oldalán található – ma is ortodox zsidó temetőnek mondott – sírkertet meghagyták a neológoknak, és megnyitották új temetőjüket.

⁶⁹⁴ Asztalos Lajos: *Kolozsvár temetői*. In: *Szabadság, Multidéző*

<http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szagadsag/template/artic...>

⁶⁹⁵ Salamon Márton-László: *Egy másik másvilág. Kolozsvár zsidó temetői*. In: *Keresztény Szó* katolikus kulturális havilap, X. évfolyam 1. szám, 1999. január (<http://epa.oszk.hu/00900/00939/00003/ks990111.htm>).

⁶⁹⁶ A kolozsvári hitközség Elhalálozási Névjegyzékének két vastkos kötete évtizedek óta nem jegyez ide eltemetett zsidókat.

⁶⁹⁷ Salamon Márton-László: *Egy másik másvilág. Kolozsvár zsidó temetői*. In: *Keresztény Szó* katolikus kulturális havilap, X. évfolyam 1. szám, 1999. január (<http://epa.oszk.hu/00900/00939/00003/ks990111.htm>).

⁶⁹⁸ Asztalos Lajos: *Kolozsvár temetői*. In: *Szabadság, Multidéző*

<http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szagadsag/template/artic...>

⁶⁹⁹ A zsidóknak 1944-ben történő téglagyári gettóba hurcolása után, a város június 2-i bombázásakor, a vasút állomásra befutott és lebombázott német sebesültszállító vonat halottait is ide temették.

⁷⁰⁰ Az emlékmű hátsó oldalára helyezett márványtábla szövege román nyelvű.

talapzatán pedig Louis Aragon költő sorai állnak.⁷⁰¹ 1944 szeptemberében, októberében, a tordai harcokban elesett magyar és német katonák egy részét is a Tordai út 154. szám alatti zsidó temetőben hantolták el. 1944-1945 telén a sírok fakeresztjeinek egyrészét kegyeletsértő személyek tűzifának használták.⁷⁰²

A kolozsvári Házsongárdi temetőről és a zsidó közösségről Kányádi Sándor *Erdélyi jiddig népköltészet* című könyvének utószavában ezt olvashatjuk:

*A kolozsvári Házsongárdi temetőt keletről a régi zsidó sírkert s kicsit fönnebbecske az ortodox tartja a karjában. Délen utcákkal, házsorokkal elválasztva, mintha a huszadik századi nagy erkölcsi törést példázná – ott van elkülönülve, az új zsidótemető. De délnyugaton a neológ sírkert már ugyancsak a Házsongárd egyre gyöngülő kerítéssel elválasztott része. És így van ez Kelet-Európa legtöbb városában, vagy éppen falujában, ahol valaha számottevő zsidó közösségek éltek. És ahol, ha megfogyatkozva is, még élnek.*⁷⁰³

A Házsongárdi temető az erdélyi magyarság talán legrégebbi, hatalmas kiterjedésű sírkertje. Ma is működik. Erdély szellemi életének nagyjai közül kiemelkedően sokan vannak itt eltemetve. A temető alapító okirata 1585-ből való. Megnyitását az 1585-1586-os nagy pestisjárvány kényszerítette ki. Feltételezhetően a sírkertbe eleinte csak a pusztító járvány áldozatait vitték, ugyanis ezeket lehetőleg mindig külön temették. A nagy pestisjárványok, melyek következtek újabb és újabb területrészeket hódítottak el a temetőnek kiszemelt domboldalból.

A járvány miatt a temetőnek eredetileg kijelölt terület hamar megtelt, így a temető déli irányban a domboldalra terjeszkedett tovább. A temető kezdetektől fogva a köztemető szerepét töltötte be a város életében, így vallási és etnikai hovatartozástól függetlenül bárki idetemetkezhetett. A idő folyamán többször kibővítették, így jött létre 1739-ben J. F. de Gladys ezredes adományából a luteránus temetőkert, majd 1840-ben a régi zsidó temető.⁷⁰⁴

1911-ben Kohn Hillel és Zsakó Gyula, az unitárius kollégium friss végzősei, még hatvankét 1700 előtti sírkövet írtak össze, a legrégebb 1586-ból való volt.⁷⁰⁵ A XX. század végén még fellelhető legrégebbi sírkő 1599-ből maradt fenn, ez egy ereszes sírkő, amely a luteránus temetőrészben található, de a Jelen-kripta oldalán található egy 1585-ből fennmaradt

⁷⁰¹ „A halottak nem alszanak. / Csak e kő az övék. Mely képtelenség nevük tömegét átfogni. / A büntettek emlékezni – az egyetlen kegyelet, amire kérünk. / Téged, ki erre jársz.” (Salamon Márton-László fordítása)

⁷⁰² Később valamennyi fakereszt eltűnt, a sírhalmok úgyszintén (Asztalos Lajos: *Kolozsvár temetői*. In: *Szabadság, Múltidéző* (<http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szagadsag/template/artic...>))

⁷⁰³ Kányádi Sándor: *Erdélyi jiddis népköltészet* (Jólesz László közreműködésével), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989, 204. old. (részlet az utószóból)

⁷⁰⁴ http://hu.wikipedia.org/wiki/Házsongárdi_temető

⁷⁰⁵ Kohn Hillel – Zsakó Gyula: A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei, 1700-ig (<http://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?aktev=1911&id=979>). Erdélyi Múzeum, 1911.5-6. sz.

tábla is.⁷⁰⁶ A kolozsvári román lakosság arányának növekedésével a temetőben is egyre több román sír látható.

A köztemető legkeletibb szélénél, a III.B parcella szomszédságában jött létre az első zsidó temető. Bár a zsidók az 1840-es évekig hivatalosan le sem telepedhettek a városban, 1840-ben mégis már ötven halottjuk feküdt itt, és a sírkert körülkerítésére kértek engedélyt a várostól. Akkor még a későbbi Balassa (Aviator Bădescu) utca területe is a sírkerthez tartozott. A város 1881-ben hozott egy temetői szabályrendeletet: rendet próbáltak teremteni a temetőben. A közgyűlés – különböző határozatok mellett – rendelkezik az új temető keleti szélén lévő 3 hold 500 négyszögöl terület átengedéséről az ortodox izraelita hitközségnek sírkert céljára.

Azt követően, hogy 1872-ben megnyílt a második magyar egyetem Kolozsváron, a Házsongárdi a tudósok temetőjévé vált.

1919-ig legfeljebb elszórtan akadtak román sírok a Házsongárdi temetőben: azok egy részének is magyar- vagy kétnyelvű volt a felirata. A világháborút követően kialakult román közigazgatási rendszer és román tannyelvű egyetem következtében román családok százai szaporították a lakosságot.

„Kolozsvárt öt felekezet van s csak egy közös temető. Ha a vallás a legnagyobb szellem gyümölcse, s a vallásosságnak a türelem a legmagasztosabb hazája, akkor bizonyára sohasem láttam figyelemreméltóbb helyet Kolozsvárnál.” – írta a temetőről Széchenyi 1821-ben.⁷⁰⁷ Tény, hogy 1585-től kezdődően a kolozsvári szászok és magyarok – katolikusok, lutheránusok, reformátusok, unitáriusok – de örmények, románok, illetve a hóstáti közösség a város déli falain kívülre eső területre temetkezett.⁷⁰⁸ A házsongárdi temetőben nemesi és fejedelmi családok (Teleki, Bethlen, Kendeffy, Bánffy, Apor stb.) kriptái, tudós emberek (Apáczai Csere János, John Paget, Brassai Sámuel, Bölöni Farkas, Finály Henrik stb.), az erdélyi művészet nagyjainak (Dsida Jenő, Kós Károly, Szabédi László és mások) síremlékei a régi Erdély világát juttatják eszünkbe. Erdélynek nincs olyan tájegysége, ahonnan ne származna a Házsongárdi temetőben nyugvó jeles személyiség. „A Házsongárdban minden valószínűség szerint több százezer ember nyugszik, ha csak bizonyos hányadát vesszük is annak a lakosság szám/nemzedék embertömegnek, amely itt a temető megnyitása óta eltelt

⁷⁰⁶ http://hu.wikipedia.org/wiki/Házsongárdi_temető

⁷⁰⁷ <http://tortenelemportal.hu/2010/11/pusztul-a-hazsongardi-temeto>

⁷⁰⁸ <http://www.primariaclujnapoca.ro/hu/multikulturalis-utikalauz/?183>

kerek négy évszázad alatt eltakarítandóvá vált.”⁷⁰⁹ A Házsongárdi temető azért is egyedülálló, mert kriptái, sírboltjai, sírkövei között sok a párját ritkító építészettörténeti emlék.⁷¹⁰

Amint az előbbieken már említettük, a temető III.B részével szomszédos a város legrégebbi zsidó temetője. Az új temető szomszédságában van még két zsidó temető: a Tordai út felé eső, 1892-ben megnyitott régi ortodox sírkert és az 1920-as évek végétől használt, Majális utca felől megközelíthető új neológ temető. Az ortodoxok – mint már említettük – távolabb a Tordai út 154. szám alatt vett kertben alakították ki újabb temetőkertjüket.⁷¹¹ Kolozsvár legrégebbi zsidó temetője Kolozsmonostoron volt, mivel az 1895-ig nem tartozott a városhoz.⁷¹² A kolozsmonostori görögkeleti temető bejárata előtt még látható öt düledező, héber feliratú sírkő.

Amikor a kolozsvári zsidók engedélyt kértek temető létrehozására (1840-ben) – amint már említettük – ötven halottjuk feküdt a sírkertben. Ez a sírkert azonos a Házsongárdi köztemető északkeleti sarkában lévő régi zsidó temetőként ismert sírkerttel. Amikor 1931-ben a város utcaépítésbe kezdett, a csontokat exhumálni kellett: a kövek nagy részével együtt felvitték őket a Tordai úti új temetőbe.

Az egységes kolozsvári zsidó hitközségből 1882-ben szakadt ki a neológ csoport. Mivel az ortodoxok hagyományaik megsértésétől tartottak, új sírkertet nyitottak. 1892-től a Hősök temetőjén felüli, ma már „régii” ortodox temetőbe kezdtek temetkezni. A fentieknek megfelelően a régi zsidó temető két részre osztható. A bejárattal szemben lévő nyugati kerítés előtt négy-öt sor újabb sír húzódik egészen a domboldal kezdetéig. A többi rész a régi temető. Feltételezés szerint ide temetkezett minden zsidó a neológ hitközség kiválásáig. A bejárattól balra, az utcai kerítés mellett ohel alakú sírkövek több tucatja látható. Az 1800-as évek elején állították őket. A hitközségek szétválása után a még betemetetlen részt a neológoknak hagyták. Ez a nyugati kerítés előtti négy-öt sor sok impozáns síremléket tartalmaz. A drága márványoszlopok jelzik, hogy alattuk híres-neves ember nyugszik. Mindegyiken van magyar felirat is.⁷¹³

Nem lehet nem észrevenni dr. Gyalui Farkasné sz. Brachfeld Gizella (1872-1910) síremlékét. A könyvtár igazgató Gyalui Farkas első felesége jeles kereskedőcsaládból

⁷⁰⁹ Lászlóffy Aladár - Kántor László: *Házsongárd*, Helikon Kiadó, Budapest, 1989, 27. old.

⁷¹⁰ *A Kolozsvári Zsidó Hitközség elnöke is kiáll Házsongárdért.* Forrás: *Erdély ma* (<http://www.mazsihisz.hu/2011/07/03/a-kolozsvari-zsido-hitkozseg-e...>)

⁷¹¹ Gaal György: *Tört kövön és porladó kereszten. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben*, Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003, 22. old.

⁷¹² Ott már a XVIII-XIX. század fordulóján is letelepedhettek a zsidók és könnyen bejárhattak a városba kereskedni.

⁷¹³ Gaal György: *Tört kövön és porladó kereszten. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben*, Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003, 107. old.

származott, és kiválóan hegedült. Férje, Gyalui Farkas pár lépés távolságra a kerítés túlsó oldalán a köztemetőben nyugszik. A közelben, szintén a kerítés előtt Ámon Ottó hírlapíró (1879-1921) sírköve látható.⁷¹⁴ Ugyancsak itt, csak délebbre található Géber Ede (1840-1891), az első magyar bőrgyógyászprofesszor márványoszlopa.⁷¹⁵ Egy másik jelentős síremlék Farkasházi Fischer Vilmos (1838-1921) sírköve. Ő alapította a porcelángyárat, és ő volt a neológ izraelita hitközség elnöke is. Mellette nyugszik felesége, aki az Izraelita Jótékony Nőegyletet⁷¹⁶ alapította. A Szántó-Schlesinger család monumentális síremléke is itt látható. A kettős kötődés evidens jeleit érzékelhetjük a kettős nevekben (Farkasházi Fischer; Szántó-Schlesinger). Közel a kapuhoz az első sorban Reich Jenőné Lorber Ilona (1896-1923) sírköve látható. A kitűnő szoprán énekesnő síremlékén lanton éneklő madár van kifaragva. Sírversét Ignotus írta. Mellette Deutsch-Békési Ágnes (1925-1970) író és műfordító síremléke látható. Délebbre fehér márványoszlop: dr. Eisler Mátyás főrabbi⁷¹⁷ (1865-1930) kétnyelvű síremléke. A főrabbi síremlékéhez közel, attól valamivel délebbre található Wilhelm József⁷¹⁸ (1847-1913) síremléke.

A neológ sírkertbe az 1930-as évek elejéig temetkeztek. Akkor betelt, és a város a Házsongárdi temető délnyugati csücskében jelölt ki területet a neológ hitközség számára.

Az akadémikus Finály Henrik (meghalt 1898-ban) nevét az akadémikusok síremlékén találjuk meg⁷¹⁹ (síremlékét és az akadémikusok emléktábláját a képmellékletben prezentáljuk).

A kolozsvári zsidó temető egészében egy polgárosult zsidó társadalom képét jeleníti meg. Jeles zsidó értelmiségiek lettek eltemetve ebbe a temetőbe. A magyarsághoz való kötődés illetve asszimiláció tényét jelzik a héber-magyar feliratú és a csak magyar feliratú sírkövek. Sajnos a síremlékek egy része tönkrement a idő vasfoga által, jelentős része pedig gonosz indulatok által.

⁷¹⁴ A *Szegedi Napló*ba és a *Brassói Lapok*ba írt cikkeket, versei és elbeszélései is megjelentek.

⁷¹⁵ Géber Ede a bécsi egyetemen tanult. 1874-ben nevezték ki Kolozsvárra. 1890-ben őt küldték ki Berlinbe Koch felfedezését (a róla elnevezett bacillust) tanulmányozni, és visszatérve hazájába elsőként alkalmazta a tuberkulózis elleni védőoltást.

⁷¹⁶ A Nőegylet napköziotthonot és aggmenházat tartott fenn.

⁷¹⁷ Dr. Eisler Mátyás főrabbi a kolozsvári zsidóság legnagyobb tudósa volt. 1891-ben választották meg a neológ hitközség élére és negyven éven át töltötte be tisztségét.

⁷¹⁸ Wilhelm József a bécsi majd a párizsi kereskedelmi akadémia tanára volt. 1882-től a kolozsvári kereskedelmi akadémia igazgatója.

⁷¹⁹ Finály Henrik egyike volt azon három tudósak, akit 1869-ben megbíztak a Székely Oklevéltár tervezetének előkészítésével (*Székely Oklevéltár* I. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983, 6-7. old.)

IV.1.7. Oral history

* **Oliver Lustig** *Lágerszótár* című művében így emlékezik a deportáció szörnyűségeire:

A szerelvény 50 lezárt vagonjának egyikében, amely 1944. június 6-án indult neki Kolozsvárról az ismeretlennek, ott szorongott az én családom is. A szülők és hat testvér. A hetedik, Tiberiu, nincs velünk. Behívták munkaszolgálatra. Amint Nagyváradhoz közeledünk, a vonat lassít. Még nem állították helyre a vonalat a június 2-i bombázás után. Valaki kitekint a marhavagon egyetlen vasrácsos ablakán: sárgacsillagos munkaszolgálatos fiatal emberek dolgoznak a romeltakarításnál (...)

Mindannyian köréje zsúfolódunk. A többiek utat engednek nekünk. Kisebb testvéreink felmásznak a bőröndökre: - Lustig Tibor, Kolozsvárról nincs köztetek? Nem ismeritek Lustig Tibort?

Izgalom lesz urrá a munkaszolgálatosokon is. Villámként terjed a hír, hogy Lustig Tiberiu családja a deportáltakat szállító vonaton van. Senki nem dolgozik többé. Még az idős horthysta őrmestert is magával ragadja az általános izgalom, s úgy tesz, mintha nem venné észre, mi történik körülötte.

Tiberiu kétségbeesetten rohan az árok mentén. Bajtársai mutatják az utat. Odább, innen a harmadik vagon, ez az, állj meg! Dehogy áll meg, átugorja az árkot, s a tehervonat két vagonja között keresztülnézve kutat tekintetével. – Tiberiu, itt vagyunk! – zokogjuk mi könnyes szemmel. Feltekint, s megpillant bennünket. Képtelen megszólalni. Az ütközőkre omlik és felzokog. Nem halljuk, de látjuk, mint rázza a sírás egész testét. Aztán minden erejét összeszedve felemelkedik: - Mind együtt vagytok? Hol vannak az ikrek? Hol van Valentin? – Mind itt vagyunk – válaszolja apám és sorra emeli az ablakhoz a kicsiket.

Anyánk szólni sem tud. Sír. Minden anya sír a vagonban. Aztán mindenki sírni kezd. És sírnak a vasút mentén álldogáló sárgacsillagos fiatalok is (...)⁷²⁰

* **Benamy Sándor** *Két városról*⁷²¹ című kétrészes művében Nagyvárad és Kolozsvár zsidóságára emlékezik. Íme a Kolozsvárra való emlékezés néhány részlete:

Vegyük az 1920-1930 közötti Kolozsvárt, mert erre emlékszem én a legjobban és mert viszonylag ez az évtized volt talán a legvirulensebb, a legélénkebb.

Utcák, terek bukkannak elő, ahony innen-onnan jött valaki. A Regele Ferdinand úti nagyszinagóga és a melléépített zsidó elemi iskola felől dr. Eisler Mátyás nemes, fekete-ezüst patinás alakja, kreolszépségű lányával, Klárral, későbbi pesti röntgenesnővel, József Attila egyik szerelmével (...)

A tér másik oldalán, a hídközei nagy bérházban dr. Noszin Erzsébet szemorvos és dr. Rappaport Hella fogorvos fogadta pácienseit. Az onnan a fellegvári dombra felfutó Erzsébet út irányából, a dr. Rácz-szanatóriumából ereszkedett alá dr. Elfer professzor impozáns alakja, ő volt az, aki kinyitván rendelője ajtaját, szinte rátámadt a vizsgálatra várakozókra: „Van magának pénze?” „Ho-hogyne!” „Akkor menjen más orvoshoz!” És hívta be a legszegényebbeket (...)

Az utca másik oldalán volt az a Szabó Jenő-cég, ahova az egyik Kasztner-fió – Rezsőnek a bátyja – nőszült, szemben meg Fischer üveg- és porcelánkereskedő (...) Aztán kikanyarodva a Mátyás-térre, egyfelől ott volt rögtön a Rózsa-drogéria és a Friedmann-könyvesbolt, másfelől a Heller-cipő üzlet és a Lepage-könyvkereskedés (...)

A zsidóság aztán ezen az előkelő részen mintha meg is szűnt volna, ha csak a testes, lilaszínű Gyalui Farkast, az Egyetemi Könyvtár igazgatóját nem számítom (...)

A kolozsvári szegényzsidóság zöme a rendőrprefektúra mögötti városrészben, a Dézsma utcán, Pap utcán, Eötvös utcán lakott (utóbbiban az Ábel-lányok is, akik nem egyszer szaladtak haza pénzért az Új Keletnek, hogy elindulhassanak a gépek, vagy, hogy Ferencz Mendel kiadja a papírt hozzá (...)

⁷²⁰ Oliver Lustig: *Lágerszótár*, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca, 1984, 9-10. old.

⁷²¹ Benamy Sándor: *Két városról I. Emlékezés a régi Nagyváradra, II. Emlékezés a régi Kolozsvárra*. In: *Évkönyv 1983/84* (szerk.: Scheiber Sándor), Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 1984, 13-17. old.

Az ominózus akkori diákház táján, a Petőfi utcán, ahol még működött a Biasini-szálló és kabaré, a házsongárdi temető lábánál talán csak két zsidó lakozott, azok is albérletben: Szabó Imrus az Új Kelettől és Fekete Miska, a színész s egykori színigazgató (...)

Hol vannak ezek mind! Legjobb esetben a kolozsvári temetőben, de a zöme – tízezrek! – az auschwitzi kéményen szállt el.

* **Nussbaum László családjának történetét** Torda *Oral history* fejezetében fogjuk elmondani, ami a felmenőket és Nussbaum László gyermekkorát illeti (10 éves koráig). Ezt követően 1940-ben Tordáról Kolozsvárra költöztek, mivel a második bécsi döntés nyomán Kolozsvár Magyarországhoz került. Innen kezdve Nussbaum László történetének helyszíne Kolozsvár. A kamaszkorú gyerek nagy döbbenettel élte meg, amint háromszoba-konyhás Mikes Kelemen utcai (ma Croitorilor) lakásukból azért kellett kiköltözniük, mert a kolozsvári táblabíró kiszemelte magának a lakást. Át kellett költözniük az udvarban található kicsi lakásba. A zsidó törvények hatásait a gyermek szintén nagy döbbenettel vette tudomásul. A „zsidóság kikészítésének folyamatáról” a következőképpen ír:

A legvégső megszorítások: nem szabadott csak bizonyos órákban menni a piacra, volt a kijárási tilalom, aztán a sárgacsillag, amit fel kellett varni a ruhákra. Ilyenkor az én apám a 13 éves gyerekének mesélte, hogy te, a te nagyapádnak volt egy testvére Pozsonyban. A gettózás előtt egy vagy két hónappal előszedett engem és az öccsömet, és beszajkóztatta velünk az összes rokonunk nevét, címét és telefonszámát, de úgy, hogy éjjel felkeltem két órakor: Laci címe Párizs stb, éjjel négy órakor: Józsi, New Jersey stb, pontosan kellett mondani számot s mindent.

Fokozatosan sok dolgot már természetesnek találtunk, mert nem tudtunk védekezni. Ez egy etnikum teljes kikészítésének a folyamata. Éveken át tréningeztettek arra, hogy bírjuk a rugást. A tetőpontja ennek a gettózás volt. Nagyon lényeges, hogy a gettózást nem a németek csinálták, hanem kizárólag a magyar adminisztráció. Abban az időben csupán néhány száz SS katona volt egész Magyarországon. Az adminisztráció bődületesen pontos volt: hogy melyik házban kik laknak, s melyik zsidó, s melyik nem zsidó. Voltak kivételezettek, ha keresztény felesége volt. Bejöttek úgy is, hogy keresték csak a zsidó családtagot, és elvitték.

Nussbaum László beszámol a kolozsvári gettóról, ami a téglagyár területén volt. A bevagonírozást a magyar csendőrség végezte és kísérte a vonatot egészen Kassáig, ahol a németek vették át. A gyerek a családdal érkezett Auschwitzba. Csomagjaikat a vagonban hagyták és az első dolog az volt, hogy különválasztották a férfiakat és a nőket. Érezte, hogy 13 éves öccsét el fogja veszíteni. Így is történt: 1944 októberében Mengele gázkamrába küldte Nussbaum László öccsét. Nussbaum László maga Németországba került munkatáborba. A buchenwaldi láger lakója lett, amely önfelszabadító volt. Az amerikaiak érkezésekor a táborlakók nem tudtak szétszéledni. „Három kategória volt: az egyik a hazamenők, a másik kategória egyik része a szkeptikusok, akik azt mondták, akárhová, de még egyszer oda vissza nem; a másik része nem akárhová, de csak Izraelbe, Palesztinába akart menni. Azok, akik Nyugatra akartak menni, azok hamarabb mehettek. A fiatalokat gyakorlatilag bármelyik állam befogadta. 16 éves, lágerből felszabadult, Svédországtól Amerikáig bárhová mehetett”.

Nussbaum László visszament Romániába. Hazaérkezvén Kolozsvárra rádöbrent, hogy semmije sincs. Emiatt két éven át tordai rokonainál élt. Ezt követően bekerült az egyetemre: közgazdaságtant és matematikát tanult. Az egyetem befejezését követően rögtön kinevezték tanársegédnek: 1956-ig volt tanársegéd az egyetemen. Nussbaum László megnősült: felesége Brüll Szilvia volt. A felesége családját nem deportálták, mivel ők a Romániához tartozó Tordán éltek. Nussbaum Lászlónak és feleségének fiúk születtek. A későbbiekben gyermekük erdélyi szász lányt vett feleségül. A szülők jobban örültek volna egy zsidó lánynak, mégsem ellenezték a házasságot.

Nussbaum László szerint az interjú adásának pillanatában 400 zsidó él Kolozsváron. Történetét a következőképpen fejezi be:

Egy dolog lényeges: gyűlölöm azokat, akiknek nincs etnikumuk. Valamit vállalni kell, de a legaljasabb a semmi. Nem kell templomba járni, nem kell imádkozni, ez a te magánügyed, de valahová tartózni kell. Valahová mindig tartózni kell, nem lehet lógni a levegőben, mert az olyan embert mindenki utálja, és nem várhat senkitől semmit. Zsidó az etnikumom, de nem vagyok vallásos. Sartre szerint az zsidó, aki magát annak vallja, és emellett a szomszédok is annak tartják. Tehát én hiába mondom magamról, hogy nem vagyok zsidó, mert a szomszédok úgy is annak tartanak. Kultúra szempontjából magyar vagyok, de a zsidó eredetem eltörölhetetlen.

* **A Zsidlic háttére Tibori Szabó Zoltán alapján.** Tibori Szabó Zoltán *Zsidlic* című könyvében elbeszéli az 1940-ben megalakult és négy éven át működő kolozsvári zsidó gimnázium történetét.

A kolozsvári zsidó középiskolai oktatás feltámadásának furcsamódon éppen a legsötétebb idők kedveztek. Amint a magyar közigazgatás megvetette lábát Kolozsváron, érvénybeléptek a zsidóellenes jogszabályok. Ezek között szerepelt a numerus clausus is, amelynek értelmében a magyar állami tanintézményekben a zsidó diákok létszámát hat százalékra korlátozták, ami körülbelül megfelelt a zsidóságnak az ország összlakosságához mért arányának. A zsidó értelmiség – amely hűséges maradt magyar anyanyelvéhez és kultúrájához – egy memorandumot szerkesztett, amelyet 1940 szeptemberében Marton Ernő, a kolozsvári *Új Kelet* főszerkesztője, a budapesti parlament valamennyi képviselőjének elküldött, hangsúlyozva az erdélyi zsidóságnak, azon belül is a kolozsvárinak, a magyar nyelvhez és kultúrához való kötődését. A memorandumban Marton Ernő arra is rámutatott, hogy a román hatóságok és a Bukarestben székelő Román Zsidók Uniója állandóan a románsághoz történő asszimilációt sürgeti. Marton Ernő a memorandumban is és a későbbiekben is azt próbálta bizonyítani, hogy a magyar zsidóság sorsa elválaszthatatlanul

kapcsolódik Magyarország sorsához, azzal szervesen összefügg, hiszen a magyar zsidóság „mindig osztozott az ország sorsában”⁷²².

A bécsi döntés utáni napokban a kolozsvári ortodox és neológ hitközségek vezetői arról tanácskoztak, hogy az új körülményeket kihasználva, az 1927-ben megszüntetett Kolozsvári Zsidó Gimnáziumot újra indítsák. A magyar honvédségnek a városba való bevonulása után a két hitközség küldöttségét fogadta Molnár Andor miniszteri tanácsos, aki az iskola beindítását minisztériumi engedély megszerzéséhez kötötte. A hitközségi delegációnak sikerült Budapesten Hóman Bálint vallás- és közoktatási miniszterrel találkoznia. A tárgyaláson megjelent kolozsvári küldöttség tagjai voltak Fischer József, a neológ hitközség elnöke, Weinberger Mózes neológ főrabbi, Klein Gyula ny.főmérnök, a neológ hitközség iskolaszéki elnöke, Salamon Jakab nagykereskedő, az ortodox hitközség iskolaszékének elnöke, Antal Márk, az egykori kolozsvári zsidó gimnázium (a Tarbut) vezető igazgatója.

A budapesti szóbeli engedélyezés után néhány nappal megalakult a Kolozsvári Zsidó Középiskolák Kuratóriuma, amely testület azonnal nekilátott az iskolaszervezéshez. A gimnáziumi korú zsidó gyerekek szüleinek összefogásával sikerült néhány hét leforgása alatt kialakítani azokat a tereket, amelyekben az iskolák megkezdhették működésüket. Ez a Tibori Szabó Zoltán által leírt háttértörténete a *Zsidlic* gimnáziumnak.

IV.2. Dés

IV.2.1. Dés és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei

1655-ből származó oklevéltári adatból feltételezhető, hogy egy Jozsef nevezetű zsidó ember, aki dési keresztény lakosokkal pereskedett, Désről vagy annak környékéről származott.⁷²³ Désre viszonylag későn telepedhettek be zsidók, mivel I. Lipót magyar király és német-római császár 1700. január 19-én halálbüntetés terhe alatt megtiltotta, hogy zsidók bányavárosok közelében tartózkodjanak. E rendelet a sóbányáiról híres Désre is vonatkozott.⁷²⁴ 1720-ban gróf Kornis Zsigmond erdélyi kancellár megerősítette a Bethlen Gábor fejedelem által a zsidóságnak adományozott kiváltságokat. Ennek ellenére Dés városa 1722-ben elrendelte, hogy a helybéli lakosság a zsidókat ne fogadja be, és legfeljebb vasárnapokon vásároljanak tőlük pálinkát.⁷²⁵ 1776-ban Zsidó Lázár nevű kereskedő boltját ismeretlen tettesek feltörték.⁷²⁶

⁷²² Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940-1944)*, Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012, 46. old.

⁷²³ Hegyi Á.: *Dés zsidó közösségének virágzása és hanyatlása*, <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>

⁷²⁴ Désakna sóbányái a város mai területétől alig három kilométernyire találhatók.

⁷²⁵ A városi tanács e határozatából kitűnik, hogy a városban már voltak zsidó pálinkaárusok.

Akkor már elnézték a zsidó kereskedők szórványos letelepedését Désen.⁷²⁷ Az 1800-as években a Déstől alig három kilométerre fekvő Alőrön már 70 zsidó család élt.⁷²⁸ A Dész városa körül letelepedett zsidó kereskedők kézművesek és házalók csak a vásárok alkalmával mehettek be a városba. Napkelte előtt és napnyugta után tilos volt a városban tartózkodniuk.

Désen az 1830-as évektől telepszik le néhány zsidó család.⁷²⁹ 1849 után tömegessé válik főleg a galíciai eredetű haszidok betelepődése. Az 1850. évi népszámlálás még csak 32 zsidó vallású lakost írt össze Désen.⁷³⁰ 1855-ben több mint százán lévén, megalapítják a hitközséget, s első rabbiul Paneth Mendel alóri rabbit választják meg, aki itt megveti egy haszid dinasztia alapjait. 1857-től működik a Hevra Kadisa, 1861-ben hitközségi alapszabályt fogadnak el.

IV.2.2. Zsidó vallási élet Désen. A kongresszus hatásai

1855-ben rabbihelyettesi és anyakönyvvezetői minőségben Hartmann Ferenc került a dési gyülekezet élére. Hartmann jogi végzettséggel rendelkezett, és jártas volt úgy a vallási-, mint a világi tudományokban. Az anyakönyvet 1855. október 7-től vezette, de visszamenőleg 1850-től írta be az adatokat és Friedmann Ábrahám gyulafehérvári erdélyrészi főrabbi pecsétjével hitelesítette. Mivel 1855 őszén a dési zsidóság lélekszáma már meghaladta a százat, megalakíthatta az első hitközséget, élén az Alőrről beköltözött Paneth Mendel rabbiával. A rabbi ünnepélyes beiktatását Hartmann Ferenc végezte. Ő dolgozta ki a dési hitközség alapszabályzatát is. Az 1867. évi zsidó kongresszust előkészítő munkálatok során végzett népszámlálás a dési kerület zsidó közösségének lélekszámát 4.521-nek állapította meg.⁷³¹

Az első dési jesivát Menáchem Mendel Paneth főrabbi nyitotta meg 1862-ben. Halála után fia, Moshe Paneth vette át a jesiva vezetését. Dész vallási életét a Paneth rabbiok négy egymásutáni nemzedéke fémjelezte. Dész vallási élete a Halákha szigorú szabályaihoz igazodott. Elenyészően kevés volt a kikeresztelkedés. Amint az *Oral history* fejezetben látni fogjuk, Dész zsidó lakói nem csak a Halákha szabályaihoz ragaszkodtak, hanem családjukhoz,

⁷²⁶ Hegyi Á.: *Dész zsidó közösségének virágzása és hanyatlása*, <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>

⁷²⁷ Ezzel szemben a „kolduló zsidó”-kat kiutasították a városból: ezeket a kormányzék Erdély és Partium területéről kitiltotta.

⁷²⁸ Az oroszországi és lengyelországi zsidóüldözések elől menekülő haszidok Máramaroson, Besszarábián és Moldván keresztül érkeztek Alőrbe, ahol 1807-ben már imaházat avattak. Az alóri zsidó lakosok száma az 1850. évi népszámlálás adatai szerint 212, 1857-ben pedig 222 volt, ami a község összlakosságának harmadát tette ki.

⁷²⁹ A *Magyar Zsidó Lexikon* adatai szerint az első zsidó lakosok 1834-től kezdődően voltak jelen Désen.

⁷³⁰ Ferenc József császár 1852-ben tett dési látogatása alkalmával az óragyártó és ékszerész Wolf Bejniss Farkas fémlapba metszett kérvényt mutatott be az uralkodónak a zsidók letelepedési jogának megerősítéséért.

⁷³¹ Ez több mint másfélszerese a kolozsvári kerület akkori zsidó lakosságának.

közösségükhöz, ünnepeikhez. Purím ünnepén a dési zsidók is „adtak maguknak egy jó napot”. Helyi szokás volt, hogy – ha volt hó – a Hámán-bábut hóból készítették, és a gyermekek versenyeztek a Hámán-hóember megdobálásában.⁷³²

Dés vallási életének jelentőségét példázza, hogy az erdélyi ortodoxia kongresszusát 1922. február 25-én e városban tartották. A város zsidó lakosságának túlnyomó többsége az ortodox felekezet tagja volt, közülük igen sokan a haszidizmus előírásait követték. A kb. 1.200 család legtöbbször mélységesen vallásos volt. A neológ vallási irányzatot csupán maroknyi askenázi család képviselte. A dési ortodox hitközség⁷³³ jellemzői 1944 áprilisában:

<i>Szervezet:</i> Ortodox	
<i>Elnök:</i> Albert Lázár	polgári állása: kereskedő
<i>Anyakönyvvezető rabbi:</i> Paneth M. Jakab	rabbi: Paneth Mendel, Schanczer Bernát, Paneth Izrael, Klein Ernő
<i>Lélekszám:</i> 3.600	
<i>Adózók száma:</i> 636	
<i>Iskola:</i> elemi	
<i>Tanulók száma:</i> 4	
<i>Tanulók száma:</i> 183	
<i>Hitközségi alkalmazottak száma:</i> 26	
<i>Önálló felekezeti egyesület, intézmény:</i>	
1. Hevra Kadisa	147
2. Talmud-Tóra	
3. Machazike Tóra	75
4. Nőegylet	300
5. Zsidó Iparos Egylet	70

Dés a maga negyedfelezer izraelitájával a kongresszus után is az ortodoxia bástyájának számított. Az 1920-as években a hitközségi vezetőség a cionistákkal kerül ismételtelen ellentétbe, az utóbbiak bojkottot hirdetnek a hitközség ellen. Az egységet a szélsőséges haszidok imaegyletei szintén gyengítik.⁷³⁴

IV.2.3. A dési aranykor: zsidó vállalkozók és művészek

Az 1861 év utáni időszakot az ipar- és hitelgazdálkodás fellendülése valamint a polgárosodás folyamatának felerősödése jellemezte. A dési gyáripart a zsidóság alapozta meg. Erre vonatkozóan számos adat maradt fenn. Hirsch M. Lajos iklódi földbirtokos 1865-ben szeszgyárat, Bernáth János, Gabre János és Jakab Károly 1898-ban téglá- és cserépgyárat, Lieber és Feuerstein szappangyárat alapítottak. 1905-ben petroleumfinomító, majd rum- és likörgyár, kefe- és cirokárúgyár valamint szikvízgyár létesült. A Dés melletti Ilosfalván a

⁷³² Ferenczi Imre: *Purimi népszokások és dramatikus játékok Balmazújvároson (1880-1943)*. In: *A hagyomány kötetlenségében* (szerk.: Kríza Ildikó), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 137. old.

⁷³³ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 137. old.

⁷³⁴ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben III*. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 9. sz., 1994, 21. old.

zsidók fa- és széntermelő üzemet, gyertya-, szalmakalap-, seprű- és plasztikárú gyárat alapítottak. Ezt a nagyméretű iparosítást 25-30 szorgalmas és leleményes zsidó család indította el a XIX. század végén és a XX. század első éveiben.⁷³⁵

A vészkorszak kezdetén Désen működött a Friedmann-féle kőolajfinomító, Ordentlich Ferenc szesz- és likörgyára, továbbá számos nagyvállalkozás: Singer Jakab textil- és szalmafonat importvállalata, a Gelb-féle búza- és lisztnagykereskedés, Edlinger Ferenc vaskereskedése, illetve Singer Emil gyarmatárú nagykereskedése. Több mint 150 dési üzlet volt zsidó tulajdonban, ami a város összes üzletének mintegy 90 %-ának felelt meg. Búza, szarvasmarha és tojás kivitelével is foglalkoztak.⁷³⁶

Désen számos kisvállalkozó is tevékenykedett: szolgáltató cégeket működtettek. Goldenberg Mór a Voith palota alatt levő fodrásztermében „hajvágást, borotválást, fodritást” vállalt; raktárában bő választék volt illatszerekből, szappanokból és bajuszpedrőkből.⁷³⁷

A XIX. század utolsó évtizedeiben Feuerstein Farkas megnyitotta Désen az első modern könyvkötészetet.

Dés zsidó kulturális élete is fellendült, annak ellenére, hogy a főként magyar anyanyelvű és kultúrájú zsidóság Trianont követően kettős kisebbségi sorba került. A cionizmus eszméi és ennek kulturális vonzata kezdtek teret hódítani Erdélyben is. Jiddis és héber nyelvű illetve cionista irányzatú lapok és kiadványok jelentek meg. Tiszavirágéletű, de színvonalas lap volt az 1920-ban kiadott *Neue Jüdische Presse*.

A királyi román fennhatóság alatt, különösen az 1930-as évek táján a dési zsidó művelődési élet igen gazdag termésű volt. A Désen született Majrovits Méir Jehuda regényíró kezdeményezésére *Új Élet* címen cionista lap indult. Dés művelődési életét volt hivatott összefogni a Zsidó Társas Kör (közismert nevén: Zsidó Kaszinó). Az intézmény épületét 1942-ben a magyar hatóságok kisajátították.

A dési művelődési élet jelentős személyisége volt Bárd (Wettenstein) Oszkár író, költő, drámaíró. Körorvosként dolgozott, de irodalmárként szerzett hírnevet. Színdarabjai sikert arattak Kolozsváron és Budapesten. Dés nagytehetségű festőművésze volt Lázár Éva (1914-1944), aki Auschwitzban vetett végett életének. Désen született Péterfi Tibor (1883-1953) orvos, szövettani kutató egyetemi tanár, a mikroszkop alatti sebészet úttörője. Gyermekként Désen élt a holocaustkutató Randolph L. Braham is. Szintén e városból indult Almási Miklós vegyészprofesszor valamint Harsányi Zimra író, Auschwitz krónikása. Kanner

⁷³⁵ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 158. old.

⁷³⁶ Hegyi Á.: *Dés zsidó közösségének virágzása és hanyatlása*, <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>

⁷³⁷ Hegyi Á.: *Dés zsidó közösségének virágzása és hanyatlása*, <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>

Shlomo nagytehetségű operaénekes 1908-tól családjával Désen élt. A vészkorszak két dési krónikása Singer Zoltán kereskedő és Teszler Jeremije likörgyáros volt.

A Naszódon 1894-ben született Engelberg Oszkár híres és elismert orvos volt, aki klinikai orvosként működött Kolozsváron, majd a későbbiekben ambulatóriumi vezető főorvos lett Désen. Orvosi szakíróként a belgyógyászat, az orvosi testnevelés, a terminológia kérdéseivel foglalkozott. Lágerélményeit emlékiratában örökítette meg.⁷³⁸

A Désen élő Incze János művészetéről, az általa megjelenített világról írja Ditrói Ervin⁷³⁹:

Magányosak ezek az emberek. Egyedül ödöngenek a rideg falak közt, és magányosoknak tűnnek akkor is, ha vásári tömeg részei. Egyedül vannak, mint a házak, melyek mintha szintén a maguk életét élnék: tárgy-egyének, melyek némán sorakoznak egymás mellé, vagy látszólag céltalan és értelmetlen szétszórtságban, majdnem érzékelhető módon, életeket rejtjenek falaik mögött, kínlódo, drámába fulladó életeket.⁷⁴⁰

E fejezet képmellékletében bemutatott, *Dési utca* című alkotás tipikus példája annak a „zsidós Désnek”, melyet Incze János oly érzékletesen jelenített meg.

IV.2.4. A dési zsidóság 1918-1940 között. Dés a vészkorszakban

A XIX. és XX. század fordulójáról kevés adat maradt fenn, de az impérium változás által teremtett új körülmények érezhetővé váltak. Akkortól kezdődött az addig magát magyarnak valló erdélyi zsidóság önálló nemzetiségként való szerveződése és bekapcsolódása a romániai zsidó szervezetek életébe és politikai mozgalmába. A főként magyar anyanyelvű és kultúrájú erdélyi magyar zsidóság kettős kisebbségi sorba került; származásukért és nyelvi-művelődési hovatartozásukért is hátrányos megkülönböztetés érte őket. Másfelől az 1920-as évektől Romániában is erőre kaptak a fasiszta mozgalmak, megsokszorozódtak a zsidóüldözések, főként a diákság által követelt numerus clausus vagy egyenesen numerus nullus bevezetése az egyetemi oktatásban.

A kialakult társadalmi és politikai helyzet egyik következménye volt, hogy Désen is – akár Erdély más területein – hódítani kezdtek a cionizmus eszméi.⁷⁴¹ Singer Ephraim szerint a két világháború közötti időszakban Dés város zsidó lakosságának egyharmada járult hozzá

⁷³⁸ *Romániai Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 476. old.

⁷³⁹ Ditrói Ervin kritikus, műtörténész. A Bolyai Tudományegyetemen végezte művészettörténeti és esztétikai tanulmányait. Művei közül kiemelkedő a *Helyszíni jegyzetek egy tragikus műtörténethez*: a második világháború műemlékpusztításait veszi számba. (*Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 410-411. old.)

⁷⁴⁰ Ditrói Ervin: *Képek és jelképek*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982, 27. old.

⁷⁴¹ 1918. december 7-én a dési zsidóság 300 fős nagygyűlésen monja ki az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség helyi csoportjának megalakítását. 1919-ben Désen héber nyelvű melléklettel ellátott cionista lap indul *Új Élet* címmel.

rendszeresen – anyagi adományokkal – a cionista mozgalom megsegítéséhez.⁷⁴² Megjegyzendő azonban, hogy az ún. „zsidó sikátorban” (a Kodor utcában) a szélső baloldali eszméknek is voltak zsidó támogatóik: 10-15 személy részt vett az illegális kommunista mozgalomban, és harmincan adakoztak a *Vörös Segélynek*.⁷⁴³

Az impériumváltást követő időszakban a dési zsidóság szellemisége az ideológiai paletta sokszínűségét tükrözte. A legtöbben a vallásos ortodoxia hívei voltak, de a cionizmus eszméi is sok követőre találtak.

1920. január 6-án a ortodox zsidóság dési nagygyűlése kijelenti, hogy a zsidóság a román állam keretében nemzeti kisebbségként – és ilyen minőségben az őt megillető jogok birtokában – kíván élni.

1930. február 9-én Désen lezajlik az erdélyi *Brith Trumpeldor* jobboldali cionista szervezet I. konferenciája. A szervezet Désen, Temesváron és Rettegen rendelkezik helyi csoportokkal, Besztercén, Petrozsényben, Kolozsváron, Aradon és Bethlenben pedig megalakulóban van. 1932. február 22-23-án Désen lezajlik az *Erdélyrészi Ortodox Izraelita Központi Iroda* konferenciája. A szervezet élére Wesel Albert tordai főrabbit választják meg.

Désen már a két világháború közötti években is érezni lehetett az antiszemitizmust. Bár a Dés környéki parasztság nem volt zsidóellenes érzelmű⁷⁴⁴, mégis időnként a szélsőséges sajtó zsidóellenes gyűlöletet szított. Ez történt például 1935 szeptemberében, amikor a *Porunca vremii* (Az idő parancsa) című román legionárius napilap megkongatta a vészharangot, miszerint a város teljesen el fog zsidósodni.⁷⁴⁵ Ugyanakkor történt, hogy az addigra feloszlott Vasgárda egyik fiatal tagja a Főtéren súlyosan megfenyegette a város egyik zsidó polgárát.⁷⁴⁶ Désen ritkaságszámba mentek a hasonló esetek; a gyűlölethintés itt nem hozta meg az úszítók által remélt eredményt. Ezért vált lehetségessé, hogy 1935-1940 között a dési hitközség elnöke, Ordentlich Ferenc, sikeresen tudta megóvni a város zsidó lakosságát az országszerte dúló antiszemita kilengésektől és a Goga-Cuza kormány zsidóellenes intézkedéseitől.

⁷⁴² Nagyon sok zsidó házban helyeztek el kék-fehér perselyeket. Több dési származású fiatal vezetős szerepet játszott a budapesti cionista szervezetekben. Fehér László (Fehér Bence fia) a *Hanhagat Harasit Dror-Habonimban* tevékenykedett. A Trottnér család, Friedmann Mihály, Arányi Aser István és Efra.

⁷⁴³ Ezek a zsidók nem is annyira meggyőződésből adakoztak, mint sem azért, hogy a „túlso oldalon” is kapcsolatokat építsenek.

⁷⁴⁴ Általában jómódú gazdák voltak, akik hasznát vették a zsidó kereskedők jelenlétének olyannyira, hogy még a Maniu-féle Nemzeti Parasztpárt antiszemita vonala sem tudta őket ellentétes magatartásra hangolni.

⁷⁴⁵ E tételt statisztikai adatokkal próbálták alátámasztani, név szerint megnevezve az iparban és kereskedelemben tevékenykedő zsidókat és magyarokat is.

⁷⁴⁶ Az esetről beszámolt a helyi sajtó és a demokratikus erők összefogását sürgette a gyűlöletbeszéd elharapózása ellen. Ez azért is figyelemreméltó, mert ugyanebben az időszakban az egyik dési tudósító vélekedése szerint „Van valami, amiben Dés vezet (...) Résegekben és bodegákban! Sehol Erdélyben annyi részeg ember s annyi italmérő lebúj, mint székvárosunkban.”

Dési Huber István⁷⁴⁷ 1939. június 2-án a következőket írja testvéréhez, Huber Győzőhöz intézett egyik levelében:

Sajnos, minden a régi, fekete felhők borulnak tájaink fölé, mintha megőrült volna a világ, minden visszafele megy és nagyában, mondhatnám, ott tartunk, ahol 1914. előtt és félek, tetszik, nem tetszik: még egyszer meg kell együk a békát. Akárhogy forgatom a dolgokat, boldogtalan földrészünk megint két részre szakadt, s csak megfelelő alkalomra vár, hogy egymás torkának essék.

(...) Meg se próbálom leírni azt a belső zaklatottságot, lelki megalázottságot, amiben élnek szegények. Sőt bevallom, nem is értem egészen, lehetséges, hogy ehhez zsidónak kell lenni.⁷⁴⁸

(...) Mít szólsz (...) a Romániában történetekhez? Sötét erők dolgoznak ma, s lehet, hogy a történelem vad vizei mindent elárasztanak – mindenképpen nagyon nehéz esztendő előtt állunk. A világ egyre jobban belegabalyodik tévedéseibe, a harc egyre kíméletlenebb.⁷⁴⁹

A helyzet hirtelen rosszabbodott 1940 júliusától, miután Besszarábia szovjet fennhatóság alá került.⁷⁵⁰ Désen a legionárius bandák vezetője Oliver Beldeanu volt.⁷⁵¹

A második bécsi döntés értelmében Észak-Erdély visszatért Magyarországhoz. A román hivatalnokok és a katonaság eltávozott Dés városából. Az első magyar honvéd alakulat 1940. szeptember 8-án vonult be Désre. Akárcsak a többi erdélyi városban, a magyar honvédekkel örömmel fogadók között a zsidó lakosok is jelen voltak. A zsidók számára azonban az öröm nem tartott sokáig, mert Erdélyben is életbe léptek a jogkorlátozó „zsidótörvények”.

Az új magyar közigazgatás egyik első és egyben legszigorúbb intézkedése az ún. „állampolgárság nélküli” zsidókat érintette, azokat, akik nem tudták igazolni, hogy már 1919 előtt magyar állampolgárok lettek volna. Désről körülbelül 10 vagy ennél több „hontalan” zsidó családot telepítettek ki és Körösmezőre, illetve Havasaljára internálták, majd az oroszoktól visszafoglalt területen, Kamenyec-Podolszkijban kivégezték őket.

1941-es adatok szerint Désnek, az akkori Szolnok-Doboka vármegye székhelyének 3.719 zsidó lakosa volt, ami a város összlakosságának 19,3 százalékát tette ki.⁷⁵²

Dés 1942 márciusától megjelenő *Szamosvidék* című hetilapja heves zsidóellenes úszításba kezdett. Számos, szélsőségesen antiszemita vezércikket a lap tulajdonos és

⁷⁴⁷ Dési Huber István (Nagyenyed, 1895. febr. 6. – 1944. febr. 25., Budakeszi) képzőművész. Korai munkái a kubizmus és konstruktívizmus hatása alatt készültek, későbbi festményein kötött, konstruktív szerkesztés oldódik festőiséggé. Désre gyakran visszatért. A Korunkban 1933-tól jelennek meg írásai. Halálakor Radnóti Miklós idézte emlékét *Nem bírta hát...* című versében. (*Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 395-396. old.)

⁷⁴⁸ Dési Huber István: *Levelek a szülőföldre*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982, 114-115. old.

⁷⁴⁹ U.ott, 129. old.

⁷⁵⁰ Ekkortól a román legionáriusok, főleg egyetemi hallgatók és középiskolások, rendszeresen elverték a péntek esténként zsinagógákból kiáramló zsidó hívőket, az öregeket felpofozták és a szakállukat rángatták.

⁷⁵¹ A sűrű legionárius támadások nyomán a zsidó fiatalok is megszervezték az ellenállást és gyakran megfutamították támadóikat.

⁷⁵² Hegyi Á.: *Dés zsidó közösségének virágzása és hanyatlása*, <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>

szerkesztő Sztojka László szignált.⁷⁵³ A Nyilaskeresztes Párt eléggé nagyszámú követőre talált a városban. Ezzel magyarázható, hogy 1943-ban Szálasi Ferenc pártvezér is ellátogatott Déstre. A német megszállásig a városban azonban nem jeleztek nagyobb zsidóellenes kilengéseket.

A második világháború idején a „megbízhatatlannak” minősített katonaköteles zsidó férfiakat katonai szolgálatot kiegészítő munkaszolgálatra rendelték be. A magyar hadsereg tisztjeinek parancsnoksága alatt fegyvertelen egységekbe szervezték őket. Útépítéseken, erődítési munkálatokban, tankcsapdák ásásánál telefonvonal lefektetésében, hóeltakarításnál stb. dolgoztatták őket. A munkaszolgálatosok voltak az elsők Magyarországon, akiknek viselniük kellett a származásukat jelző megkülönböztető jelet: a sárga karszalagot.⁷⁵⁴ A szörnyű bánásmód és elszenvedett nélkülözések miatt a besorozott 214 férfi közül (akiket már a háború első éveiben kiegészítő munkaszolgálatra rendeltek Szolnok-Doboka vármegyéből) mindössze 33 személy tért vissza. A mozgósított 18-45 év közötti férfiak száma 1.250-1.300 körüli lehetett, akiknek mintegy egyharmada tért vissza.⁷⁵⁵

A német csapatok 1944. március 19-én szállták meg Magyarországot. A hivatalos álláspont zsidóellenessége a német megszállás alatt tetőzött Désen. Röviddel később a magyar hatóságok részletes leltárt készítettek a zsidó lakosok árukészleteiről, bútorairól, vagyontárgyairól. A városi vezetés tudatta a zsidó hitközséggel, hogy kicserélik a zsidó lakosok cukor és szappanjegyeit, amihez szükséges a zsidó lakosok pontos összeírása, a lakhely, foglalkozás, születési év és az anyja nevének feltüntetése. E listát öt példányban kellett benyújtani. Zsidó fiatalokból álló csoportok álltak össze, akik egymás között felosztották az utcákat és így három nap alatt elkészült a dési zsidó lakosok pontos nyilvántartása. Május elején a helyi hatóságok e lista alapján gyűjtötték össze a város zsidó lakosságát.⁷⁵⁶ Tudjuk, hogy a zsidók 1944. május 15-én elkezdett deportálását a területi egységek szerint tervezték meg és hajtották végre. A kerületi parancsnokok aktív szerepet játszottak a zsidók összegyűjtésében és deportálásában, miként néhány magasrangú csendőrtiszt is. Hogy biztosítsa a zsidóellenes műveletek hatékonyságát, a zsidótlanítást irányító főparancsnokság gondoskodott a részt vevő csendőregységek rendszeres cseréjéről. Désen például a zsidóellenes hadjáratot egy 40 zilahi csendőrből álló különleges egység

⁷⁵³ Sztojka a háború után Kolozsváron tanárkodott. Szélsőséges „publicisztikai tevékenységéért” soha nem vonták felelősségre.

⁷⁵⁴ Ugyanakkor a kikeresztelkedett zsidó férfiak fehér karszalagot viseltek.

⁷⁵⁵ Hegyi Á.: *Dés zsidó közösségének virágzása és hanyatlása*, <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>

⁷⁵⁶ U.ott.

folytatta.⁷⁵⁷ Az észak-erdélyi IX. csendőrkerület fő begyűjtési pontjai: Nagyvárad, Szilágysomlyó, Szatmárnémeti, Kolozsvár, Szamosújvár, Dés⁷⁵⁸ és Nagybánya. A dési gettó a Bungur nevű erdőben volt, ahol néhány zsidót összetákoltt barakkokban, a többieket a szabad ég alatt helyezték el.⁷⁵⁹ A gettóba tömörítési, Antalfy Pál parancsnoksága alatt folyó kampány során néhány nap alatt 7.800 zsidót vittek el a bunguri erdőbe. A zsidók összegyűjtését és elszállításukat a hatóságok „nagyon gondosan”, minden részletre figyelve szervezték.⁷⁶⁰

A zsidókat kb. négy hétig tartották a legnyomorúságosabb körülmények között a gettóban. A gettó fennállásának időtartama alatt 25 zsidó halt meg: köztük dr. Bíró Samu, akit halálra vertek, és néhány újszülött is.⁷⁶¹ Holttestüket a háború után a zsidó temetőbe szállították. A gettót május 28. és június 8. között számolták fel, amikor három transzportban csaknem 7.700 zsidót szállítottak el.⁷⁶² Néhánynak sikerült megszöknie: így Paneth József rabbinak és családjának.

Szolnok-Doboka megye túlélőinek számát Singer Zoltán kb. 12 százalék körülinek becsülte. Összesen 10.750 személyt hurcoltak el, közülük 1.245 tért vissza.⁷⁶³

IV.2.5. A dési zsidóság emlékhelyei

Hegy Ágnes *Dés zsidó közösségének virágzása és hanyatlása*⁷⁶⁴ című munkájában felidézi az 1907-1909 között épült, mór stílusú, hatalmas méretű *Testvériség* nevű dési **zsinagógát**, annak impozáns méreteivel és „szemnek tetszetős” arányaival. Ez a zsinagóga a dési zsidóság fénykorát idézi. Enteriőrje is szemet gyönyörködtető: a központi magasztott hajó és a két kisebb méretű oldalhajókban található vékony, gracilis fémoszlopokon nyugvó galéria. A művészettörténészek értékelése szerint a zsinagóga keleti fala színpad függönyére emlékeztető hullámszerűségű, és a rokkokó stílusjegyeit viseli. Ugyanazon stílusban készültek a fapadok sorvégi panói is. A dési zsinagóga szerkezetileg hasonlít a korábban épült

⁷⁵⁷ Hegyi Á.: *Dés zsidó közösségének virágzása és hanyatlása*, <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>, 333. old.

⁷⁵⁸ U.ott 450. old.

⁷⁵⁹ U.ott 451. old.

⁷⁶⁰ Deportáláskor az embereket felrakták a désaknai vágányra behúzott marhavagonokba. Azért tolatták oda a szerelvényt, mert a vasúti vágány közel esik a Bungur erdőhöz, és aránylag félreeső helyen van, nem annyira feltűnő, mint a dési állomás.

⁷⁶¹ BRAHAM I.: 1988, 456. old.

⁷⁶² BRAHAM I.: 1988, 456. old.

⁷⁶³ <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>

⁷⁶⁴ <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>

szatmárnémeti és nagyváradi zsinagógaépületekre, ami valószínűsíti azt a feltételezést, hogy e három épület Budapestről vagy Bécsből Erdélybe eljutott közös terv alapján készült.

Dés egykori pezsgő zsidó életére napjainkban már csak a zsinagóga emlékeztet. Ez a zsinagóga azonban már nem tárja ki ajtáját szombatoként. Hatalmas, rozsdáttal lakatja nehezen nyílik, a város megmaradt maroknyi – többnyire idős emberekből álló – zsidó közössége használja a szombat beálltakor. A minjában viszont már csak ünnepek alkalmával tud összegyűlni vagy még akkor sem. Olyankor keresztény férfit kell kooptálni, hogy meglegyen a szertartáshoz szükséges tíz férfi.

Az impozáns zsinagóga *Paneth Jechezkél* (Jakab) rabbisága idején épült fel. Akkor épült a mikve és a kóser vágóhid is. 1862-ben vásárolta a hitközség azt a telket, amelyre felépült az első zsinagóga és rituális fürdő.⁷⁶⁵ A vészkorszak idején a zsinagógát raktárrá alakították. A munkaszolgálatos férfiak közül sokakat – külön kíséret mellett – itt dolgoztatták.

A Kodor utcában levő Nagytemplom és Poalé Cedek mellett további tizenegy imaház működött Désen.

1902-1929 között a dési haszid közösség élén Paneth Ezekiel ben Moshe állt, aki előzőleg a zsidó vallásra áttért székely szombatosok szertartásával kapcsolatos teendőket is ellátta. A *Bét Hámidrás* zsinagóga kötelékéből 1925 nyarán egy több családból álló haszid csoport vált ki, külön egyesületet alapítva és külön zsinagógát nyitva. Ebből a célból kibérelték a dési Csizmadiák Egyesületének két nagyméretű termét. Innen származott az új irányzat képviselőinek neve: a Csizmadiások, akik a szatmári reb Jajlis Teitelbaum hívei közül kerültek ki.

A jesivák növendékei a Kodor u. 11. sz. alatti úgynevezett Bocherek Bét Hámidrásába jártak. Reb Naftáli Horovitz dési mágid magánlakásán, a Hunyagi u. 2. sz. alatt külön imaházat rendezett be, ahol hétköznapokon a mincha imát már az ebéd utáni órákban elkezdték. Ezzel szemben a cionisták, akik a Veér u. 1. sz. alatt rendeztek be maguknak állandó imaházat, istentiszteletet csak szombaton és ünnepnapokon tartottak (...) A Rákóczi tér 7. sz. alatt a Rottenberg-testvérek lakásán működő imaházat mintegy 30-40 család látogatta. Kaufmann Ferenc fűszerkereskedő Dész és Alór között, a Béla-hegy alatt levő házában szervezte meg az imaházat, ahová 20-25 család járt. Hirsch Ábrahám fakereskedő a Bánffy u. 31. sz. alatti házában egyik szobájában létesített imaházat az 1900-as évek elején. Az 1930-as években az imaházat egy a Rózsahegy alatt kibérelt tágas helyiségbe költöztették, ahová 30-35 család járt. A vágóhid környékén a Sétatér utcában is működött egy kisebb imaház, ahova szombatoként 30-40 család járt. Az úgynevezett Domokos-imaház reb Hersch földműves lakásában működött és 40-50 család látogatta.⁷⁶⁶

⁷⁶⁵ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* III. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 9. sz., 1994, 20. old.

⁷⁶⁶ Hegyi Á.: *Dész zsidó közösségének virágzása és hanyatlása*, <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>

Szemben a dési zsinagógával, ami a zsidóság egykori pezsgő életére emlékeztet, a dési bronzszobor a történelem legszomorúbb időszakát, a vészidőszakot eleveníti fel. A kétségbeesetten menekülő zsidó család Izsák Márton szobrászművész munkája.⁷⁶⁷

Ha a dési zsidó emlékeket akarjuk számbavenni, a főtéri református templomot is meg kell tekintenünk. Ennek zsidó vonatkozása a templom külső, déli falán elhelyezett – a Szacsvai nemzetség emlékét őrző – emléktáblán és a Sipos Dávid által faragott kőszószék oldalán a héber nyelvű szöveg: *Adonái niszi*, vagyis *Az Úristen az én zászlóm*. A templom egykori toronyóráját is zsidómester, Wolf Bejniss Farkas készítette Gudor Lajos református lelkész megrendelésére.⁷⁶⁸

Az egykori dési zsidó élet legbeszédesebb bizonyítékai itt is a temető sírkövei. Az első héber betűs sírkő Alórból származik 1807-ből.⁷⁶⁹

A **dési zsidó temetőben** a Paneth rabbicalád síremlékeit is megtekinthetjük. Menachem Mendel Paneth rabbi 1862-ben foglalta el Dész rabbiszékét. Ő volt az első megválasztott dési rabbi, ő alapította a temetkezési Szentegyletet, majd jesívát nyitott, mely országos hírűvé vált. 1885-ben bekövetkezett halálakor a dési temetőben helyezték örök nyugalomra. Tiszteletére később az általa létrehozott Hevra Kadisa ohelt (mauzóleumot) emelt a sírja fölé. Ez a sír évtizedeken át a hívők zarándokhelye volt. Paneth Moshe rabbi Menachem Mendel elsőszülött fia volt. Még apja életében a helyettes rabbi tisztséget töltötte be, majd 1886-tól ő került a rabbiszékbe.⁷⁷⁰ 1903-ban hunyt el, és édesapja mellé temették a dési temető oheljébe.

A dési zsidó temetőben vannak eltemetve azok is, akik a Bungur erdőben haltak meg a nélkülözés, illetve a brutális bánásmód következtében. Vannak köztük csecsemők, kiknek halálát az okozta, hogy édesanyjuk nem tudta őket tejjel táplálni. Ott nyugszik a már a gettóba való érkezése napján elhunyt – akkor 70 éves – Basch Lajos pékmester is.⁷⁷¹ Halálát követően ott, a Bungur erdőben temették el. A háború után – másokéval együtt – exhumálták földi maradványait, és a dési zsidó temetőben helyezték örök nyugalomra. Ugyancsak a gettóban

⁷⁶⁷ Ez az alkotás – úgy tematikájában, mint megformálásában – szinte párja lehetne a marosvásárhelyi bronzszobornak, mely szintén a művész alkotása (lásd mindkettőt a képmelléklet megfelelő fejezetében).

⁷⁶⁸ Az óra felhúzókulcsa a család tulajdonában maradt, és a család kötelessége és egyben kiváltsága volt az órát rendszeresen felhúzni. A toronyóra 1941-ig működött, amikor a ma is meglévő, Szegeden gyártott, korszerű órával cserélték fel.

⁷⁶⁹ Hegyi Á.: *Dész zsidó közösségének virágzása és hanyatlása*, <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>

⁷⁷⁰ Olyan híres rabbi volt, hogy I. Ferenc József bécsi koronázási ünnepségére is meghívták. 1902-ben Désen jelent meg *T'kánát Chávurát Menáchem Cion Beir Hákodess Cfat* című munkája.

⁷⁷¹ Basch Lajos húsz éven át a dési Hevra Kadisa főgondnoki tisztségét töltötte be.

hunyt el Eidinger Ferenc és Biener bádógos.⁷⁷² Egy orvos, Szűcs doktor öngyilkos lett a Bungur erdőben.⁷⁷³

Désen, a kakashegyi temetőben van eltemetve az a Tóra, melynek darabjait az alsóhagymási román pópának, Călușerunak adták át a magyarok, akik meggyalázták a szent iratot, össze akarták tépni, de nem szakadt, meg akarták gyújtani, de nem égett, mert bőrből volt.

IV.2.6. Oral history

* **Deutsch Gábor *Képeslapok a múltból***⁷⁷⁴ című könyvében van egy különleges fejezet. A fejezet címe: *Dés – A tudós öröksége*. Azért rendkívüli ez a fejezet, mert úgy mutatja be ezt a kisvárost, mint egy nagy tudós és sok eredeti gondolat bölcsőjét.

Bár Vilmos 1923-ban született Kolozsváron, Bár Manó orvos és Lebovics Magda zongoratanárnő gyermekeként. Az orvos apa főhadnagy volt az első világháborúban, és különleges kitüntetést szerzett. Az anya rendszeresen publikált az *Új Kelet* című lapban. A gyermek Vilmos elemi iskoláit Désen végezte, de vallási tanulmányokat is folytatott. Mosé ben Benjamin Klein volt a melámedja. A gyerek kivételes értelmi képessége már korán megnyilvánult. Ezért egy pszichológus emelt szintű oktatást ajánlott számára. Középiskolai tanulmányait Désen kezdte el az állami gimnáziumban, de zsidó származása miatt onnan kitiltották, így a Kolozsvári zsidó gimnáziumban érettségizett 1941-ben. Ezt követően beiratkozott a kolozsvári Bolyai Egyetem vegyész szakára. Tanulmányait Budapesten folytatta. Budapesten a fiatalember édesanyja – aki az üldöztetés során megözvegyült – házasságot kötött Kohlmann Nándor rabbival, aki a Vasvári utcai zsinagóga, a Sász Chevra meghatározó személyisége volt. Désen is Sász Chevrának nevezték a Talmud Egyletet. Talán nosztalgiából is, a fiatal vegyész elkezdett ragaszkodni e zsinagógához. Az államosítás időszakában Bár Vilmos a hazai alapanyagból a nyugati termékeknél jobb minőségű műanyaggyantákat gyártott, és alig múlt el harmic éves amikor a Matriál Vegyipari Szövetkezet főmérnöke lett. Kapcsolatait megtartotta a Műszaki Egyetemmel, de különböző témákban a debreceni, pécsi, szegedi egyetemekkel is együttműködött. Kiváló eredményei, becsületes jelleme, puritán életmódja ellenére koholt vádak alapján perbe fogták: robbanóanyag gyártásával gyanúsították 1956 után. Édesanyja közreműködésével ártatlansága beigazolódott, felmentették. Körülbelül ebben az időben kezdett foglalkozni az élő anyag

⁷⁷² Biener bádógos szívinfarktusban halt meg.

⁷⁷³ Együtt – kölcsönös morfium-befecskendezéssel – akart a halálba menni orvos-kollégájával, Bíró doktossal, de az utóbbit egy fiatalokból álló sürgősségi szolgálat közbeavatkozásának hála, meg tudták menteni.

⁷⁷⁴ Deutsch Gábor: *Képeslapok a múltból*, Gabbiano Print Nyomda és Kiadó Kft., Budapest, 2010, 26-32. old.

öregedésével és a szabad gyökök szerepével az öregedés folyamatában. Az 1960-as évektől a szabad gyökök kutatása nagy teret nyert az orvostudományban, főleg az onkológiában.⁷⁷⁵ Bär Vilmos tevékenységére felfigyelt a világ, vegyületei szabadalmat nyertek Európa több országában és az Amerikai Egyesült Államokban is. A Dés városából elinduló fiatal ember nagy utat tett meg szakmai karrierje építésében. Sikerei ellenére mindvégig egyszerű hagyományörző ember maradt, és azok közé tartozott, akik gyakran megfordulnak a Vasvári Pál utcai zsinagógában.

* **Hegyi Csaba** nyugalmazott gimnáziumi tanár **Dés több lakosát kérdezte meg zsidó családokhoz fűződő emlékeikről.** Ezek a vallomások, emlékezések, tanúságtételek bár szubjektívek, mégsem érdektelenek, mivel a köznapi ember szempontjából idézik fel Dés zsidóságát és tárhatják fel azt, hogy a város különböző nemzetiségű lakosai mit és mennyit tudhattak a zsidók összegyűjtéséről, a gettósításról és a zsidók elhurcolásáról. A következő hat vallomást Hegyi Csaba jegyezte le.

* **Csillag Magdaléna: *A Bungur erdőből az éj leple alatt vitték el az embereket.***

Csillag Magdaléna Désen született 1921-ben. Mindkét szülője Désen született. Már a két világháború közötti években a volt román világban érezni lehetett az elnyomást, az antiszemitizmust, különösképpen 1932-1933 után. Csillag Magdaléna román tannyelvű leányiskolába járt. Volt még néhány zsidó származású osztálytársnője. Keresztény osztálytársnői többször megalázták azzal a kifejezéssel, hogy „jidoveancă spurcată” (mocskos zsidó fehérszínű). Ő erre nem vághatott vissza, mert nagyon félt. Végül jelentette a dolgot az iskola igazgatónőjének, a moldvai származású Zoia Silviánunak. Amikor a csúfondároskodó leányokat az igazgatói irodába hívatta, az igazgatónő csak annyit mondott nekik: „Fete mari și nu au minte” (nagyányok, és még sincs eszük). Ezzel „ki voltam fizetve” – emlékezik a tanúságtevő keserűen.

A deportálás előtt a Csillag család a Kossuth Lajos (ma Ecaterina Teodoroiu) utcában lakott. Stráfszekérrel mentek értük. Jelen volt egy rendőr, meg egy civil – a nyilasoktól. A házukhoz kiszállt hivatalosságok között volt Kolozsvári Jóska nyomdász is. A dési zsidó lakosokat a Bethlen Gábor (ma Regina Maria) utcába vitték, a Surányi család kertjébe. Désről minden zsidó családot elhurcoltak. A tanúságtevő emléke szerint kivételt tettek Kohn bácsival, akinek

⁷⁷⁵ E disszertáció szerzője klinikai onkológus és sugárterapeuta szakorvos. Ebben a minőségében figyelt fel Bär Vilmos munkásságára, aki foglalkozott a rosszindulatú daganatos betegségek miatt irradiált betegek esetén a szabad gyökök „radioszenzibilizátor” hatásával. Ez azt jelenti, hogy a szabad gyökök hozzájárulnak a sugárkezelés gyógyító hatásának felerősödéséhez.

a felesége magyar keresztény asszony volt, Bíró László röntgen szakorvossal, akit szakértelme és tekintélye mentett meg⁷⁷⁶, és még egy-két személlyel.

*** Joó Mária: *A háromrészes sötét pince rejtekében***

Joó Mária tanárnő (Ecaterina Teodoroiu utca C tömbház I. em. 7. szám) felidézte a következő, szüleitől hallott történetet: A szülők Joó Sándor és Klára a Bethlen Gábor (ma Regina Maria) utca 15. szám alatti házban laktak. Joó Sándor 1914-ben született, és 14 éves korától egy Bács nevezetű zsidó pékmesternél inaskodott. Később betársult a pékségbe. 1944 tavaszán Bácsot elvitték a Bungur erdőbe, ahová Joó Klára biciklin vitt neki kenyeret. Miután Bácsot elvitték, a pékség⁷⁷⁷ Joó Sándorra maradt, aki később egy Kiss nevezetű emberrel társult. A Joó család, háromrészes sötét pincéjében bújtatta ismerőseit: egy Grosz nevű zsidó házaspárt. Néha, az éjszaka leple alatt Grosz bácsi kimerészkedett a pincéből, és elment a Kisszekeres utcába, hogy ellenőrizze családi házuk állapotát. Joóék nagyon félték ilyenkor és kérték, hogy ne menjen ki az utcára, mert ha elfogják, nagy veszélynek teszi ki mindannyiukat. A Grosz házaspár szerencsésen megmenekült.

*** Sallak Margit: *A fellaki zsidók jószívűek voltak...***

A Bungur erdőbe teherautón szállították a vizet. Sallak Margit úgy tudja, hogy egy Grosz nevű teherautó sofőrnek sikerült a gettóból kilopnia egy kislányt. Fellakon három zsidó család élt, akiket a dési gettóba vittek. Románul és jiddisül beszéltek. Sallak Margit emlékezete szerint „a zsidók jószívűek voltak, és jól megértették egymást a helybéli magyarokkal”. Sallak Margit édesanyjának is nem egyszer adtak árut hitelbe. „Ha az ember megszorult, egy zsidó boldogan kisegítette.” Amikor összegyűjtötték őket, a zsidóknak fogalmuk sem volt a várható sorsukról. A környező falvakból szekereken gyűjtötték össze a sárgacsillagosokat. Csak három napra elegendő eledelt volt szabad magukhoz vennieük. A betleni állomás egyik holtvágányán vesztegelő marhavagonba rakták fel őket, és az ajtókat kívülről leláncolták.

*** Borzási Tibor: *Anyám a haláláig titkolta származásomat***

Borzási Tibor (Ecaterina Teodoroiu u. 5. szám) 1940-ben született Désen. Édesanyja, Pávai Mária varrónő Désen dolgozott. Édesapja, Löwy Tamás kereskedő, gyémántcsiszoló és kétkitőgyáros volt, aki egy Gelb nevű zsidó vállalkozóval dolgozott együtt. Dész akkori szigorú vallási törvényei miatt Löwy Tamás nem vehette feleségül gyermeke édesanyját, akinek már azelőtt is udvarolt. Amikor a helyzet rosszabbodott, Löwy Tamás kivándorolt Palesztinába. Pávai Mária a későbbiekben hozzáment Borzási János szanitéc-cipészhez, aki adoptálta a

⁷⁷⁶ Bíró doktor feleségét azonban elvitték; újszülött gyermekével az auschwitzi gázkamrában pusztult el. Bíró László a háború után újra nősült, majd családjával együtt kivándorolt Svédországba.

⁷⁷⁷ A háborút követő években az üzletet államosították.

kisgyerek Tibort, és saját gyermekeként nevelte. Származásának titkát Pávai Mária csak a halálos ágyán mondta el a fiának 1986-ban. Úgy tűnik, a dési zsidó hitközség ismerte Borzási Tibor származását, de a diszkréciót ők is tartották.⁷⁷⁸ Borzási Tibor tudni vélte, hogy az édesanyja többször is kivitt élelmiszert a Bungur erdőben fogvatartott kolléganőjének, Weisz Iluska varrónőnek. A tábort őrző fegyveres csendőrök mindig megfenyegették, de bántódása nem esett.

*** Iagnyatinszki Józsefné Hirsch Ida: *Alsóhagymás román lakosai példamutatóan viselkedtek...***

Ida 1919-ben született Alsóhagymáson (akkor Szolnok-Doboka, most Szilágy megye). Heten voltak testvérek, hatan túléltek a vézskorszakot. Ida most a marylandi Baltimoreban él⁷⁷⁹. Alsóhagymáson öt zsidó család élt; mindannyian a Hirsch dinasztiához tartoztak. A család jiddisül beszélt, második nyelve a román volt. A faluban nem volt meg a minján, ezért Semesnye faluból jöttek át férfiak, hogy a szombatesti istentisztelethez meglegyen a tíz férfi. 1944. április 5-től sárgacsillagot viseltek. Május 3-án korán reggel kakastollas csendőrök jelentek meg a házuknál. A kijárási tilalom elrendelését követően a román szomszédok élmeztek a családot. Călușer görögkeleti pópa, aki Alsóhagymás papja volt, felajánlotta, hogy készít a Hirsch család tagjainak hamis születési bizonyítványt, és átcsempészi őket Romániába. A határ nem volt messze, gyalog is el lehetett jutni oda. Nagyon sok román szökött át Romániába, miután a magyarok bejöttek. Mivel a családfő, Hirsch Bernát beteg volt, nem indulhatott a kockázatos útra, gyermekei nem akarták magára hagyni. Călușer pópa felajánlotta, hogy két lovat és szekeret ad, hogy azon vigyék a Hirsch családot a gettóba. A pap a lópokrocokat a szekéren hagyta részükre, és azzal takaróztak a gettóban. Amikor a Hirsch családot, az apát és négy gyermekét családjaikkal lovasszekéren elvitték, a falu aprajagyja odasereglett, és biztatta őket, hogy „vissza fogtok jönni, bizzatok az Istenben!”

*** Pataki Ferenc: *A magyarok is meg voltak félemlítve...***

Hegy Csaba 2002. november 20-án jegyezte le Pataki Ferenc visszaemlékezéseit a tanúságtevő Caragiale utca 5. szám alatti házában. Hét osztály elvégzése után Pataki Ferenc szakiskolába iratkozott, és kitanulta az asztalos mesterséget. Mesteremberként jóban volt sok helybéli zsidó iparosemberrel. Zsidó ismerősei között volt hentes, szabó, pék, kovács, bőrös, asztalos és kereskedő is. Ha valaki zsidó üzletben nem tudott azonnal fizetni, felírták egy füzetbe, és akkor fizetett, amikor lehetősége volt rá. Sok magyar dolgozott velük, és akkor

⁷⁷⁸ A dési származású, Izraelben letelepedett Udvary Renáta felkereste Löwy Tamást, a gyermek vérszerinti apját, aki elismerte, hogy Tibor az ő gyermeke.

⁷⁷⁹ A bejegyzés Baltimoreban, a Boxford utca 7008. sz. házban készült 2002. december 26-án.

sem volt baj, amikor '40-ben a magyarok bejöttek. A tanúságtevő úgy véli, hogy „a hangulat nagyon jó volt”. Pakati Ferenc kislánya, Klárka (aki 1935-ben született), sok zsidó kisfiúval és kislánnyal játszott együtt. Mielőtt 1944-ben a zsidókat elvitték, Klárka egy Rózsika nevű zsidó nénitől kapott ajándékba egy aranyláncot. Több ékszert is rájuk akartak hagyni, de Patakiék nem fogadták el, mert nagyon féltek. Akkor már a magyarok is nagyon meg voltak félemlítve.⁷⁸⁰

IV.3. Torda

IV.3.1. Torda és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei

Torda⁷⁸¹ (románul Turda, németül Thorenburg, szászul Torembrieh, római neve Potaissa volt) jelenleg Kolozs megyéhez tartozó város, ezt megelőzően Torda-Aranyos vármegyéhez tartozott. A Turi pataknak az Aranyos folyóba való beömlésénél, az Aranyos bal partján helyezkedik el. A város három település, Ó- és Új-Torda, valamint Egyházfalva összeépüléséből jött létre. Lakóinak száma 1850-ben 7.687 volt, 1869-ben 8.803, 1910-ben 13.455. Hitfelekezet szerint 2.172 róm.kat., 2.798 gör.kat., 939 gör.kel., 160 ág.evang., 5.407 ref., 1.495 unitárius és 482 izraelita.⁷⁸² Már a rómaiak is bányásztak sót Potaissán. *Torda dáék, sőt részben római korszak alatti történelmét nemcsak az adatok hiánya borítja homállyal, hanem ami ennél még rosszabb, egy csomó koholt vagy rosszul olvasott felirat és a római epigrafikában jártatlan tudósnak ezekből levont téves következtetései, másunnán idehurcolt feliratos köveknek Tordára alkalmazott alaptalan vonatkozásai: oly zűrzavart s oly történelmi tévedéseket idéztek elő, amelyeket ma már csak nagy nehézséggel és kritikai körültekintéssel lehet megigazítani.*⁷⁸³ A Magyar Királyság megalakulásának elején Torda sóbányászata előtérbe kerül. Az első oklevél, amelyben említésre kerül az erdélyi só, I. Géza király 1075-ből származó oklevele.⁷⁸⁴ Később Torda lesz az összes erdélyi sóbánya adminisztratív, irányító központja, melyet sókamarának, később sóhivatalnak neveztek. 1289-ben IV. László a kézdi székelyeknek adományozta a vár Aranyos nevű földjét, és ezzel megalapította Aranyosszéket. 1463-ban tartották itt az első országgyűlést, majd az 1505-ös országgyűlésen itt újították meg a három nemzet unióját. 1542. december 20-án az itt tartott országgyűlés ismerte el János Zsigmondot erdélyi fejedelemnek. Az 1557-es országgyűlésen ismerték el a

⁷⁸⁰ <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>

⁷⁸¹ Létezik olyan hipotézis, ami Torda nevének eredetét a zsidó Tórával hozza összefüggésbe (Orbán Balázs: *Torda város és környéke* I, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986, 167. old)

⁷⁸² *Révai Nagy Lexikona* XVIII., Hasonmás Kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1995, 352. old.

⁷⁸³ Orbán Balázs: *Torda város és környéke* I, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986, 57. old.

⁷⁸⁴ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Torda>

protestáns egyházakat, majd az 1568-as országgyűlésen hirdették ki – Európában elsőként – a vallásszabadságot.⁷⁸⁵

Tordán, mint bányavárosban különös tilalom alá esett a zsidók betelepődése, mégis az 1830-as évek közepétől néhány család itt lakhatott.⁷⁸⁶ 1840-ben már működik a hitközség. 1849-től a környező falvakból telepednek be. 1866-ban már 48 család (175 fő) él a városban. Első rabbijuk Wesel Fülöp 1865-ben foglalta el a székét. Az első zsinagógát 1868-ban építették fel.⁷⁸⁷ A tordai zsinagógát a mellékletben prezentáljuk.

IV.3.2. A tordai zsidóság hitélete és intézményei

A tordai hitközség első rabbija – amint már említettük – Wesel Fülöp volt, akit 1865-ben választottak meg.⁷⁸⁸ A zsinagógát 1868-ban építették, és mindaddig használták, amíg az új templomot 1920-ban fel nem avatták. A zsinagógával kapcsolatban a régi feljegyzések nagy tisztelettel említik Weisz Salamon nevét, aki híres volt nagylelkű adakozásairól. Wesel Fülöp rabbi harminchárom éven át volt Torda rabbija. Halála után három éven át üres maradt a rabbinátusi szék. Ezt követően hívták meg a brassói ortodox hitközség fiát, aki 1932-től az országos ortodox iroda elnöke is volt.⁷⁸⁹

A tordai hitközség fenntartott egy négyosztályos népiskolát, ahol Groszmann Ábrahám, az iskola igazgatója negyven éven át működött, és állt a tordai zsidóság kultúrájának szolgálatában. A hitközségnek jól szervezett Hevra Kadisája volt. Az 1930-as években a Hevra Kadisa elnöke Weinberger Mór volt. Ebben az időben a hitközségi elnök Lázár Simon. Családja adakozásának volt köszönhető a talmud-tóra. Nőegyletet is tartott fenn a hitközség (a harmincas években dr. Reich Józsefné volt az elnöke). A Wizo ügyeit dr. Frenkel Józsefné irányította. A város cionista mozgalmanak vezére dr. Kassovitz Endre volt.⁷⁹⁰

Wesel Albert főrabbi tíz erdélyi megyére terjedő egyletet alapított, melynek neve *Machzike Hadat*. Ennek célja a hitélet mélyítése volt. A későbbiekben az egyletet Szófer Manó marosvásárhelyi főrabbi vezette.

⁷⁸⁵ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Torda>

⁷⁸⁶ Valójában már jóval ezt megelőzően éltek zsidók Tordán. Haraszi György *Két világ határán* című művéből megtudjuk, hogy a XVII. századi adólajstromok bizonyossága szerint Tordán már 1691-ben éltek zsidók.

⁷⁸⁷ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* III. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 9. sz., 1994, 20. old.

⁷⁸⁸ Előtte rabbihelyettes funkcionált, aki egyben előimádkozója és metszője is volt a hitközségnek.

⁷⁸⁹ SZABÓ: 1938, 223. old.

⁷⁹⁰ SZABÓ: 1938, 223. old.

IV.3.3. Torda zsidóságának gazdasági és szellemi teljesítménye

Torda zsidósága többségében iparos volt: Schlesinger József paplanos, Lefkovits Ferenc gyertyakészítő, testvére Lefkovits Benjamin szabó – később készruhakészítő –, Izsák Mózes fuvaros és tojáskereskedő, Loeb Mózes bérlő Rotstein Dávid pipakészítő, Frankel és veje Rotstein cipészek. A maga területén mindegyikük kiváló szaktekintély volt. A Lázár család egyike volt Torda legismertebb zsidó családjainak. Mendel Lázár Cornești-ből jött Tordára, ahol regále-bérlő volt, majd a városi malom bérlője Salamon Farkassal. Az 1880-as évek végén sörgyárat alapított és birtokot vásárolt.

Jellemző a Torda és környéke zsidóságára, hogy a háború után nagy volt a városba való beözönlés. A környező falvakban ezzel párhuzamosan megcsappant a zsidóság száma.

Torda spirituális életének sok kiváló személyisége volt úgy a tudományos, mint a művészeti életben.

Wezel Albertet (1863-1938), az exegétikus irodalom jelentős képviselőjeként ismerték. Ő lett 1932-ben az erdélyi Ortodox Izraelita Központi Iroda elnöke (Ullmann Salamon halála után).⁷⁹¹ Wezel Albert szellemi irányítása alatt állott a Moskovits Vilmos szerkesztésében Tordán megjelenő, az erdélyi és a nemzetközi ortodoxia híreit közlő *Hoemesz* – *Az igazság* című hetilap (1933-1940).⁷⁹²

Torda szellemi életének jelentős képviselői közül megemlíjük a következőket: Étienne Hajdu képzőművész, szobrász⁷⁹³, Gross Arnold grafikus, festőművész⁷⁹⁴, Kessler Jenő Attila biológus, paleo-ornitológus, Anavi Ádám költő, író⁷⁹⁵.

IV.3.4. Torda zsidósága az 1848-as forradalom idején. Torda a második bécsi döntés után

1848-49-ben Torda zsidósága azonosult a magyar ügygel. Cikk a „Honvéd” 1849. július 10-i számából:

⁷⁹¹ Gaal György: *Magyar nyelvű zsidó irodalom Romániában*. In: *Évkönyv 1983/84*, Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete (szerk.: Scheiber Sándor), Budapest, 1984, 133. old.

⁷⁹² U.ott, 133. old.

⁷⁹³ A Tordán született zsidó művész évtizedek óta Franciaországban él. A *Musée National d'Art Moderne* egyik termében, az állandó tárlat anyagában egy sor alkotása (bronz, alumínium, márvány) látható. Ő volt az első Erdélyből elszármazott magyar anyanyelvű képzőművész, akit meghívtak a szocialista Romániába (Erdélyi Lajos: *A túlélés műhelyei*, Korunk Komp-Press, Kolozsvár, 2009, 57-58. old.).

⁷⁹⁴ Tordán született 1929. november 25-én.

⁷⁹⁵ Anavi Ádám Tordán született 1909-ben. *Kecskelovag* című mesejátéka felnőttek és gyerekek számára íródott. *Fénypásztorok* című mesejátéka 1980-ban került színre Temesváron. Legjelentősebb verseskötetei: *Hess, szegénység, Indulnak hadirendben, Etika és kibernetika, Metaforás idők*. (Balogh Edgár főszerk.: *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 58. old.)

Tordamegyéből, jul. 3. Hazafiúi kötelességemnek ismertem, fölszólítani szerkesztő polgárt, tegye közhírré az izraeliták ügyünk iránti rokonszenvének egy érdekes és szép tanujelét, mely hazánk ezen távoli zugában nyilvánult.

Tordamegye felvidékiben a fölállított nemzetőrség lovasai közzé (sic!) harminchat izraelita ajánlá fel, minden fölszólítás nélkül magát önfelszerelés ígérete mellett 's midőn szolgálatba tételök után napi díjokkal kínáltattak, többen nyilváníták, miként ők nem díjért, hanem hűségből szolgálnak.

És e hűségi nyilvánítás nem pusztá szó; mert lelkesedéssel párosult szolgálati készségük és tényekkel bizonyít annak valósága felől.

E nemes jellemző vonást példányul és a jövődőség emlékeztetésére kívántam a közönség elébe állítani. Gyárfás Domokos, n. ő. őrnagy⁷⁹⁶

A második bécsi döntés nyomán Torda Romániához, Kolozsvár pedig Magyarországhoz került. Ez sok család szétszakításához vezetett, a zsidó családokat is beleértve. A menni vagy maradni dilemmája meghatározta a zsidók további sorsát, mert, bár a német utasítások szerint⁷⁹⁷ a romániai deportálások Aradon, Temesváron és Tordán kezdődtek volna, az Antonescu-kormány akkor már nem lelkesedett a végső megoldás német változata iránt, így Romániában nem volt deportálás. Az egyik átkelőhely a romániai menekültközpontok felé Torda volt.⁷⁹⁸

IV.3.5. Zsidó emlékhelyek Tordán: a zsinagóga és a temető

A tordai hitközség már megalakulása kezdetén megalapította a Hevra Kadisáját. Ennek elnöke a harmincas években Weinberger Mór volt, aki gondosan ügyelt arra, hogy a **temető** sírkövei, a feliratok, a holtakkal való bánás a zsidó hagyományrendszerhez hűen történjen.

1868-ban építették fel a **zsinagógát** és mindaddig használták, amíg 1920-ban a nagy zsinagógát fel nem avatták. A zsinagógával kapcsolatban nagy tisztelettel említik Weisz Salamon nevét nagylelkű adakozásai miatt.

IV.3.6. Oral history

* **Nussbaum László beszámol családjának sorsáról** kezdve apai nagyapjával, Henrich Nussbaummal, aki egy Kolozs megyei kisközségből származott. Aktív katonatiszt volt zsidó létére. Felesége az ötödik gyerek születésébe halt bele (az újszülöttel együtt), így a nagyapa ottmaradt négy gyerekkel és jött a világháború. Később a nagyapa újra nősült és az új feleség elfogadta a négy fiúgyermeket. Valószínűleg a nagyapa attól félt, nehogy a gyerekei valamilyen katasztrófában elpusztuljanak, ezért az volt az akarata, hogy a négy fia közül

⁷⁹⁶ Vida Márton (szerk.): *Ítéltetek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösségek könyvéből*, Budapest, 1939, 17. old

⁷⁹⁷ BRAHAM II.: 1988, 262. old.

⁷⁹⁸ BRAHAM II.: 1988, 264. old.

mindegyik más-más helyen éljen, illetve más-más helyen tanuljon. Első fia, László filozófiát tanult Párizsban a Sorbonne-on. A második fiú, Jenő (Nussbaum László édesapja) Olaszországban, Firenzében matematikát tanult és doktorátust szerzett. A harmadik fiú, József Berlinben lett orvos. A negyedik fiú, Sándor gazdasági tanulmányokat folytatott Prágában. Nussbaum László édesapját, Jenőt leszámítva (mivel ő családot alapított), a fiúk utódok nélkül haltak meg. A négy testvér az apjuk temetésén találkozott.

Nussbaum László édesapja, Jenő asszimiláns zsidó volt, aki „magyarabb akart lenni a magyaroknál”. Tordán telepedett le, ahol volt közkórház, kultúrház, volt főgimnáziuma, polgári fiú- és leányiskolája. Lakóinak száma 1910-ben 13.000 fő volt. Iparvállalatai közül a cellulózzgyár, a sörgyár és a sóbánya érdemel említést.

Nussbaum László anyai nagyapjának, Weinberger Móricnak volt egy nagybani sörlerakata. Ő a Torda melletti Eperhegy nevű faluból származott és ortodox zsidó volt. Rendszeresen járt a micvébe és a zsinagógába. Nussbaum László visszaemlékezik arra, hogy Tordán volt micve és a főtéren volt egy zsidó kaszinó is. A kaszinó cionista jellegű lett. Volt egy női cionista jellegű zsidó szervezet is: a WIZO. Nussbaum László édesanyja rendszeresen járt oda. Nussbaum visszaemlékezik a tordai Adler rabbira. Mivel anyai nagyapja és édesanyja is tartotta a zsidó vallási hagyományt, a zsidó ünnepeket mindig megtartották. Nussbaum László 10 éves koráig lakott Tordán, ezt követően Kolozsvárra költöztek, tekintettel arra, hogy a bécsi döntés nyomán Torda Romániához, Kolozsvár pedig Magyarországhoz került.

IV.4. Bánffyhunyard **IV.4.1. Bánffyhunyard zsidóságáról**

Bánffyhunyard (Huedin) nagyközség volt Kolozs vármegye bánffyhunyadi járásában, (1900-ban) 4.482 magyar lakossal. Bár a Sebes-Körös völgyében fekszik, központja a népművészeti hagyományairól híres Kalotaszegnek.⁷⁹⁹ Bánffyhunyard zsidósága fontos szerepet játszott a népművészeti termékek árucseréjében.

Az 1798-as bánffyhunyadi vásárokról és a helyi zsidókról olvashatunk Imreh István *Erdélyi hétköznapiak*⁸⁰⁰ című tanulmánykötetében:

A bánffyhunyardi vásárra 1798-ban igen sok állatot, deszkaárut szállítanak, de a paraszti árucseréforgalom bővülésére jellemző, hogy azokon kívül, akik „karjukon, kosárban, szatyorban” vagy lovon hoznak eladnivalót, vannak, akik 2-4-6 ökrös vagy lovas szekérrel fuvaroznak be piacra szánt terméket. Megjelennek itt természetesen a kenyérsütők, gyümölcsöt, dohányt árusítók, marha- és egyéb bőrt kínáló termelők és mellettük a vásárra főként

⁷⁹⁹ Révai Nagy Lexikona II., Hasonmás Kiadás, Szépirodalmi és Babits Kiadó, Budapest, 1989, 544. old.

⁸⁰⁰ Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak*. Társadalom- és gazdaságtörténeti írások a bomló feudalizmus időszakáról, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, 180. old.

kézművesipari terméket szállítók: „a csizmadiák, szűcsök, szűrszabók, kötélverők, vasáros, pléhes, üveges, kompaktor, gombkötő, gubát és más köntösöket, kaszát, kapát, sarlót és kását árulók, fazekasok s más ezekhez hasonlók (...) borsot, sztramaturát, faedényt, mézespogácsát, szappant, gyertyát árulók, sláiferek, óngyártók, tímárok, hátakon eladó portékákat hordó tótok, zsidók s más effélék.,⁸⁰¹

1927-ben a román antiszemitizmus a bánffyhungyadi zsidóságot is utólérte. Zsinagógájukat megrongálták, Tóra-tekercesek, szent könyvek estek áldozatul⁸⁰², zsidó üzleteket fosztottak ki.⁸⁰³

Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntés által kijelölt magyar-román államhatár magyar oldalán elterülő Kolozs vármegye 267.605 lakosa közül az 1941-es népszámlálás 19.100 izraelita vallású személyt talált. Ezek 97,8 százaléka Kolozsváron (16.763) és Bánffyhungyadon (960), a többiek pedig a vármegye öt járásához tartozó 83 településen éltek.⁸⁰⁴

V. ÖTÖDIK RÉSZ: FEHÉR MEGYE

V.1. Gyulafehérvár

V.1.1. Gyulafehérvár és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei

Gyulafehérvár⁸⁰⁵ Erdély ősi történelmi fővárosa, az erdélyi érsekség székhelye, másrészt a román ortodox egyház erdélyi székvárosa. Gyulafehérvár az Erdélyi Fejedelemség fővárosa⁸⁰⁶, majd Fehér, illetve 1775-től Alsó- Fehér vármegye székhelye. Ma municípium, Fehér megye székhelye.⁸⁰⁷ Gyulafehérvár Kolozsvártól 95 km-re délre, a Maros és az Ompoly összefolyásánál található 230 méter magas fennsíkon fekszik. Neve onnan ered, hogy fehér mészkőből épült római kori falmaradványok alapján az ide letelepedő szlávok Belgrádnak, vagyis Fehérvárnak nevezték el. A Gyulafehérvár szó előtagja azt mutatja, hogy valamikor az erdélyi Gyula székvárosa volt. Latin neve az Apula nem más mint az Ompoly latin elnevezése. A német Weissenburg a szláv név tükörfordítása, a Karlsburg pedig várának építtetőjére, III. Károly magyar királyra⁸⁰⁸ utal.

⁸⁰¹ Vö. Teleki Domokos: *A székely határórség története*, Budapest, 1877, 78, 87-88, 113, 115-116, 207-210. old. – Szádeczky Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*, Budapest, 1927, 351-356, 361, 362. old. – Eröss József: *A székelyek története*, Kézdivásárhely, 1913, 124-144. old.

⁸⁰² CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 175. old.

⁸⁰³ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 282. old.

⁸⁰⁴ Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940-1944)*, Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012, 24. old.

⁸⁰⁵ Románul Alba Iulia, németül Karlsburg vagy Weissenburg, latinul Apulum, szászul Keist.

⁸⁰⁶ 1542 és 1690 között.

⁸⁰⁷ Borbánd, Ompolykisfalud és Poklos települések tartoznak hozzá.

⁸⁰⁸ VI. Károly néven német-római császár.

Gyulafehérváron már a vaskorban földvár állt, ahová a rómaiak a későbbiekben castrumot építettek. Itt állt Apulum, az ókori Dacia tartomány egyik fontos városa. A római légiók nyomában érkező kereskedők nagy számban tevékenykedtek itt: vonzotta őket Dacia gazdagsága.⁸⁰⁹

Gyulafehérvár püspökségét Szent István alapította 1009-ben, ezt követően lesz Fehér vármegye székhelye. 1241-ben a tatárok teljesen elpusztították a várost. 1442-ben itt csapott össze Hunyadi János Mezőid bég seregével. 1516-ban II. Ulászló megerősítette a várost. 1542-ben ide költözött Budáról Izabella királyné és fia I. János néven magyar király.⁸¹⁰ 1599-ben Báthory András feletti győzelme után Vitéz Mihály vajda diadalmenetben vonult be a városba, ahol 1600-ban fejedelemmé választották. A települést Mihály vajda és Basta⁸¹¹ is felgyújtotta. Bethlen Gábor alapította a város református kollégiumát. 1629-ben itt halt meg a fejedelem. 1642-ben itt választják fejedelemmé I. Rákóczi Györgyöt, aki itt is halt meg 1648-ban.

1657-ben II. Rákóczi György lengyel hadjárata idején a várost tatár seregek égették fel, majd a fejedelem itt mondott le. A török krónikás Evlia Cselebi Gyulafehérvár érzékletes leírását adja az 1658-as pusztítás alkalmával: „a várost csodálatos templomok, tornyok, vásárcsarnokok és boltok tarkították és egy szokatlanul szép hercegi palota festett falakkal és kapukkal, színezett kövek és márvány által borított oszlopokkal, mozaik által borított padozattal (...), medencékkel.”⁸¹²

Az 1602 és 1603-ból fennmaradt gyulafehérvári magyar nyelvű jegyzőkönyvekből megállapítható, hogy a város lakóinak zöme, a város összes tanácsosa élén a bíróval magyar nemzetiségű volt. A későbbiekben a nemzetiségi összetétel változásokon megy át. 1918. december 1-jén a románok nemzetgyűlése Gyulafehérváron határozta el a Romániához való csatlakozást. Az ortodox székesegyházban koronázták román királlyá I. Ferdinándot 1922-ben.

1623. június 18-án Bethlen Gábor fejedelem engedélyt adott a törökországi zsidóknak az erdélyországi törvényes letelepedésre, szabad vallásgyakorlásra és kereskedelemre.

A török birodalomba irányuló ki- és beviteli kereskedelem a görög és zsidó kereskedők kezében volt, de a szultán alattvalói a törvény szerint a Szászsebes, Nagyszében és Gyulafehérváron lévő „letevő helyek”-en túl nem jöhettek, áruikat csak vásárok alkalmával vihették az ország belsejébe, amikor viszont ők is vásárolhattak belföldi árukat kivitelre. Ezért

⁸⁰⁹ N. Iliescu (szerk.): *Alba-Iulia*, Editura tineretului, București, 1968, 34. old.

⁸¹⁰ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Gyulafeh%C3%A9rv%C3%A1r>

⁸¹¹ 1602-ben Gyulafehérváron győzte le Giorgio Basta Székely Mózes seregét.

⁸¹² N. Iliescu (szerk.): *Alba-Iulia*, Editura tineretului, București, 1968, 129. old.

célszerű volt számukra az állandó megtelepülés.⁸¹³ Az erdélyi városok zömének zsidókat kirekesztő privilégiumai miatt a soha nem nagyszámú bevándorlók Bethlen ediktumának szellemében leginkább az általuk már korábban is frekventált Gyulafehérváron telepedtek meg, igaz, e város magisztrátusának ellenállása miatt itt sem a belterületen, hanem „az keretesen belől olasz (alias sidó) utcában” a fejedelem jurisdikciója alatti, annak a városközponttól távol eső, de még a külső falakon belül fekvő domíniumán.⁸¹⁴ A „gyulafehérvári sidó compania” szefárd ritusú volt saját temetővel, zsinagógával⁸¹⁵ és előljárókkal, közös vezetés alatt a kis létszámú, Lengyelországból Moldován keresztül beszivárgó alacsonyabb társadalmi és kulturális nivón álló askenázokkal.⁸¹⁶

A II. Frigyes oszták herceg zsidó-privilégiumát követően IV. Béla kiváltságlevele megadja a zsidók számára a szabad mozgás lehetőségét: házat vásárolhattak, peres ügyekben zsidó bírák dönthettek zsidó törvények szerint. Keresztényeknek zsidók ellen indított vitáiban nem volt elég a keresztény tanúk állítása, hanem zsidó tanúk jelenléte is kötelező volt a bizonyítási eljárásban.⁸¹⁷ Ha a zsinagóga szentségét bárki megsértette, másfél márka fizetésére volt kötelezve a zsidó bíró kezébe.⁸¹⁸

Gyulafehérvárott már 1379-ből tudomásunk van egy Jacobus Judeus de Alba nevű zsidó személyről, aki egy szőlőt adott el Kápolna községben Tamás pálos priornak.⁸¹⁹

Haraszti Györgytől megtudjuk⁸²⁰, hogy egy héber nyelvű forrás már 1591-től említi a gyulafehérvári *bét dint*, de az első kiváltságlevél – amint már említettük – csak 1623. június 18-án kelt, amikor is Bethlen Gábor fejedelem engedélyt adott a törökországi zsidóknak az erdélyországi törvényes letelepedésre, szabad vallásgyakorlatra és kereskedelemre. A bevándorlók szefárd voltát igazolja, hogy Bethlen Gábor oltalom levelét, „az erdélyi zsidók magna chartá”-ját – annak bevezetése szerint – Ábrahám Sarsa⁸²¹ konstantinápolyi zsidó orvosdoktor kérésére bocsátotta ki és a 6. paragrafusban *expressis verbis* említi a Hispániából és más keresztény országokból áttelepülni szándékozó zsidókat. Feltehetőleg közülük került ki Bethlen zsidó háziorvosa, Rebir Dávid doktor és a Lisbona család is. Ugyancsak zsidó volt

⁸¹³ Haraszti György: *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig*, OR-ZSE, PH.D. Disszertáció, Budapest, 2004, 12. old.

⁸¹⁴ U.ott, 12. old.

⁸¹⁵ U.ott, 12. old.

⁸¹⁶ U.ott, 12. old.

⁸¹⁷ A peres ügyek jogi szabályozásának részleteiről olvashatunk a 187/17, 18, 19, 20, 21, 22-ben: *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România II/2* (szerk.: L. Benjamin, M. Spielmann, S. Stanciu), Editura Hasefer, Bucureșt, 1990, 283-284. old.

⁸¹⁸ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 22. old.

⁸¹⁹ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 33. old.

⁸²⁰ HARASZTI: 1999, 61. old.

⁸²¹ Neve előfordul Sassa, Szasza, Salsa, Sacza, Sarka alakban is.

I. Rákóczi György háziorvosa, Szia Leon (Árje Jehudá Szia) Konstantinápolyból, aki 1646. július 13-án utazik Gyulafehérvárról a fejedelmi postával Kolozsváron át Nagyváradra. Egy másik zsidó orvost, a protestáns hitre tért Valerius Dávid orvosdoktor I. Rákóczi György a sárospataki teológiai iskola és a filozófia rendkívüli professzorává nevezte ki.

A zsidók elleni ismétlődő vádak eredményeképp az 1650. évi gyulafehérvári országgyűlésen határozatba foglalták, hogy a zsidók és a szintén nem túlzottan kedvelt görög kereskedők meg nem határozott nemzeti „köntöst” viseljenek, és II. Rákóczi György fejedelem Gyulafehérvárra korlátozta lakhatásukat. II. József 1781-es évi pátense még mindig érvényben lévőknek tekintette azt a jogelvet, hogy Erdélyben a zsidók csak Gyulafehérváron lakhatnak. A szűnni nem akaró zaklatások ellen I. Apafi Mihály – aki más erdélyi fejedelmekhez hasonlóan szívesen alkalmazott zsidókat különböző szolgálatokra – 1673. február 20-án oltalomlevelet adott nekik, mely védlevelével az elkövetkező időkben többször is megújításra került. A hatalomváltás megpróbáltatásai annyira meggyengítették a fő kereskedelmi útvonalaktól egyre távolabb kerülő és ezáltal a zsidók számára egyre kevésbé vonzó Erdély egyetlen zsidó közösségét, hogy 1714-ben már csak 7 adófizető maradt. Egyenlőre még a szefárdok voltak többségben. Közülük került ki az 1738-ban meghalt első ismert gyulafehérvári rabbi, Ábrahám ben Izsák Russo és az évente választott, 5-7 főből álló vezetőség tagjainak többsége. A szefárd elem a török birodalom visszavonulásával és a lengyelországi üldöztetések, valamint az általános elszegényedés elől menekülő kisebb-nagyobb askenázi csoportok bevándorlásával fokozatosan, de legkésőbb a XVIII. század második felére háttérbe szorult. Az askenázok növekvő súlyát jelzi, hogy két község alakult, mindegyik külön zsinagógával, bár a közös vezetőség a XVIII. század végéig fennmaradt. A kor híres rabbinikus tekintélyei – mint a prágai Ezékiel Landau – engedélyezték a szefárd gyülekezet tagjainak, hogy megerősödésükig részt vehessenek az askenáz zsinagóga szertartásain és ott imádkozzanak. Ez megpecsételte a szefárd gyülekezet sorsát: mintegy kétszáz éves fennállás után a közösség véglegesen megszűnt.

A gyulafehérvári zsidó emberek életéről nem sokat tudni. A Gyulafehérváron megtelepedett Elias zsidó 1634-ben megvásárolta a fejedelem viaszát – amelyet egész Erdélyből Kolozsvárott gyűjtöttek össze – , és vitte Marosvásárhely felé.

A gyülekezet temetője – egy 1637. évi adásvételi szerződés szerint – a gyulafehérvári Malom utcában volt.⁸²² Az erdélyi társadalmi kategóriák adózásáról készített listák alapján

⁸²² HARASZTI: 1999, 75. old.

(lásd lent) bizonyos következtetéseket le lehet vonni, de érdemben ez sem hoz közelebb az egykori zsidóság életének megismeréséhez.

Az adózó családok megoszlása a taxás helyeken 1791-ben ⁸²³								
Társadalmi kategóriák	Kolozsvár és Felek	Marosvásárhely	Gyulafehérvár	Erzsébetváros és Ebesfalva	Szamosújvár Kandia	Más városok taxalistái	Összesen	
1	Mágnás és több telkes nemes	70	46	-	-	-	116	
2	Egytelkes nemes	-	-	-	-	23	23	
3	Taxalista	1.438	431	295	441	840	3.827	
4	Libertinus	113	324	513	4	-	1.496	
5	Szabad székely	-	-	-	-	432	432	
6	Jobbágy	6	6	22	54	-	264	
7	Zsellér	592	286	139	227	118	1.731	
8	Kóborló	298	35	3	-	34	370	
9	Sóvágó	-	-	-	-	224	224	
10	Tutajos	-	-	82	-	10	92	
11	Bányász	-	-	-	-	645	645	
12	Örmény	-	-	-	-	3	3	
13	Bolgár	-	-	-	-	31	31	
14	Görög	-	-	-	-	80	80	
15	Cigány	74	36	54	81	43	451	
16	Zsidó	-	-	45	-	-	45	
Összesen:		2.591	1.164	1.153	807	1.001	3.114	9.830

V.1.2. A zsidó intézmények és hitélet kialakítása Gyulafehérváron. A zsidó kongresszus hatásai

1848-ig az egyetlen hivatalosan elismert hitközség Erdély területén a gyulafehérvári volt: idetartozónak tekintettek minden erdélyi zsidót. A városban a zsidók külön utcában laktak (Zsidó utca), de házaik nem képeztek igazi gettót.

A Rákóczi féle szabadságharc idején a zsidók elmenekültek Gyulafehérvárról: 1714-re már csak hét család maradt a városban. Ezt követően a számuk újra növekedni kezd. A szefárd hitközség jegyzőkönyvéből⁸²⁴ az derül ki, hogy a lengyel származású David Benjamin volt 1735-től a hitközség elnöke és az erdélyi zsidóság bírása. Kilencszer választották újra.

⁸²³ CSETRI-IMREH: 1980, 88. old.

⁸²⁴ 1736-ban Abraham Russo szefárd rabbi hitközségi jegyzőkönyvet állított („Gyulafehérvári pinkász”): ebbe vezették a fontosabb adatokat 1835-ig.

Tekintettel a Lengyelország felől történő beszivárgásra, ebben az időben kezd megbomlani a szefárd-askenáz egyensúly az askenázok javára. Szabó Imre *Erdély zsidói* című könyvében így ír a szefárd-askenáz viszonyról:

(...) A két zsidó fajtát még eléggé mélyreható szakadékok választották el egymástól. Nem imádkoztak egy templomban, gyermekeiket nem küldték egyazon iskolába és más-más rítus szerint előállított étleneműt fogyasztottak. Az askenázok inkább igazodtak a változó körülményekhez, míg a spanyolok hagyományaiknál és nyugodt vérmérsékletüknel fogva dogmatikusabbak voltak. Spanyol származásúak a most is Alba-Iulián lakó familiák közül: a Baruch, a Reisz (Arizo) és Moreno családok. A régiek közül valók még: a Fuchs, Springer, Glück, Lobstein és Mendel familiák.⁸²⁵

1742-től Josef Auerbach lett az új gyulafehérvári rabbi egészen 1750-ben bekövetkezett haláláig. Míg Auerbach csak a városi hitközség rabbija, addig utóda, Salom Kohén (1754-1757) már az első országos rabbi. A krakkói származású Benjamin Wolf (1764-1777) a károlyfehérvári, náznai és országos rabbi címet viseli.⁸²⁶ Wolf rabbi utóda Mózes Lévi Margoliot (1778-1817): őt tekintik az első tekintélyes nagyrabbinak. A gyulafehérváriakon kívül 322 erdélyi család tartozik hozzá, összesen közel kétezer lélek.⁸²⁷ Őt követően, a korábbi rabbihelyettest, Menachem Mendelt választják rabbinak, de a reformokat követelő ellenzék ebbe nem nyugszik bele. Az újabb széthúzást elkerülendő, a hitközség a pozsonyi Hátám Szófértől kér ajánlatot, s így kerül Ezékiel Paneth Gyulafehérvár és Erdély zsidóságának élére. A reformokat követelő ellenzék tetszését Ezékiel Panet nem nyeri el: ők reformer rabbit szeretnének. Ennek szellemében ajánlják fel a tisztséget Hirsch David Oppenheim(er) temesvári rabbinak, aki viszont nem fogadja el az ajánlatot. Az újabb választáson Friedmann Ábrahám, Simánd rabbija kerül ki győztesen, aki az aradi Chorin Áron főrabbi hatása alatt áll, és már 1845-ben magyarul prédikál.⁸²⁸

V.1.3. Hiányzó aranykor: a gyulafehérvári hitközség speciális helyzete

A zsidó kongresszust követően a gyulafehérvári hitközség az ortodox irányzatú hitközségek országos szervezetéhez csatlakozott, amely 1870-ben alakult. Később a hitközség a status quo ante irányzat felé közeledett, ami nem jelentett semmilyen eltávolodást, a vallási hagyománytól. Románia hatalmi viszonyai között, 1923-ban újabb változásokra került sor: csatlakoztak az újonnan alakított erdélyi ortodox hitközségi szervezethez. A bukaresti székhelyű federációba 1948-ban kényszerítették bele a gyulafehérvári hitközséget.

⁸²⁵ SZABÓ: 1938, 187. old.

⁸²⁶ A Marosvásárhelyhez közeli Názánfalva (Nazna) erős hitközsége külön is megválasztotta rabbijának.

⁸²⁷ Margoliot idejében, 1793-ban a szefárd hitközség átkot mond mindazokra a szefárdokra, akik askenáz istentiszteletre járnak.

⁸²⁸ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* I. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 7. sz., 1994. 7. old.

Glück Jenő szerint 1867 után a gyulafehérvári zsidóság fokozatosan átállt a magyar nyelvre, ami 1895-től kezdve lényegében kizárólagossá vált. Hasonló folyamat jellemezte az egyesületek ügyvitelét is. Az 1881-es évi népszámlálás szerint Alsó-Fehér megye izraelitái közül 53.1 % jelentett magyar anyanyelvet, míg 1911-ben 89 % tett hasonló nyilatkozatot.⁸²⁹ A gyulafehérvári hitközség tagsága a vizsgált időszakban lényegileg a városra korlátozódott.

Gyulafehérváron 1754-et követően a következő jelentősebb főrabbiak működtek: Lévi Margoliot (1778-1817), Ezékiel Paneth (1823-1845), Friedmann Ábrahám (1846-1877)⁸³⁰ Fischer Sándor (1892-1932)⁸³¹, Krausz Mór (1932-1947)⁸³², Paneth Sámuel (1908-1946)⁸³³.

A magyar nyelvű alapszabályokat 1911-ben 165 hívő tette magáévá. Vallási tevékenységük számára a régi zsinagógában biztosítottak megfelelő helyet. Az iskola fenntartása csupán a hitközségi hozzájárulásra támaszkodhatott. Valójában 1870 után mind szembetűnőbbé vált Gyulafehérvár fejlődésének lassulása és elmaradása a felfutó Kolozsvárhoz és Marosvásárhelyhez viszonyítva.⁸³⁴

A továbbfejlődés előmozdítása érdekében a hitközség élére általában társadalmi, sőt politikai súllyal rendelkező személyiségeket választottak.⁸³⁵

A gyulafehérvári hitközség az új helyzet közepette is megtartotta magyar ügykezelési nyelvét. Természetesen 1920 után az állami hatóságok fokozatosan megkövetelték a román nyelvű beadványokat. Az 1932-ben jóváhagyott alapszabály kikötötte a román ügykezelési nyelvet. A román nyelvtudásbeli hiányosságok miatt a fogalmazványok általában magyarul készültek, majd románra fordították őket. Az egyesületi iratok – elsősorban a Hevra Kadisa iratai – megtartották a magyar nyelvet.

A nehéz gazdasági viszonyok és a már a 20-as években erősödő antiszemita légkör okozta hátrányok megkövetelték a jótékonykodás további kiépítését. A növekvő

⁸²⁹ Glück Jenő: *A gyulafehérvári izraelita hitközség története* (<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=299>), 2. old.

⁸³⁰ Friedmann Ábrahám működését beárnyékolta az ortodoxok és reformerek küzdelme.

⁸³¹ Helyi hatáskörrel választották rabbinak, de anyakönyvezési megbízása az egész megyére kiterjedt. Különös gonddal örködött a felekezeti iskolából kiszorult fiatalság nevelése felett.

⁸³² Krausz Mór működésének alapelve – akárcsak elődjénél – a Sulchan Aruchban lefektetett vallási szabályok megtartása volt. 1934-ben igyekezett rávenni a kereskedőket, hogy szombaton munkaszünetet tartsanak.

⁸³³ Az egykori híres, hasonló nevű főrabbi leszármazottja volt.

⁸³⁴ Glück Jenő: *A gyulafehérvári izraelita hitközség története* (<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=299>), 3. old.

⁸³⁵ Az új korszakban Mandl Mózes, majd Jónás Adolf állt a hitközség élén: mindketten a városi tanács aktív tagjai voltak. Az első világháborút megelőző években az elnöki tisztelet dr. Mayer Ödön ügyvéd töltötte be, akit 1910-ben kormánypárti programmal országgyűlési képviselővé választottak.

munkanélküliség nyomán szaporodott a városba érkező vagy átutazó munkakeresők száma. Támogatásukra 1934-ben alapot létesítettek, mely felett a főrabbi rendelkezett.⁸³⁶

Az első rasszista törvény „még II. Károly király aláírásával” 1940. augusztus 9-én látott napvilágot. A gyulafehérváriakat súlyosan érintette, hogy a törvény csoportokra osztotta a zsidóságot, amelynek keretében az erdélyiek a legkedvezőtlenebb besorolást kapták. A gyulafehérvári hitközséget súlyos feladatok elé állította 1941-ben Antonescu rendelete, amelynek eredményeképpen Fehér megye székhelyén összpontosították a területen élő zsidóságot, amely 2451 főt tett ki.⁸³⁷ Így mintegy nyolcszáz fő elhelyezéséről, élelmezéséről és megélhetésének biztosításáról kellett gondoskodni. Időleges könnyítést jelentett, hogy 1942-ben hazabocsátottak 360 nagyenyedit, majd a marosújváriakat, igaz 1943-ban az összpontosítás újra napirendre került. Végig Gyulafehérváron laktak Tövis, Erzsébetváros, Balázsfalva, Marosludas, Szászsebes és Dicsőszentmárton zsidó lakosai.⁸³⁸

A gyulafehérvári zsidóság felett ott lebegett a teljes kitelepítés veszélye. Antonescu a transnistriai deportálások végeztével 1942-ben a dél-erdélyi zsidóság deportálását tűzte napirendre. Végrehajtásra azonban nem került sor, egyrészt a belső ellenállás⁸³⁹, másrészt a külföldi tiltakozás miatt.

A gyulafehérvári hitközségnek a cionizmushoz való viszonyulása érdekes kérdéskör, de – amint már említettük – az erdélyi cionizmusról szóló fejezet a disszertáció formai követelményei (oldalszám-limit) miatt nem kerülhettek be a végleges változatba.

V.1.4. Hitközségi élet Gyulafehérváron a második világháború után

Márton Áron gyulafehérvári püspök május 18-án a kolozsvári Szent Mihály templomban tartott beszédében elítélte a zsidók gettóba tömörítését.⁸⁴⁰ Kiállítását a zsidók mellett a kormányzat megtorolta. Május végén tért vissza Gyulafehérvárra, és csak a háború után engedték vissza Kolozsvárra.⁸⁴¹

A gyulafehérvári hitközség 1944-1947 között szabályszerűen folytatta tevékenységét, alapjában cionista vonalvezetéssel. Ebben az időben jelentek meg a Román Kommunista Párt irányítása alatt létesített kisebbségi szervezetek. Ezek egyike a *Zsidó Demokrata Bizottság*

⁸³⁶ Glück Jenő: *A gyulafehérvári izraelita hitközség története* (<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=299>), 6. old.

⁸³⁷ U.ott, 8. old.

⁸³⁸ U.ott, 8. old.

⁸³⁹ Ebben Elena anyakirálynő jelentős szerepet játszott.

⁸⁴⁰ BRAHAM I.: 1988, 452. old.

⁸⁴¹ BRAHAM I.: 1988, 466. old.

volt, amely kezdetben a meglévő szervezetekben igyekezett befolyását érvényesíteni Gyulafehérváron. Hatása 1947 második felétől szembetűnővé vált. A Zsidó Demokrata Bizottság megbízottja 1948. május 30-án bejelentette, hogy e szervezet mintegy vezérkara a gyulafehérvári zsidóknak: javaslatokat fogalmaztak meg a hitközségi vezetőség átszervezésére. Hangsúlyozták másrészt, hogy ezentúl a felszólalások nyelve csupán román vagy jiddis lehet (tehát magyar nem). A továbbiakban a hitközség vezető testületét „egészséges”, tehát többnyire munkás származású elemekre bízták. Az 1950. február 4-én érvénybe lépett hitközségi szabályzat lényegében megszüntette a hitközség autonómiáját, és egyet jelentett a gyulafehérvári hitközség besorolásával a Bukarestben székelő federáció egységei közé. Megjegyzendő, hogy a Zsidó Demokrata Bizottság feloszlata után (1953) ennek vezetőit általában a hitközségekhez helyezték át.⁸⁴²

V.1.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: zsinagógák és zsidó temetők Gyulafehérváron

A gyulafehérvári zsinagóga működéséről az 1656-os évtől van adat⁸⁴³: „Gyulafehérvárott a várfalakon bévül sok zsidó lakik, akik török áruval kereskednek, és akiknek **zsinagógájuk** van.” A Vasgárda egyik antiszemita akciója a gyulafehérvári zsinagóga 1938-as felrobbantása volt.⁸⁴⁴

Ma már csak néhány zsidó él Gyulafehérváron, és mindössze egy zsinagóga: a Régi zsinagóga működik. Az 1840-ben épült templom közvetlenül a Tudor Vladimirescu utcára nyílik. Ívelt, barokkos tetőcsúccsal és boltíves ablakokkal díszített homlokzatát nemrégiben felújították. A beltér egyszerű: csak a gazdagon díszített bima és a tóraszekrény oldja ezt a puritán látványt.

A jótékonyság gyakorlása Gyulafehérváron elsősorban a Temetkezési Egyletre (*Herva Kadisára*) hárult, amely 1727 óta megszakítás nélkül működött. Mivel iratainak nagyobb része elveszett, történetének felderítése megoldhatatlan feladat. 1913-ban taglétszáma 148 volt: valamennyien hitközségi adófizetők. Az 1910-es évben a Hevra 11.093 koronával rendelkezett, míg a hitközség 21.864-el.⁸⁴⁵ Az egyesület alapfeladatai közé tartozott az

⁸⁴² Scheiber Sándor szerk. (Házi Jenő közreműködésével): *Magyar-Zsidó Oklevéltár XV.* (1408-1770), Budapest, 1972, 25/b., 30. old.

⁸⁴³ Glück Jenő: *A gyulafehérvári izraelita hitközség története* (<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=299>), 1. old.

⁸⁴⁴ Házi készítésű bombát hajítottak be az askenáz zsinagógába, ahol 18 hívő végezte reggeli imáját. Szerencsére „csupán” tetemes anyagi kár keletkezett.

⁸⁴⁵ Glück Jenő: *A gyulafehérvári izraelita hitközség története* (<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=299>), 4. old.

elhunytak eltemetése a vallási szabályok előírásai szerint (1910-ben 39 temetés)⁸⁴⁶. A XIX. század elejétől fenntartottak egy kisebb kórházat és biztosították a szegények orvosi- és gyógyszerellátását. 1873-tól évente segélyeket osztottak.⁸⁴⁷

A zsidók gyulafehérvári betelepődését követően kialakított **temető** – amint egy 1637. évi adásvételi szerződésből megtudjuk – a Malom utcában volt.⁸⁴⁸ A Vasile Alecsandri úton található, kőfal által övezett zsidó temető a XIX. század első feléből származó sírköveket őriz. A füves dombon, gyümölcsfák között, szétszórtan elhelyezkedő sírkövek egy része viharvert, de némelyiken még kiolvasható a felirat. A bejáratnál emlékmű áll, amely alatt zsidók holttestéből készített szappant temettek el.⁸⁴⁹ A temetőt gondosan ápolják: a gondnoki feladatot a temető mellett lakó család látja el.

V.1.6. Oral history

* **Szabó Imre** *Erdély zsidói* című könyvében **Gyulafehérvár zsidóinak hitéletéről** és a rabbik szokásairól a következőket írja:

A nagyrabbik közül Ezekiel ben Jozsef Panethnek az emléke eleven mind a mai napig. Tudós, szervező és erélyes lelkipásztor volt, aki ellen egy időben sokat hadakoztak az előljárók, akiket azonban Paneth nem nagyon respektált. Egy időben az előljáróság kifogásolta, hogy sokat utazik, és követelte, hogy az országos rabbi törődjön többet a hitközségével és ne szigorítsa a vallási szokványokat. „Paneth rabbi miatt nem lehet már örülni” – írja egy helyütt az előljáróság – „és rendkívüli rigurozitása mellett még sértegeti is a tagokat”. Távollétében elhatározták, hogy a jövőben a rabbi ítéleteit csak akkor kell végrehajtani, ha a bész-din is elfogadta azokat. Kifogásolják továbbá, hogy a büntetések nagyon magasak, holott a zsidók üzletei rosszul mennek. Lelkiismeretes adóprogressziót követeltek. A gazdagok adjanak minden száz forint után házaságguk alkalmával a hozományból egy kicsiny százalékot zsidó közcélokra.

Paneth országos rabbi egy másik jegyzőkönyv tanúsága szerint kurtán intézte el előljáróságát. Néhány energikus sorban elrendeli a hitközségi vezetőség lemondását és másik, nyilván neki megfelelő előljáróság megválasztását. „Naasze hitchadot hakahal” – fel kell frissíteni a hitközséget! És megválasztatta Zwi Hirsch ben Juda Lurját, Reisst és másokat, javarészt spanyolokat.

Paneth volt az országos rabbik között időrendben az utolsó előtti. Utána jött Kováts Miklós püspök protezsáltja Friedmann Ábrahám simándi pap, aki Erdély zsidóinak túl progresszív volt és emiatt sok baj volt körülötte. Utoljára Weisz Kálmán töltötte be a közben status quo alapon szervezkedett hitközség rabbinátus székét. Őt követte a nagyhírű és zseniális Fischer Sándor, aki tradicionális szellemet honosított meg a községben. Azon igyekezett, hogy a kahal szervezetileg is ortodox legyen, amit el is ért. Az országos szervezetbe való bekapcsolódást azonban dr. Krausz Mór, a hitközség mai rabbija hajtotta végre, aki idiólis

⁸⁴⁶ Glück Jenő: *A gyulafehérvári izraelita hitközség története* (<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=299>), 4. old.

⁸⁴⁷ Az 1911. évi kimutatás szerint 47 rászoruló tüzfát és ruhát kapott, 29-en pedig pénzbeli segélyben részesültek.

⁸⁴⁸ HARASZTI: 1999, 75. old.

⁸⁴⁹ GRUBER: 2010, 258. old.

lelkipásztor: szerény, kiváló szónok és „jól tud tanulni”. A doktori értekezését a prágai egyetem évkönyve első helyen közölte. Kantról szól.⁸⁵⁰

(...) Országos nevű zsidó festő él a városban: Keleti László. Művészete az utolsó néhány esztendőben elmélyült és kiteljesült. Szobrászattal is foglalkozik, és minden alkotásából az emberi szolidaritás követelése hangsúlyozódik.⁸⁵¹

V.2. Tövis

V.2.1. Tövis zsidósága

Gyulafehérváron kívül Fehér megyében más helyeken is vannak zsidó temetők: például Tövisen (Teiuș). Ez a város Gyulafehérvártól észak-keletre, a Maros partján fekszik.⁸⁵²

„Sírkövek feliratai tanúsítják, hogy 150 évvel ezelőtt már zsidók laktak Tövisen” – írja Szabó Imre 1938-ban megjelent könyvében.⁸⁵³ A régi zsidó családok közül Szabó a Fried-családot említi, kiknek ősei Morvaországból kerültek Tövisre. Szabó úgy tudja, hogy az első világháború előtt e kisvárosban ötven zsidó család lakott. Művében Szabó beszél a tövisi zsidóság egzisztenciális problémáiról: hogy a községben és környékbeli falvakban élő bérlők és birtokkal rendelkező családok az agrárreform és a krízisek következtében más foglalkozásra szorultak, sokan el is kerültek Tövisről. A tövisi zsidók nagyobb számban a vasúti gócpont kiépítésekor szivárogtak a városba. A megélénkült közlekedés fellendítette a helyi kereskedelmet is. Egyes családok kóserbort közvetítettek Lengyelországba és Hollandiába. Ősszel húsz-harminc zsidó borkereskedő látogatott el a közeli Benicre, a vidék legjobb szőlőtermő vidékére. A tövisi zsidóknak imatermük is volt, erről részletesebben – Szabó Imre alapján – az *Oral history* fejezetben fogunk beszámolni.

V.2.2. Oral history

A tövisi zsidó borkereskedők – akik kóser bort közvetítettek Lengyelországba és Hollandiába – ősszel a közeli Benicre gyakran ellátogattak, mert ez volt a vidék legjobb szőlőtermő helye. Nehéz megmondani mikor, de egy szüreti időszakban a lengyel zsidók, akik a szőlőben dolgoztak, imádkozás céljaira kicsi helyiséget kértek a földesúrtól.⁸⁵⁴ Seress Gábor földbirtokos a kastély legszebb termét ajánlotta fel a zsidóknak. Azok azt hitték, hogy

⁸⁵⁰ SZABÓ: 1938, 188-189. old.

⁸⁵¹ SZABÓ: 1938, 189. old.

⁸⁵² Tövis jelentékeny vasúti csomópont, ahol a Budapest-Predeal vonalból a piski-aradi vonal kiágazik. Régi katolikus templomát Hunyadi János építette 1449-ben (Révai Nagy Lexikona XVIII. kötet, Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995. 442. old.).

⁸⁵³ SZABÓ: 1938, 221. old.

⁸⁵⁴ SZABÓ: 1938, 222. old.

gúnyolódik velük. Ekkor a földesúr elmondta, hogy 1848-ban a zsidó templomban rejtőzött el a föllázadt parasztok elől és megmenekült. Ezért adja hálából a legdíszebb helyiséget.⁸⁵⁵

VI. HATODIK RÉSZ: MAROS MEGYE

VI.1. Marosvásárhely

VI.1.1. Marosvásárhely és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei

Marosvásárhely, a székely főváros a zsidóság szempontjából is reprezentálja a Székelyföldet, egyrészt gazdasági okok miatt (kezdve a Maroson történő sószállítással), másrészt spirituális vezető szerepe miatt (itt a társadalompolitikai tényezők mellett fontos szerep jut az orvosi egyetemnek és a színjátszásnak). Nem mellékes az, hogy a Maros megyében található Sáromberkén⁸⁵⁶ és Ernyében⁸⁵⁷ a szombatosság hosszú időn át élő bizonyítéka volt a zsidóság spirituális hatásának. A Maros megyei zsidóság tárgyalása azért is érdekes, mert gyakorlatilag ellentmond annak az elképzelésnek, hogy a székelység körében a zsidóság nem tudott sem megtelepedni, sem hatni.⁸⁵⁸ „Benedek Ignác székely-magyar keresztény szerint: Székelyföldön zsidó nem lakott”.⁸⁵⁹ Mivel a szombatosság nyomatékosan mond ellent a fenti elképzelésnek, külön exkurzust szántunk a problémakörnek, kitekintve a bőzödújfalusi szombatosságra is. Sajnálatos, hogy a disszertáció formai követelményei miatt (oldalszám-limit) ez az exkurzus nem kerülhetett be a disszertáció végleges változatába.

Az 1900-as évek elején Kovács István kolozsvári egyetemi magántanár ásatásokat végzett Marosvásárhelyen, a város őstörténetét kutatva.⁸⁶⁰ Előkerült két üreglakás a korai rézkorból és egy másik lelet a korai vaskorszakból, azaz a hallstatti korból, az i.e. VIII.

⁸⁵⁵ A történet végén Szabó Imre a következő megjegyzést teszi: „Arról nem szól a krónika, vajon hálából jobb bért kaptak-e a szőlőtaposó zsidó napszámosok?” (SZABÓ: 1938, 222. old.)

⁸⁵⁶ Román neve: Dumbrăvioara.

⁸⁵⁷ Román neve: Ernei.

⁸⁵⁸ Hogy valójában mennyire tudtak hatni és bátor gazdaságépítő terveket megvalósítani a zsidók a Székelyföldön, arra jó példa a Háromszéki-havasok érintetlen, erdő borította magaslatain megjelenő iparvasút története: *Itt, a Kárpátok legkeletibb csücskében érintetlen ősvadon borította a hegyeket (...) 1882 tavaszán egy székely kuria medveprémmel és szarvasagancssal díszített, pipafüstös szobájában egy vakmerő zsidó, bizonyos Horn Dávid s a vadonban tizenötezer holdas erdőt birtokoló székely nemes, Zathureczky Gyula aláírt egy szerződést. Másnap elkezdték építeni az első utat a gyalogosan is épp csak járható rengetegben (...) Egy évtized sem múlik el, és Erdély korábban elhagyatott keleti csücske gőzgépek duhogásától lesz hangos. Iparvasútak, síklós, csúszdák, drótkötélpályák épülnek, úgy szaporodnak az erdőmélyi fatelepek, hogy nem elég a helybéli, székelyföldi munkaerő...* (Szász Miklós György – Tóth Zoltán: *Erdély csodái*, Helikon, Budapest, 2005, 163. old.).

⁸⁵⁹ Halmos Sándor: *Amit a zsidókról írtak 1848/49-ben – az 1848/49-es szabadságharc zsidó vonatkozású előzményei*. In: *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv* (szerk.: Tokics Imre), Keresztény-Zsidó Társaság, Budapest, 2008, 117. old.

⁸⁶⁰ Az Erdélyi Múzeum Régiségtárának igazgatósága Kovács Istvánt küldte ki ásatni.

századból, körülbelül Róma alapításának idejéből (753). Folytatásként – egy nagy hiatus után – csak az i.sz. III. századból kerültek elő gót jellegű leletek.⁸⁶¹ Viszont az egyik sírban római téglákat és fedélcserpeket is találtak, ami azt mutatja, hogy a népvándorlás megindulása előtt ezen a területen valamilyen római településnek kellett lennie.⁸⁶² Ugyanebből az időből származó fontos leleteket találtak a közeli Maroszentannán: a talált sírmező leletei azt bizonyítják, hogy ezt a környéket már abban az időben sűrűn lakták. 1316-ban találkozunk először Marosvásárhely első írásos nyomával és nevével: *Forum Siculorum*, a székelyek vásáros helye vagy röviden vásárhelye ez a név, mely a Ferenc-renddel kapcsolatban tűnt fel. A dokumentumokból az is kiderül, hogy ez a vásárohely az „új” vásárohely, szemben a régivel, ami Szeredában volt.⁸⁶³ Az 1332-től 1336-ig összeírt pápai tizedjegyzékben a *Novum forum Siculorum* háromszor szerepel. 1370-ben a várost *Zekelvasarhely*-ként említik. Az akkor élt nemzedéknek tehát Vásárhely már nem volt többé új. A Székelyvásárhely név több mint két századon át megmaradt. Bethlen Gábor szabad királyi városi kiváltságlevelében mint Marosszék főhelyét már *Marosvásárhelynek* írja,⁸⁶⁴ ez a név aztán állandósult. Az oklevelekben a város 1460-tól oppidumként, azaz mezővárosként szerepelt. 1488-ban Mátyás király egy rendeletével megtiltotta a beszerceieknek, hogy áruikkal a vásárhelyi vásárookra menjenek. Ez úgy értelmezhető, hogy a király védte az itt fejlődő, zsebébb ipart az erősebb versenye ellenében, és ez a védekezés kétségtelenül az érdekelt városi iparosság óhajára történt.⁸⁶⁵ A XVI. század végén 10 szervezett céh volt a városban. Nagy Szabó Ferenc krónikájából megtudjuk, hogy az 1602-ben leégett várbeli református nagytemplom⁸⁶⁶ befedésére cserepet vittek. A kuruc harcok és az ezt követő pestisjárvány nagyon megtizedelte a lakosságot, de végül a város mindent kihevert.

A várbeli nagytemplom környékén temető terült el, sőt a templom földjébe is temetkeztek. Ezeket a sírokat azonban legnagyobb részben a templom XVIII. század végén történt javításakor tönkretették.⁸⁶⁷ A szellemi és társadalmi életre nagy hatással volt az erdélyi

⁸⁶¹ Félkorongos fejű, aláhajtott lábú fibulák (dajkatü).

⁸⁶² KELEMEN: 1982, 34. old.

⁸⁶³ Szereda megmaradt kisebb vásárohelynek és a régi gyakorlat alapján itt tartották a szerdai vásáros napokon a szék törvényszékét is.

⁸⁶⁴ *Révai Nagy Lexikona* XIII, Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1993, 441. old.

⁸⁶⁵ KELEMEN: 1982, 41. old.

⁸⁶⁶ Dombtetőn épült a vára, melyben a domonkosoknak már a XV. században volt templomuk és kolostoruk, melyet Báthory István 1492-ben várrá alakíttatott át. Ezt Basta katonái a XVI. század végén feldúlták, de 1602-1653-ig újra felépült. A négyszögletű vár legjelentékenyebb épülete az 1446 körül épült gót stílusú református templom, mely a középkori építészet érdekes műemléke. Eredetileg a ferenceseké volt, később a reformátusok kezébe ment át. Benne mondták ki Erdély rendjei János Zsigmond fejedelem jelenlétében a szabad vallásgyakorlat elvét 1571-ben. (*Révai Nagy Lexikona* XIII, Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1993, 440. old.)

⁸⁶⁷ KELEMEN: 1982, 37. old.

Királyi Tábla Medgyesről történt idehelyezése 1754-ben. Ennél az intézménynél sok kiváló erdélyi jogász működött, és ez megpezsdítette a kisváros életét. A Táblával több idekerült vagyonos család fogott építkezéshez: ebben az időben kezdődik az emeletes házak építése a városban. A Teleki grófok a város különböző pontjain építkeztek. A Teleki-téka⁸⁶⁸ terjedelmes, de egyszerű épülete ma is áll. Ennek közelében épültek a Haller⁸⁶⁹ és a Bornemisza⁸⁷⁰ család egyemeletes késő barokk épületei. 1780-tól kezdve nyomdája is volt a városnak. Az első – rövid életű – hetilapja az 1850-es években indult. Az 1848-49-es változásokat a város súlyos áldozatok árán vészelte át. Az 1870-es évektől a vasút kiépülésével és fejlődésével kapcsolódott be az igazi városi vérkeringésbe. Ekkor már Bernády György volt a polgármester. Az ő idejében rázta le magáról Marosvásárhely a vidéki kisvárosiasságot. Új utcák nőttek ki a földből, villasorok, iskolák, gyárak keletkeztek.⁸⁷¹

A XVII. századi adórajstromok alapján éltek már zsidók Marosvásárhelyen.⁸⁷² Az első dokumentum a zsidók marosvásárhelyi jelenlétéről 1682-ből származik.⁸⁷³ Az erdélyi zsidóság képviselőinek megválasztása és szervezeti kérdések megbeszélése céljából 1866-ban Kolozsváron megtartott gyűlése idején a marosvásárhelyi „kerület” lélekszáma 2.232 volt.⁸⁷⁴ A zsidók már a XVII. században fontos szerepet töltek be Marosvásárhely gazdasági életében. I. Rákóczi György megbízta Éliás gyulafehérvári zsidót, hogy vásárolja fel Erdélyben és a kapcsolt részeken feltalálható viaszt. Kolozsvárott gyűjtse össze, majd rakja szekerre, és a fejedelem terhére szállítsa el Marosvásárhelyre.⁸⁷⁵

A Marosvásárhelyre való „beszekerezés” nem mindig ment súlyos gondok és következmények nélkül. Bár az 1764-es marosvásárhelyi közegészségügyi rendelet nem a zsidók ellen irányult, csak egy elkeseredett próbálkozás volt járványok megelőzésére,

⁸⁶⁸ A Teleki Sámuel gróf által alapított közkönyvtár (a Teleki-házban) hetvenezer kötettel, közte számos unicummal (*Révai Nagy Lexikona* XIII, Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1993, 441. old.). A Bolyai utca 17. szám alatt található Teleki-tékát 1799 és 1802 között építteti Teleki Sámuel. Vö. Orbán 1870. 37-40. – Jakab Elek: *A Teleki-könyvtár és a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond társaság*. Figyelő 1879. 195-210. – Biás István: *Adatok a Teleki-könyvtár alapításának történetéhez*. Mv 1901. – Gulyás Károly: *Gróf Teleki Sámuel könyvtáralapítása*. Ptüz, 1925. 236-238. – Kelemen Lajos: *A magyarfenesi báró Jósika-kastély*. MSz 1927. 12. sz. – Teleki Domokos: *A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története*. Kv 1936. – Bíró 1938. 34-35, 36, 102-103, 105. – Fodor István: *A Teleki-téka*. Mv 1938. – Bíró 1941. 147. – Kiss 1942. 161-166. – Bíró 1943. 81. – JudM 68-69. – Deé Nagy Anikó: *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Buk. 1976. (KELEMEN: 1982, 746. old.).

⁸⁶⁹ Haller-ház: Bernády tér 2. szám.

⁸⁷⁰ Bornemisza-ház: Targului utca 2. szám.

⁸⁷¹ KELEMEN: 1982, 44. old.

⁸⁷² CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 37. old.

⁸⁷³ *Zsidók Marosvásárhelyen*, a Marosvásárhelyi Zsidó Hitközség kiadványa, Marosvásárhely, 2006. 2. old.

⁸⁷⁴ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 41-42. old.

⁸⁷⁵ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 79. old.

mégiscsak azokat érintette leginkább, akik rendeltetészerűen szekereztek be és ki a városba/városból. Az intézkedés így szólt:

Igaz, hogy Róma is későre így öltözött márványba, de ha bár azzal magát a Várost ne biztassa, legalább azt véghez vihetné, hogy az utzákat temérdek ganéktól meg tisztíttathatná, úgy is amint tapasztaltatik kőből rakott fundamentuma van többire, ha azért esztendőként 200 forintokat kéne is reá fordítani, öt esztend alatt alkalmasint ki-takarodnék a ganéj belőle annyival is inkább, ha meg tiltatik, hogy ezután senki se ganéjt s szemetet se moslékot az utzára hordani, önteni s vetni ne merészellen. – Ha azok a kik szekerekkel Vásár-napon adni, vagy venni jönnek üresen vissza menni másként nem eresztetnek, hanem üres szekereken ganéjt visznek ki a Városról, kiknek szabad ne légyen oda önteni az hová akarják, hanem helyet kell mutatni a Város kapuin kívül, a szerint amint vissza mennek.⁸⁷⁶

Csetri Elek és Imre István *Erdély változó társadalma 1767-1821* című könyvében a székely székekre vonatkozóan (is) pontos adatokat találunk az adózó családokról, így a zsidókról is.

Az adózó családok megoszlása a székely székekben 1791-ben ⁸⁷⁷							
Társadalmi kategória		szék					Összesen
		Udvarhely	Maros	Háromszék	Csík	Aranyos	
1	Egytelkes nemes	546	1.216	-	-	848	2.610
2	Szabad székely	5.958	3.178	3	35	422	9.596
3	Szabad magyar	-	-	1	-	-	1
4	Jobbágy	2.495	2.393	4.645	2.077	535	12.145
5	Zsellér	1.372	2.359	407	168	541	4.847
6	Kóborló	23	143	-	-	-	166
7	Örmény	-	-	-	226	-	226
8	Cigány	322	564	389	96	183	1.554
9	Zsidó	-	26	-	-	-	26
Összesen		10.716	9.879	5.445	2.602	2.529	31.171

1880-ban Marosvásárhelyen zsidó elemi iskola működött.⁸⁷⁸ 1940-ben négyosztályos – koedukált – zsidó gimnázium nyílt a városban.⁸⁷⁹ Marosvásárhelyen nem egy tudós rabbi működött. Lövy Ferenc marosvásárhelyi főrabbi kiemelkedő munkákat publikált a zsidóság történetével kapcsolatban.⁸⁸⁰

⁸⁷⁶ Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*, Művelődéstörténeti dolgozatok, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971, 18. old. (Megjegyzendő, hogy – nem közegészségtani, hanem városépítő megfontolásból 1792-ben Kolozsváron is hasonló rendelet született, ahol a „beszekerezőkkel” a város kikövezésére szánt követ szállították.)

⁸⁷⁷ CSETRI-IMREH: 1980, 85. old.

⁸⁷⁸ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 185. old.

⁸⁷⁹ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 189. old.

⁸⁸⁰ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 227. old. Az erdélyi és bánáti nyugati szertartású hitközségek Országos Izraelita Irodája Lövy Ferenc és Lax A. Salvator (az iroda főtitékára) szerkesztésében 1935/36 és 1940/41 között *Évkönyvet* adott ki, melynek kötetei tudományos cikkeket is tartalmaznak.

Erdélyi Lajos *Túlélés* című könyvében⁸⁸¹ a következőképpen ír a zsidók marosvásárhelyi letelepedéséről:

A város határában hömpölygő Maros balpartján van egy városrész, amelyet hajdan fahíd kötött az erdélyi Mezőség településeihez. Nos, a fahíd innenső, város felőli oldalán alakultak ki az első, túlnyomóan zsidók lakta utcák. Árvizektől gyakran sújtott terület volt ez. Ide merészkedtek be a szomszédos Názna, Szentkirály falvakból, a Mezőségről az ottani zsidó bérlők, iparosok, mesterek, kereskedők. Nem volt ez gettó, csak együtt éltek itt a város szegényebb lakosai.

A Főtér keleti oldalán, a szelíden emelkedő dombháton élt a város gazdagodó polgársága. Ott, ahol a sokbátyás Vár terpeszkedik, a gótikus templom, a többszázéves Kollégium, a Törvényszék, az elegáns Tisztviselőtelep.

Ott építette fel tágas lakóházait a polgárosodó zsidók tehetősebb rége: a módosabb kereskedők, az izmosodó értelmiségi réteg, orvosok, ügyvédek, mérnökök és a születőben lévő közép- és nagyipar vállalkozói.

Erdélyben, a XX. század első felében az integrációs folyamat⁸⁸² mind szélesebb körben terjedt. Ez azonban csak kivételes ritkán vezetett el a zsidóságtól való nyilvános elkülönülésig, a kikeresztelkedésig. A mi környékünkön, a Kossuth Lajos, Lajos király, Arany János utcában egyetlen ilyen családról sem tudtam. A nyelvi, kulturális asszimiláció jellemezte a város zsidó populációját.

Marosvásárhely zsidósága 1869-ben 800, 1890-ben 1.000, 1910-ben pedig 2.750 főt tett ki, ami a város lakosságának 11 %-át jelentette.⁸⁸³ A marosvásárhelyi zsidó hitközség kiadványa⁸⁸⁴ szerint 1910-ben a zsidók száma 2.755 volt.

VI.1.2. Zsidó intézmények kialakítása Marosvásárhelyen. A zsidó kongresszus hatásai

A zsidó kongresszus nyomán a marosvásárhelyi zsidóság életében sok bonyodalom adódott. Az ortodox jellegű hitközségből⁸⁸⁵ kivált egy neológ kisebbség, és mindkét hitközség ezáltal életképtelenné vált. 1878-ban újra egyesültek *status quo ante* alapon. Egy évre rá az ortodox kisebbség vált külön. A *status quo ante* hitközség élére 1903-ban dr. Löwy Ferenc (1869-1944) főrabbi került,⁸⁸⁶ aki a neológia irányába terelte a hitközségi életet. A háttérbe szorult

⁸⁸¹ Erdélyi Lajos: *Túlélés. Egy fotográfus visszaemlékezése*. Második, bővített kiadás, Zachor könyvek, Budapest, 2012, 24-25. old.

⁸⁸² Erdélyi Lajos lábjegyzete: Integrációs folyamat: társadalomtörténeti fogalom. 1867 és 1920 között a Magyarországon élő zsidóság egy része beilleszkedett, integrálódott a magyar társadalomba. A magyar nyelvet kezdték használni a jiddis helyett, tömegessé vált a névmagyarosítás, előfordultak vegyes házasságok. A zsidók saját ügyüknek tekintették a magyar nemzeti törekvéseket. Az integráció kettős identitás (azonosságtudat) kialakítását feltételezi. Az integráció folytatása az asszimiláció, amely teljes identitásváltást, például kikeresztelkedést is jelenthet.

⁸⁸³ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben IV*. In: *Helikon*, Kolozsvár, 10. sz., 1994, 20. old.

⁸⁸⁴ *Zsidók Marosvásárhelyen*, a Marosvásárhelyi Zsidó Hitközség kiadványa, Marosvásárhely, 2006, 2. old.

⁸⁸⁵ Az ortodox hitközség rabbijai Szófér Manóig (1918-ig) a következők voltak: Fürst Mózes (1850-1870), Lipschitz Cvi Aharon (1870-1880), Lichtenstein Jákob Kopl (1880-1898), Mandelbaum Áron Mózes (1898-1915) (CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 180. old.).

⁸⁸⁶ A Löwy Ferenc előtti (1903 előtti) *status quo ante* rabbik Marosvásárhelyen: Markus Sámuel (1885 k.) és Wilhelm Joachm (1895 k.) (CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 180. old.

ortodox hitközség 1918-ban választott egy tekintélyes főrabbit Szófér Manó/Menahem (1880-1944) személyében.⁸⁸⁷

1944-ben a marosvásárhelyi status quo ante hitközség a következő képet mutatta⁸⁸⁸:

Szervezet: Status-quo

Elnök: Darvas Mór polgári állása: fakereskedő

Anyakönyvvizsgáló rabbi: dr. Löwy Ferenc rabbi: Gruber Sándor, dr. Teszler Hermann

Lélekszám: 2.223

Adózók száma: 580

Iskola: elemi

Tanulók száma: 14

Tanulók száma 390

Hitközségi alkalmazottak száma: 23

Aggok háza: 1

Önálló felekezeti egyesület, intézmény:

1. Tanoncotthon	277
2. Talmud-Tóra Egylet	69

Mint már említettük a VI.1.1-ben, Marosvásárhelyen a zsidó elemi iskola mellett, négyosztályos – koedukált – zsidó gimnázium is működött.⁸⁸⁹

VI.1.3. A marosvásárhelyi zsidóság 1918-1940 között és a bécsi döntés nyomán.

Marosvásárhely lakosságának hitfelekezet szerinti megoszlása⁸⁹⁰ az 1910-es adatok szerint a következő volt: 7.220 róm.kat., 2.222 gör.kat., 761 gör.keleti, 604 ág.evang., 11.282 ref., 667 unit., 2.755 zsidó⁸⁹¹.

Az első világháborút követően a marosvásárhelyi hitközségi tagok száma 3.246. Az 1941-es, magyar hatóságok által végzett népszámlálás 5.693 tagot jelzett.⁸⁹²

A következőkben felelevenítjük az 1918-as és az azt követő marosvásárhelyi történelmi eseményeket:

1918. december 2-án a román hadsereg bevonult Marosvásárhelyre. Még ebben a hónapban cionista ifjúsági egyesület alakult a városban *Ezra* néven. 1921. július 10-én a Magyar Szövetség marosvásárhelyi tagozatának alakuló gyűlésén Sebestyén Miklós, a status

⁸⁸⁷ Szófér Manó korábban Nagybjomban (Bihar vm) volt rabbi. 1943-ban a pesti ortodox hitközség hívta meg rabbijának, de ő nem hagyta el közösségét, akinek tagjaival együtt halt mártírhalált Auschwitzban (CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 180. old.).

⁸⁸⁸ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 126. old.

⁸⁸⁹ Az első zsidó iskolát 1880-ban alapították az Aurel Filimon utcában (volt Iskola utca), amely 1890-ben átköltözött a jelenlegi Horea (volt Baross Gábor) utcába, mint négyosztályos Izraelita Iskola. Ebben az épületben ma az „Európa” gimnázium működik. (*Zsidók Marosvásárhelyen*, a Marosvásárhelyi Zsidó Hitközség kiadványa, Marosvásárhely, 2006, 2. old.).

⁸⁹⁰ *Révai Nagy Lexikona* XIII., Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1993, 437. old.

⁸⁹¹ Ez 10,7 %-os hitfelekezet szerinti arányszámot jelent.

⁸⁹² *Zsidók Marosvásárhelyen*, a Marosvásárhelyi Zsidó Hitközség kiadványa, Marosvásárhely, 2006, 2. old.

quo hitközség elnöke a magyar zsidóság nevében elkötelezte magát a „magyar ügy” mellett. 1923. november 14-én Marosvásárhelyen zsidó iskolát avattak fel. 1924. május 30-án Marosvásárhelyen egy zsidó temetési menetet dobáltak meg kővel. 1925. november 23-án Marosvásárhelyen ülésezett az EZSNSZ VI. konferenciája.⁸⁹³ 1928. november 28-án zsidó szabadkőműves páholy alakult 28 taggal *Avoda* néven. Ugyanebben az évben Zsidó Kultúrotthon épült a városban. 1930. augusztus 10-én a marosvásárhelyi Zsidó Kultúrházban felavatták Herzl Tivadar mellszobrát. 1931. december 25-27-én Marosvásárhelyen rendezték meg az EZSNSZ XI. konferenciáját.⁸⁹⁴ 1932. szeptember 11-én a marosvásárhelyi Poale Cedek iparos egyesület felavatta új aggmenházát. 1935. június 16-án megnyitott a XIV. EZSNSZ konferencia. 1936. április 3-5-én Marosvásárhelyen a Romániai Keresztény Diákok Országos Szövetségének rendezésében diákkongresszus zajlott le. A zsidó- és magyarellenes kirohanások által jellemzett kongresszus lényegében a legionárius mozgalomhoz közel álló diákok rendezvénye volt. 1937. október 2-7-én Marosvásárhelyen megrendezték a Vásárhelyi Találkozót. A bécsi döntést követően, a Horthy-Magyarországhoz való visszacsatolás utáni időben a marosvásárhelyi zsidó családok életében a reményteljes várakozást a mélységes csalódás váltotta fel. A zsidótörvények nyomán fellépő megaláztatás és szenvedés a holocaustban teljesedett ki.

VI.1.4. A zsidó közösségek pusztulása: a holocaust. Zsidók Marosvásárhelyen a vészkorszak után

A marosvásárhelyi gettó egy tönkrement téglagyári udvaron volt a Koronkai úton. A körülbelül 20.000 négyzetméternyi területen egy nagy épület volt beszakadt tetővel és cementpadlóval. A gettóban 7.380-an éltek, közülük kb. 5.500 magából a városból, a többiek Maros-Torda vármegye nyugati részének és Udvarhely vármegyének a községeiből. Közöttük volt 276 székelyudvarhelyi zsidó és a bőzodújfalusi szombatosok. A téglagyárban a 7.380 zsidóból körülbelül 2.400 lakhatott a téglaszáritó szerűkben. A többieknek a szabadég jutott.⁸⁹⁵ Három transzporttal valamivel több mint 7.500 zsidót szállítottak el

⁸⁹³ Egyik fő témája az UER-rel való kapcsolat. Klein Miksa az együttműködést szorgalmazta. A résztvevők többsége ezt elutasította az UER asszimilációs politikájára hivatkozva.

⁸⁹⁴ A konferencia kimondta, hogy az EZSNSZ a jövőben belpolitikai tevékenységet nem fejt ki, azt a Zsidó Párt megalakult szerveire ruházva át. A konferencia kötelezett minden cionistát, hogy lépjen be az Országos Zsidó Pártba.

⁸⁹⁵ Jichak Perri (Friedmann) szerint a Koronkai úti téglagyáron kívül az ortodox és status quo hitközség zsinagógái szintén gettóként szolgáltak. (*Prakim be'toldot ha'yehudim be' Transylvania b'et hehadasha. Korot yehudei Marosvásárhely ve'hasviva. Bet Lahomei Hagetaot*, Tel Aviv, 1977, 2, 204. old.

Marosvásárhelyről.⁸⁹⁶ A Marosvásárhelyi Zsidó Hitközség kiadványa szerint 7.750 zsidót deportáltak, ebből 1.700 gyermeket.⁸⁹⁷

A munkaszolgálatra vezényelt zsidó férfiak egy része már a szovjet hadsereggel együtt vagy annak nyomában visszatért a szülőföldre. A haláltáborok túlélőinek azonban még várnia kellett a felszabadításra: számtalan körülmény folytán legtöbbjük csak 1945 nyarán vagy később térhetett haza. A visszatérők a legegyszerűbb megélhetési lehetőségekkel sem rendelkeztek, elhelyezésük is gondot jelentett, s nagyrésztük kimerülten, betegen, lelki és testi problémákkal sújtva érkezett. A meghurcolások, az elszenvedett kínzások, családtagjaik elvesztése, pszichikai és fizikai állapotukat döntő módon meghatározta. Nem csoda tehát, hogy az első zsidó közösségi intézmények, amelyek működésüket újra kezdték, a kórházak és az étkezdék voltak.⁸⁹⁸

1941-ben a városnak 44.933 lakosa volt, ebből 5.693 zsidó. 1947-ben Marosvásárhelynek 2.420 zsidó lakosa volt.⁸⁹⁹ Sokan alijáztak, úgy Marosvásárhelyről, mint Maros megye más nagyobb városaiból (Szászrégenből, Ludasról, Segesvárról). 1977. január 5-i adatok szerint⁹⁰⁰ Maros megyében a „nemzetiségi” megoszlás a következő:

	Abszolút lélekszám	Százalékos arány
Összesen	605.380	100
Románok	299.212	49,4
Magyarok, székelyek	265.785	43,9
Németek, szászok, svábok	19.741	3,3
Cigányok	19.574	3,2
Zsidók	660	0,1
Egyéb nemzetiség	408	0,1

⁸⁹⁶ BRAHAM I.: 1988, 463. old.

⁸⁹⁷ *Zsidók Marosvásárhelyen*, a Marosvásárhelyi Zsidó Hitközség kiadványa, Marosvásárhely, 2006, 2. old.

⁸⁹⁸ Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)* – <http://archiv.nyugati jelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnap/j...>

⁸⁹⁹ *Așezările evreilor*, 173. old.

⁹⁰⁰ A. Lupu – O. Marcu – G. Ploșteanu – V. Rus – M. Szilágyi – E. Szurkos – I. Șoneriu: *Mureș*, monografie, Editura Sport – Turism, București, 1980, 77. old.

2006-ban a Marosvásárhelyi Zsidó Hitközség nyilvántartásában 210 személy szerepel. A Marosvásárhelyi Zsidó Hitközség jelenlegi elnöke Sauber Bernath, alelnöke Schwartz Tivadar, titkára pedig Ausch Sándor.⁹⁰¹

VI.1.5. A zsidóság szellemi teljesítménye Marosvásárhelyen

A polgári értelmiség élete Európában mindig a városokhoz kapcsolódott, hisz a polgári műveltség intézményei itt nyertek hajlékot, szellemi munkára itt volt leginkább szükség, következésképpen a megélhetésre is itt kínálkozott több lehetőség. A város nemcsak a polgárságra elsősorban jellemző tevékenységnek, az iparűzésnek, a kereskedelemnek volt éltető tere, hanem a művelődésnek is: a tudományoknak, a művészeteknek, a nevelésnek. A számbelileg gyarapodó és a korigények szülte hivatást betöltő erdélyi értelmiség élete is ezer szállal fűződött a város életéhez, és érdekelt lett fejlődésében.

A marosvásárhelyi zsidóság kiemelt szerepet játszott a város felemelkedésében, és jelen volt a gazdasági, társadalmi, kulturális élet megannyi területén. Voltak közöttük iparosok (Bürger Albert, Székely József), kiadók (Révész Béla), kereskedők, bankárok, orvosok, ügyvédek (Fekete Andor), költők (Salamon Ernő), tanárok és nagyszámú kisiparos.⁹⁰² Komor Marcell és Jakab Dezső budapesti zsidó származású építész tervei alapján készült el a város két legszebb épülete: a Közművelődési Ház (Kultúrpalota⁹⁰³) és a Városháza (ma a Prefektúra székhelye).

Fuchs Simon⁹⁰⁴ (1907-1972) jeles marosvásárhelyi történész volt. 1944-ben deportálták. Hazatérését követően előadótanárként működött a marosvásárhelyi OGYI-n, majd a Bolyai Tudományegyetemen, ezt követően az Akadémia kolozsvári történeti intézetében. Végül a marosvásárhelyi akadémiai kutató központ társadalomtudományi részlegének lett a vezetője. Közleményei a *Korunk*, *Igaz Szó*, *Utunk* és a román történelmi szakfolyóiratok hasábjain jelentek meg.⁹⁰⁵

1920. november 2-án az *Új Kelet* Marosvásárhelyen rendezte meg első irodalmi estjét. A műsoron kortárs erdélyi zsidó írók, költők írásai, zsidó zeneszámok szerepeltek.

Az *Ellenőr* (I.) egy marosvásárhelyi független politikai lap volt 1922. máj. 1-től 1925. jan. 4-ig. Felelős szerkesztői: Barthus József, Szabó Ernő és Osvát Kálmán. A lap egyik 1924

⁹⁰¹ Az ő közbenjárásukra a Romániai Zsidó Hitközségek Közössége, külföldi segítséggel 2000-ben felújította és újra felavatta zsinagógáját.

⁹⁰² *Zsidók Marosvásárhelyen*, a Marosvásárhelyi Zsidó Hitközség kiadványa, Marosvásárhely, 2006, 2-3. old.

⁹⁰³ Traian Duşa: *Palatul Culturii din Târgu Mureş*, Editura Nico, Târgu Mureş, 2008, 260. old.

⁹⁰⁴ Ligeti Herta férje.

⁹⁰⁵ *Romániai Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 636. old.

áprilisi számában Hitler programjával foglalkozik, s cikkét így fejezi be: „Le a kalappal, mint minden elmezavart előtt.”⁹⁰⁶

Az *Előre* hetilap 1921 és 1923 között Maros-vidéki hetilap volt. Irodalmi részében⁹⁰⁷ fontos szerep jutott az akkoriban Marosvásárhelyen élő Kahána Mózesnek.⁹⁰⁸ A *Világ* című – legálisan megjelenő – marosvásárhelyi lap szerkesztőjével létrejött egyezség alapján hosszabb ideig ennek a kiadványnak a számainak is Kahána Mózes készítette elő.⁹⁰⁹

Az *Erdélyi Könyvbarátok Társasága* 1925-ben létesült Marosvásárhelyen. Ez a társaság jelentette meg Karácsony Benő *Tavaszi ballada* című novellás kötetét.⁹¹⁰

Az *Erdélyi Orvosok Lapja* fontos szerepet játszott a marosvásárhelyi orvosok tudományos szakirodalmának közlésében.⁹¹¹

Engelberg Dezső, aki Kolozsváron jogot végzett, és Marosvásárhelyen ügyvédi gyakorlatot folytatott a *Cirkusz*⁹¹² című marosvásárhelyi hetilapban közölte polgári, liberális cikkeit. Ő volt 1924 és 26 között a *Sómér* című zsidó ifjúsági lap felelős szerkesztője. Tevékenyen részt vett különböző zsidó kulturális mozgalmakban.

Az *Erdélyi Helikon* marosvécsi irodalmi találkozóinak állandó résztvevője volt Ligeti Ernő, aki 1931-ben Marosvásárhelyen írta *Az ő kis katonáját*.⁹¹³ Kahána Mózes irodalmi tevékenysége is élete bizonyos időszakában – mint már említettük – Marosvásárhelyhez kötődött.⁹¹⁴ Lakatos Imre esszéíró is Marosvásárhelyen élt. Ugyancsak itt alapította és adta ki több éven át Fekete Andor (1883-1951) a *Székely Naplót*, amely a székelység szószólója volt. Marosvásárhelyen is voltak cionista kiadványok, mint a *Sómér: a Ha-Shomer ha-Cair* közlönye (1924-1926).⁹¹⁵ Amikor a kolozsvári neológ hitközség – belső életének erősítése érdekében – megindította közlönyét⁹¹⁶ (1936-ban), négy éven belül a marosvásárhelyi is követte példáját.

⁹⁰⁶ Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 446. old.

⁹⁰⁷ Az *Előre* olyan emigránsok írásait is közölte, mint Illés Béla, Gábor Andor, Lukács György, Révai József (*Romániai Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 454. old.).

⁹⁰⁸ Kahána Mózes 1897-ben született Gyergyóbékás községben, 1974-ben halt meg Budapesten.

⁹⁰⁹ Kahána féligmeddig legális, félig illegális tevékenységet folytatott. Állandó munkatársa volt a Gaál Gábor folyóiratának, a *Korunknak* (Mózes Huba: *Kahána Mózes hűsége és példamutatása*, előszó Kahána Mózes: *Tarackos, Hat nap és a hetedik, Elbeszélések* című kötetéhez, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, 6-7. old.).

⁹¹⁰ *Romániai Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 499. old.

⁹¹¹ *Romániai Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 511. old.

⁹¹² A *Cirkusz* című hetilapban Metz István, Molter Károly, Osvát Kálmán stb. írásaival is találkozhatunk (*Romániai Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 476. old.).

⁹¹³ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 240. old.

⁹¹⁴ 1922 után egy ideig Marosvásárhelyen élt.

⁹¹⁵ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 274. old.

⁹¹⁶ Monitorul Comunității Izraelite-Hitközségi Értesítő.

Erdélyi Lajos újságíró és fotóművész 1958 óta a marosvásárhelyi *Új Élet* munkatársa volt. Hozzájárult a fotó és irodalom kapcsolatának fejlesztéséhez. A későbbiekben a zsidó temetők fényképezésének, és a róluk való beszéd kezdeményezésének úttörője lett.⁹¹⁷ Irodalmi tevékenységének fontossága e disszertáció *Bevezetés* és a VI.1.7. *Oral history* című fejezetéből is kiderül.

A magyar kultúrához és nyelvhez való ragaszkodás a zsidó származású professzorok részéről a kolozsvári egyetem viharos történetének különböző momentumaiban megmutatkozott, és hasonlóképpen ez történt az Orvostudományi Karnak Marosvásárhelyre való telepítése folyamatában, a Petru Grozával folytatott tárgyalások során,⁹¹⁸ a Marosvásárhelyi Orvostudományi és Gyógyszerészeti Intézet kialakításában⁹¹⁹, illetve a későbbiekben, a magyar tagozat kérdéseinek során is.⁹²⁰

VI.1.6. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: zsinagógák és temetők Marosvásárhelyen

A Marosvásárhelyi Zsidó Hitközség *Zsidók Marosvásárhelyen* című, 2006-os kiadványa szerint a marosvásárhelyi zsidóságnak jelenleg a következő emlékhelyei vannak⁹²¹: 1) a Nagy Zsinagóga; 2) a volt ortodox zsinagóga; 3) a holocaust-emlékmű; 4) a volt Zsidó Kultúrház; 5) a zsidó temetők.

Az 1873-ban épült **ortodox zsinagógát** a tiszzaeszlári vérvád idején, 1882-ben súlyosan megrongálták.⁹²² A későbbiekben sor került a templom restaurálására. A status quo ante zsinagógát Gartner Jakab bécsi építész tervei alapján építették 1899-ben.⁹²³ Az épületet Soós

⁹¹⁷ *Romániai Irodalmi Lexikon* I, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 500. old.

⁹¹⁸ A magyar egyetemi tanárokkal folytatott tárgyalások egyikén, a Marosvásárhelyi Kultúrpalota nagytermében rendezett gyűlésen történt meg – amit sokan a legendáriumok közé sorolnak –, hogy Petru Groza ékes magyarsággal idézett a *Toldi* bevezetőjéből (Lázok János - Vincze Gábor szerk.: *Erdély magyar egyeteme 1944-1949*, I. kötet, *Csőgör Lajos emlékirata*, Dokumentumok 1944-1945, Custos Kiadó, Marosvásárhely, 1995, 91 old.).

⁹¹⁹ Erről tanúskodik – többek között – Gündisch Mihály és Krepsz Iván, akkori adjunktusok jelentése (Lázok János - Vincze Gábor (szerk.): *Erdély magyar egyeteme 1944-1949*, I. kötet, *Csőgör Lajos emlékirata*, Dokumentumok 1944-1945, Custos Kiadó, Marosvásárhely, 1995, 77. old.).

⁹²⁰ E disszertáció írója egykori magyar tagozatos diákként a Marosvásárhelyi Orvostudományi és Gyógyszerészeti Egyetem (akkor Intézet) ezt személyes tapasztalatai alapján is alá tudja támasztani. Az anatómia tanszéken, gyermekgyógyászati klinikán, sebészeti klinikán, radiológia tanszéken, a fogászati karon sok zsidó származású tanár a magyar kultúra kiváló művelője volt.

⁹²¹ A kiadványban szereplő sorrendet megváltoztattuk, a disszertáció struktúrájához igazítva azt.

⁹²² Jom kippur napján egy keresztény kárpitoslegény bement a zsinagógába, és az égő gyertya lángjánál meggyújtotta cigarettáját. Szertartásuk megsértése miatt a zsidók megverték. A következő napon a zsinagógát megrohmozta a csöcselék. A zavargásokat a katonaság verte le. (CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 179. old.).

⁹²³ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 179. old.

Pál kőműves mester és vállalkozó kivitelezte.⁹²⁴ Ez mór stílusú, csodálatos épület volt. A második világháborút követően, 1960 körül rendbehozták az épületet. Ez a **Nagy Zsinagóga**, mely a háború előtti hitközség gazdagságát és jelentőségét tükrözi, és az Aurel Filimon utcában található (régén Iskola utca).

A hatalmas kupolával lezárt, gazdagon díszített, fényűző épület több mint 552 ülőhellyel bírt (314 földszinti hely a férfiaknak, a karzaton pedig 238 hely a nőknek).⁹²⁵ Főhomlokzata tengelyén a magas kupola, csúcsán a Dávid-csillaggal, két sarkán pedig egy-egy kisebb méretű, keleties kiképzésű és ornamentikájú kupolát helyeztek el. A homlokzat tengelyébe tervezett fedett, de nyitott előcsarnok teréből a főbejárat öblösödése a középkori katedrálisokra emlékeztet.⁹²⁶ Megannyi díszítőelem – festett üvegablakok, freskók, művészi igényvel, nagy műgonddal kidolgozott faragványok – ékesítik. Az épület belterében bonyolult, szinte szövevényes a kőfaragások és stukkók kavalkádja, hogy szinte kőből vert csipkének látszik.⁹²⁷ Segít visszazökkenni a valóságba, ha elolvassuk a zsinagóga építését finanszírozó közösségi vezetők tiszteletére kitett táblákat, valamint ha megnézzük a tóraszokrénnyel szemben álló emlékművet, mely a vészorszak idején deportált és elpusztított 7.500 helyi zsidó előtt tiszteleg.⁹²⁸ A Nagy Zsinagóga bejárata a budapesti Dohány utcai zsinagóga bejáratára⁹²⁹ emlékeztet. A marosvásárhelyi Nagy Zsinagóga homlokzatának felirata Jesája 56.7 alapján: *Mert házam imádság házának hívatik minden népek számára.* Ez a felirat egy integrált, kettős kötődésű közösséget sejtet.

Nem messze a Nagy Zsinagógától a Călărașilor (volt Kossuth Lajos) utca kisparkjában megrendítő **holocaust-emlékművet** láthatunk. Izsák Márton⁹³⁰ helyi művész felkavaró bronzszobra a pusztulás torkában álló zsidó családot ábrázol. A szobor éveken keresztül a zsidó temetőben elhelyezett holocaust-emlékmű központi darabja volt, amíg 2003-ban át nem került jelenlegi helyére.⁹³¹

A volt **Zsidó Kultúrház** (lásd a képmellékletben) 1926-ban épült. Az épületben az 1930-as évektől filmszínház is működött. 1948-ban államosították.

⁹²⁴ *Zsidók Marosvásárhelyen*, a Marosvásárhelyi Zsidó Hitközség kiadványa, Marosvásárhely, 2006, 2. old.

⁹²⁵ U.ott, 2. old.

⁹²⁶ U.ott, 2. old.

⁹²⁷ A belső tér természetes világítását félkörzáródású és kerek rózsablakok biztosítják.

⁹²⁸ GRUBER: 2010, 278. old.

⁹²⁹ Kuller, H. – Kara, I – Cajal-Marin, I – Benjamin, L – Petrescu, P: *Judaic Ceremonial Objects in Romania*, Hasefer Publishing House, Bucharest, 1999, 27. old.

⁹³⁰ A két Bolyait ábrázoló szobráról ismerik a marosvásárhelyi művész nevét. A Kollégium előterében álló szoborkompozíció ugyanolyan emblemikus alkotása a városnak, mint Fadrusz Mátyás-szobra Kolozsvárnak. (Erdélyi Lajos: *A túlélés műhelyei*, Korunk Komp-Press, Kolozsvár, 2009, 239. old.).

⁹³¹ GRUBER: 2010, 278. old.

Marosvásárhely környékének két legkorábbi zsidó temetője nagyjából öt kilométerre innen, Náznánfalván (Nazna) található.⁹³² A náznánfalvi zsidó temető bemutatására a VI.4.1. fejezetben kerül sor.

Marosvásárhelyen **két zsidó temető** van. Ezek a temetők olyan emlékhelyek, melyeknek figyelmes áttekintése lévén a marosvásárhelyi zsidó közösség hitelesen leírható, jellemezhető. A Verii utcai temető 1880 óta működik. Ez a Somostető aljában található, és ez a kisebbik temető. A Kövesdombon⁹³³, a Suceava utcában is van egy zsidó temető: ide ma már nem temetkeznek. E temetőben több mint 600 sírkő van. Mindkét marosvásárhelyi zsidó temetőben emlékmű őrzi a holocaust áldozatainak emlékét.

A kövesdombi Suceava utcai zsidó temető. E temető története is jellemző példája a gyorsütemű városfejlődés és a temetők kapcsolatának. Marosvásárhely új lakónegyede, a Kövesdomb olyan ütemben terebélyesedett, hogy körbenötte, bekebelezte a zsidó temetőt. Marosvásárhely polgárosult zsidó társadalma leképeződik a Suceava utcai temetőben. A zsidó hagyományok tisztelete és a magyar kultúrába való integráció – a kettős kötődés – , esetenként asszimiláció jellemzi.

A hagyományos zsidó szimbólumok közül a legjellemzőbbekkel találkozhatunk e temetőben. Egyik leggyakoribb a menóra-szimbólum, főleg elhunyt nők sírkövén. A hét- vagy ötágú menóra-szimbólumnak esetenként igen egyedi megformálásával találkozhatunk. Menóra, mint kőszobor: egyszerű és eredeti megjelenítése a hagyománynak, és egyúttal jellemzi a temetőt. Nemes egyszerűség, hagyományörzés a modernitásban. A másik gyakori zsidó szimbólum Dávid-pajzsa, a kettős törvénytábla, a Jákhin-Boáz kettős oszlop és a kohanita kéz. Az abszolút hagyományörző, egynyelvű, kizárólag héber feliratú sírkövek formájukban is őrzik a múlthoz való ragaszkodást: ezek a sírkövek sztélé formájúak. Fő ékességük az írás maga, legalábbis az volt valaha, amikor még jól olvashatók, de legalább láthatók voltak a gondosan megmunkált betűk. Ahol lombok árnyékában régi ohelt látunk, ott marosvásárhelyi rabbi nyugszik.

A Suceava utcai temetőt gondozzák; ennek áldásos nyomai látszanak, sőt – evidens módon – van egy állagmegőrzést célzó törekvés is. Ez néha nem túl eredményes: drótozással, ragasztással való próbálkozás a sírkövek széttöredezése ellen. Eredményesebb kísérlet: az eldőlt és széttöredezni látszó sírkövek horizontalizálása, illetve új keretbe való beágyazása. A

⁹³² Zsidók először a XIX. században települtek le Marosvásárhely városában, de a közeli falvakban – így Náznánfalván – már hamarabb is kialakultak zsidó közösségek.

⁹³³ Kövesdomb (románul Dămbul Pietros) egy lakónegyed Marosvásárhelyen. Az 1960-as évektől kezdték meg építését, azelőtt zöldséges kertek uralták a területet. Ma főleg tömbházak alkotják, de kertés házak is előfordulnak kisebb számban.

Suceava utcai temetőben sétálva a leletmentést, állagmegőrzést célzó tevékenység kisebb-nagyobb jeleivel találkozva megnyugodhatunk. Egyetlen egy síremléknél merült fel bennünk az a kérdés, hogy itt vajon az idő vasfoga pusztított, vagy vandál rombolással van dolgunk? Summa summarum: a temetőt végigjárva kitapintható, hogy jelenleg is működik Zsidó Hitközség a városban. Ha nincs is már temetkezés a Suceava utcai temetőben, ez a sírkert nem lett elfeledve, és nem vált a természet erőinek martalékává.

A Suceava utcai temető sírköveinek zöme „neológ” jellegű, a hagyományörzés és az integráció ötvözete. A feliratok a kettős kötődés tanúi: héber és magyar nyelvűek. Ilyen például Mandel Henrik és Glück Illés, vagy Salamon Róza sírkőfelirata. Ez utóbbi síremlék formájában és jellegében keresztény hatást tükröz. Az asszimiláció sírkövei egynyelvűek, a felirat csak magyar: ilyen Friedmann Ilonka síremléke. A románsághoz való asszimiláció – csak román feliratú – sírkövei kivételesen ritkák, nem jellemzőek. Sétánk során mindössze egy ilyet láttunk. A temető „neológ” jellegét erősítik a modern formák. Ezek néha hagyományos szimbólumokkal ötvöződnek. Csak elvétve találunk egy-egy különleges ornamentikájú sírkövet. Ilyen például az, amelyik Avraham Spielmann lányának, Hannának állít emléket.

A marosvásárhelyi Suceava utcai zsidó temető teljesen különbözik Észak-Erdély, főleg a Máramaros zsidó temetőitől. Marosvásárhelyen az urbánus jelleg dominál. A szimbólumok tobzódásának nincs nyoma, a népies játékoságnak még a nevek tekintetében sem találjuk jelét. Elmaradnak a halottat felmagasztaló apologetikus sorok. Itt minden egyszerű és szűkszavú. Extrém sírkő-méretekkkel sem találkozunk. A kisebb vagy nagyobb méretű síremlékek – természetesen – itt is a vagyoni helyzetre, illetve a társadalmi státusra utalnak.

A Suceava utcai temetőben minden május 3-án a holocaust áldozataira emlékeznek.⁹³⁴ A mauzóleum itt is – akárcsak a Verii utcai zsidó temetőben – egy kis ház, melynek jobb és bal oldalán, Dávid-csillagos ablakon át szűrődik be a fény. A mauzóleumban olvasható hosszú névsorok a vészkorszak marosvásárhelyi áldozatainak és a környékbeli mártíroknak állítanak emléket.

A marosvásárhelyi Somostető kies tájába és misztikus környezetébe simul bele a **Verii utcai zsidó temető**. Ez a kisebbik zsidó temető⁹³⁵, de – amint említettük – ide még

⁹³⁴ Erdélyi Lajos: *Túlélés. Egy fotográfus visszaemlékezése*, Második, bővített kiadás, Zachor könyvek, Budapest, 2012, 201. old.

⁹³⁵ A marosvásárhelyi jogtanácsos – volt Securitate-tiszt – Moszkovits Artúr Károly beszélt először sok évvel ezelőtt a Verii utcai zsidó temetőről, és fényképet is készített az egyik sírkőről, amit a képmellékletben prezentálunk.

temetkeznek. A Verii utcai zsidó temető jellemző sírköve a kettős – héber és magyar – feliratú síremlék hagyományos zsidó szimbólummal: menórával, Dávid-csillaggal, Jákhin-Boáz oszlopokkal. Ezt a kettős kötődést jelzi dr. Dengelegi Pálfi Edith menórás síremléke is. A magyarsághoz való asszimiláció csak magyar nyelvű sírkőfeliratai is gyakoriak. Ezek rendszerint obelisztk típusúak. Sok a modern, a végletekig leegyszerűsített síremlék. Egyesek keresztény hatásról tanúskodnak. Olyan síremlék is látható, melyen az emlékezés kövei helyett – vagy mellett – virágok nyílnak. A románsághoz való asszimiláció egynyelvű, román feliratú sírkövei lehet, hogy megtalálhatók ebben a temetőben is, de sétánk során ilyennel nem találkoztunk. A Verii utcai temetőben sok tekintélyes orvos van eltemetve: dr. Gidáli József⁹³⁶, dr. Kesztembaum Ervin⁹³⁷ és mások. A Verii utcai temetőben nyugszik Friedmann Ilona és Friedmann Oszkár⁹³⁸ is. A Verii utcai temetőben gyakran találkozunk a Dávidovits családnévvel⁹³⁹ (lásd például Dávidovits Piroska síremlékét).

A Verii utcai zsidó temető mauzóleuma is zárandokhely, akár a Suceava utcai. A két mauzóleum hasonló konstrukció: jobb és bal oldalán Dávid-csillagos ablakon át szűrődik be a fény, és világítja meg az emléktáblát.

VI.1.7. Oral history

* A 73 éves **Szántó Olivér a marosvásárhelyi zsidóság történetéről** értékes információkat szolgáltat, amikor saját életéről és családjáról beszél.⁹⁴⁰

Szántó Olivér egész családja „átköltözött” Marosvásárhelyre, kivéve a nagyszülőket, tehát apja, anyja és az öccse. Az öccse 1946-ban Marosvásárhelyen zsidó iskolába járt. Az iskola⁹⁴¹ a Horea utcában volt, és 1946-ban még működött. Spielmann Mihály édesanyja volt a tanító néni. Az iskola rövid ideig funkcionált, mert akkor indult be a nagy kivándorlási hullám. Szántó Olivér úgy emlékszik, hogy Marosvásárhelyen viszonylag sok zsidó volt, mert

⁹³⁶ Dr. Gidáli József Szovátán dolgozott balneológusként. Elmondható, hogy nevéhez fűződik Szováta-fürdő balneológiai gyógyászatának megteremtése. A Gidáli család a nagy szegedi árvíz idején jeleskedett az árvízkárosultak megsegítésében: a marosvásárhelyi gyűjtés folyamán a legnagyobb adományozók között volt (a Baruchok és Farkasok mellett) (Erdélyi Lajos: *Magyar zsidók Romániában, Erdélyben* 2000/1, Múlt és Jövő http://www.multesjovo.hu/hu/content_one.asp?ContentID=209&PrintedID=13).

⁹³⁷ Dr. Kesztembaum Ervin tekintélyes aneszteziológus főorvos volt a marosvásárhelyi I. Sebészeti Klinikán.

⁹³⁸ Friedmann Ilona és Friedmann Oszkár a köztisztviselőben álló marosvásárhelyi autómérnök, Friedmann Péter Fálticeni-ből származó szülei.

⁹³⁹ Ismerős család, melyből Csernovits Sámuel, a *Túlélés* című könyv szerzője is származik, és amelyet Erdélyi Lajos is említ a hasonló című (*Túlélés*) könyvében. Ennek a családnak az utolsó halottja dr. Dávidovits Lia kiváló reumatológus főorvos nem a zsidó temetőbe, hanem férje mellé az Új Temetőbe van eltemetve.

⁹⁴⁰ <http://hu.centropa.org/index.php?nID=30&x=PXVu=GVmaW5lZDsgc2VhemNoVHl...>

⁹⁴¹ Jelenleg Európa Gimnázium.

„volt egy csomó csernovici menekült zsidó”, akiknek sok gyerekük volt. A régóta Marosvásárhelyen élő zsidók közül viszont alig jött vissza valaki a deportálásból.

Szántó Olivér elmeséli, hogy azt furcsállta Marosvásárhelyen, hogy kétféle pénzzel lehetett fizetni. A román csapatok már bejöttek a városba, de hivatalosan még nem volt Romániához csatolva Észak-Erdély. A városban forgott a román pénz, és forgott a magyar pénz is: lehetett lejzel és pengővel is fizetni. „A pengő erősebb volt, aztán szép lassan a pengő eltűnt, úgyhogy maradt a lej, és a lej napról-napra annyira romlott, hogy azzal, amivel egyik nap megvehettél egy disznót, a másik nap nem tudtál megvenni egy tojást. Akkor volt az a nagy-nagy infláció...” A Szántó családot az infláció nem érintette különösebben: nagyon kevés pénzük volt.

Az ifjúságot, amelyik visszajött a deportálásból, a Köteles Sámuel utcában szállásolták el. Volt még a régi szülészethél is egy ilyen szanatórium, ahol felerősítették a hazatért, rászorult zsidókat. De a Köteles Sámuel utcában, nemcsak otthon volt, hanem egy „előkészületi táborszerűség”, ahonnan aztán sokan kivándoroltak Izraelbe. Abban az időben cionista szervezetek alakultak.

Szántó Olivér a marosvásárhelyi Sanepidnél dolgozott: a járványtani osztályon volt asszisztens. Munkahelyén még volt egy zsidó kollégája, Horváth Pali. Ő munkaegészségtan orvos volt. Ott dolgozott Székely Imre doktor is: ő az élelmiszeregészségtan részlegen. „Félnormás” zsidó orvos volt Steinmetz Jóska is a Sanepidnél. Révész Olivér egy Révész nevű zsidó orvosra is emlékszik, aki a vérközpontban dolgozott. Ezek aztán mind elmentek Izraelbe, az 1970-es években.

Szántó Olivér ugyanannál az íróasztalnál kezdte és fejezte be szakmai pályafutását, de a munkakönyvében az van írva, hogy legalább tíz helyen dolgozott. Ez úgy történt, hogy Romániában állandóan megváltozott az intézmények neve. Szakmai kitüntetést csak egy alkalommal kapott, mert a kommunista diktatúrában megvoltak a kitüntetések „abonánsai”⁹⁴²: aki minden évben kapott valamilyen kitüntetést, mintha bérlete lenne rá. A munkakönyv adatai szerint Szántó Olivér 1953. február 17-től 1996 januárjáig dolgozott a Sanepidnél. Ezt követően 2000-ig az egészségügyi technikumban járványtant és közegészségtant tanított. Amikor a Sanepidnél nyugdíjba ment, akkor már egy egész katedrát vállalt az egészségügyi technikumban és félkatedrát a Davila Egészségügyi Posztliceális Iskolában.

Moses Rosen rabbinak az volt a szokása, hogy Hanuka alkalmával bejárta az egész országot (Rosen asszony nevezte el ezt a körutat Hanukiádának, magyarosan Hanuka-járásnak) (...) Erre az alkalomra persze, hogy a hitközség mozgósított. Ezek például olyan kellemetlen emlékek, mert órákat kellett várni, amíg megérkezett a rabbi. Mondjuk, megértettük, hogy

⁹⁴² Bérlettulajdonos.

voltak bizonyos meteorológiai feltételek, hogy köd volt, hó volt, ez volt, az volt – hát decemberben szokott lenni. De azt úgy kellett volna megszervezni, hogy valamikor este megérkezik a rabbi, fektessék, altassák, etessék satöbbi, és akkor másnap tudjuk azt, hogy itt van a városban, és tizenkettőre meghirdetjük a találkát. De soha elő nem fordult, hogy ne kelljen órákat várni a rabbira. (...)

Az aki párttag volt nem mehetett templomba. Szóval nem is, hogy nem mehetett, félt elmenni a templomba. Nem mondok nevet..., mert az ilyen besugásnak számít. Én elmentem a templomba az ünnepek alkalmával. A hitközségi hozzájárulást – abban az időben én is párttag voltam és párttitkár a Sanepidnél – a zsidó nevémen fizettem ki. Tehát ezt meg lehetett oldani úgy, hogy véletlenül a szeku⁹⁴³ utána nézett volna, hacsak a hitközség ki nem adja azt, hogy én Dávid Almelah Avram – Ichok Ben Eisig Halevi, az Szántó Olivér. Ha én most véletlenül meghalok, akkor azt mondom, hogy a sírkövembe ne írják (véssék) csak a Dávidot...

Szántó Olivér 1957-ben ismerkedett meg Balázs Évával, akit feleségül vett. Csak polgári esküvőt tartottak, mivel a menyasszonya református volt. Visszaemlékszik, hogy visszamenőleg senki a családjából nem házasodott vegyes házasságba, tehát azelőtt mindenki zsidó volt a családban. Hat év után kaptak először egy kétszobás lakást, hármaskomfort fokozatú az Ady negyedben.

* Erdélyi Lajos és családjának története a *Túlélés* című könyv alapján:⁹⁴⁴

Térségükben ritka az olyan zsidó család, amelynek három vagy akár csak két nemzedéke egyazon temetőben pihenne. Törvények és fegyverek, a kettő külön-külön, olykor együtt készítette őket folyamatos helyváltoztatásra, menekülésre. Megsemmisültek a hitközségekben vezetett, őrzött feljegyzések, anyakönyvek (...). A kollektív emlékezet – de hadd szükitem a kört – az Erdélyben élő zsidó közösségek emlékezete még száz esztendőre sem tekint vissza.

Családjaink mindkét ágon, az egymástól meglehetősen távoli Branicskán és Sinfalván magyarul beszéltek. Megtaláltam a Heller és Lusztig családok által a XIX. század utolsó tizedében szerkesztett elegáns esküvői értesítést – magyarul. A hét Heller- és a hat Goldsteingyerekek, tehát összesen tizenhárom gyerek közül egy sem beszélt (...) a jiddist. (...) Nem tudom (...) hol volt a szüleim esküvője – feltehetőleg Marosludason. Onnét költöztek be, érkeztek meg Marosvásárhelyre. Szerény anyagi lehetőségekkel. A Lavotta-tetőnek ismert cigánysorral szemben béreltek olcsó lakást. (...) Ott születtem, talán három- vagy négyéves lehettem, amikor átköltöztünk az Arany János utcába. (...) Édesapám főtéri kereskedő volt, átvészelte a nagy válság éveit.

Amikor kérdeztem Apámat, miként, miért adta fel olyan korán az ügyvédi gyakorlatot, miközben a gettóba költözés napjáig ott diszelgett lakásunk falán Magna cum Laude fokozatú diplomája (...) – válasza inkább a kérdés megkerülésére tett kísérlet volt.⁹⁴⁵ (...) Mi lehetett Apám hallgatásának oka? Feltételezem, a csalódás, amelyet 1940-ben a Horthy-Magyarországhoz való visszacsatolás utáni időkből élt meg. Nem ezt a Magyarországot várta, nem ezért ápolta magában és családjában oly intenzíven a kettős magyar-zsidó (...) identitástudatot.

(...) Mi lent, az utca végében laktunk, ugrásnyira a Marostól. Valahol ott, ahol a nagyon szegény, jobbára jiddisül beszélő, ortodox zsidó munkások, kisegyzisztenciák éltek apró, egy-két szobás vályoglakásaikban, hat-nyolc-tíz gyermekükkel. Közvetlen szomszédságukban már alakult, gyarapodott az asszimiláció útjára lépő neológ, status quo közösség. Nagy ünnepek idején a kaftános, lakcipős, jiddisül értekező zsidók, és a velük még egy közösségben élő, de már magyarul beszélő - tanuló fiatalabb nemzedék tagjai egymás mellett ültek a Knöpfler Vilmos utcai, vöröstéglás, soha be nem vakolt hatalmas ortodox zsinagógában. Tőlük nem messze, az Iskola utcai gyönyörű (...) templomban héberül imádkoztak, de már magyarul beszéltek a hívők.

⁹⁴³ Securitate.

⁹⁴⁴ Erdélyi Lajos: *Túlélés. Egy fotográfus visszaemlékezése*, Második, bővített kiadás, Zachor könyvek, Budapest, 2012, 8-212. old.

⁹⁴⁵ A könyv szerzőjével történt beszélgetés alapján megtudtam, hogy édesapja az ügyvédi kariert elvi okokból adta fel: Erdély elcsatolása után nem akart felesküdni a román alkotmányra.

(...) *A nagy tudományú Löwi Ferenc főrabbi magyarul prédikál. (...) A mi lakásunk közel volt az Arany János utca és Lajos király utca sarkához. Három apró szoba, fűskamrával, majorság-udvarral és meglehetősen nagy zöldséges kerttel. Ez volt ama városrész, ahol a legszegényebb rétegek keveredte, az alsó középosztálybeliakkal. Zsidók és magyarok egymás jó szomszédságában éltek, itt-ott középük, melléjük költözött egy-egy betelepített román hivatalnok család, katonatiszt. Az utca elején, az akkori viszonyok között tekintélyes emeletes házban élt a babagyáros Nussbaum család (...) Két épülettel arrébb szerényebb lakásukban húzodtak meg Vitálisék (...) Rögtön utánuk, szép, tágas épületben laktak Diamantstein Tibiék. Édesapjának vasüzlete a város legismertebb boltjai közé tartozott. (...)*

Auschwitz. Május utolsó és június első napjaiban, három transzportban szállították el Marosvásárhelyről a gettó 6.500 lakóját. Én ezt az adatot tudtam. Braham professzor az ügynevezett Kassai Lista⁹⁴⁶ alapján pontosítja: a marosvásárhelyi gettóból 7.549 embert vagoníroztak be. Bennünket a másodikkal vittek. A vagonban együtt volt a család (...)

Az auschwitzi, pontosabban birkenauai állomáson megélt első néhány óra eseményeinek történetét valójában nem tudom felidézni (...) Amire biztosan emlékszem az ez: észreveszem, hol van Édesanyám és Húgom. Kéz a kézben állnak. Felhívom erre Apám figyelmét. Integyetünk nekik (...)

Hogy én miként menekültem meg? Talán Mengele figyelmetlensége miatt. Az is lehet, hogy aznap a Beszkidekben építő német vállalatok a szokottnál nagyobb létszámú rabszolgát rendeltek? Vagy éppen túlterhelt volt a gázkamra? Tizenöt voltam (...)

Az utolsó túlélő vagyok ama négy marosvásárhelyi apa-fia kettős nyolc tagjából, akiket sorsuk Auschwitzból Schotterwerke, majd Dörnhauza vezérelt. A magányosan érkező Goldschlag Samukát agyonlőtték, Lessmannék mindketten meghaltak, Steueréknél az apa, Hirschéknél a fiú maradt életben. Párosban csak mi ketten térünk haza. Édesapámnak adatott még tíz esztendő – 1955-ben hunyt el, Marosvásárhelyen (...)

* **Csernovits Sámuel *Túlélés*⁹⁴⁷ és *Ajándékélet*⁹⁴⁸ című művében a marosvásárhelyi vészkorszak előtti, alatti és utáni életet evokálja⁹⁴⁹.** Mindkét krónikás írás úgy magyar, mint román nyelven⁹⁵⁰ megjelent.

A Dávidovits család az élet különös sodrásában formálódott. Dávidovits Itzig az Osztrák Magyar Monarchiához tartozó kárpátaljai Beregszászból, asszonya a bukovinai Csernovitz város nyomornegyedének zsidó gettójából származott. Regényes vándorlásuk során hozta össze őket a sors (...) A férfi az államilag kötelező négy elemet kényszeredetten végezte el. Alma a zsidó ortodox haszid vallás hűséges követése volt (...) Itzig Majlah tanulmányi költségeit nem fedte a műhely jövedelme. A szülők elhalálása után a faiparáról ismert Vásárhelyen keresett ács- vagy asztalosmunkát (...)

Érdekessége és erőssége e két krónikás műnek: párhuzamok a román és magyar nacionalizmus, a jobb és baloldali diktatúrák antiszemitizmusa között. A fasiszta diktatúra jelszavai, szlogenjei, sztereotípiái „dējā vu” módon bukkannak fel újra a kommunizmus időszakában. Az egymással kronológiailag kontinuos könyvek lapjain a figyelmes olvasó identifikálhatja a jobb és baloldali diktatúra jellemző epizód-párhuzamait.⁹⁵¹

⁹⁴⁶ Kassai Lista: az Auschwitzba deportált zsidókat a magyar hatóságok Kassa vasútállomásán adták át a németeknek. A listán a vagonokba zsúfolt személyek száma szerepel. Pl. 1944. május 27-én 3.183, 30-án 3.203, június 8-án 1.163 deportált utazott át Kassán Marosvásárhelyről Auschwitz felé.

⁹⁴⁷ Csernovits Sámuel: *Túlélés*, Lyra Kiadó, Marosvásárhely, 2005.

⁹⁴⁸ Csernovits Sámuel: *Ajándékélet*, Nico Kiadó, Marosvásárhely, 2009.

⁹⁴⁹ E disszertáció írója családjának barátjaként a szerző a leírtakat a baráti beszélgetések során elhangzott narrációval támasztja alá.

⁹⁵⁰ Az *Ajándékélet* román megfelelője a *Viața în dar...?* Megfigyelhető a magyar és román változat közti árnyalatnyi címbéli különbség.

⁹⁵¹ Kiss Erika: *Nyomkeresők nyomában*, Logos Kiadó, Budapest, 2011, 98. old.

* **A kultúra világába vezet Molter Károly *Buborékharc***⁹⁵² című könyvében. Az erdélyi magyar értelmiség 1918-1926 közötti gondjait villantja fel a mű a marosvásárhelyi *Tükör* szerzői és olvasói világán keresztül. Volt-e ebben a közegben zsidókérdés és hogyan jelentkezett?

1921. december 11.

Zsidó-e? Nini, megint e barbár beszéd. Éveken át kínosan turkált a mulasztásainkban, és erőlködött, hogy észrevegyék nála kisebb fajsúlyú magyarok az ő fajával súlyosbított magyarságát. Vajon? Valóban az volna? Meg kell kerülni s a fülébe sügni, ha nem hallja, fennszóval és torz vigyorral kell föltenni az ősi kérdést: ugye zsidó? Fehér fényben izzik bíráló elméje, de csak a kormát pizskálják tunya tenyerűek, s mikor hajszolt életében ez az ostoros ember válaszra se állt meg – hoho, nem addig van az, megálljt kiáltnak, nem hallottad, amit kérdeztünk? No majd meghallod a nagy nyilvánosság előtt, és húszezer ember várja válaszod, hogy zsidó vagy-e? Mert megtudni jó, megnyugodni édes, hála Istennek, csak zsidó. De hátha nem? Majd kiugratjuk a nyulat a bokorból, mert egyszerű tömondat jelenik meg a Keleti Újságban: Osvát Kálmán zsidó. Holott körszakálla sincs, mint Fényes Lászlónak,⁹⁵³ aki pedig, kutyalegyek, ha nem zsidó és gyújtogató és Tisza-gyilkos és miegyéb. Vagy az sem az? Akkor tévedtem, de jól megmondtam neki. Vannak ugyanis zsidó elméjű keresztények és elmés zsidó keresztények, és nem szép dolog, hogy ez az Osvát még mindig nem ugrik, nem nyilatkozik, még faji tanulmányt sem ír, mi lesz már, törvény elé kell vinni, alarmírozni kell Erdély lelkiismeretét, a sajtót, kerüljön bár egymillió sékelbe, de zsidót ojtani székegybe nem lehet, nem szabad! Románia minden hivatalos hatalmával visszaélve meg kell tudni a dönthetetlen színigazságot: zsidó-e ez az ember? S ha igen, akkor ember-e ez a zsidó? Már magam is kétkedem néha, vajon határozottan tudom-e, hogy holtbizonyos-e mindenki e bérces hazában eme nem csupán elvi jelentőségű kérdésben: hátha izraelita ez az ember? Mert mi lesz, ha nem az? És mikor fogjuk megtudni? Addig nem érdemes ügyse tudomásul venni, hogy igazakat beszél-e és mit akar az igazságával? A címben rejlő udvarias, de hasznos tudnivalót pedig naponként kell ismételve kérdezni. Én legalább amondó vagyok. Mint egyike a „mi embereinknek”, bizalmasan meg is kértem tőle holnap. Aztán megírom, mert nekem megmondja. De félek, egy felekezeten vagyok vele.”⁹⁵⁴

VI.2. Szászrégen

VI.2.1. Szászrégen és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei

A Szászrégen (románul Reghin) városát említő első dokumentum 1228-ból származik és a települést „Regun” néven említi.⁹⁵⁵

Szászrégen és környéke 1876-ig Torda vármegyéhez⁹⁵⁶, majd Maros-Torda vármegyéhez⁹⁵⁷ tartozott. Szászrégen megyei rangú város lett nyolc járással. 1952-ben – már

⁹⁵² Molter Károly: *Buborékharc*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980. (A Kriterion ezt a könyvet helyezte tiszteletadásul Molter Károly asztalára 90. születésnapján.)

⁹⁵³ Fényes László (1871 Éradony- 1944 New York) újságíró. 1919 végén nyílt levélben tiltakozott a fehérterror embertelenségei ellen, ezért a Tisza István meggyilkolásában való bűnrészesség ürügyével vád alá helyezték. 1921-ben, bizonyítékok hiányában, felmentették. Ezután is folytatta a Horthy-rendszer leleplezését, végül is emigrációba kényszerült.

⁹⁵⁴ Molter Károly: *Buborékharc*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980. 21. old.

⁹⁵⁵ A. Lupu – O. Marcu – G. Ploșteanu – V. Rus – M. Szilágyi – E. Szurkos – I. Șoneriu: *Mureș, monografie*, Editura Sport – Turism, București, 1980, 100. old.

⁹⁵⁶ Torda vármegye magába foglalta az Aranyos-völgyet, Torda város környékét, a Mezőség déli sávját, valamint a Felső-Maros régióját a Várhegy-Sáromberke vonalától Maroshévízig.

a tartományi rendszer idején – létrejött a nagy Magyar Autonóm Tartomány⁹⁵⁸, Szászrégen is ide tartozott. 1968-ban visszaállították a megyerendszert. A megyésítés során a volt tartományi alárendeltségű és fontosabb ipari városok – Marosvásárhely és Segesvár – municípiumokká lettek. Szászrégen, Dicsőszentmárton, Ludas, Radnót és Szováta városok.⁹⁵⁹

Szászrégen és környéke a középkorban királyi birtok volt, melyet II. Endre király (1205-1235) a XIII. század elején a Kacsics nembeli Simon bánnak ajándékozott. A Gertrúd királyné elleni merényletet követően Simon bántól elvette és a Bánffyknak adományozta. Mivel a tatárjárás nyomán egyes falvak elpusztultak, a lakosság pótlására magyarokat, szászokat és oroszokat telepítettek a birtokra. A betelepítés következtében Szászrégen központ körül több szász lakosságú település keletkezett. Amint már említettük, a város első írásos emléke 1228-ból való és Regun néven említi a várost.⁹⁶⁰ Megjegyzendő, hogy Magyarregén – mint különálló település – szintén különböző változatokban fordult elő.

Szászrégen az Erdélyi-medence északkeleti felén, a Mezőség peremén, a Maros és Görgény folyó összefolyásánál fekszik. A mai értelemben vett Szászrégen az egymással összeépült, majd 1926-ban közigazgatásilag is egyesített Szászrégent, Magyarregént, valamint az 1956-ban hozzácsatolt Abafáját és Radnótfáját foglalja magába.⁹⁶¹ A város a XV. század elején elnyerte a mezővárosi státust. 1427-től kezdve a városnak jogában állt évente négy országos vásárt és minden héten (csütörtökön) heti vásárt tartani. A kuruc-labanc összecsapások Szászrégent is sújtották. A sok nyomorúságot még tetőzték az 1690 és 1717 évi tatárbetörések, majd az 1718-19 évi pestisjárvány. Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc eseményei Szászrégen városát sem hagyták érintetlenül: a város csaknem teljesen elpusztult. 1863-ban szabad királyi város lett, majd rendezett tanácsú város.⁹⁶² Az idők folyamán bekövetkezett impériumváltások és rendszerváltások során Szászrégen közigazgatási szervezete átalakult. A városi tanács 18 tagja közül 7 román, 5 szász, 5 magyar és egy zsidó (1934-ben). A rajonrendszer kialakításakor (1950-ben) Szászrégen rajon

⁹⁵⁷ Maros-Torda vármegye a régi Torda vármegye felső kerületéből, Marosszékből, Kolozs megye öt- és Naszódvidék két községéből alakult. Székhelye Marosvásárhely volt.

⁹⁵⁸ 1960-ban a Magyar Autonóm Tartományt átszervezték: leválasztották róla és Brassó tartományhoz csatolták a volt Háromszéket, Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely rajont. Brassó tartományból hozzácsatolták Dicsőszentmárton rajont, Kolozs tartományból pedig Marosludas rajont. Az új tartomány a Maros-Magyar Autonóm Tartomány nevet kapta.

⁹⁵⁹ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2009/Szaszregen_es_videke/

⁹⁶⁰ 1348-ban Regen, 1349-ben Regym, 1427-ben oppidum Regen, 1437-ben Reghen, 1474-ben Zaazregen, 1501-ben Reghewn, 1509-ben Nagh Regen, 1733-tól a mindmáig használatos elnevezés egyre gyakoribb: Szász-Régen. 1808-ban felbukkan a dokumentumokban a város román nyelvű elnevezése is Reginu. 1850-ben ismét Szászrégen, majd 1854-ben egyszerre három nyelven is említik a város nevét Szász-Régen, Säschsich-Reen, Régin.

⁹⁶¹ *Szászrégen és vonzáskörzete a századok folyamán.*

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2009/Szaszregen_es_videke/

⁹⁶² *Révai Nagy Lexikona* XVII., Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1994, 398. old.

székhellyé vált. Szászrégen szőlőtermesztő vidék volt, emellett virágzott a kender-, len-, és hagymatermesztés is. A későbbiekben a szeszfőzés vett nagy lendületet. A szeszfőzéssel egyidőben kezdődött a Maros menti fakereskedelem és a Maroson való tutajozás.⁹⁶³ Az első nagy fakereskedők a magyarrégeni nemesek voltak. A későbbiekben a tutajozást átvették a szászrégeni kereskedők. A tutajozás virágkorának legismertebb vállalkozói Thomas Kürschner, a Wachner család, Samuel és Georg Wagner, Michael Schobel, később a Krausz, Wermescher, a Gotschling és a Brunner család. A szászrégeni polgárok ipart is űztek, céheket létesítettek. Egy 1749-ből származó összeírásból kiderül, hogy ekkor a városban 17 céh létezett 202 mesterrel. A tímárok (36 mester), a csizmadiák (34 mester), a kádárok (30 mester) és a szücsök (17 mester) szakmai szervezete volt a legerősebb.⁹⁶⁴ A XIX. század végén megteremtődtek a gyáripar kialakulásának feltételei. A legnagyobb ipari vállalatok többnyire fűrészgyárak, szeszgyárak, bőrgyárak és malmok voltak. A herbusi kétkeretes (gatteres) fűrészgyár, amelyet a kincstár létesített 1873-ban, a Bayersdorf-Biach, majd a Goldfinger-Teplánszky fakereskedő cég vette bérbe. Schwartz Mendel 42 lóerős fűrészgyára 3 kerettel és 2 körfűrészszel termelt, és 40-60 férfimunkást foglalkoztatott. Müller János gőzfűrész- és parkettagyára 1895-ben létesült. A Lehel és a Diamanstein Rt. 1922-ben létesült. A szeszgyárak közül Krausz János, Klosz Sámuel, Kosch és Schobel, Wermescher Samuel és Messer Elemér, Farkas Mendel gyára volt a legnevezetesebb. 1869-ben létesült a Hügel Lipót tulajdonában lévő műmalom Radnótfáján. Szászrégen bőriparáról is nevezetes volt. A kisebb tímárműhelyek mellett megjelentek a bőr- és talpgyárak: Schönauer Norert bőrgyára 1890-ben létesült, Mara József tímárműhelye 1909-ben létesült és 18 személyt foglalkoztatott (idővel bőrgyárrá alakult át). Fritz Hausleitner bőrgyára 30 munkással működött. Friedrich Schwab bőrgyára 1927-ben létesült (évente 24,3 tonna talpat és különböző bőroket gyártott). Téglagyár is működött a városban: Johann Müller gyára (1890-ben létesült). A Binder-féle fémöntőde 1907-ben jött létre.⁹⁶⁵ A fentiek mellett megemlíthető Depner J. Róbert kocsigyára, a préseltlemez gyár, a fafeldolgozó vállalat, a sporteszközöket gyártó vállalat, a gépi felszereléseket és cserealkatrészeket gyártó vállalat, sportfelszereléseket gyártó vállalat, a sörgyár és a hangszergyár.

Szászrégenben igen színvonalas oktatási rendszer működött. A római katolikus iskola 1782-ben, a református iskola 1860-ban alakult. A szász gimnáziumon kívül 1918-ban magyar nyelvű, a következő tanévben román nyelvű gimnázium nyílt. A zsidó elemi iskola

⁹⁶³ U.ott.

⁹⁶⁴ *Szászrégen és vonzáskörzete a századok folyamán.*

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2009/Szaszregeni_es_videke/

⁹⁶⁵ U.ott.

1858-ban, 10 tanulóval kezdte meg működését. 1953-ban fizikai és szellemi fogyatékos gyerekek számára létesítettek iskolai otthont Abafáján.

1956-ban Szászrégen lakosainak száma 18.091 (március 15-i népszámlálás); az 1977. július 1-i összeírás során már 30.000.⁹⁶⁶

Szászrégen városába a környező falvakból szivárogtak a zsidók, éppúgy, mint a legtöbb erdélyi városba. A feudális uralom idején a céhek féltékenysége okozta a zsidók számára a nehéz letelepedést. De amikor egy-egy zsidó pénzváltóra vagy iparosra szükség volt, kivételt tettek. Így volt ez egy kékfestővel, akit a régeni városi tanács 1800-ban befogadott, mert híres volt arról, hogy paraszt-pruszlík szövetét kitűnően festette tartósra és nagyon élénk színre.⁹⁶⁷ Később a regále-bérlők bejöttek a városba, míg 1848-ban már mindenki letelepedést kapott. Két év múltán már 39 zsidó család lakott a városban.⁹⁶⁸

VI.2.2. A zsidóság hitéletének megszervezése Szászrégenben. A kongresszus hatásai

Mivel 1848-tól a zsidók már legálisan is letelepedhettek, két év elteltével – amint már említettük – harminckilenc zsidó család élt Szászrégenben. Ekkor még nem volt zsinagógájuk: csak egy imaterem szolgált a gyülekezeti élet helyéül. 1866-ra már fedél alatt volt a zsinagóga, és négy évre rá megválasztották rabbinak a nyitrai Hillel Pollákot.⁹⁶⁹ Utána jött reb Mose Dávid Szofer, a pesti rabbi fia, 1907-től pedig ennek veje, Freund József látta el a tisztséget. Freund József több évtizeden át volt Szászrégen rabbija. Tehetséges, nagyrebecsült ember volt, aki Frankfurtban Breuer dr. jesivájában tanult.⁹⁷⁰

A szászrégeni hitközség⁹⁷¹ jellemzői 1944 áprilisában:

Szervezet: Ortodox

Elnök: Franck Emil polgári állása: kereskedő

Anyakönyvvizető rabbi: Freund József rabbi: Freund Gyula, Fixel Dániel

Lélekszám: 1.682

Adózók száma: 200

Iskola: elemi

Tanulók száma: 3

Tanulók száma: 204

Hitközségi alkalmazottak száma: 12 és 4 nyugdíjas

Önálló felekezeti egyesület, intézmény:

1. Hevra Kadisa 120

2. Erdélyi Zsidó Gyermekvédő és

Társadalmi Gondozó Egyesület 105

⁹⁶⁶ A. Lupu – O. Marcu – G. Ploeșteanu – V. Rus – M. Szilágyi – E. Szurkos – I. Șoneriu: *Mureș, monografie*, Editura Sport – Turism, București, 1980, 101. old.

⁹⁶⁷ SZABÓ: 1938, 212. old.

⁹⁶⁸ SZABÓ: 1938, 212. old.

⁹⁶⁹ SZABÓ: 1938, 212. old.

⁹⁷⁰ SZABÓ: 1938, 213. old.

⁹⁷¹ LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991, 125-126. old.

A Nagymihályon hozott döntéseket a szászrégeni rabbi is aláírta⁹⁷²: ez utal a hitközség kifejezetten konzervatív, ortodox jellegére.

VI.2.3. A szászrégeni zsidóság gyarapodása

A gazdaság fejlődésével Szászrégen lakossága háromnegyed évszázad alatt mintegy 1.600 lélekkel gyarapodott. Lakóinak számarányát tekintve a szászok voltak többségben⁹⁷³, de a zsidó lakosok száma – és főleg gazdasági jelentősége – is gyarapodott. A zsidók által létrehozott vállalkozások helyzete kedvezően alakult. Az 1910-es népszámlálási adatok szerint Szászrégen lakossága a következőképpen oszlott meg: szász - 2.994, magyar - 2.947, román - 1.311, zsidó - 58. Idővel tovább növekedett a város lakóinak száma; ugyanakkor megváltozott etnikai összetétele. 1930-ban 9.290 lakosából 1.812-en románnak, 3.570-en magyarnak, 2.222-en szásznak, 1.556-an zsidónak, míg 130-an egyéb nemzetiségűnek vallották magukat.⁹⁷⁴

VI.2.4. A szászrégeni zsidóság pusztulása: a holocaust

A szászrégeni gettót egy erre a célra teljesen alkalmatlan téglagyárban hozták létre. A legtöbb zsidót a fal nélküli téglaszáritó színekben helyezték el. Sokan a szabad ég alá kerültek, néhányan viszont engedélyezték, hogy a téglagyár melletti városszéli házakba költözzön. Nekik sem volt könnyebb a helyzetük, de legalább fedél volt a fejük fölött. A gettó legnagyobb létszáma 4.000 volt. A szászrégeni központi gettóban 1944. június 4-én 3.149 volt a lélekszám⁹⁷⁵, közülük közel 1.400-an magából a városból. A többieket Maros-Torda vármegye keleti részéről és Csík vármegye északi részéről hozták be. A gettót a helyi rendőrségen kívül egy Szegedről küldött 40 fős csendőrosztag őrizte. A gettó rövid fennállása alatt több férfit munkára vittek egy közeli repülőtér-építkezésre. Naponta körülbelül 20 zsidó nőt küldtek a németekhez konyhai és háztartási munkára. A gettót a zsidók június 4-i

⁹⁷² CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 206. old.

⁹⁷³ 1850-ben Szászrégen 4.266 lakosából 2.805-en tartoztak a szászok közé.

⁹⁷⁴ *Szászrégen és vonzáskörzete a századok folyamán.*

http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2009/Szaszrege_n_es_videke/

⁹⁷⁵ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 314. old.

deportálása után számolták fel.⁹⁷⁶ 1941-ben a város 10.165 lakosa közül 1.635 volt zsidó. 1947-ben 820 zsidó élt Szászrégenben.⁹⁷⁷

Az 1992-es januári népszámlálás adatai szerint Szászrégennek 39.240 lakosa volt⁹⁷⁸, mely a következőképpen oszlott meg: 24.601 román, 12.471 magyar, 346 szász, 1.822 egyéb. Vallási megoszlás szerint: 23.301 ortodox, 1.274 gör.kat., 8.662 ref., 4.889 róm.kat., 80 unitárius, 279 evangélikus, 248 adventista, 59 baptista, 349 egyéb vallású, 73 ateista, 26 nem nyilatkozott.⁹⁷⁹

A munkaszolgálatra vezényelt zsidó férfiak egy része már a szovjet hadsereggel együtt vagy annak nyomában visszatért a szülőföldre. A haláltáborok túlélőinek azonban még várnia kellett a felszabadításra: egy sor körülmény folytán legtöbbjük csak 1945 nyarán vagy később térhetett haza. A visszatérők a legegyszerűbb megélhetési lehetőségekkel sem rendelkeztek, elhelyezésük is gondot jelentett, s nagyrészüket kimerülten, betegen, lelki és testi problémákkal küszködve érkezett. A meghurcolások, az elszenvedett kínzások, hozzátartozóik elvesztése, pszichikai és fizikai állapotukat döntő módon meghatározta. Nem csoda tehát, hogy az első zsidó közösségi intézmények, amelyek működésüket újra kezdték, a betegápolási helyek és az étkezdék voltak.⁹⁸⁰

VI.2.5. A zsidóság emlékhelyi Szászrégenben

Szabó Imre szerint⁹⁸¹ 1850-ben – bár 39 zsidó család lakott Szászrégenben – még nem építettek **zsinagógát**, hanem csak egy bérelt imaházban éltek gyülekezeti életet. 1863-ban viszont már 2.165 forintot hoztak össze zsinagóga-építésre.⁹⁸² Ezen túl, mindenki a maga módján járult hozzá a rég óhajtott közös cél megvalósításához: a legszegényebbek például ipari- vagy fuvarozó munkával. 1866-ban fedél alatt volt a zsinagóga, és négy évre rá megválasztották rabbinak a nyitrai Hillel Pollákot.⁹⁸³

⁹⁷⁶ BRAHAM I.: 1988, 464.old.

⁹⁷⁷ *Așezările evreilor* 173. old. (BRAHAM I.: 1988, 471. old.).

⁹⁷⁸ Abafája és Radnótfája lakóit is beleszámítva.

⁹⁷⁹ Az 1992-es januári népszámlálás alapján nincsenek zsidók Szászrégenben. (*Szászrégen és vonzáskörzete a századok folyamán* http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2009/Szaszregeen_es_videre...) Szászrégen városának lakói is úgy tudják, hogy már csak négyen vagy öten tartoznak a zsidó közösséghez.

⁹⁸⁰ Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)* – <http://archiv.nyugatiujelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnap/j...>

⁹⁸¹ SZABÓ: 1938, 212. old.

⁹⁸² SZABÓ: 1938, 212. old.

⁹⁸³ Hillel Pollák a nagyhírű Hillel Kolomájer unokatestvére volt.

Hillel Pollák síremlékét ma is megtekinthetjük a **szászrégeni zsidó temetőben** (lásd a képmellékletet). Mauzóleumában a kitlik sokasága jelzi, hogy az ohel napjainkban is zarándokhely. A szászrégeni zsidó temető jelzi a közösség ortodox jellegét. Az ösvény egyik oldalán a nők, másik oldalán a férfiak vannak eltemetve. Az ösvény gyakorlatilag kettészeli a temetőt, és a hátsó kapuhoz vezet (lásd a képmellékletben). A temetőt jól gondozzák. Helyenként észlelhetjük a háborús frontvonal pusztító hatásának nyomait (golyók ütötte sírkövek).

A hagyományos síremlékek keretében a régeni zsidó temetőben megtekinthetjük a kohanitákra való emlékezés tábláját. A kétnyelvű: héber-magyar feliratok elég gyakori jelenséget képviselnek e temetőben is, a kettős kötődés jeleként, bár e város zsidósága zömében az ortodoxia híve volt. A hagyományos, régebbi sírkövek sztélé, a kettős feliratúak inkább obeliszks típusúak. A szászrégeni zsidó temetőben több német feliratú síremlék is látható. Ez a jiddis anyanyelv, illetve a szász környezet hatása. Majer Salamon sírkövén is német a felirat. A szászrégeni zsidó temető ösvénye jelzi, hogy ez a város a zsidó ortodoxia elkötelezettje volt: az ösvény egyik oldalán a nők, másik oldalán a férfiak vannak eltemetve. Az ösvény maga a temető hátsó kapujához vezet. Érdekes jelenség Ávrám Cháim sírköve, ami már csak imitálja az ősi sztélé-formát. A hatalmas fekete márványtömb méltóságteljesen jelzi a elhunyt társadalmi rangját. Megállunk a Kieselstein család síremlékénél: Kieselstein Mendelné férje, fiai, lánya, menyei, unokái és dédunokái, mindannyian mártírhalált haltak Auschwitzban 1944-ben. Az erdélyi temetőkben szokatlan látvány a fényképes sírkő. Halfon Aron sírkövén, a héber és román felirat mellett viszont fényképet is látunk. A fénykép pravoszláv hatást tükröz.⁹⁸⁴ A szászrégeni zsidó temetőben gyakran látunk olyan sírköveket, melyek mintha kövekből lennének kirakva. Ezek a stilizált kőrácsok az elhunytak eltakarításának kezdeteire emlékeztetnek. A temetőben a modern formák gyakran hagyományos szimbólumokhoz társulnak, mint például a lévita vizeskancsó. Ebben a temetőben általában a kettős kötődésre utaló héber-magyar feliratú sírkövek szimbóluma a Dávid-csillag. Elég gyakori szimbólum az ötágú menóra, például Estera Zamler síremlékén. Estera Zamler férjének, Zamler Samuilă-nak a sírkövén kohanita kéz látható. Bár általában a

⁹⁸⁴ A fénykép jelentőségét a sírköveken Major Kamill *Itt nyugszik* című könyve alapján tudtam megérteni: (...) *A halál elpusztítja ugyan az embert, de magát a pusztulást semmi nem tudja elpusztítani. A halott csak addig él, amíg emlékezünk rá – például egy fénykép segítségével. Amikor ez a fénykép is kezd megsemmisülni, akkor a halott végképp feledésbe merül – az univerzum összefüggésében nézve mintha nem is létezett volna (...)* Valójában a természetnek a feltartóztatlan terjeszkedéséről van szó – olyasmiről, ami élet a javából. Ami onnan nézve pusztulás, az innen nézve új élet. A fénykép megszűnik, s valami új jön létre belőle – olyasmi, ami nem fénykép, nem egykori életlenyomat, nem emlék, hanem a létezésnek egy új szintje. „Örök emlékezet” (Földényi F. László: Részlet Major Kamill *Itt nyugszik* című könyvének előszavából. In: *Élet és irodalom* LI. évf., 46. szám, 2007. nov. 16, 29. old.).

férfi és női sírkövek elkülönülnek az ösvény egyik illetve másik oldalán, az említett család egy közös családi sírban nyugszik. Érdekes jelenség, hogy a szászrégeni ortodox hitközségi előljáró sírköve modern és kétnyelvű: héber és magyar. Csak kivételesen fordul elő olyan sírkő a szászrégeni temetőben, ami héber-román nyelvű, tehát ilyen irányú kettős kötődésről tanúskodik. A már említett fényképes síremlék ilyen sírkő. A magyarsághoz való asszimiláció egynyelvű – csak magyar – feliratai gyakoribbak. A síremlékeken található – néhol elmosódott – számok jelzik, hogy foglalkoznak a temető sírköveinek nyilvántartásával. Az 550-es szám az egyik latin betűs „asszimilációs” sírkövön jól azonosítható. Bár a város az ortodoxia elkötelezettje volt, az obeliszk típusú sírkövek mégis gyakoriak. A síremlékek anyaga, mérete módosabb családokat feltételez.

Csak nagyon kevesek és csak hébe-hóba jönnek – külföldről – emlékezni a szászrégeni zsidó temetőbe. A gondnok és családja igyekszik gyomtól, gallyaktól megtisztítani a szabálytalan ösvényeket. Amint már említettük, van egy-egy golyó ütötte sírkő is, jelezve a városon átvonuló front pusztító nyomait. A gondnok, Kiss Ibolya és családja háza és a temető-kerítés közötti zúgban egy eldugott sírkövet fedezhetünk fel. Ez egy szászrégeni zsidó asszonyé, akit az ortodox zsidó közösség nagyon megvetett, mert disznótenyésztő volt.

VI.3. Segesvár

VI.3.1. Segesvár és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei

Segesvár (Sighișoara, Schässburg) városa a Nagy-Küküllő kitáguló völgyében fekszik és egyike Erdély legfestőibb fekvésű városainak. Segesvár részben a 120 méter magas várhegyen, részben ennek tövében és a szomszédos völgyekben terül el. A meredek hegyen épült felső város (vár) ódon épületeivel⁹⁸⁵ a középkori német város képét adja. A hegyen épült városrész a XVI. századig a város központja volt, később a hegy tövében épülő alsó város vette át a vezető szerepet, és itt központosult a társadalmi és forgalmi élet. Itt látható a református templom és a városháza is.

Segesvár helyén a rómaiak idejében a Stenarum telep feküdt. A település jelentősége a szászok betelepülésével II. Géza idejében kezdődött, és a későbbiekben egyre gyarapodott, növekedett. Segesváron a szászok 1337-től kezdenek szervezett közösséget kialakítani.⁹⁸⁶

⁹⁸⁵ Például a Szent Miklós templom.

⁹⁸⁶ A. Lupu – O. Marcu – G. Ploșteanu – V. Rus – M. Szilágyi – E. Szurkos – I. Șoneriu: *Mureș, monografie*, Editura Sport – Turism, București, 1980, 40. old.

1676-ban majdnem az egész város leégett; 1709-ben és 1788-ban tűzvész is pusztított.⁹⁸⁷
1849-ben Bem az orosz hadsereg ellenében itt szenvedett vereséget.⁹⁸⁸

Az 1910-es népszámlálás⁹⁸⁹ adatai szerint Segesvár lakóinak száma 11.587. Felekezeti megoszlás: 1.344 róm.kat., 3.312 gör.kat., 5.197 evang., 1.035 ref., 397 unitárius, 217 izraelita⁹⁹⁰.

A fentiekből kitűnik, hogy 1910-ben – a népszámlálási adatok alapján – 217 „izraelita” élt Segesváron. A zsidóság letelepedésének kezdeteiről keveset tudunk. Haraszi György *Két világ határán* című művéből megtudjuk, hogy a XVII. századi adólajstromok bizonyossága szerint 1660-ban már Segesváron is éltek zsidók. Létezik egy 1635. január 13-án Segesváron kelt dokumentum, melyben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem említést tesz az udvarában lévő zsidó orvosról: *A mi doktorunk az udvarunkba lépén, mi magunk kérdeztük meg (...), mikorra várjátok a Messiást, melyre ő csak megvonta a vállát (...).*⁹⁹¹

A Budapesti Magyar Zsidó Levéltár igazgatójától, Toronyi Zsuzsannától megtudhatjuk, hogy 2009-ben nagyváradi és segesvári zsidó anyakönyvek bukkantak fel aukción. A KÖH segítségét kérve a Levéltár végül hozzájutott a dokumentumokhoz, és az aukcióról visszavonva megvásárolta őket.⁹⁹² A szóban forgó hitközségi dokumentumok az 1885-1914-es időszak produktumai. A Segesvári Hitközség születési dokumentumát a képmellékletben prezentáljuk. Szintén a képmellékletben mutatjuk meg a segesvári zsidó temetőt, mint az említett dokumentumok ikonográfiai „megfelelőit”, tér-, idő- és tartalmi szempontból egyaránt.

VI.3.2. A segesvári zsidóság helye a gazdasági-szellemi életben

Csetri Elek és Imre István *Erdély változó társadalma* című művében beszél a szász székek és vidékek társadalmi kategóriáinak adózásáról – az adózó családok megoszlásáról – is. Kiderül, hogy 1791-ben Segesváron mindössze egy adózó zsidó család élt, és hasonló volt a helyzet Medgyesen is.

⁹⁸⁷ Révai Nagy Lexikona XVI., Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1994, 718. old.

⁹⁸⁸ E csatában tűnt el Petőfi Sándor.

⁹⁸⁹ Révai Nagy Lexikona XVI., Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1994, 718. old.

⁹⁹⁰ Arányszámban kifejezve: 1,8 %.

⁹⁹¹ Spielmann Mihai (szerk.): *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România* II/1., București, 1988, 210-211. old. (XXXVII.).

⁹⁹² Toronyi Zsuzsanna: *A zsidó anyakönyvezés Magyarországon*, Magyar Zsidó Levéltár, Budapest, é.n. <http://milev.2kal.hu/web/index.php/informationobject/show/isad/299>

Az adózó családok megoszlása a szász székekben és vidékeken 1791-ben ⁹⁹³				
Társadalmi kategória		szék		
		Szeben	Segesvár	Medgyes
1	Mágnás és többtelkes nemes	12	-	-
2	Taxalista	1.533	756	739
3	Szabad magyar	86	-	121
4	Szabad szász	4.205	2.909	3.174
5	Szabad német	-	-	2
6	Szabad román	3.939	809	1.955
7	Jobbágy	6.163	-	-
8	Zsellér	2.070	273	291
9	Tutajos	-	-	-
10	Kóborló	5	-	4
11	Bányász	-	-	-
12	Görög	-	-	1
13	Cigány	822	326	450
14	Aranymosó	-	-	82
15	Zsidó	-	1	1
Összesen		18.835	5.074	6.820

Az erdélyi magyar társadalomba beilleszkedő, asszimilálódó zsidóság Trianon után a magyar nemzet iránti lojalitással, a „kettős kisebbség” terheit vállalva alakult értékalkotó társadalmi réteggé. Ez Segesváron még összetettebb volt, mert a szászokhoz való asszimiláció jelei is érezhetőek voltak. Ezt a segesvári zsidó sírkert bemutatásakor tapasztalni fogjuk. Az anyagi civilizáció, a mesterségek, az urbanizáció, a polgári létforma mintáit a németekéhez hasonló igényekkel és eredményekkel gyarapította a zsidóság, és nem kis mértékben járult hozzá a gazdaság, a kultúra, a művészetek gazdagodásához, annak ellenére, hogy számaránya nem volt olyan magas, mint Maros megye többi jelentős városában.

VI.3.3. A segesvári zsidóság pusztulása: a holocaust

A vézskorszakban a segesvári zsidóság is osztozott Maros megye többi városában élő több ezer hittestvére sorsában. A segesvári zsidóknak még azt is meg kellett élniük, hogy egy kebelükből kiszakadó tanult ember aktívan együttműködött a náccal. Erdélyi Lajos *Túlélés* című könyvében beszámol arról, hogy az udvarhelyi dr. Böhm Ellával készített egy interjút. A hölgy koronatanú volt Frankfurtban az Auschwitz-perben. A szelektálásban résztvevő,

⁹⁹³ CSETRI-IMREH: 1980, 86. old.

segesvári származású dr. Viktor Capesius büntetteiről szólt a vallomása.⁹⁹⁴ Dr. Viktor Capesius segesvári gyógyszerészt in contumaciam halálbüntetésre ítélték a Kolozsvári Népbíróság 1946-os perében.⁹⁹⁵ Randolph L. Braham párhuzamot von Mengele és Capesius között. Ez utóbbiról úgy beszél, mint „egy másik doktor”-ról, aki „sokat buzgólkodott” az auschwitz-i válogatórámpán. „Hasznosíthatta” nyelvtudását, hisz „magyarul is, románul is beszélt”. Capesiust a Frankfurt am Main-i bíróság „Auschwitz-tárgyalásán” (1963-1965) kilencévi szigorított kényszermunkára ítélték.⁹⁹⁶ Nem sokkal azután, hogy a Bundesgerichtshof helybenhagyta az alsóbbfokú bíróság döntését, szabadon bocsátották. A karlsruhei bíróság ugyanis úgy rendelkezett, hogy a büntetésébe bele kell számítani azt az időt, amelyet Capesius internálótáborban töltött a háború után.⁹⁹⁷

Tudjuk azt, hogy a vészorszakban Románia volt a magyar zsidók menedéke. Földrajzi helyzete révén Segesvár is az egyik fő átkelőhelynek számított, ahonnan egyes zsidó családok átlépték a határt: Dél-Erdélybe szöktek. Azoknak a zsidóknak, akik rászánták magukat az illegális határátlépésre, nagy része dél-erdélyi származású volt.⁹⁹⁸

VI.3.4. Segesvári zsidó emlékhelyek

A **segesvári zsinagóga** impozáns épület, ami tornyokkal övezett érdekes homlokzati kiképzésével azonnal felhívja magára a figyelmet. A Tache Ionescu utcabeli zsinagóga napjainkban is kulturális jelentőségű: fotókiállítás, a zsidó kultúra szellemi és tárgyi értékeinek felvonultatási színhelye.

A **segesvári zsidó temető** nem nagy: körülbelül 100 sírkő árulkodik a hajdan itt élő zsidó közösségről. A gondnok háza rendszerint zárva van, és a temetőt kutyák őrzik. A spontán látogatóknak be kell érniük azzal, hogy a kerítésen át fotózzák a temetőt. Nem tudjuk pontosan, mikor kezdtek temetkezni ebben a temetőben, de ha a Segesvári Hitközség anyakönyve az 1885-ös évvel kezdődik, feltételezhető, hogy a temető is ebben az időszakban létesült. Sztélé- és obeliszk típusú sírkövek váltakoznak a temetőben. Előfordul kohanita kézsimbólum, Dávid-pajzsa szimbólum és Jákhin és Boáz kettős oszlopának jelképe. Ez utóbbi

⁹⁹⁴ Erdélyi Lajos: *Túlélés. Egy fotográfus visszaemlékezése*, Második, bővített kiadás, Zachor könyvek, Budapest, 2012, 204. old.

⁹⁹⁵ Ebben az ún. „gettóperben” 193 fővádolt ült. (Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története 1940-1944*, Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012, 38. old.).

⁹⁹⁶ BRAHAM II.: 1988, 88. old.

⁹⁹⁷ Bernd Naumann: *Auschwitz. A Report on the Proceedings Against Robert Karl Ludwig Mulka and Others Before the Court at Frankfurt*, Praeger, New-York, 1966, 433. old.

⁹⁹⁸ BRAHAM II.: 1988, 264. old.

kettő a leggyakoribb ebben a temetőben. A sírköveken rendszerint szerepel a „po nitman” felirat, alul pedig a „táncvá” betűszó. A sírkövek kissé uniformizáltak; különleges, kiemelkedően érdekes síremléket csak ritkán látunk. Ilyen például az a sírkő, mely hagyományörzően kettős törvénytábla szimbólumként van kiképezve, de a tetején a helyi építészeti hagyományt idéző „ohel” látható. A feliratok három kategóriába sorolhatók: vannak kizárólag héber feliratú, hagyományörző sírkövek, vannak héber és magyar feliratú valamint héber és német feliratú sírkövek. A kettős kötődés – mint látjuk – részben a magyarság, részben a németek irányába érvényesül. Bizonyos vélemények szerint helyesebb lenne nem kettős, hanem hármass kötődésről beszélni. A segesvári zsidó temető közvetlenül a keresztény temető szomszédságában található. A keresztény hatás a zsidó temetőben is érvényesül: első sorban a sírkövek leegyszerűsített jellegében, részben a kripták horizontalitásában. A füzfa szimbólum itt is keresztény hatásról tanúskodik, talán a szimbólumok megformálása adott időszakban egyazon kőfaragó mester kezéhez kötődik.

VI.4. Egyéb Maros megyei települések: Názánfalva, Ludas, Dicsőszentmárton

VI.4.1. A názánfalvi zsinagóga és temető

Názánfalva Maros-Torda megyei község. Lakosainak száma 1920-ban 468, ebből 5 zsidó. A XVIII. században Gyulafehérvár után itt volt a lélekszámra második erdélyi zsidó közösség. A település azért volt vonzó a zsidók számára, mert Marosvásárhely – ahol nem volt szabad lakniuk – a közelben volt. A letelepedést lehetővé tette a földesúr – Barcsay és családja –, melynek taksás házaiban laktak a zsidók. Az 1753-iki összeírás szerint Názánfalván és az odartartozó Marosszentkirály és Folyfalva községekben összesen 24 adóköteles zsidó lakott, ami az akkori viszonyok között 150-200 lélekszámot jelentett. A nőtleneket nem számlálták meg, mert nem adóztak. Ugyancsak fel volt mentve az adófizetés alól Léb b. Mózes rabbi és Léb b. Ábrahám dascāl, azaz tanító. Később – úgy tűnik – Názánfalva zsidói a gyulafehérvári rabbit ismerték el magukénak, mert Benjámín Zeób Wolf (1764-77) Károlyfehérvár, Názna és a tartomány rabbijának nevezi magát. A názánfalvi zsinagóga kívülről nézve pajtaszerű épület, de belsejében érdekes fafaragások vannak, és falain primitív festés nyomai látszanak. A falakon a leggyakoribb közimák láthatók. A falu közelében terül el a régi zsidó temető a földbe süppedt sírköveivel.⁹⁹⁹

Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* IV. kötetében megemlékezik a názánfalvi zsinagógáról:

⁹⁹⁹ Nagy Péter Tibor: *Az 1929-es Magyar Zsidó Lexikon adatbázisa*, Szociológiai adatbázisok No.1. WJLF, Budapest, 2013.

Hogy a zsidók is nálunk inkább voltak védve, mint bárhol, kitetszik Marosszék 1794-ki gyrás [gírás] gyűlése¹⁰⁰⁰ határozatából, melyben éppen a náznánfalvi zsidókra vonatkozólag (ezek kérelme folytán) kimondatik: hogy közterheket nem viselnek, mivel a határon földet nem bírnak, közjavakból nem részesednek, mit bírnak, taxára bírják, lovuk tilalmasba nem jár, valamint útsinálással sem tartóznak, mert idegen is jár ott, s az sem csinálja; sáncsással sem, mert a rétekből, melyek körül ily sáncok vannak, hasznót nem vesznek, házuk előtt önként is kiássák, valamint strázsálással sem, levén kereskedők s sok adót és subsidiumot adván úgvis.

Az idézet alapján a XVIII. század végén a zsidók rendezetten éltek Náznánfalván, és jelenlétüknek jelentősége volt a község és a vidék életében. Rabbijuk nevét is ismerjük: Jehuda Léb (Lów) ben Mózes (1753 k.).¹⁰⁰¹ Megjegyzendő, hogy Orbán Balázs végül nem részletezi a zsidók „védett helyzetét”, csak az derült ki az idézetből, hogy a község, illetve a szék a zsidókat nem terheli meg azokkal a kötelezettségekkel, amelyek a lakosságot terhelik, ugyanis az utóbbiakékoz képest jogaik is korlátozva vannak: statusuk az idegeneké, ha ingatlanuk nem is lehet, házuk mindenestre van.

Marosvásárhely környékének két legkorábbi zsidó temetője nagyjából öt kilométerre a várostól, Náznánfalván található. A régebbi temető igen kicsiny, elkerített részén egy-két tucatnyi XVIII. századbeli síremléket láthatunk. A sírkert Náznánfalva Fő utcájáról a 92A számú ház hátsó kertjéből nyílik: nyáron az ősvény „takaros kukorica- , bab- , burgonya- és virágföldön viszi keresztül a látogatót”.¹⁰⁰² A sírköveket nem kímélte az idő vasfoga, mégis jól láthatók a szimbólumok (például kohanita kéz), és a feliratok is finoman kimunkáltak. „A gondnokék ültette gyümölcsfák tavasszal a sírokra hullatják szirmaikat, nyaranta már zölt almák, mélyvörös cseresznyék csüngtek élő díszítésként az ágakról. A temető közepén, egy tisztáson emberi alakhoz hasonló kő áll, hátoldala még görbül is, mint az élők háta. A kőnél eltemetett férfit Mózesnek, Izrael fiának hívták.”¹⁰⁰³

Náznánfalva másik temetője a domb túloldalán a Liliacului 35. szám alatt található.

VI.4.2. Ludas zsidósága és emlékhelyei

Marosludas (románul: Luduş, németül: Ludasch) város Erdélyben, Maros megyében. Ludas Maros megye nyugati részén terül el. Lakosainak száma 1980-ban 15.000, vagyis a megye

¹⁰⁰⁰ A szóhoz lásd Szabó T. Attila: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* IV. (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984) 590. old.: „megyei, vidéki vagy széki közgyűlés”, amely kötelező volt, s a távolmaradók három gíra (firt) pénzbüntetést fizettek.

¹⁰⁰¹ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 145. old.

¹⁰⁰² GRUBER: 2010, 278. old.

¹⁰⁰³ GRUBER: 2010, 278. old.

lélekszámának 2,4 %-a.¹⁰⁰⁴ Révai Nagy Lexikona szerint Marosludas nagyközség Torda-Aranyos vármegye marosludasi járásában, 1910-ben 4.632 magyar és román lakossal. Lakosságának száma 1900-ban még csak 2.879 volt. A lélekszám nagyarányú emelkedése állami telepítés folytán történt.¹⁰⁰⁵ 1966-ban Marosludas lakosainak száma 11.794 volt, 1977-ben pedig 14.964.¹⁰⁰⁶ 1966 és 1977 között Maros megye szuburbánus települései közül Marosludas és Szováta volt az, ami igen nagy lélekszám-emelkedést mutatott, és várossá nőtte ki magát. 1980-ban Marosludas lélekszáma 17.900 volt, 2000-ben pedig 32.000.¹⁰⁰⁷

1333-ban Ludas néven említik először a települést. A Marosludashoz tartozó Marosgezse településről már az 1366-os évekből vannak feljegyzések.¹⁰⁰⁸

Marosludas zsidóságának gazdasági és szellemi gyarapodását a Vasgárda igen rossz szemmel nézte, és a várost célpontjává és garázdálkodásainak színhelyévé tette. Ezzel kapcsolatban Miskolczy Ambrus a következőket írja:

A következő állomás – karácson táján – Marosludas volt. A tapasztalat ugyanaz, mert „itt is Juda kifeszítette pókhálóját az egész román vidékre”, ugyanakkor „tíz év román kormányzat nem tudta begyógyítani a sebeket, és nem tudta jóvátenni az igazságtalanságokat”; ezek „a román lelket annyi darabra törték, ahány párt van”, de tudni kell: „a nemzet feltámadása a föld alatt lüktet”, és „aki hisz, az diadalmaskodik” – mert a nemzet lelke – mint kiderül – mégis egységes, nem lehetett határokkal szétszabdalni, és „úgy folyik a Dnyesztortól a Tiszáig, (...) ahogy a víz a föld alatt”, „a mélyben (pedig...) nincs testvérharc, csak egység és harmónia”.¹⁰⁰⁹

Gyulafehérvár vonatkozásában – az V.1.3.-ban – említettük, hogy az 1940-ben, még II. Károly román király aláírásával napvilágot látott rasszista törvény csoportokra osztotta a zsidóságot, melyen belül az erdélyiek kapták a legkedvezőtlenebb besorolást. Azt is elmondtuk, hogy ezt tovább súlyosbította Antonescu 1941-es rendelete, melynek nyomán Fehér megye székhelyén összpontosították a területén élő zsidóságot. Voltak „hazabocsátások”, de az összpontosítás 1943-ban újra napirendre került. A fentiek szellemében Ludas zsidó lakosai bizonyos időszakban Gyulafehérváron laktak. A hányattatások során és a nyugalom időszakában egyaránt a ludasi zsidók ragaszkodtak hagyományaikhoz, ünnepeikhez. A vidám purím ünnep során az volt a helyi szokás, hogy a Hámán-bábut tűzre vetették és ott elégették.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰⁴ A. Lupu – O. Marcu – G. Ploșteanu – V. Rus – M. Szilágyi – E. Szurkos – I. Șoneriu: *Mureș, monografie*, Editura Sport – Turism, București, 1980, 107. old.

¹⁰⁰⁵ *Révai Nagy Lexikona* XIII., Hasonmás kiadás, Babits Kiadó, Budapest, 1993, 437. old.

¹⁰⁰⁶ Stratulat, Mihai: *Mureș*, monográfia, Editura Sport-Turism, București, 1980, 81. old.

¹⁰⁰⁷ U.ott, 86. old.

¹⁰⁰⁸ <http://hu.wikipedia.org/wiki/Marosludas>

¹⁰⁰⁹ Miskolczy Ambrus: *A Vasgárda színre lép*, (<http://www.holmi.org/2013/01/miskolczy-ambrus-a-vasgarda-szinre-lep>).

¹⁰¹⁰ Ferenczi Imre: *Purimi népszokások és dramatikus játékok Balmazújvároson (1880-1943)*. In: *A hagyomány kötelékében* (szerk.: Kríza Ildikó), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 137. old.

1941 és 1943 között az észak-erdélyi zsidó hitközségek segítségével sok ezer zsidót sikerült átmenekíteni Romániába, s onnan tovább, Palesztinába. A hosszú, Aradtól Zágonig húzódó új magyar-román határon 1940 őszén, s majd 1944 elején sikerült több illegális átkelési pontot¹⁰¹¹ kialakítani. Ezek egyike Marosludas volt.¹⁰¹²

A ludasi zsidó temetőben – kutatásaink során – mindenekelőtt Erdélyi Lajos felmenőinek, a Goldstein nevű apai nagyszülők sírját kerestük, de sehogyan sem sikerült megtalálnunk. Keresésünk során azt tapasztaltuk, hogy a temetőben nem ritka a Hirsch név. Talán nem véletlen, hogy szintén egy Hirsch nevű amerikai férfi az, aki szívéen viseli a temető sorsát, pénzt küld, érdeklődik. Így aztán a Sălcudean nevű gondnok teszi a dolgát: kaszál, rendben tartja a temetőt. A Salamon nevű órás nyughelyét szokatlan formájú és fából készült fejfa jelzi. A fából készült fejfa keresztény hatást tükröz. Egyébként a Salamon nevű órás volt az utolsó zsidó akit a marosludasi temetőbe temettek. Lánya évente eljön meglátogatni a sírt.

Az obeliszk és sztélé típusú sírkövek a ludasi zsidó temetőben egyaránt megtalálhatók. A domboldal növényzete és a hajnali fény különösen varázslatossá teszi a temető hangulatát. Az idő vasfoga és a napfelkelte fényviszonyai miatt sétánk idején a feliratok nem olvashatók, de tudjuk: a fősvény mentén Ludas fontos emberei pihennek. Az egyik obeliszk formájú sírkő azért különleges, mert a héber felirat betűi alá – szokatlan módon – kitették a magánhangzó jeleket. Az asszimiláció magyar feliratú sírkövei váltakoznak a hagyományos, héber feliratú régi sírkövekkel, melyek legfőbb ékessége a szépen megformált betű maga. Mindegyik sírkövön hagyományos zsidó szimbólumok: Dávid-csillag, menóra, a törvény táblái. A ludasi zsidó temetőben nagyon gyakran látunk korona szimbólumot a régebbi sírköveken, a régi női sírokon pedig ötágú menóra szimbólumot. Az egyik sírkő azért érdekes, mert felirata csak héber, viszont rajta a szomorúfüz-szimbólum megformálása keresztény hatást tükröz. Egy síremléknél megállunk: rajta egyszerű magyar felirat, mintegy mementőként. Az auschwitz-i áldozatok nyughelye e sír. Sok a kétnyelvű – héber és magyar – felirat a kettős kötődés jeleként. Ebben a temetőben is kivételesen ritkák a románsághoz való asszimiláció síremlékei. A régebbi síremlékek sztélé típusúak és rajtuk rendszerint héber nyelvű a felirat. Alapzat nélkül lettek a földbe állítva ezek a mészkőből illetve homokkőből készült besüppedő, megdőlt, töredezett sírkövek. A ludasi temetőben minden sírkő számozva van: ez a nyilvántartás és a gondozás jele. Az idő vasfoga mindennek ellenére e temetőben is megtette a magáét. Ragasztás és egyéb kétségbeesett helyreállítási próbálkozások jeleit látjuk.

¹⁰¹¹ A legfontosabb illegális átkelési pontok: Arad, Nagyvárad, Belényes, Sármás, Marosludas, Marosvásárhely, Hidegszamos, Feleki-tető (Kolozsvár).

¹⁰¹² CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 302. old.

Tudjuk, hogy ez a jószándékú erőfeszítés csak időleges palliáció. Körülnézve, elől obeliszki típusú, a háttérben régebbi, sztélé típusú sírköveket látunk: a közelmúlt és a távoli idők sírkövei. A méretek kialakításában ebben a temetőben is a társadalmi státus és a vagyoni háttér a meghatározó. A formák, a sírkövek anyagának minősége, felirat, szimbólum: megannyi apró üzenete a régvolt ludasi zsidó társadalom változatosságának.

VI.4.3. Dicsőszentmárton zsidóságáról

Dicsőszentmárton (románul: Tîrnăveni) – Révai Nagy Lexikona szerint – nagyközség Kisküküllő vármegye dicsőszentmártoni járásában, 1910-ben 4.393 lakossal (1900-ban 3.360, ebből magyar 2.520, román 730, német 83).¹⁰¹³ A települést először 1278-ban említik („Dycheu Sent Martun”); vásároshelyként 1502-től; városként 1912-től.¹⁰¹⁴

A dicsőszentmártoni első zsidók a szomszédos községből, Ádámosból¹⁰¹⁵ jöttek. A település első zsidója a Friedmann nevű gyertyaöntő volt, őt követte „Braun János cipész, majd Rosenblüh Farkas és Grün Dávid (...), aztán Karpf Farkas, a vámos, a Hirsch-család, a Farkas-familia, Marmelstein a szobafelső”.¹⁰¹⁶ Rosenblüh Farkas, a kereskedő rabbi diplomával rendelkezett¹⁰¹⁷, így ő lett a település első rabbija¹⁰¹⁸. 1895-ben Engelmann Hermann hitközségi elnök és annak joghallgató fia, Erdős Izor támogatásával Marton Miksát választották rabbivá. Az ő szorgalmazására épült fel a zsinagóga. Marton Miksa fia volt Marton Ernő (1896-1960), aki – a főrabbi fiaként – maga is járt jesivába¹⁰¹⁹, de később jogász és újságíró lett, az *Új Kelet* alapító (1918) főszerkesztője. Marton Miksa élete derekán, 1912. október 12-én halt meg. Halálát követően veje, dr. Krausz József került a rabbiszékbe. Szabó Imre *Erdély zsidói* című könyvében egy szédereste leírása kapcsán felidézi dr. Krausz József főrabbi alakját, valamint Marton Miksa főrabbi özvegyét, a „bölcs, drága nagyasszonyt”.¹⁰²⁰ Szabó Imre hangsúlyozza dr. Krausz József rabbi öreget-fiatalt lelkesítő talmudtanfolyamainak erejét. A dicsőszentmártoni zsidó közösség Szabó Imre látogatás idején

¹⁰¹³ *Révai Nagy Lexikona* V, Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1990, 524. old.

¹⁰¹⁴ A Lupu – O. Marcu – G. Ploeșteanu – V. Rus – M. Szilágyi – E. Szurkos – I. Şoneriu: *Mureş, Monografie*, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1980, 41-42. és 103. old.

¹⁰¹⁵ Ádámos kisközség Kisküküllő vármegye dicsőszentmártoni járásában, 1900-ban 1.587 magyar és román lakossal. Görög-keleti fatemploma 1797-ből való; csúcsíves unitárius templomának mennyezetét 1526. év számmal jelölt festmények díszítik, melyeket 1694-ben restauráltak (*Révai Nagy Lexikona* I. Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 81. old.).

¹⁰¹⁶ SZABÓ: 1938, 202. old.

¹⁰¹⁷ SZABÓ: 1938, 202. old.

¹⁰¹⁸ Innen Fogarasra került, de a későbbiekben visszatért, és Dicsőszentmártonban halt meg. A rituális fürdőről írt könyvéhez Natanson lemergi főrabbi ajánlást írt, ezáltal a dicsőszentmártoni rabbi neve ismertté vált.

¹⁰¹⁹ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 220. old.

¹⁰²⁰ SZABÓ: 1938, 201-202. old.

százhusz családból állt: javarészt iparosok és kereskedők voltak. A városban négy zsidó orvos és két ügyvéd működött. A törvényszéki tanácselnök, dr. Vermes Hugó zsidó volt.¹⁰²¹

Engelmann Hermann volt az, aki a Pekry-családtól telket vett **temető** kialakítása céljából. Ő vette meg azt a telket is, melyet **zsinagóga** építésére szántak. Az impozáns zsinagógát 1902. szeptember 23-án avatták fel.¹⁰²²

VII. HETEDIK RÉSZ: TEMES MEGYE

VII.1. Temesvár

VII.1.1. Temesvár és környéke. A zsidó letelepedés kezdetei

Temesvár (románul Timișoara) a Béga két partján, északon és nyugaton a Vadász- és Csókaerdőtől övezve, 91-94 méter magasságban fekszik. A Belvárosból és az azt körülvevő négy külvárosból (Gyárvaros, Erzsébetváros, Józsefváros, Ferencváros) áll. Temesvár helyén már a rómaiak idején telep volt. Egy 1212-ben keletkezett okmány *Castrum Temesiense* néven említi a várost a régebben Kis-Temesnek¹⁰²³ nevezett vize után. Hunyadi János 1456-ban innen indult Nándorfehérvár felmentésére. II. József idején, 1791-ben szabad királyi város lett. A trianoni békeszerződés Temesvárt a vármegye nagy részével Romániának ítélte.¹⁰²⁴ 1900-ban Temesvár lakosságának hitfelekezetszerinti megoszlása a következő volt: 48.598 róm.kat., 748 gör.kat., 3.532 ref., 1.603 ág.evang., 11.227 gör.kel., 6.728 izraelita és 119 egyéb.¹⁰²⁵

Temesváron az 1600-as évek elejétől éltek zsidók. Ezek az első betelepülők a Balkán irányából érkező szefárdok voltak. A legrégebbi zsidó síron egy 1636-ban elhunyt rabbi-sebész felirata olvasható. Haraszi György *Két világ határán* című művében említi, hogy a XVII. századi adólajstromok bizonyossága szerint Temesvárott már 1636-ban éltek zsidók. Az 1720-as évektől az askenáz zsidók is egyre nagyobb számban telepednek le. 1735-1736 táján alakul meg a hitközség, Pollitzer Ádám az első zsidóbíró, Meir Amigo az első rabbi, aki Konstantinápolyból érkezett. Az 1739-es összeírás szerint a 46 családból 31 család askenáz (=139 fő), 15 család szefárd (=81 fő). Ekkor még a Jakob Moyzes nevű szefárd rabbijuk van, utódai már többnyire askenázok. 1760-1762 között Chistian Attingerrel a hitközség felépítteti az Erzsébet utcában a Judenhof néven ismert négyszögletű épületet kettős templommal, két

¹⁰²¹ SZABÓ: 1938, 203. old.

¹⁰²² Ebben az időben Marton Miksa volt a település rabbija, dr. Hirsch József volt a hitközségi elnök, dr. Erdős Izor az alelnök.

¹⁰²³ Ma Béga.

¹⁰²⁴ *Révai Nagy Lexikona* XVIII, Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995, 112-113. old.

¹⁰²⁵ U.ott, 112. old.

rabbi lakással, kóser mészárszék-étteremmel, rituális fürdővel, iskolával. Itt kap helyet az 1748-ban alakult Hevra Kadisa is. Ez az épület – balra a szefárd, jobbra az askenáz zsinagógával – jól kifejezte a zsidóság különbségek melletti egységét.

1776-ban Mária Terézia egy Judenordnung néven ismert rendeletet hozott, mely két részből állt: 14 cikkeje a temesvári zsidókra, 7 pedig a vidékiekre vonatkozott. Temesváron csak az éppen ott lakó 49 család megmaradását engedélyezte egyetlen hitközséggel, egy zsidóbíróval és rabbival, nem tett különbséget a szefárdok és askenázok között. Lakóhelyül a zsidónegyedet jelölte ki, a házasságokat engedélyhez kötötte. Megjegyzendő, hogy eljegyzést, házasságot csak a temesvári rabbi előtt lehetett kötni, és ott működött az egyetlen engedélyezett temető. A halottakat vidékről is beszállították. E törvényeken II. József enyhített, 1781-ben már 72 volt a családok száma, 1840-ben pedig már 1200 lelket számláltak. Ekkor oldódott fel a zsidó negyed elszigeteltsége. A Vár melletti közösségen kívül a Gyárvárosban és a Józsefvárosban is erős közösségek alakultak ki. Ezek a közösségek szintén szefárd-askenáz tagozódásúak. Az 1848-as forradalom idején 1.500 zsidó élt a városban.¹⁰²⁶

Temesvár 1849-1860 között a Szerb vajdaság és temesi bánóság nevű osztrák provincia fővárosa. Oppenheim Dávid (1793-1859) az egész tartomány főrabbija. Oppenheim főrabbi még mérsékelten konzervatív – az aradi Chorin Áron vitapartnere –, de utóda, az 1863-ban megválasztott dr. Hirschfeld Mór már a reformereket képviselte. 1865-66-ban épült fel a belvárosi Erzsébet utcai askenáz zsinagóga. A szefárdok megmaradnak a közös Judenhoffban. 1860 táján több mint 2.000 zsidó élt Temesváron.

VII.1.2. Zsidó intézmények kialakítása Temesváron. A zsidó kongresszus hatásai

Temesváron is felmerült a szefárdok és askenázok együttes istentiszteletének kérdése. Hátám Szófér (1763-1839) ebben az esetben is kiegyenlítően döntött: lehetségesnek mondta az együttes istentiszteletet, de hangsúlyozta, hogy azon túlmenően mindkét község őrizze meg törvényeiben és életvitelében a maga sajátos hagyományait.¹⁰²⁷

A bánági zsidóság többségében a neológia híve volt. A kisebb hitközségek mind a kongresszusi szervezethez csatlakoztak. Temesváron, ahol eddig a szefárd-askenáz jelleg már amúgy is megosztotta a hitközségeket, a zsidó kongresszust követően az ortodoxia különválása új színeket hozott. Az anyahitközség – élén dr. Hirschfeld Mór főrabbiával –

¹⁰²⁶ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* II. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 8. sz., 1994, 18-19. old.

¹⁰²⁷ HARASZTI: 1999, 79-80. old.

kongresszusivá lett. Ebből 1871-ben kivált egy szerény ortodox kisebbség, mely 1895-ben zsinagógát épített, és 1901-ben a mérsékelt ortodox Schück Bernátot választotta főrabbinak. 1873-ban a kongresszusi hitközségből kivált a gyárvárosi és józsefvárosi zsidóság status quo ante közössége, ezért Hirschfeld főrabbi lemondott. A belvárosi hitközségnek az 1870-es évek végén Kiss József¹⁰²⁸ volt a titkára. 1899-ben a belvárosi szefárd és askenázi hitközség egyesült. A korábbi közös tulajdont képező Judenhoffot lebontották, és helyére 1909-ben Baumhorn Lipót tervei alapján felépítették az Erzsébet udvar nevű kétemeletes komplexumot, mely egyaránt magába foglalta a zsinagógát és a hitközség hivatali helyiségeit. A gyárvárosi status quo ante közösség gyorsan erősödött és 1897-ben meghívták főrabbinak a kiváló tudóst dr. Singer Jakabot (1867-1939). Az ő nevéhez fűződik a Baumhorn Lipót által tervezett és a firenzei zsinagóga mintáját követő gyárvárosi templom felépítése.¹⁰²⁹ Drechsler Miksa (1883-1970) 1910 és 1966 között neológ főrabbi volt Temesváron.

Főleg a világháború után hárult rá vezető szerep. Temesvár zsidó lakossága 1890-ben 5.000 körül mozgott (az összlakosság 15 %-a), az 1910-es években meghaladta a 7.000-et.¹⁰³⁰

VII.1.3. A temesvári zsidóság szerepe a gazdasági és szellemi élet fellendítésében a kiegyezéstől az első világháborúig

Az osztrák-magyar dualizmus korában Erdély közigazgatásilag Magyarország szerves része volt, és így a magyar törvények közvetlenül Erdélyre is vonatkoztak. Most végre teljesült az a jogos kívánság, miszerint az 1867. évi országgyűlés törvénybe emelte Eötvös József eszméit (1867: XVII. tc.), mely szerint: 1) *az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítanak, 2) minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.* 1895. október 18-án kihirdették a recepciós törvényt (1895: XLII. tc.), amely az izraelita vallást *törvényesen bevett vallásnak nyilvánítja*, s ezzel kimondja, hogy a zsidók vallása egyenjogú az ország többi vallásával. Ezek a törvények, figyelembe véve az 1840: XXIX. tc.-t, mely már engedélyezte a zsidók letelepedését az egész országban,¹⁰³¹ lehetővé tették a zsidók részvételét Magyarország, Erdély, Bánát fejlesztésében, felvirágoztatásában. Az erdélyi és bánáti

¹⁰²⁸ Kiss József (1843-1921) 1868-ban jelentette meg első verseskötetét (*Zsidó dalok*). Első sikereit balladáival aratta (*Simon Judit*, 1875). Később a városiasodó zsidóság szegényebb rétegeinek életéről írt (*Mécsvilág*, 1907). 1890-től a *Hét* című folyóirat szerkesztője volt (*Világirodalmi kisenciklopédia* I, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984, 628-629. old.).

¹⁰²⁹ Az ünnepélyes felavatáson (1899) Singeren kívül részt vett dr. Rosenberg Sándor aradi és dr. Löwy Mór belvárosi főrabbi is.

¹⁰³⁰ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* IV. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 10. sz., 1994, 21. old.

¹⁰³¹ Tegyük hozzá: továbbra is kivéve a bányavárosokat.

zsidóság hozzájárult Magyarország iparosításához, kereskedelmi és gazdasági fejlődéséhez. Temesváron ernyőgyár¹⁰³² adott kenyeret sok száz munkásnak. Az erdélyi és bánáti zsidók nemcsak az iparban, hanem a bankalapításban is résztvettek.

A héber nyelvű kultúra egyik központja Erdélyben Temesvár volt.

A XVII. század közepén egy héber könyv címét csupán szerzőjének sírfeliratából ismerjük. Rabbi Levi Yerushalmi, aki Jeruzsálemben született 1681-ben, és Temesvárt hunyt el 1752-ben, annak ellenére, hogy a szefárd gyülekezet rabbijaként működött, ő maga askenázi volt. Sírfelirata említi *Ben avot ha-Levi* című művét, mely valószínűleg kéziratban maradt és elveszett. Számos más munkáról szintén csak közvetett tudomásunk van. Az ugyancsak temesvári Eliezer Lipman (1743-1768) *Ec hayyim* című alkotása az ünnepek kabbalisztikus értelmét tárgyalta. Singer Jakab a temesvári rabbik történetéről szóló rabbik történetében (1928) részletesen foglalkozott a város egykori rabbijaival és azok irodalmi működésével.¹⁰³³ Singer Jakab (1867-1940) a bánáti, főleg a temesvári zsidóság múltjával foglalkozott.¹⁰³⁴ Az erdélyi és bánáti zsidó tudomány kiemelkedő egyénisége volt a temesvári zsidó elemi iskola igazgatója és az ottani líceum tanára, Fleischer Lipót (1886-1954).¹⁰³⁵ Az *Erdély-Bánáti Rabbiegyesület* az 1930-as években *Közleményeket* adott ki, melyben értékes tudományos és bölcséleti műveket közölt. A *Zsidó Naptár* Drechsler Miksa főrabbi és Naschitz Imre szerkesztésében Temesváron jelent meg az 1935/36 és 1939/40 közötti években.¹⁰³⁶ Nemes hitszónoklatairól volt híres a temesvári főrabbi Drechsler Miksa valamint Neumann Ernő főrabbi, aki évtizedeken át szinte országnyi területeket látogatott meg és prédikált felhasználva a modern technika lehetőségeit.¹⁰³⁷

Lőwy Mór, a nagynevű temesvári főrabbi, aki Berlinben és Lipcsében tanult, teológus, archeológus, filológus és filozófus volt egyszemélyben.¹⁰³⁸ Lőwy Mór fia, Lengyel Ernő¹⁰³⁹ a legelső magyar publicisták közé tartozott. Kiss József híres folyóiratánál, a *Hétnél* kezdte pályafutását. A *Pesti Napló* és az *Újság* hasábjain megjelent politikai cikkei a legnemesebb magyar újságírói tradíciókat képviselték. A polihisztorok között volt a helye.¹⁰⁴⁰

¹⁰³² CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 159. old.

¹⁰³³ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 201-202. old.

¹⁰³⁴ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 215-216. old.

¹⁰³⁵ Az ő fia Ezre Fleischer, a középkori héber pijjut-költészet professzora a jeruzsálemi héber egyetemen, világhírű tudós az Israel Academy of Sciences and Humanities tagja.

¹⁰³⁶ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 229. old.

¹⁰³⁷ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 238. old.

¹⁰³⁸ Sós Endre: *Tanúvallomás*, a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete kiadása, Budapest, 1962, 37. old.

¹⁰³⁹ A nyilasok elhurcolták, azóta nyoma veszett.

¹⁰⁴⁰ Sós Endre: *Tanúvallomás*, a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete kiadása, Budapest, 1962, 36-37. old.

Markovits Rodion – aki *Szibériai garnizonjával* valóságos világhírré tett szert – végül Temesvárra költözött, és a *Temesvári Hirlap* munkatársa lett.¹⁰⁴¹

VII.1.4. Temesvár a vészkorszakban. A zsidóság megmenekülése

1918. november 10-én Temesváron beindult a zsidóság nemzeti alapon való megszervezése. A Városi Vigadóban megrendezett cionista nagygyűlésen megalakították a Zsidó Nemzeti Szövetséget. 1918. december 15-én a temesvári nagygyűlésen követelte kisebbségi jogainak biztosítását és a palesztinai zsidó állam megteremtését. 1919-ben Temesváron megnyílt a Zsidó Líceum, az első zsidó középiskola Erdély területén. 1920 decemberében megjelent a *Neue-Zeit-Új Kor* című cionista irányultságú hetilap.

1931 márciusában két zsidó diákot megverték a temesvári Politechnikai Főiskolán. 1933. március 31-én Temesváron együttműködési megállapodást kötött az A. C. Cuza vezette Liga Apărării Național-Creștine az erdélyi Volksdeutsche náci szervezetével, a Selbthilfe-vel. A megállapodás kitért a zsidókérdés megoldásának problémájára is.

1936-ban a temesvári anyakönyvi adatok szerint a 180 kitérőből 22 volt izraelita.

1937. február 16-án Temesváron, a bánági román keresztény ügyvédek szövetségének közgyűlésén határozatot fogadtak el, amelyben követelték a numerus nullus alkalmazását a bánági ügyvédkamarába történő felvételeknél.

1938-ban a temesvári anyakönyvi hivatal kimutatása szerint 112 zsidó tért ki. A kitérések nagyrésze az év első hónapjaira, a Goga-Cuza kormány idejére esik. A kitérések többsége a görög-keleti vallást vette fel.¹⁰⁴²

A régi Románia és Dél-Erdély zsidó lakossága könnyebb helyzetben volt, mint az észak-erdélyi zsidó lakosság. Igaz, hogy rájuk is súlyos gazdasági terhek neheztedek, és a férfiakat sok helyen kényszermunkára fogták, de sárga csillagot nem kellett viselniük, és nem kényszerítették őket gettóba. Ezeken a területeken alig akadt olyan zsidó közösség, amely a háború végéig jelentős veszteségeket szenvedett volna.¹⁰⁴³

Luther 1942. augusztus 17-i dátummal Rebbentropnak, Weizsäckernek és Wormannak küldött jelentése értelmében a deportálások három erdélyi városban: Aradon, Temesváron és

¹⁰⁴¹ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 241. old.

¹⁰⁴² Aradon 68 zsidó hagyta el vallását 1938-ban, ugyancsak a Goga-Cuza kormány idején.

¹⁰⁴³ Egy statisztikai tanulmány szerint, amely a román zsidóság demográfiai adatainak alakulását vizsgálta, a régi Románia, Dél-Erdély és Dél-Bukovina területén (tehát Antonescu Románijában) az 1930-as népszámlálás adatainak megfelelően 312.972 zsidóból nem több mint körülbelül 15.000 pusztult el a háborúban. Lásd Sabin Manuilă és W. Fildermann: *Regional Development of The Jewish Population in Romania*, Róma, Stabilimento Tipografico F. Failli, 1957, 15. old.

Tordán kezdődtek volna. A román kormány azonban megváltoztatta álláspontját. Az Antonescu-kormány ekkor már nem lelkesedett a végleges megoldás programjának német változata iránt. A románok eltökélték, hogy e tekintetben nem hagyják korlátozni önállóságukat. 1942 őszétől folytatták a zsidók vagyonának kisajátítását, de ennél keményebb fellépésre többé nem gondoltak. Temesvár zsidósága megmenekült: gyakorlatilag emberveszteség nélkül vészelte át a vészkorszakot.

G. Bertrand Jacobsonnak, a HICEM-HIAS bukaresti képviselőjének 1944. december 28-i jelentése szerint a tömeges magyarországi deportálások kezdetétől a jelentés időpontjáig 1.500 magyar zsidó lépte át engedély nélkül a román határt. Legtöbbjük Bukerestben, Aradon vagy Temesváron talált menedéket.¹⁰⁴⁴ A fő átkelő helyek a romániai menekült központok felé Arad, Beiuș, Brassó, Ginta, Segesvár, Temesvár és Torda voltak.

VII.1.5. Emlékhelyek, tárgyi emlékek: zsinagógák és zsidó temetők Temesváron

A három megmaradt temesvári zsinagóga a város gazdag építészeti hagyatékának része. Az impozáns, mór stílusú, 1864-ben épült Citadella-zsinagógát Carol Schumann bécsi építész tervezte, és Ferenc József császár is részt vett az 1867-es felszentelési ünnepségen. Az épület monumentális homlokzata a kis oldalsó tornyokkal és a patkóíves bejárat felett nyíló rózsaszín ablakokkal a Mărășești utca képének meghatározó eleme. Több terv is készült az épület illetve a zsinagóga hangversenyteremmé alakítására.

A temesvári neológ közösség 1899-ben épített Gyárvárosi zsinagógája a mai Colonei utcában áll és Baumhorn Lipót¹⁰⁴⁵ alkotása. „Mívesen kidolgozott kupoláival és kőfaragásaival ez az épület Baumhorn egyik legdíszesebb zsinagógája.¹⁰⁴⁶ Gyönyörű beltere hatalmas orgonát rejt a pazarul díszített tóraszekrény és a bima fölé emelt, csipkézett dupla boltív alatt.”¹⁰⁴⁷ A zsinagóga ma nagyon rossz állapotban, üresen áll. A zsidó hitközség jelenleg a kisebb és kevésbé díszes, 1910-ben emelt zsinagógát használja a Reșița utca 55. szám alatt. A „Josefin-zsinagóga” visszafogottabb ornamentikájú, bensőségebb hangulatú templom.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁴ Tehát Temesvár zsidóságának lélekszáma valamelyest még növekedett is a vészkorszak idején.

¹⁰⁴⁵ Baumhorn Lipót, a magyarországi zsinagógaépítészeti specialista 1860-ban született Kisbéren. Építészeti tanulmányait a bécsi műegyetemen végezte. 1888-ban építette első önálló művét, az esztergomi zsinagógát. Temesváron szintén Baumhorn építette az áll. fels. leányiskolát és a tőzsdepalotát (*Révai Nagy Lexikona II*, Hasonmás kiadás, Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989, 716-717. old.).

¹⁰⁴⁶ Baumhorn 24 zsinagógát épített a Trianon előtti Magyarországon.

¹⁰⁴⁷ GRUBER: 2010, 279. old.

¹⁰⁴⁸ GRUBER: 2010, 279. old.

A dr. Paul Costin hitközségi elnökkel készült interjúból megtudjuk – lásd az *Oral history* – , hogy az egykori négy-öt temesvári **zsinagógából** megvan három, de csak egy használható: a Józsefvárosi. A másik, a belvárosi zsinagógát ötven évre bérbe adták a Filharmóniai Társaságnak, azzal a feltétellel, hogy csak művelődési rendezvényeket, koncerteket, szimpóziumokat szervezhetnek benne, kereskedelmi tevékenységet nem folytathatnak – például kocsmát nem nyithatnak –, illetve, hogy restaurálni fogják. A legelszomorítóbb helyzete a harmadik, gyárvárosi zsinagógának van. Ez az építészeti remekmű napjainkra életveszélyessé vált. A stukkók kezdtek lehullani, a járókelők testi épségét fenyegetve. Ismételten betörték a zsinagógába, megrongálták az orgonát, ellopták az öntöttvas kályhákat. A gyárvárosi zsinagóga beázik, a faszerkezeteket, a diszítőelemeket megtámadta a gomba.¹⁰⁴⁹

A belvárosi zsinagóga 1863-ban Karl Schuman bécsi építész¹⁰⁵⁰ tervei alapján készült. Ennek a zsinagógának két avató ünnepe volt: a megnyitáskor illetve I. Ferenc József császár 1872. május 7-én tett látogatása alkalmából. Ezt az eseményt márvány emléktáblával örökítették meg, ami ma is látható a zsinagóga falán. A gyárvárosi zsinagógát Baumhorn Lipót budapesti mérnök tervezte, és 1889-ben építették, a józsefvárosit 1908-ban.¹⁰⁵¹

A **zsidó temető** legkorábbi sírköve az 1636-ban elhunyt Azriel Assael¹⁰⁵² rabbi és sebész orvos síremléke. Úgy vélik, ő volt az első Temesváron eltemetett zsidó, egyben az első orvos Magyarországon, akinek a síremléke fennmaradt.¹⁰⁵³ A temesvári temető nevesebb sírfelirataira kimerítő és precíz értesítést ad két Weinberger Mózes által idézett mű: dr. Löwy Moritz: *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár bis zum Jahre 1865* (Szeged, 1890) és dr. Singer Jakab: *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században* (Seini/Szinérváralja, 1928). Az említett műveket Haraszi György is említi *Két világ határán* című művében.¹⁰⁵⁴ Az összeírásokban és egyéb hivatalos iratokban található Amigo, Marco, Barukh, Musafia, Coronel, Hananel, Nissim nevek mind spanyol-szefárd eredetre utalnak.¹⁰⁵⁵

A temesvári zsidó temetőt – dr. Paul Costin hitközségi elnök információja alapján – alig tudták megmenteni egy szélhámós karmaiból, aki beférközött a hitközség vezetőségébe,

¹⁰⁴⁹ <http://archiv.nyugatijelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnat/j...>

¹⁰⁵⁰ A budapesti Dohány utcai zsinagógát is ő tervezte.

¹⁰⁵¹ <http://archiv.nyugatijelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnat/j...>

¹⁰⁵² Scheiber Sándor: *Inscriptiones...* (MIOK, Budapest, 1960) 377. old. és Erdélyi Lajos: *Régi zsidó temetők művészete* (Kriterion, Bukarest, 1980) 9. old. szerint rajta kívül még három más Assael nyugszik a temesvári zsidó temetőben.

¹⁰⁵³ Dr. Weinberger Mózes: *A sírfeliratok szövegéről*, Kolozsvár, 1939, 11. old.

¹⁰⁵⁴ Harasztnál a Singer Jakab mű pontos címe: *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX. században. Részben kiadatlan kútfők alapján* (HARASZTI: 1999, 79. old.).

¹⁰⁵⁵ HARASZTI: 1999, 79. old.

papírokat hamisított, és egyéb büntetteket is elkövetett. A temetőt a hitközség napjainkban csak nehezen tudja karbantartani, mert nincs, aki gondozná a sírokat. Az elszármazott temesvári zsidók anyagi támogatásával tudnak csak munkásokat fogadni, akik tisztítják a sírköveket és kiírtják a gyomnövényeket. A hitközség vidéki temetőinek egy részében megengedik, hogy bevessék a terület bizonyos parcelláit, hogy ennek fejében gondozzák a temetőket.

VII.1.6. Oral history

* **Dr. Paul Costin temesvári hitközségi elnökkel készített interjúból**¹⁰⁵⁶ nagyon fontos adatokat tudhatunk meg a XX. századi temesvári zsidóság életéről. A hitközségi elnök elmondta, hogy a második világháború előtt már majdnem 13.000 lélekből¹⁰⁵⁷ állt a hitközség. Tagjai sorába nagyszámú tanár, orvos, közgazdász, mérnök, újságíró, író, tudós tartozott. A náciizmus, majd a kommunizmus alatt a közösség megfogyatkozott: sokan a genocidium áldozatai lettek, a túlélők egy része haza sem tért, mások elvándoroltak. A napjainkban már elöregedett, kisszámú zsidó közösség vezetője dr. Paul Costin, aki dr. Neumann Ernő főrabbi 2004-es halála után került az elnöki székbe és akivel az interjú a Gheorghe Lazăr (volt Szerb) utcai székházban történt az interjú. Dr. Paul Costin beszélt a hitközség vagyonának sorsáról, elsősorban a zsinagógákról, amit a VII.1.5. fejezetben már részleteztünk. A hitközség más ingatlanjaira vonatkozóan az elnök elmondta, hogy létesítettek egy öregotthont, de nem volt rá igény, mert a bántási „a saját házában akar meghalni, még akkor is, ha egyedül marad, ha nincs, aki feléje nézzen”. Amikor már oda jutottak, hogy 14-16 alkalmazott jutott az öt bentlakóra, akkor összevonták az aradi otthonnal, az időseket átköltöztették, az épületet pedig bérbe adták. Az egykori rabbi-lakban imaház van, ahol az idősek lehetőséget kapnak hogy „egy kis társasági életet is éljenek”. Jelentős ingatlan a volt zsidó líceum, a tanfelügyelőség épülete vagy a mai Odobescu nőgyógyászat, melyeket a Caritatea Egyesület visszaigényelt, de a hitközség használhatja bérleti díj fejében. Ezek jelképes összegek.

A temesvári zsidóság lélekszámára vonatkozóan dr. Paul Costin elmondta, hogy a második világháború előtt 12.800 zsidó tartozott a közösséghez, szemben a mai 706 taggal. A 706-ból csak 410 „tisztá zsidó”, a többiek vegyes házasságból származnak, vagy abban élnek.

¹⁰⁵⁶ <http://archiv.nyugatijelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnat/j...>

¹⁰⁵⁷ Az interjú későbbi részében ki fog derülni, hogy a pontos lélekszám: 12.800.

„Vannak köztük magyar, német, román anyanyelvűek, ortodoxok¹⁰⁵⁸, reformátusok és katolikusok.”

A „bánsági tolerancia” témájában a hitközségi elnök szerint megnyugtató a kapcsolat más egyházakkal és a helyhatósággal. Jó viszonyt ápolnak a római-katolikus püspökkel, a görög-katolikus- és a református püspökkel is. Temesvár polgármesterét, Gheorghe Ciuhandu-t a hitközségi elnök higgadt, mértéktartó embernek ismeri, és épp ezért tartja meglepőnek, hogy a polgármester – a Nemzeti Parasztpárt tagjaként a város diszpolgárává akarta avatni Paul Gomát.¹⁰⁵⁹

VII.2. Lugos

VII.2.1. Lugos és környéke. A lugosi zsidóság

Lugos a Temes két partján fekszik. A város két részből áll: a Temes jobb partján épült Román-Lugos, a bal parton pedig Német-Lugos. Lugost először 1333-ban említik. 1376-ban már királyi vár, 1440-ben mezőváros volt. A török háborúban mint város szerepelt. Lakóinak száma 1850-ben 8.373 volt, 1910-ben 19.818, ezek közül 6.875 magyar, 6.151 német, 6.227 román, hitfelekezetre nézve pedig 9.279 róm.kat., 1.235 gör.kat., 5.413 gör.kel., 553 ág.evang., 1.414 helv. és 1.878 izraelita.¹⁰⁶⁰

A Temes megyei Lugos sokáig a bánáti főrabbi hatásköre alá tartozott. A lugosi közösség az 1780-as években megerősödött annyira, hogy önálló hitközséget alapíthatott. A Hevra Kadisa 1790-ben létesült. 1833-ban megvalósult a zsidó iskola. A lugosi zsinagóga 1842-ben épült. A kiegyezés időszakában a lugosi zsidók száma 500 körül volt.¹⁰⁶¹

Nebel Ábrahám Izsák (1887-1967) 1945-ben lugosi neológ főrabbi volt (azelőtt Fogarason és Nagyszalontán működött).¹⁰⁶²

Szántó György (1893-1961) Lugoson nevelkedett, vallásos zsidó szülők gyermeke volt. Lugos városára és szüeleire emlékezik a *Lugosi emlék* című visszaemlékezéseiben.¹⁰⁶³ A képmellékletben Lugos térképén fel van tüntetve úgy a zsinagóga, mint a zsidó temető.

¹⁰⁵⁸ Görög-keleti vallásúak.

¹⁰⁵⁹ A besszarábiai író köztudottan kommunistaellenes, de ugyanakkor antiszemita, ráadásul semmi köze Temesvárhoz.

¹⁰⁶⁰ *Révai Nagy Lexikona* XIII., Hasonmás kiadás, Babits Könyvkiadó, Budapest, 1993, 37-38. old.).

¹⁰⁶¹ Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben* II. In: *Helikon* irodalmi folyóirat, Kolozsvár, 8. sz., 1994, 18. old.

¹⁰⁶² CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 232. old.

¹⁰⁶³ CARMILLY-WEINBERGER: 1995, 241. old.

ERDÉLY ZSIDÓ TÁRSADALMA A TEMETŐK TÜKRÉBEN

*A földnek sokszor változott teréről
Vesztek már el hatalmas nemzetek,
De szemtanúk, a szebb napok dicséről,
Romok maradtak, szóló sírkövek.*

(Gaál József: Izrael panasza¹⁰⁶⁴)

E disszertáció összefoglalójának mottójában a hangsúly nem a „romok maradtak”, hanem a „maradtak romok”: maradt valami, a „szóló sírkövek”, melyek igen sokat elmondanak, nagyon beszédesek. A vidéki zsidóságot a Soá alatt szinte teljesen elpusztították. Intézményei is az enyészetté lettek. Az eltűnt – lerombolt, leégett – zsinagógák képét szerencsés esetben egy-egy képeslap, magánfotó, esetleg publikáció őrzi. Megsemmisültek a hitközségi irattárak, elvesztek a magániratok, fényképek. A zsidó üzleteket, lakásokat átalakították. „A legtöbb vidéki településen már semmi nem emlékeztet arra, hogy ott valaha zsidók éltek, jelentős zsidó közösségek, melynek tagjai a város, a falu gazdasági, társadalmi és kulturális életében fontos szerepet játszottak. Ami megmaradt belőlük, az a temető.”¹⁰⁶⁵ A temető sírkövei képezik az erdélyi zsidó társadalom rekonstruálásának pilléreit e disszertációban. „Tünődve néz vissza az ember a történelemnek abba az idejébe, amikor egy-egy elszórt adat, egy-egy sírkő az, amittől el lehet indulni.”¹⁰⁶⁶

Erdély régi zsidó temetőinek sírkővilága első ránézésre nem különbözik a magyar nyelvterület más temetőitől, vagy akár Cseh- és Morvaország sírkertjeinek világától.¹⁰⁶⁷ Végigjárva Erdély zsidó temetőit – városokban, községekben és apró falvakban – mégis arra a következtetésre jutunk, hogy létezik erdélyi jellegzetesség, erdélyi karakter. Mi ennek az oka? Alapvetően az, hogy *Erdély volt az egyedüli része az országnak, amely sosem vált teljesen „vidékké”. Szellemi elevenség, közvetlen kapcsolat Európával, viszonylagos baloldaliság a politikában és a különjellel büszke tudata: ezek voltak azok a vonások, amelyeket Erdély nagy múltjából féltékenyen őrzött, és amelyek megóvták a provincializmustól.*¹⁰⁶⁸ Ez általában érvényes megállapítás, és ebből adódik az erdélyi temetőknek a magyar nyelvterület többi

¹⁰⁶⁴ Gaál József (1811-1866) írónak e költeménye a *Pesti Divatlapban* jelent meg 1846-ban. (In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv 1942-5702/3*, szerk.: Komlós Aladár, Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1942, 5. old.)

¹⁰⁶⁵ Szántóné dr. Balázs Edit: *Mi maradt a vidéki zsidóságból?* című előadásából, mely elhangzott 2011. május 26-án a *Tanácskozás a magyarországi zsidó temetők kutatásáról* című rendezvényen (MTA Kisebbségkutató Intézet Judaisztikai Kutatócsoport – MTA – ORZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport).

¹⁰⁶⁶ Katona Tamás: *A zsidóság szerepe az 1848/49-es szabadságharcban*. In: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában* (szerk.: Püspöki Nagy Péter), kiadja a Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, Budapest, 2001, 120. old.

¹⁰⁶⁷ Lásd Heřman, Jan: *Jüdische Friedhöfe in Böhmen und Mähren*, Rat der Jüdischen Kulturgemeinden in der ČSR, 1965.

¹⁰⁶⁸ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*, tizennegyedik kiadás, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2005, 503. old.

részétől elkülönülő sajátos világa. Továbbmenve, az egyes régiók jellege, a zsidó temetők világa is elkülöníthető. A bevezetőben megindokoltuk az egyes megyék „beválasztásának” okait és szempontjait. A magyar nyelvterület zsidósága társadalomtörténetének színvonalas megírása csak a táji-regionális jellemzők feltárásával lehetséges (akár a temetők fényében történik az elemzés, akár nem): a helyi társadalmak vizsgálatakor számos azonos vonásra ismerhetünk rá, de ugyanilyen fontosak a különbségek. Megítélésünk szerint „a kiválasztott régió reprezentatív példákat nyújt a magyarországi zsidóság történetéhez, amelyek remélhetően a részleteken keresztül érthetőbbé teszik az általános történéseket”.¹⁰⁶⁹

A disszertáció részletes, megyék szerinti részeiben – mint láttuk – bizonyos táblázatok és elemzések segítik a tájékozódást, és erősítik azt a gondolatot, hogy a régi Erdély társadalmi sokszínűségét, változatosságát, sajátos jegyeit még mai életünk kereteiben is érzékelni tudjuk. A történeti irodalom viszont – szinte teljes mértékben – megfeledezett róla. Erdély átlagosság, egynemű entitás jelzőjévé vált.¹⁰⁷⁰ A „földhöz, elődökhöz, hitekhez, műveltséghez sajátos módokon kapcsolódó embercsoportok, területi egységek azok, amelyek a Királyföldet, a Székelyföldet, Fogaras vagy Kővár vidékét stb. oly egyéniséggel ruházzák fel, amelyet az erdélyi átlagba olvasztva elveszíthetünk”.¹⁰⁷¹ Éppen a helyi színek, a társadalmi rétegek, osztályok különleges aránya az, amit táblázataink tükröznek. A statisztika az tehát, amely megóv attól, hogy sémákban gondolkozzunk és elszintelenítsük ezt a társadalmat, az erdélyit, amely oly sok egyedit, oly gazdag változatosságot egyesített.¹⁰⁷² Az emlékhelyek prezentálása mellett az első látásra élettelen számadatokat, táblázatokot ezért használtam, abban a meggyőződésben, hogy a számok életet nyernek, amint összevetjük őket a temetők által nyert információkkal.

Az egykori erdélyi zsidó társadalmaknak a temetők fényében történő leírásánál az egyik legfontosabb szempont – mint láttuk – a feliratok nyelve. A „feliratok héber vagy görög nyelvűek, olykor mindkét szöveg szerepel” – írja Scheiber Sándor, Wirth Péter *Itt van elrejtve* című könyvéhez írt utószavában¹⁰⁷³, ami egybeesik *A zsidó sírkövek feliratainak nyelve* című fejezetünk konklúzióival. Úgy tűnik, hogy a hagyományörző zsidóság szokásrendje szerint a zsidó sírkövek mindenképpen tartalmaznia kell a héber feliratot, illetve emellett a legális hatalom nyelvének feliratát: a hellénizmus időszakában a Közel-Keleten a görögöt,

¹⁰⁶⁹ Ö. Kovács József: *A magyarországi zsidóság XVIII-XIX. századi társadalomtörténetéről. Egy kutatás tanulságai.* In: In: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában* (szerk.: Püspöki Nagy Péter), Kiadja a Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány, Budapest, 2001, 252. old.

¹⁰⁷⁰ CSETRI-IMREH: 1980, 8. old.

¹⁰⁷¹ CSETRI-IMREH: 1980, 9. old.

¹⁰⁷² CSETRI-IMREH: 1980, 9. old.

¹⁰⁷³ Wirth Péter: *Itt van elrejtve* (Scheiber Sándor utószavával), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985, 149. old.

Európában a zsidóság lakóhelyeinek megfelelő hatalom nyelvét, összhangban a „dináh dimálkutáh dinách” elvével. Az erdélyi zsidó temetők tanulmányozásának első és legfontosabb konklúziója az, hogy szemben a fent elmondottakkal, itt a feliratok második nyelve – a héber mellett – nem a hatalomban lévő ország nyelve, tehát nem a román, hanem jellemző módon a magyar. Ahogy Erdélyi Lajos mondja¹⁰⁷⁴: *Trianon előtt és után. Döbbenetesebb a második megfigyelés: Auschwitz előtt ugyanúgy, mint Auschwitz után.* Hozzáfűzhetjük: a kommunizmus legdiktatórikusabb romániai időszakában az erdélyi zsidó temetőkben két jellemző felirattípussal találkozhatunk: a héber magyar kettős feliratú sírkövekkel – melyek a kettős kötődést tükrözik – illetve a csak magyar feliratúakkal. Ezek a magyarsághoz való asszimiláció feliratai. Az észak-erdélyi magyar holocaust keserű tapasztalatai és a Ceaușescu-diktatúra „nyomása” ellenére a magyar kultúrához való ragaszkodás tanúi az erdélyi zsidó temetők. Ezt tapasztaljuk Szatmárnémetiben, Nagykárolyban, Nagyváradon, Kolozsváron, Marosvásárhelyen. Külön beszéltünk a Máramaros és Bánát (főleg Temesvár) zsidó temetőiről, illetve a Maros megyei, de szász hatás jeleit viselő Szászrégen és Segesvár temetőiről. Az asszimiláció feliratai legnagyobb arányban a polgárosult helyeken (Várad, Kolozsvár, Marosvásárhely temetőiben) voltak megtalálhatók. A részletes fejezetek fényében bizonyítottunk látjuk első tézisünket. Az Erdélyi Lajos által megfogalmazott, „Erdélyben a zsidók magyarul halnak” megfogalmazást kiegészítjük azzal, hogy a magyarsághoz való asszimiláció illetve a kettős identitás kérdése adott válaszok sokrétűek, korok, helyek, történelmi helyzet függvényében. Az uralkodó rendhez, a hatalomhoz vagy a domináns kultúrához való igazodás, asszimiláció, integráció, szeparáció, kettős identitás kérdése a zsidóság különböző társadalmi-felekezeti csoportjai szerint is más és más, és régiók szerint a különböző társadalmi egymásrahatások eredményeként sajátos színezetű. Ezt láthattuk a hét erdélyi megye zsidó temetőinek vizsgálata során. Ami a magyarsághoz való asszimilációt illeti, azt is el kell mondanunk, hogy az asszimiláció foka még Kolozsváron vagy Nagyváradon sem közelítette meg azt a mértéket, ami a fővárosra, Budapestre volt jellemző.

Vihar Béla *Zsidók a magyar tájban*¹⁰⁷⁵ című művében a következőket olvashatjuk:

Amíg az Alföld keleti peremén (...) a keleti-zsidó életforma hiánytalan jegyeivel találkozunk, nyugatabbra haladva, az alföldi gazdasági, társadalmi és etnikai adottságok a keleti eredetű zsidóságban egy újabb arculatot alakítottak ki. Az eddigi szláv- és románok lakta területet felváltja az agrár jellegű magyar népiség. Itt a zsidóság is fokozatosan ehhez módosult és létrejöttek azok a zsidó közösségek, ahol egy-két nemzedékkal azelőtt még teljes keleti vonások fedezhetők fel, de már az apáktól a fiakig nemcsak generációs, hanem egész kultúrváltási

¹⁰⁷⁴ ERDÉLYI: 1994, 42. old.

¹⁰⁷⁵ Vihar Béla: *Zsidók a magyar tájban*. In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv 1942-5702/3*, Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1942, 58-61. old.

folyamat is lezajlott. Valahogy itt az a földrajzi vonal, ahol a zsidóság népmivolta tájbelileg is felbomlik és csupán felekezeti meghatározás lesz. E területen kezd el törpülni a gettófal. (...)

De ez a tájterület a magyarsággal való együttélés következtében kiformálta azt a méltán „mokány zsidó”-nak nevezhető érdekes típust, amely mint külső megjelenésében, mind temperamentumában az alföldi magyarnak tükörképe. (...) Erre a szó szerinti értelemben is ama haarec, paraszt-zsidó rétegre épült a kézműiparosokból, de főként kereskedőkből álló kispolgári osztály, amelyik az alföldi község társadalmi keresztmetszetében az úri hivatalnokosztály után következik.

(...) Az optimizmus pátozához az épülő gyárak zakatolása adta a ritmust, amelyben ott lüktetett a zsidóság erőfeszítése is. Amikor századok mulasztásának pótlásáról volt szó, előljárt a téglahordók között és a magyarság legszebb álmait álmodta (...).

Az „alföldi zsidóság” nagy aránya a „nemzeti gondolat” útján jutott el az asszimilációhoz. Róluk írta Erdélyi Lajos a már idézett mondatát, melyet a következőképpen folytatott:

A századforduló éveiben feltűnő latin betűs feliratok túlnyomó többségét magyarul fogalmazták. Trianon előtt és után. Döbbenetesebb a második megfigyelés: Auschwitz előtt ugyanúgy, mint Auschwitz után. Akinek megadatott túlélni a Holocaust éveit, aki visszatért szülőföldjére, és nem választotta (...) a kivándorlást, az hű maradt magyar kultúrájához. Nem kevés feltételezhető előnyről lemondva, megmaradt erdélyi magyar zsidónak.¹⁰⁷⁶

Makkai Sándor erdélyi püspök nyilatkozata az erdélyi zsidókról 1937. február 22-én:

Erdélyi keresztény magyar és erdélyi zsidó magyar között soha semmiféle különbséget nem láttam. A jobbszélső román mozgalmak azonosítják az erdélyi keresztény magyarságot és az erdélyi zsidó magyarságot, és hogy a két réteg ezt az azonosítást a maga részéről erősen veszi tudomásul, az erdélyi magyar zsidóság legnagyobb része magyar ügyekben aktív szerepet vállal, de az erdélyi németiség távoltartja magát minden magyar ügytől(...).¹⁰⁷⁷

A numerus clausus kapcsán: a magyar zsidóság visszautasította a külföldről feléje kínálkozó javaslatot, hogy forduljon a főiskolai numerus clausus eltörlése érdekében panasszal a Népszövetséghez a trianoni békeparancs ama pontja értelmében, amely egyenlő jogot biztosít Magyarországnak bármely felekezeti polgára számára. A hazai zsidóság Vázsonyi Vilmos országgyűlési képviselő szavaival fejezte ki önérzetes választát: *Nemzetünk gyásza nem lehet jogaink forrása.*¹⁰⁷⁸

Szatmárnémeti, Nagykároly és a környék 131 zsidó temetőjét bejárva Vihar Béla okfejtése alátámasztottnak tűnik, de a kép csak úgy teljes, ha a szatmári magyar zsidó megrajzolt alakja mellé felsorakoztatjuk a máramarosi kétkezi munkások, favágók, a szegény „páriák” világát is. F. Brunea Fox és a II.1.6. *Oral history* alapján ezek a zsidók együtt lélegeztek a máramarosi szegény románsággal, még akkor is, ha tanultabb fiaik már a magyar kultúrát akarták elsajátítani. Az „agrár jellegű népiség” és a 131 Szatmár megyei zsidó temető vonatkozásában: ha összehasonlítjuk Szatmár megye 131 zsidó temetőjét a szomszédos Bihar

¹⁰⁷⁶ ERDÉLYI: 1994, 42. old.

¹⁰⁷⁷ Vida Márton (szerk.): *Ítéletetek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösségek könyvéből*, Budapest, 1939, 55. old.

¹⁰⁷⁸ U.ott, 60. old.

megye 83 zsidó temetőjével, elgondolkozunk, különösen, ha figyelembe vesszük a zsidóságnak kissé nagyobb lélekszámát Biharban. A szatmári kis temetők nagy száma a szétszórtságra utal, és ez a szétszórtság az akkori viszonyok között agrár tevékenységet feltételez. A századfordulón válik az Osztrák-Magyar Monarchia, illetve a Magyar Királyság területe egységes piaccá, egymáshoz igazodó gazdálkodási régiók együttesévé. Ekkor épülnek ki a vasutak¹⁰⁷⁹ ún. szárnyvonalai, bekapcsolva most már az ország peremterületének apróbb falusi társadalmát is az ország vérkeringésébe. E folyamat során alaposan átrendeződött a települések hierarchiája: nagy múltú városok süllyedtek a jelentéktelenségbe, miközben alacsonyabb jogállású városok gazdasági, igazgatási és kulturális központtá emelkedtek.¹⁰⁸⁰

A Trianon és az Auschwitz utáni időszak vonatkozásában beszélni kellene a cionista gondolat kibontakozásáról Erdélyben. Temetők, sírkövek Erdélyben erről a mozgalomról nem szólhatnak; ez az elbeszélés izraeli vagy amerikai zsidó temetők felirataiban folytatódik. A disszertáció formai követelményei (oldalszám-limit) miatt az erdélyi cionizmusról szóló fejezet nem kerülhetett be a végső változatba, ami azért sajnálatos, mert az erdélyi cionizmus az egyik olyan jelenség, ami Magyarország illetve Erdély zsidó társadalmát megkülönbözteti.

Randolph L. Braham a kettős kötődést a zsidókérdés vonatkozásában nem a hagyományos módon értelmezi. A hagyományos értelmezés szerint az erdélyi zsidók kettős kötődése azt jelenti, hogy valaki hűségesen őrzi zsidóságát, de kötődik a magyarsághoz is, elsajátítja, sőt gazdagítja annak kultúráját.

Erdély zsidóságát a történelmi múlt és a kulturális hagyományok Magyarországhoz kapcsolták, Romániához viszont létük társadalomgazdasági és politikai realitásai, s ez a kettős kötődés a két háború közötti időszakban súlyos konfliktusok forrásává vált. A történelem fintora és egyik nagy tragédiája, hogy 1940-től kezdve, amikor Erdélyt felosztották, azok a zsidók kerültek rosszabb helyzetbe, akik visszakerültek Magyarországhoz, noha oly sok kulturális és érzelmi szállal kötődtek hozzá és azok bizonyultak szerencsésekknek, akik román területen maradtak, s annak ellenére, hogy Románia egész fennállása alatt hevesen antiszemita jellegű volt, gyakori zsidóellenes kilengésekkel.¹⁰⁸¹

Dr. Nagy Péter Tibor felvetett egy kérdést a *hármás identitás*ra vonatkozóan. Van-e *hármás identitás* az erdélyi, magyar kultúrát „választó”, román állampolgárságú zsidók esetén. Hogy erre választ adjunk, álljunk meg egy lépésre a kettős identitásnál. Itt a két pólus: a zsidóság, melybe egy adott egyén vagy csoport beleszületett, a másik pólus pedig az önként vállalt magyar kultúra, melyet az egyén vagy csoport magáévá tett, melynek nyelvét használta. Ebben a definícióban fontos szerepet kap az önkéntes jelleg, a zsigeri azonosulni tudás egy kultúrával és annak hordozójával, a nyelvvel. A kettős identitású erdélyi magyar

¹⁰⁷⁹ A vasutak jelentőségéről és az erdélyi zsidóság szerepéről e vonatkozásban emblematikusnak tartjuk a Háromszéki-havasok iparvasútjának történetét a VI.1.1-ben.

¹⁰⁸⁰ Kiss Erika: *Kereszt és kőtáblák*, Logos Kiadó, Budapest, 2009, 250. old.

¹⁰⁸¹ BRAHAM I.: 1988, 143-144. old.

zsidók vagy zsidó magyarok¹⁰⁸² – amikor román fenhatóság alá kerültek, rendszerint nem váltak hármass identitásúvá. A Trianon utáni történelmi helyzethez nyilván alkalmazkodni kellett, és ez meg is történt a zsidóság mindenkori, erre vonatkozó hagyománya, a „dináh dimálkutáh dinách”¹⁰⁸³ szerint. Az is lehet, hogy esetenként a román hatalmi szféra – a szefárd zsidók spanyolországi analógiájára – megszülte Erdélyben is a román-zsidó „marannusokat”¹⁰⁸⁴. Az autentikus „hármass identitás” létezése tehát teoretikusan lehetséges, de a temetőik világa, valamint az „oral history” szerint a gyakorlatban csak kivételesen ritkán fordul elő.

A világ bármely távoli pontjára szakadt magyar zsidó ortodox rétegekben megtalálható a ragaszkodás a magyar nyelvhez és kultúrához. A brooklyni Williamsburgban vagy a jeruzsálimi Mea Searimban, ahol pontosan megőrizték ruházkodási szokásaikat, mély zsidó érzésből származó viseletüket, csakúgy hamisítatlan szabolcsi-szatmári, zempléni vagy ungi kiejtéssel beszélnek a magyar nyelvet, mint a történelmi Magyarországon.¹⁰⁸⁵

Érdeemes azon is eltöprengeni – a képanyag alapján –, hogy kik gyakoroltak nagyobb hatást a zsidóságra: a svábok (Bánát, Szatmárnémeti és környéke), avagy a szászok (Szászföld, Segesvár). A válasz: a szászok gyakoroltak nagyobb hatást, és ennek oka elsősorban az, hogy jobban megőrizték saját kultúrájukat. A svábok zöme ezzel szemben maga is asszimilálódott a magyarsághoz, így kulturális hatást nemigen gyakorolhatott.¹⁰⁸⁶ A németiséget Hitlerrel azonosító zsidók valószínűleg nem akarták neveiket németül közölni sírköveiken, de a vidéki zsidóság pusztulása, a maradék alijázása miatt ezt érdemben bizonyítani nem lehet.

Az Erdélyben – román hatalmi környezetben – élő zsidóság külső és belső konfliktusait a következő tényezők tették sajátossá: más kultúra és vallás; a jogegyenlőség hiánya; a társadalom perifériájáról elindult népesség kényszerhelyzetek és tradíciók által

¹⁰⁸² Ez a kérdés tovább fejtegethető, illetve árnyalható, egészen a filozófiai mélységekig, de ez a disszertáció alapkérdésétől való eltávolodást jelentené.

¹⁰⁸³ Az ország törvénye legyen a te törvényed.

¹⁰⁸⁴ A *marannus (marranos)* azoknak a kereszténységre áttért zsidóknak a spanyol elnevezése, akik titokban továbbra is ragaszkodtak a judaizmushoz. A szó pejoratív értelmű, általában „disznót” jelent, és gyakran jelölik vele a kripto-zsidókat, közülük különösen az ibériai származásúakat. 1391-ben a spanyol zsidókat erőszakkal térítették át, de a legtöbben közülük megőrizték zsidó hitüket. A marannusok mártírként szenvedtek az inkvizíció során. Az inkvizíció nyomása elől Itáliába, Franciaországba, Törökországba, Hollandiába menekültek, ahol – amint lehetőség adódott – visszatértek a zsidó valláshoz. Azok, akik Spanyolországban és Portugáliában maradtak, megőrizték köztük kötődésüket még a XX. században is és folytatták zsidó vallásuk maradványainak gyakorlását (Alan Unterman: *Zsidó hagyományok lexikona*, Helikon Kiadó, Budapest, 1999, 153-154. old.).

¹⁰⁸⁵ DOMÁN: 1990, 215. old.

¹⁰⁸⁶ Az iparostársadalom életébe bizonyos hatások azért tettenérhetők, de ez a különböző kézműves szakmák munkájához és eszköztárához kapcsolódik.

meghatározott, hiányt pótló vállalkozásai; magának az integráló közegnek a reagálásai, a zsidóság és környezetének egymásról szerzett tapasztalatai, az antiszemitizmus.

Az adott településhez, tájhoz kötött konfliktusok gyökereit és megjelenéseit, azokra a forrásokban fellelhető válaszokat vizsgálva állandóan tekintettel kell lenni az emancipáció-szekularizáció-asszimiláció-antiszemitizmus egymással összefüggő kérdéseire.¹⁰⁸⁷

A zsidóságnak Erdélyben az volt a sajátossága, hogy a jiddis és/vagy magyar nyelvet használta a *partikuláris szférában*, a magyart a *társadalmi szférában*¹⁰⁸⁸. A román hatalmi időszakban, amikor kötelezve volt arra, hogy a társadalmi szférában (de legalább annak bizonyos szegmenseiben) a román nyelvet használja, ezt megtette, de a partikuláris szférában akkor is a jiddist és/vagy a magyart használta. Az erdélyi zsidóság sirköveinek nyelvén is tükröződik.¹⁰⁸⁹

A disszertáció egyes – megyék szerinti – fejezetei rávilágítottak arra az óriási szellemi teljesítményre, amivel nem csak a zsidóság, hanem a magyar kultúra és az egyetemes művelődéstörténet is joggal büszkélkedhetne. A temetőterekben nyugvó zsidó alkotók érdemeire az egyes fejezetek oral history-ja is utal, illetve azt esetenként alátámasztja. A disszertációnak ezt a harmadik tézisét bizonyítottak látva következik a negyedik: Erdély zsidó társadalmának helye van a zsidóság egyetemes történetében, éspedig a maga egészen specifikus módján. Bemutattuk, hogy Erdély volt az a térség, ahol a szefárd zsidóság a lehető legközelebb került az askenázi zsidósághoz, és ahol együtt lélegzett az erős erdélyi zsidó ortodoxia a haszidizmus erdélyi változatával, a polgárosult városi zsidósággal és a cionizmus képviselőivel.

Érdekes néhány mondat erejéig a zsidóságról mint „felekezetről” is beszélni, hogy összehasonlíthassuk a többi erdélyi felekezet vizsgálatának lehetőségeivel. A zsidóság mint izraelita felekezet erdélyi története kevésbé ismert, mint a többi felekezeté. Kutatása nehézségekbe ütközik, mert alig maradtak fenn írott dokumentumai. Más felekezeteknél már az egyházszervezés első szakaszában megjelenik a központi szerv, a püspökség, később

¹⁰⁸⁷ Ö.Kovács József: *A magyarországi zsidóság XVIII-XIX. századi társadalomtörténetéről. Egy kutatás tanulságai.* In: *1100 éves együttélés, a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában* (szerk.: Püspöki Nagy Péter), Holocaust Emlékalapítvány, Budapest, 2001., 254. old.

¹⁰⁸⁸ Bretter György: *Párbeszéd a jelennel* című esszéjének *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről* című tanulmányában (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973, 128. old.) abból indul ki, hogy anyanyelvét – vagy az anyanyelvként használt nyelvét – az ember legalább két alapvető jelentésrendszerben használja. Az első a *partikuláris szféra*: szerves kisközösségeiben, ahol általános életmegnyilvánulásait valósítja meg, azt a nyelvet beszéli, amelyet az emberi nem fejlődése alakított ki. Második a *társadalmi szféra*: azokban a közösségekben, amelyekben alkalmazkodásának társadalmi formáit valósítja meg, azt a nyelvet beszéli, amelyet helyesnek vél.

¹⁰⁸⁹ A felrajzolt kép akkor teljes, ha – a II.1.6. *Oral historyt* idézve – elmondjuk, hogy Máramarosszigeten és környékén több olyan zsidó család élt, ahol a második anyanyelv a román volt. A máramarosszigeti származású Szerdócz Ervinnel folytatott személyes beszélgetések saját családja vonatkozásában is alátámasztották mindezt.

esperesek töltik be az összekötő szerepet. Az izraelitáknál századunkig minden hitközség jóformán önálló egység, melyet a választott hitközségi elnök és rabbi vezet, s nagyrészt ezektől függ a belső élet megszervezése. A rabbiknak sokkal nagyobb a szabadsága-hatalma a vallási törvények alkalmazásában, mint más felekezeteknél. Nagyrészt tőlük függött, hogy egyes hitközségek a reformok útjára léptek-e, vagy megmaradtak a merev hagyományörzésnél. Utóbb ezen az alapon hozták létre a neológ illetve az ortodox érdekvédelmi-koordináló szervezeteket. A hitközség a zsidóságnak többet jelentett és jelent máig is, mint másoknak a felekezete. Hiszen a zsidók egyetlen fóruma, érdekegyeztető szerve volt századunk elejéig, s ma Romániában szintén egyedül látja el az etnikum képviselőjét is.

E disszertáció téziseit a részletes fejezetek alapján bizonyítottak tekintjük, de a Bevezetőben megfogalmazott téziseken túl eljutottunk egy olyan konklúzióhoz is, mely a vizsgálódás kezdetén nem fogalmazódott meg. Az irodalomnak a vizsgált temetők fényében történt áttanulmányozása elvezetett egy fontos megállapításhoz, mely semmiképpen nem negligálható. A Kriterion Könyvkiadó szerepéről van szó a romániai zsidó temetőkről való beszéd „újrakezdésében”. Ennek megértéséhez fel kell idéznünk Domokos Géza¹⁰⁹⁰ alakját.

A hatvanas évek végén Bukarestben az új kurzus által életrehívott nemzetiiségi intézmények irányítása hozzáértő és megbízható emberek kezébe került: Méliusz József az Írószövetség alelnöki tisztségébe került, Szász János lett a szövetség titkára, Bodor Pál a román televízió nemzetiiségi adásainak élére került.¹⁰⁹¹ Huszár Sándor az új bukaresti hetilap, a *Hét* vezetője, Demény Lajos a Történettudományi Intézetben – valamennyien közéleti megbízatásként látták el szakmai feladataikat.¹⁰⁹²

Domokos Géza a Kriterion Könyvkiadó igazgatójaként rövid idő alatt olyan koncepciót dolgozott ki, amely mellé széles szerzői, munkatársi gárda is felsorakozott. A Kriterion nemcsak szépirodalmat adott ki, és nemcsak magyar nyelvű könyveket jelentetett meg. Szerkesztői hozzáértően és gyorsan dolgoztak: íróinknak, költőinknek és tudományos

¹⁰⁹⁰ Domokos Géza író, műfordító, szerkesztő. Az Irodalmi Könyvkiadónál töltött évek alatt útra indította a Romániai Magyar Írók, a Horizont, a Forrás sorozatot. A későbbiekben a Kriteriont emeli – annak igazgatójaként – az ország határain túl is ismert, fontos művelődéspolitikai hivatást teljesítő fórummá. (*Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 416-417. old.).

¹⁰⁹¹ A romániai kommunista rezsím idején – a hetvenes évek végétől – a magyar kisebbség a túlélésre rendezkedett be. Nem eleve világnézeti alapon, hanem azért, mert erre kényszerítette a hatalom. A szabadságában durván korlátozott, anyagi létfeltételeiben egyre kiszolgáltatottabb individuumnak szinte nem is volt más választása, mint a túlélés valamely stratégiájának alkalmazása: teljes konformizmus, passzív ellenállás, amigráció. Ezért igaza van Erdélyi Lajosnak, amikor „a túlélés műhelyeit” fedezi fel egy-egy tudós, író, művész életformájában, alkotótevékenységében. Megőrizni, teremteni, a jövőnek dolgozni – ebben foglalható össze ezeknek az embereknek a szellemi *credoja*. Elemi szinten, mindenre érvényes módon a küzdelem célja az életben maradás volt – a szellem magasabb régióiban ehhez hozzáadódott az értelmes élet, a teremtő létezés kívánalma.

¹⁰⁹² Erdélyi Lajos: *A túlélés műhelyei*, Korunk Komp-Press, Kolozsvár, 2009. 91. old.

szakíróinknak nem kellett éveikig várniuk, amíg a kéziratból könyv lett. Mind a címek számát, mind a példányszámokat tekintve egy kiemelkedően sikeres évtized következett. Domokos Géza bízott az erdélyi könyvpiac felvevőképességében és jól érzékelt, hogy a magánkönyvtárak gyarapításának egyszerre mozgatója a szellemi érdeklődés, valamint a nyelvi-kulturális azonosságtudat. Jellemző, hogy amikor Erdélyi Lajos előállt a *Régi zsidó temetők művészete* című könyve kéziratával, és a várható érdeklődést a könyvterjesztő vállalat mindössze háromszáz példányra becsülte, Domokos Géza más rendszerben kalkulált és intézkedett.¹⁰⁹³ legyen a könyv példányszáma tizenkétezer. De csak azért, mert többet nem engedélyeztek. A könyv hetek alatt elfogyott. Domokos Géza az elsők között ismerte fel, hogy a romániai nemzeti kisebbségek közötti szolidaritás sine qua non feltétele az erdélyi magyarság túlélésének. „Magyar ügyként” kezelte a zsidó temetőkről készülő könyvet, noha ezt nem mindenki így gondolta, mint ahogy a sajátos erdélyi szellemiség megnyilvánulásaként vállalta a *Keserű órán*¹⁰⁹⁴ című antológia kiadását.¹⁰⁹⁵ A holocaust, a zsidósors, a zsidóság és a magyarság közötti évszázados kapcsolatteremtés irodalmi enciklopédiája ez az antológia. A könyv terjesztését nem engedélyezték, az igazgatót kötelezték a költségek megtérítésére. Domokos Géza nem hagyta magát: kivívta, hogy – ha cenzúrázva is – de megjelenjék az antológia.¹⁰⁹⁶ Ugyancsak Domokos Géza¹⁰⁹⁷ volt az, aki az első perctől kezdve támogatta Kányádi Sándor vállalkozását, az erdélyi szász és jiddis népköltészet tolmácsolását magyar nyelven.¹⁰⁹⁸ Folytathatnám a sort, idézve mindazt a Kriterion-kiadványt, melyek e disszertáció irodalomjegyzékében felsorolásra kerültek. Ezek a kiadványok ébren tartották a zsidóságra-, ezen belül is a holocaustra való emlékezést Romániában, különösen Erdélyben. Fontos lépés volt ez – bár az erdélyi zsidóság sorsán változtatni nem tudott, mivel gyakorlatilag nem volt erdélyi zsidóság – ugyanis képesnek bizonyult arra, hogy elindítson – legalább utólag – egy folyamatot, ami az erdélyi zsidóság

¹⁰⁹³ *A túlélés műhelye*iben Erdélyi Lajos elmondja, hogy kezdetben, amikor a szerző a Romániában élő etnikumok temetőkereteiről szóló könyv ötletével jelentkezett, Domokos Gézának kételyei voltak a könyv megvalósíthatóságával kapcsolatban: „Azért nem fog menni, mert mindjárt az lesz a kérdés, melyik sir mikori, melyik temető a régebbi: a szászoké, a magyaroké, a románoké, a zsidóké, a görögöké... Készíts albumot a zsidó temetőkről, azt meg lehet próbálni.”

¹⁰⁹⁴ A *Keserű órán* az üldözött zsidóság áldozatainak szentelt vers- és cikkgyűjtemény Domokos Géza utószavával. Az antológia 1974-ben jelent meg (*Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* I., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 76. old.).

¹⁰⁹⁵ Erdélyi Lajos: *A túlélés műhelyei*, Korunk Komp-Press, Kolozsvár, 2009. 92. old.

¹⁰⁹⁶ U.ott, 92. old.

¹⁰⁹⁷ 1989 decembere után három éven át Domokos Géza volt a romániai magyarság első számú politikai vezetője. Visszavonulása után megírta visszaemlékezéseit, az általa vezetett Kriterion Könyvkiadó történetét. Úgy tekinthetünk a Domokos Géza nevéhez fűződő Kriterion Kiadóra, mint az erdélyi zsidóságról való újbóli beszéd egyik fontos pillérére. Hiányolom, hogy Tibori Szabó Zoltán az *Árnyékos oldalban* a „kibeszélés” kérdésében nem említi a Kriteriont. (Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holocaust után*, Koinónia, Kolozsvár, 2007).

¹⁰⁹⁸ Erdélyi Lajos: *A túlélés műhelyei*, Korunk Komp-Press, Kolozsvár, 2009. 93. old.

identitás-kérdéséről, a holocaust előtti és utáni idők valóságáról, az erdélyi magyar társadalomnak a kérdéssel való szembenézéséről szól.

A romániai diktatúra alatti és utáni magyar nyelvű sajtó és irodalom, az idézett Kriterion-könyvek olvasása során, valamint az „Oral history” fejezetekben elmondottak alapján egyre inkább kikristályosodott egy „kérdés-válasz”-sor arra vonatkozóan, hogy miért őrizhette meg az emlékezet Erdélyben a zsidó közösségek jelentőségét. Így válhatott lehetségessé, hogy e disszertáció szerzője Erdélyből elindulva, Erdélyben eltöltött 38 év alapján azt merészelte gondolni, hogy „igen, van emlékezet, van kontinuitása a *zachornak* és a *samornak* Erdély területén, melynek láthatatlan szálai előhívhatók, összegezhetők, majd romos temetők, zsinagógák és egyéb emlékhelyek beszédével korroborálva hiteles módon rekonstruálható az a múlt, az erdélyi zsidó társadalom gazdag és színes világa, melyre az erdélyi zsidóság nem képes emlékezni, mert elpusztult: nincs testi jelenléte, nincs stafétaátadó élő emlékezte.

Amint a Bevezetőben már említettük, e disszertáció témaválasztása – mindenekelőtt etikai elkötelezettségű. Célja temetői fényében foglalkozni egy olyan néppel, melynek fiai milliósám nélkülözték a természetes végtisztességet, mint utolsó állomást: testük porrá és hamuvá lett vagy jeltelenül hever Európa országútjain. Az erkölcsi-érzelmi készítésnek alapot teremt az a tudományos meggyőződés, hogy a közép-kelet-európai zsidó temetők a helyi történelem mindmáig látható, hűséges tanúi maradnak. Nyomukban életre kelthető sok-sok egykori virágzó közösség. A sírkövek és a temetők sorsa mindig nyomon követte a közösség sorsát. Ha valamely terület zsidóságát felszámolták, előbb-utóbb a temető is hasonló sorsra jutott. Máskor a zsidó temetők bántalmazása mintegy megelőzte a hitközséget fenyegető veszélyt. A temetők sorsa szervesen kötődik a város történetéhez. Ezáltal nyilvánvalóvá lesz, hogy egy város története bemutatható temetőinek sorsán keresztül. A megmaradt zsidó temetők vonatkozásában viszont azt is el kell mondani, hogy a közösségek elpusztításával gyakran nem maradt senki, aki a temetőket gondozná vagy a sírokat látogatná, annak ellenére, hogy a halottakról való gondoskodás a zsidóság egyik legfontosabb parancsa.

A területi jogviszonyokat csak a rendszerváltás után kezdték rendezni. Ez a folyamat Romániában csak igen lassan történt/történik, és amellet, hogy rendkívüli módon elhúzódó, tele van zökkenőkkel, a végtelenbe nyúló peres eljárásokkal.

Az 1944-ig elhalt és így még eltemetett zsidó személyekre vonatkozóan a még ép sírkövek fontos adatokat tartalmaznak. Míg Magyarországon több

történezműhely¹⁰⁹⁹ és egyéni kutatók foglalkoznak a zsidó temetőkkel kifejezetten forrásmentés céljából, addig ez Erdélyben nem történik meg. Egy adott település zsidó lakosságára vonatkozóan nagyon fontos adatbázist jelentenek a temetők adatai, melyek jól kiegészíthetők – illetve egybevethetők – a halotti anyakönyvek adataival, a gyászjelentésekkel, parcellakönyvekkel, Hevra-könyvekkel, Hevra-szabályzatokkal. Ha ehhez hozzáadjuk a deportáltak listáit, szinte teljes adatbázishoz juthatunk. Az adatok összevethetők azokkal az információkkal, melyeket zsidó és nem zsidó visszaemlékezők szolgáltathatnak az egykori falusi, vagy kisvárosi zsidók életéről. Az egyes részletes fejezetekben az *Oral history* fejezetek ezt a célt szolgáltatták. Problémát jelent az, hogy a túlélők többsége a nagyvárosokba költözött, esetleg emigrált vagy alijázott. Felkutatásuk sem egyszerű feladat, arról nem beszélve, hogy lassan kihal ez a generáció. A XX. század első felének nagy szellemi mozgalma, a falu hagyományait feltáró, néprajzi, szociográfiai, falukutató irodalomból a vidéki zsidóság kimaradt. A korabeli zsidóság tudományos leírása, kultúrájának zenei, művészeti feldolgozása nem történt meg.

Mint láttuk, a zsidó temetők sírkövei nagyon sok információt kínálnak. Ezeket az egyes megyék vizsgálata során láthattuk.

A zsidó temetők hű tükrői a társadalmi hierarchiának. A hagyományos sorrend a következő: elől nyugszanak a kohániták, a rabbik, a Hevra-tagok, előljárók. Következnek a „köznép” sírkövei. Az ortodox temetőkben külön temetik a férfiakat és a nőket. A bűnösök, öngyilkosok sírköveit elkülönítve fedezhetjük fel a temető valamelyik sarkában.¹¹⁰⁰

Az ortodox temetők sírköveinek készítői – munkájuk alapján ítélve – időnként szent áhitattal dolgoztak. A neológ vagy status quo temetők sírköveinek kézműves munkája viszont gyakran felismerhető a szomszédos keresztény temető sírkövein is (egyazon kéz készítette őket).

A XIX. század utolsó harmadában a zsidó temetők sírkövein is feltűnnek a földi életben betöltött rangok: a címkórság jelei. A tehetősebbek márványból, gránitból faragtatják elhunyt hozzátartozóik síremlékeit. Az asszimilációs folyamat kiteljesedését jelzik a latin

¹⁰⁹⁹ Például a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola judaisztikai specializációja, az ELTE Hebraisztikai Tanszéke (lásd Szántóné dr. Balázs Edit már említett előadását), Miskolcon és környékén Barna István tanár és diákjai (lásd Kiss Erika: *Miskolc, Kassa, Eperjes és Bártfa zsidó emlékhelyei*. In: *Kereszt és kőtáblák*, Logos Kiadó, Budapest, 2009, 256-265. old.) és mások.

¹¹⁰⁰ A középkori zsidóság idején és a letelepedést követő időszakban ez nem így volt. A középkori zsidóságot a rá nehezedő nyomás ötvözte egységessé – legalábbis a halál pillanata után, a temetőben. Törvény írta elő, hogy a gazdagot és szegényt megkülönböztetés nélkül temessék egymás mellé, az elhalálozás sorrendjében. Temetkezési szent egyletek intézkedtek, hogy a sírkőállítás során ne tévessék különbség az elhunytak között (ERDÉLYI: 1994, 16. old.). Különleges, a szokásosnál nagyobb vagy díszesebb síremlékek csak a szellem arisztokratáit, a nagy rabbikat illették meg. Ha valakit a közelükbe temettek, az a rendkívüli megbecsülés jele volt.

betűs feliratok. A méretekből következtetni lehet az elhunyt vagyoni helyzetére. A divat parancsára mintha bevezették volna a gazdagokra kirótt „lelki luxusadót”.¹¹⁰¹

A temető nagysága minden esetben következtetni enged a település valamikori zsidó lakosságának a lélekszámára. Erdélyben – amint láttuk – a zsidó temetők többségébe már évek óta nem temetnek: csak mementóként állnak a településen. Az asszimilációs folyamat, az integráció, az Erdélyben épp érvényesülő hatalmi helyzethez való igazodás vagy annak hiánya felfedezhető a települések zsidó temetőinek világában. A kettős identitás kérdésére az egyes fejezetekben mindig kitértünk, és példákkal is alátámasztottuk a jellemző tendenciákat. A halottakról való megemlékezés „eszköze” vagy jele a zsidóság esetén a kavics, ami ugyanazt a szerepet tölti be, mint a keresztény temetőben a virág vagy a koszorú. Napjainkban egyre több működő neológ temetőben jelennek meg a sírokon virágok, koszorúk.

A sírköveken talált adatok, kiegészítve a már említett egyéb forrásokkal, alkalmasak arra, hogy elkészítsük az adott közösség korfáját. A sírkövek alkalmasak a névadási szokások vizsgálatára is, úgy az utónevek, mint a vezetéknevek vonatkozásában. A névmagyarosítások szintén nyomomonkövethetők.¹¹⁰² Megjegyzendő, hogy erdélyi zsidó temetőben névrománosítással csak kivételesen ritkán találkozunk.

A temetők adataiból következtethetünk egy közösséget sújtó betegségekre, halálokokra, járványokra, gyermekhalandóságokra. Rekonstruálhatjuk a Hevra-tagok, hitközségi előljárók világát, mert tisztségeik az esetek zömében fel van tüntetve a sírkövön. Egyes szimbólumok – mint a lévita kancsó vagy a kohanita kéz – identifikálhatjuk a halott származását. A halachikus idézetek kultúratörténeti és vallástörténeti tanúságokat hordozhatnak. A sírkövek világa a családfakutatásnak is fontos forrása.

Egy adott település kiemelkedő polgárainak síremléke lehetőség a helyi pedagógusok számára, hogy tanítványaikkal a helyszínen, emlékezés keretében elevenítsék fel a múltat, illetve egy település történetét.

Sok zsidó személy, házassága miatt vagy egyéb okok folytán keresztény temetőbe van eltemetve. Ez utóbbi tény azért érdemes említeni, hogy felhívjuk a figyelmet a vegyes házasságok és a kikeresztelkedés kérdésére. Az e kategóriákba tartozó személyek nem feltétlen temetkeztek zsidó temetőbe¹¹⁰³, és ezt a jelenséget a második világháborút követő időszaktól mindenképpen figyelembe kell vennünk, ha adott sírkert alapján írjuk le a temető

¹¹⁰¹ ERDÉLYI: 1994, 18. old.

¹¹⁰² Lásd a Mihály – Mihalfy – Mihalfy család esetét a III.1.5-ben és Nagyvárad képmellékletében (III.1.).

¹¹⁰³ A Marosvásárhelyről szóló fejezetben ismételt felbukkant a Dávidovits család neve. A város e régi zsidó családjának nem rég meghalt tagja, dr. Dávidovits Lia balneológus főorvos már keresztény temetőbe lett eltemetve (férje mellé).

mögött rejlő zsidó közösséget. Hisz a második világháborút követően megmaradt kisszámú zsidóság jelentős része alijázott vagy emigrált, más része pedig kikeresztelkedett, illetve vegyes házasság folytán keresztény sírkertbe temetkezett.

Már Grünwald Miksa rámutatott arra, hogy a zsidóság „magyar részről (...) mindig csak a periférián jelenik meg, csak annyit lát meg belőle, amennyi éppen belenyúlik a magyarság világába”.¹¹⁰⁴ Közel hatvan évvel később Moshe Carmilly – Weinberger bírálta az újabb magyar történetírást, különösen Erdély történetével kapcsolatban: „Nem számolt zsidókkal ott sem, ahol az erdélyi nemzetek, nemzetiségek dolgait tárgyalta.”¹¹⁰⁵

Kosáry Domokos írta: „... a történelem totális. Tehát minden beletartozik, a társadalom minden funkciója. Nemcsak az események, vagyis a rövid lejáratú dolgok, hanem azok a hosszú lejáratú folyamatok is, amelyek a múltból a jelenig haladnak...”¹¹⁰⁶

E disszertáció történelmi szempontja – a fentiekből következően – az lenne, hogy a zsidóságra vonatkozó magyar történetírás fehér foltjait kisebbítse. Összhangban azzal, amit 67 évvel ezelőtt írt tanulmányában¹¹⁰⁷ Scheiber Sándor mondott: „A magyar zsidóság története még nincs megírva.”

¹¹⁰⁴ Grünwald Miksa: *Zsidó biedermeier*, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Budapest, 1937, 11. old.

¹¹⁰⁵ Moshe Carmilly – Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben (1623-1944)*, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Hungaria Judaica (szerk.: Komoróczy Géza), Budapest, 1995, 10-11. old.

¹¹⁰⁶ Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*. Írások Európáról és Magyarországról, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987, 514. old.

¹¹⁰⁷ Scheiber Sándor: *Zsidó tudományos tennivalók Magyarországon*. In: *Méavdud leherut, Szolgaságból-szabadságba*, Budapest, 1947, 5. old.

IRODALOM¹¹⁰⁸

- Allerhand, Jakob: *A Talmudtól a felvilágosodásig. Középkor*
Filum Kiadó, Budapest, 2002
- Apor Péter: *Matamorphosis Transylvaniae*
Téka könyvek
(sorozatszerkesztő: Benkő Samu, Deák Tamás, Szabó Attila)
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978
- Ara-Kovács Attila: *Antiszemizmus és a romániai holocaust*
In: *Erdélyi Magyarság*, I. évfolyam, 2. szám 1990. május
- Atlasul județelor din R. S. România*
Editura didactică și pedagogică, București, 1978
- Asztalos Lajos: *Kolozsvár temetői*. In: *Szabadság, Multidéző*
[http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szagadsag/template/a
rtic...](http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szagadsag/template/artic...)
- Attias, Jean-Christophe –
Benbassa, Esther: *A zsidó kultúra lexikona*
Balassi Kiadó, Budapest, 2003
- Avineri, Shlomo: *A modern cionizmus kialakulása. A zsidó állam szellemi gyökerei*
Századvég Könyvtár – Történelem
(sorozatszerkesztő: Benda Gyula, Gyurgyák János, Komoróczy Géza)
Századvég Kiadó, Budapest, 1994
- Balassa Iván: *A magyar falvak temetői*
Corvina Kiadó, Budapest, 1989
- Balázs Edit (szerk.): *„... ideje van a kövek összegyűjtésének”.*
Zsidó emlékek a Nyugat-Pannon Eurégióban
Magyar-Izraeli Baráti Társaság, Szombathely, 2008
- Balázs Edit: *Mi maradt a vidéki zsidóságból?*
Az előadás elhangzott 2011. május 26-án az
MTA-Kisebbségkutató Intézet Judaisztikai Kutatócsoport
és az MTA-OR-ZSE Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport
közös rendezvényén. Helyszín: ELTE Tanári Klub

¹¹⁰⁸ A lábjegyzetekben ismételen előforduló művek esetén rövidítéseket alkalmazunk, de csak olyan esetekben, ahol ez semmilyen zavart nem kelthet (pl. névazonosság vagy folytatásos folyóiratközlemények miatt). A rövidítések jegyzékét belefoglaltuk az irodalomjegyzékbe.

- Balogh Edgár (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés I. (A-F)*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981
- Bălu, Daniela –
Szócs Péter Levente –
Terdik Szilveszter: *Szatmár egyházi építészet*
Editura Muzeului Sătmărean, Satu-Mare, 2008
- Bartók Béla: *Faji tisztaság a zenében*
In: *A népzeneről* (Bartók Béla)
Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981
- Beer Iván: *A zsidóság helyzete a vegyesházi királyok korában Magyarországon*
In: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*
(szerk.: Püspöki Nagy Péter)
Kiadja a Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány
Budapest, 2001
- Beke György: *Boltívek teherbírása*
Barangolások Máramaros és Szatmár megyében
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983
Rövidítés: BEKE: 1983
- Benamy Sándor: *Két városról. I. Emlékezés a régi Nagyváradra.*
II. Emlékezés a régi Kolozsvárra
In: *Évkönyv 1983/84* (szerk.: Scheiber Sándor)
Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 1984
- Benkő Samu: *Sorsformáló értelem. Művelődéstörténeti dolgozatok*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971
- Benoschofsky Ilona –
Scheiber Sándor (szerk.): *A Budapesti Zsidó Múzeum*
Corvina Kiadó, Budapest, 1987
- Berenbaum, Michael –
Skolnic, Fred (szerk.): *Encyclopaedia Judaica*
Ed. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007
Kater Publishing House Ltd. Delbert Roy Hillers and Reuben Kashani
- Berend Béla: *Egy erdélyi magyar íróról. Karácsony Benő*
In: *IMIT Évkönyv 1943* (szerk.: Szemere Samu)
Budapest, 1943
- Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*
In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*
Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon
Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984

- Bilibók Botond: *Erdélyi misztikum*
In: *A zsidóság és a szőnyeg*
MAZSIHISZ, Magyar Zsidó Múzeum, Budapest, 2010
- Binder Pál (szerk.): *Utazások a török birodalomban*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983
- Birnbaum, Nathan: *Selbstemanzipation*
1980. április 1
Periodical Vienna, 1885-1894
- Bíró Imre: *Várad emlékek*
In: *Évkönyv 1981/82* (szerk.: Scheiber Sándor)
Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Budapest, 1982
- Bordás László: *Nagyszalonta város temetőinek monográfiája*
Bordás László füzetek 1.
- Borus Rózsa (szerk.): *A század nagy tanúi*
RTV. Minerva, Budapest, 1978
- Borzási Tibor: *Anyám a haláláig titkolta származásomat*
Tanúságtétel
Lejegyezte: Hegyi Csaba
<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>
- Botlik József: *Erdély tíz tételben (1918-1940)*
Sinus Kiadó, Szombathely, 1988
- Braham, Randolph: *A magyar holocaust I-II.*
Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1981
Rövidítés: BRAHAM I-II.: 1988
- Braham, Randolph: *Román nacionalisták és a holocaust*
Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1998
- Bretter György: *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvéről*
In: *Párbeszéd a jelennel*
Esszék, tanulmányok
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973
- Butnaru, I. C.: *Holocaustul uitat. Considerațiuni istorice, politice și sociale cu privire la antisemitismul românesc*
Tel-Aviv, 1985
- Carmilly-Weinberger, Moshe: *A magyarországi héber költészet tematikája*
In: *Évkönyv 1985-1991* (szerk.: Schweitzer József)
Az Országos Rabbiképző Intézet kiadványa, Budapest, 1991

- Carmilly-Weinberger,
Moshe: *Párhuzamok és kapcsolatok
a boroszlói és a budapesti rabbiképző között*
In: „*A tanítás az élet kapuja*”
Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának
120. évfordulója alkalmából.
Mórija könyvek (főszerk.: Schweitzer József)
Universitas Kiadó – Országos Főrabbi Hivatal, Budapest, 1999
- Carmilly-Weinberger,
Moshe: *A zsidóság története Erdélyben (1623-1944)*
MTA Judaisztikai Kutatócsoport
Hungaria Judaica (szerk.: Komoróczy Géza), Budapest, 1995
Rövidítés: CARMILLY-WEINBERGER: 1995
- Cioran, Emil: *Európai útvesztőben*
In: *History*, 2013. április, III. évf., 4. szám
- Civilizație iudaică la Satu-Mare*
Muzeul Județean Satu-Mare, mai, 2008
- Csehi Gyula: *Egységes-e a transzilvániai zsidóság?*
Korunk, 1938, 7-8
- Csernovits Sámuel: *Túlélés*
Lyra Kiadó, Marosvásárhely, 2005
- Csernovits Sámuel: *Ajándékélet*
Nico Kiadó, Marosvásárhely, 2009
- Csernovits Sámuel: *Supraviețuire*
Editura Nico, Târgu-Mureș, 2007
- Csernovits Sámuel: *Viața în dar...?*
Editura Nico, Târgu-Mureș, 2009
- Csetri Elek – Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767-1821*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980
Rövidítés: CSETRI-IMREH: 1980
- Csillag Magdaléna: *A Bungur erdőből az éj leple alatt vitték el az embereket*
Tanúvallomás
Lejegyezte: Hegyi Csaba
<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>
- Csirák Csaba (szerk.): *Szatmári zsidó emlékek (Otthonom Szatmár megye 12)*
Szatmárnémeti: Szent-Györgyi Albert Társaság –
EMKE Szatmár megyei Szervezete, 2001

- Dálnoki Béla Albert: *Purimkor szórakoztattuk a felnőtteket*
Visszaemlékezés
Lejegyezte: Hegyi Csaba
<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>
- Dán Róbert: *A nyomtatott héber könyv Magyarországon*
In: *Évkönyv 1970* (szerk.: Scheiber Sándor)
Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 1970
- Dán Róbert: *Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem és Szinan basa zsidó orvosa*
In: *Évkönyv 1979/80* (szerk.: Scheiber Sándor)
Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 1980
- Dávid Gyula (főszerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon IV.*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 2002
- Deáky Zita: *Vasilie Popp și disertația sa medicală*
(*Vasilie Popp és orvosi disszertációja*)
In: *Obiceiurile de înmormântare la românii ardeleni, 1817*
(*Temetkezési szokások az erdélyi románoknál, 1817*)
A Györffy István Néprajzi Egyesület és a Erdélyi Néprajzi Múzeum (Kolozsvár) közös kiadványa, Budapest, 2006
- Demény Lajos: *Bethlen Gábor és kora*
Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1982
- Demény Lajos –
Pataki József (szerk.): *Székely Oklevéltár I.*
Udvarhely széki törvénykezési jegyzőkönyvek 1569-1591
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983
- Deutsch Gábor: *Képeslapok a múltból*
Gabbiano Print Nyomda- és Kiadó Kft., Budapest, 2010
- Dési Huber István: *Levelek a szülőföldre*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982
- Ditrói Ervin: *Képek és jelképek*
Közelítések művekhez, művészekhez
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982.
- Domán István: *A magyarországi jesivák*
In: *A hagyomány kötelékében* (szerk.: Kríza Ildikó)
Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990
Rövidítés: DOMÁN: 1990
- Domán István: *A talmudiskolák titkai*
Ulpius-ház Könyvkiadó Bt., Budapest, 2001

- Domán István: *Jesiva és rabbiképző*
 In: „*A tanítás az élet kapuja*”
 Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának
 120. évfordulója alkalmából
 Móríja könyvek (főszerk.: Schweitzer József)
 Universitas Kiadó – Országos Főrabbi Hivatal, Budapest, 1999
- Donin, Hayim Halevy: *Zsidónak lenni*
 Göncöl Kiadó, Budapest, 2003
- Dubnov, Simon: *A zsidóság története az ókortól napjainkig*
 A „Tabor”kiadása, Budapest, 1935
- Dușa, Traian: *Palatul culturii din Târgu-Mureș*
 Editura Nico, Târgu-Mureș, 2008
- Eliade, Mircea: *Istoria credințelor și ideilor religioase*
 Univers Enciclopedic, București, 2000
- Erdélyi Lajos: *Régi zsidó temetők művészete*
 Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980
 Rövidítés: ERDÉLYI: 1980
- Erdélyi Lajos: *Az élők háza*
 (A sírköves felvételek szövegét Jólesz László fordította)
 Héttorony Könyvkiadó, Budapest, 1994
 Rövidítés: ERDÉLYI: 1994
- Erdélyi Lajos: *Magyar zsidók Romániában, Erdélyben*
 Múlt és Jövő, 2000/1
http://www.multesjovo.hu/hu/content_one.asp?ContentID=209&PrintedID=13
- Erdélyi Lajos: *A túlélés műhelyei*
 Korunk Komp-Press, Kolozsvár, 2009
- Erdélyi Lajos: *Túlélés. Egy fotográfus visszaemlékezése*
 Második, bővített kiadás
 Zachor Alapítvány, Budapest, 2012
- Erdélyi Lajos: *Beszélgetések székely szombatosokkal*
 1. Rejtőzködő szombatosok utódja (Kovács András)
 Múlt és jövő, 1990.1.
- Ehrenfreund, Jacques: *A zsidók a 19. századi Habsburg Birodalomban*
 In: *Az askenázi kultúra ezer éve*
 Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003
- Ember Mária: *Hajtúkanyar*
 Harmadik, változatlan kiadás
 Katalizátor Iroda, Budapest, 1994

- Ember Mária: *100 kép*
Magvető Kiadó, Budapest, 1984
- Erős Ferenc: *A zsidó identitás labirintusai*
In: „*A tanítás az élet kapuja*”
Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának
120. évfordulója alkalmából
Mórija könyvek (főszerk.: Schweitzer József)
Universitas Kiadó – Országos Főrabbi Hivatal, Budapest, 1999
- Eröss József: *A székeliek története*
Kézdivásárhely, 1913
- Fahidi Éva: *Anima Rerum, A Dolgok Lelke*
Második kiadás
Tudomány Kiadó, Budapest, 2005
- Farkas József: *Hitéletünk szertartásai és szokásai*
Budapest, 1941
- Fazekas Rózsa: *A Szatmár megyei zsidóság társadalmi rétegződése
a XIX. század közepén*
In: *A hagyomány kötelékében*
Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből
(szerk.: Kríza Ildikó)
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990
- Ferenczi Imre: *Purími népszokások és dramatikus játékok Balmazújvároson
(1880-1943)*
In: *A hagyomány kötelékében* (szerk.: Kríza Ildikó)
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990
- Fényes Elek: *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak
mostani állapotja IV (1839) és VI (1840), Pest*
- Fényes Elek: *Magyarország statistikája I.*
Pest, 1841
- Filderman, W.: *Situația numerică a Evreilor din România*
In: *Jurnalul de Dimineața*
București, 10. aug., 1946
- Filitti, Georgeta –
Matei, Dorin (szerk.): *Mileniul Românesc.
1000 de ani de istorie în imagini*
Ediția a treia
Editura Litera Internațional, București, 2006
- Fodor Sándor: *Tíz üveg borvíz. Tűnődés séta közben*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979

- Fonó Györgyné (szerk.): *Ki kicsoda? Életrajzi lexikon magyar és külföldi személyiségekről, kortársainkról*
Második, átdolgozott, bővített kiadás
Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972
- Fortis, Umberto: *Il Ghetto sulla Laguna*
Guida storico – artistica al Ghetto di Venezia
(1516-1797) Storti Editioni, Venezia, 2001
- Földényi F. László: Részlet Major Kamill *Itt nyugszik* című könyvének előszavából.
In: *Élet és irodalom* LI. évf., 46. szám, 2007. nov. 16.
- Franzen, August: *Kis egyháztörténet*
Agapé Ferences Nyomda és Könyvkiadó Kft.
Szeged, 1998
- Gaal György: *Magyar nyelvű zsidó irodalom Romániában*
In: MIOK *Évkönyv 1983/84* (szerk.: Scheiber Sándor)
Budapest, 1984
- Gaal György: *Az izraeliták Erdélyben I-VI.*
In: *Helikon*, Kolozsvár, 7; 8; 9; 10; 11; 12. sz., 1994
- Gaal György: *Tört kövön és porladó kereszten. Pusztuló múlt és fájó jelen a Házsongárdi temetőben*
Negyedik, bővített kiadás
Stúdium Könyvek, Kolozsvár, 2003
- Gaal György: *Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban*
Beilleszkedés a két világháború közötti romániai viszonyokba
Korunk, 1991.8
- Gaal József: *Izrael panasza*
In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv 1942-5702/3*,
(szerk.: Komlós Aladár)
Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1942
- Gábor Anna: *A zsidók betelepődése a mai Szabolcs-Szatmár megyébe*
a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig
In: *A hagyomány kötelékében*
Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből
(szerk.: Kríza Ildikó)
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990
- Ganzfried, Slomo: *A Sulchan aruch kivonata*
(fordította: Singer Leo)
Sinai Publishing, Tel-Aviv, 1987

- Gazda Anikó: *Magyarországi zsinagógák*
Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1989
- Gazda Klára: *Funcțiile obiceiurilor funerare*
(*A temetkezési szokások funkciói*)
In: *Obiceiurile de înmormântare la românii ardeleni, 1817*
(*Temetkezési szokások az erdélyi románoknál, 1817*)
A Györffy István Néprajzi Egyesület és a Erdélyi Néprajzi Múzeum (Kolozsvár) közös kiadványa, Budapest, 2006
- Gál Éva Emese: *Látogatóban a zsidó hitközségnél*
In: *Szatmári Hírlap*, 1992. február 27
- Gáll Ernő: *Kisebbség a kisebbségben*
Korunk 1991.8
- Geissbühler, Simon: *Spuren, die vergehen*
Auf der Suche nach dem Jüdischen Sathmar/Satu-Mare
Hentrich & Hentrich Verlag, Berlin, 2010
- Gidó Attila: *Erdélyi zsidó intézmények a két világháború között*
Korunk 2002. április
<http://www.epa.hu/00400/00458/00052/ezsido.htm>.
- Gidó Attila: *Zsidó jelen-lét Romániában*
http://www.academia.edu/2574647/ZSIDO_REVIVAL_KOZEP-EUROPABAN
- Glüch Jenő: *A gyulafehérvári izraelita hitközség története*
<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=299>
- Golan, Mose: *A Kasztner-ügy történelmi torzításainak jelentősége*
In: *Magyar Zsidó Szemle Füzetek 2*
(sorozatszerkesztő: Lichtmann Tamás)
Budapest, 2008
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon*
Századvég Kiadó, Budapest, 1992
- Gruber, Ruth Ellen: *Zsidó emlékhelyek Közép- és Kelet-Európában*
Geographia Kiadó, Budapest, 2010
Rövidítés: GRUBER: 2010
- Grünwald Fülöp: *A zsidó települések múltja magyar földön*
In: *Ararát Magyar-Zsidó Évkönyv 1942-5702/3*
(szerk.: Komlós Aladár)
Országos Izraelita Leányárvaház
Budapest, IV. évfolyam, 1942

- Grünwald Fülöp –
Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar Zsidó Oklevéltár V/2*
MIOK, Budapest, 1960
- Grünwald Fülöp –
Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar Zsidó Oklevéltár VII*
MIOK, Budapest, 1963
- Grünwald Miksa: *Zsidó biedermeier*
Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda
Budapest, 1937
- Gyémánt Ladislau: *The Jews of Transylvania in the age of Emancipation 1790-1867*
Editura Enciclopedică, București, 2000
- Gyurgyák János –
Környei Anikó –
Saly Noémi (szerk.): *Élet a régi Magyarországon*
Osiris Kiadó, Budapest, 2004
- Halmos István: *Zsidóság a Holocaust után*
In: *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2004*
(szerk.: Szécsi József)
OR-ZSE MTA Zsidó Vallástudományi Kutatócsoport
Keresztény-Zsidó Társaság, Budapest, 2004
- Halmos Sándor: *Amit a zsidókról írtak 1848/49-ben -
az 1848/49-es szabadságharc zsidó vonatkozású előzményei*
In: *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv*
(szerk.: Tokics Imre)
Keresztény-Zsidó Társaság, Budapest, 2008
- Hanák Péter: *Az Osztrák-Magyar Monarchia és a zsidó nemzettudat kialakulása*
In: „*A tanítás az élet kapuja*”
Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának
120. évfordulója alkalmából
Mórija könyvek (főszerk.: Schweitzer József)
Universitas Kiadó – Országos Főrabbi Hivatal, Budapest, 1999
- Haraszti György: *Két világ határán*
Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999
Rövidítés: HARASZTI: 1999
- Haraszti György: *A magyar zsidóság helyzete Trianon előtt és után (egy ismeretlen
dokumentum a status quo ante hitközségek történetéhez)*
In: *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv 2003*
(szerk.: Szécsi József)
Keresztény-Zsidó Társaság, Budapest, 2003

- Haraszti György: *A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és neológia szétválásáig* (PH.D. Disszertáció)
OR-ZSE, Budapest, 2004
- Haraszti György (szerk.): *Zsidó síremlékek Budapesten*
Nemzeti Kegyeleti Bizottság, Budapest, 2004
- Haraszti György: *Az „igazi” Fortunatus*
In: *Magyar Zsidó Szemle, Új folyam, 2. szám*
(szerk.: Lichtmann Tamás)
Budapest, 2005
- Haraszti György: *Hágár országában*
Hitközség-történeti monográfiák, (nagyobb) helytörténeti tanulmányok és leírások a történeti Magyarország zsidó közösségeiről
Magyar Zsidó Szemle Füzetek 1
(sorozatszerkesztő: Lichtmann Tamás)
Budapest, 2008
- Hegy Ágnes: *Dés zsidó közösségének virágzása és hanyatlása*
<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>
- Heřman, Jan: *Jüdische Friedhöfe in Böhmen und Mähren*
Rat der Jüdischen Kulturgemeinden in der ČSR, 1965
- Herner János (szerk.): *Erdély és a Részek térképe és helységnévtára*
(készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján)
József Attila Tudományegyetem I. sz.
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Szeged, 1987
- Herschkovits,
Mose Jehuda (Lajos): *Emlékmű helyett. A királydaróci hitközségről, ami nincs többé*
Kyriat Bialik, Tel-Aviv, 1981
- Heydecker, Joe –
Leeb, Johannes: *Procesul de la Nürnberg*
Editura Politică, București, 1983
- Hirsch Emil: *Szüleim kálváriája*
Tanúságtétel
Lejegyezte: Hegyi Ágnes
<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>
- Hoppál Mihály: *A kiáltás jelei*
In: *Haláljelek*
(szerk.: Kovács Ákos)
Az Országos Közművelődési Központ kutatása alapján
Kiadja az Egészség Egyesület, Budapest, 1989

- Horváth Sz. Ferenc: *Az Erdélyi Lapok ideológiája*
Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzetiszocializmus
Erdélyben (1932-1940)
In: *Regio*, 15, 2002/3
- Iagnyatinszki Józsefné
Hirsch Ida: *Alsómagymás román lakosai példamutatóan viselkedtek*
Tanúvallomás
Lejegyezte: Hegyi Ágnes
<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>
- Iancu, Carol: *Románia a II. világháború előtt*
In: *Az askenázi kultúra ezer éve*
Kalligram Kiadó, Pozsony, 2003
- Iliescu, N. (szerk.): *Alba Iulia*
Editura timeretului, București, 1968
- Imreh István: *Erdélyi hétköznapiak 1750-1850*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979
- Jancsó Benedek: *Erdély története*
Pallas Stúdió/Attraktor Kft., Budapest, 2001
- Jenei Elemér: *Nagybányára vittem csomagot*
Visszaemlékezés
Lejegyezte: Hegyi Csaba
<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>
- Joó Mária: *A háromrészes sötét pince rejtekében*
Tanúvallomás
Lejegyezte: Hegyi Csaba
<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>
- Kálmán Ödön: *A rabbi könyve*
Budapest, 1940
- Karacs Zsigmond: *Keresztények és zsidók Földesen*
In: *Évkönyv 1985-1991*
Országos Rabbiképző Intézet, Budapest, 1991
- Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945)*
Replika Kör, Budapest, 2000
- Karády Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás*
A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon
Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001

- Karády Viktor –
Nagy Péter Tibor: *Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19-20. századi Magyarországon*
Wesley János Lelkészképző Főiskola
Theológus és Lelkész Szak
Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont, Budapest, 2012
- Katona Tamás: *A zsidóság szerepe az 1848/49-es szabadságharcban*
In: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*
(szerk.: Püspöki Nagy Péter)
Kiadja a Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány
Budapest, 2001
- Katz, Jakob: *Toward Modernity: The European Jewish Model*
New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1987
- Katz, Jakov: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*
Múlt és Jövő Kiadó, Budapest-Jeruzsálem, 2005
- Katz, Jakov: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközsegekből Magyarországon és Németországban*
Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999
- Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*
MTA Judaisztikai Kutatócsoport
Osiris Kiadó, Budapest, 1999
- Kaufmann Dávid: *A zsidók utolsó kiűzése Bécsből és Alsó-Ausztriából*
(fordította: Haraszi György)
Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002
- Kányádi Sándor (szerk.): *Erdélyi jiddis népköltészet*
(szakmailag átnézte és a jegyzeteket készítette: Jólesz László)
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989
- Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982
Rövidítés: KELEMEN: 1982
- Kende Péter: *„Zsidó Magyarország” 1867-1997*
In: *1100 éves együttélés, a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*
(szerk.: Püspöki Nagy Péter)
Kiadja a Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány
Budapest, 2001
- Kiss Endre: *A folyamat maga... A Ködkárpit és a kirekesztés kövei*
In: *Zsidóság-tradicionalitás és modernitás*
(szerk.: Biró Zsuzsanna Hanna - Nagy Péter Tibor)
Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 2012

- Kiss Erika: *Könnyű magának, Etelka!?*
Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 1996
- Kiss Erika: *A halottak tisztelete*
Elmélkedések zsidó temetőkről I-II-III.
Szakdolgozat
OR-ZSE Művelődéstörténet Szak, Budapest, 2008
- Kiss Erika: *Kereszt és kőtáblák*
Logos Kiadó, Budapest, 2009
- Kiss Erika: *Nyomkeresők nyomában*
Zsidókereti séták, elmélkedések életről-halálról
Logos Kiadó, Budapest, 2011
- Kiss Erika: *Hátam Szófértől Moses Mendelssohnig*
Logos Kiadó, Budapest, 2012
- Kohen, Jichák Jozsef: *Chochmé Transzilvánia (Erdélyi bölcsek)*
Máchon Jerusálajim, Jerusálajim, 1989
- Kohén, Jozsef: *„Nagykároly/Carei”*
In: Lavi, Theodore-Ancel, Jean (Zeév) (szerk.): *Pinkász hákehilot. Románia (A romániai hitközségek jegyzéke) 2. köt.* (Jerusálajim: Jád vá-Sém, 1980)
- Komlós Aladár: *Zsidóság, magyarság, Európa*
In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv az 1943. évre*
(szerk.: Komlós Aladár)
Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1943-5703/4
- Komoróczy Géza: *A magyar zsidóság kozmopolitizmusa*
In: *1100 éves együttélés, a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*
(szerk.: Püspöki Nagy Péter)
Kiadja a Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány
Budapest, 2001
- Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I*
Kalligram Kiadó, Pozsony, 2012
- Kopka János: *Zsidó emlékek a Felső-Tisza vidékén*
Kelet Press Bt, Nyíregyháza, 2004
Rövidítés: KOPKA: 2004
- Kosáry Domokos: *A történelem veszedelmei*
Írások Európáról és Magyarországról
Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1987

- Kovács András: *Vallomás a székely szombatosok perében*
Magvető Kiadó, Budapest, 1983
- Kovács Ágnes: *Károlyi Sándor*
Magyar Historia, Életrajzok
Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1988
- Kovássy Zoltán: *Újabb máramarosi emlékek*
In: *Évkönyv 1985-1991*
(szerk.: Schweitzer József)
Az Országos Rabbiképző Intézet kiadványa, Budapest, 1991
- Kőbányai János: *Magyar zsidónak lenni*
In: *Múlt és Jövő zsidó kulturális antológia*
Szimultán Rt, Budapest, 1988
- Kőbányai János (szerk.): *Zsidó reformkor*
Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000
- Kriza János: *Vadrózsák*
(Kriza János székely népköltési gyűjteménye
Faragó József gondozásában)
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975
- Kríza Ildikó (szerk.): *A hagyomány kötelékében*
Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990
- H. Kuller - I. Kara -
Irina Cajal-Marin -
L. Benjamin - P. Petrescu: *Judaic ceremonial objects in Romania*
Hasefer Publishing House, Bucharest, 1999
- Kunt Ernő: *A halál tükrében*
Magvető Kiadó, Budapest, 1981
- Kunt Ernő: *Temetők népművészete*
Corvina Kiadó, Budapest, 1983
- Lakatos István: *A kolozsvári magyar zenés színpad (1792-1973)*
Adatok az erdélyi magyar nyelvű színház történetéhez
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977
- Landeszman György –
Schweitzer József: *A magyar zsidóság a német megszállás és a deportáció kezdete közötti időszakban; Magyarországi hitközségek 1944 áprilisában*
In: *Évkönyv 1985-1991* (szerk.: Schweitzer József)
Országos Rabbiképző Intézet kiadványa, Budapest, 1991
Rövidítés: LANDESZMAN-SCHWEITZER: 1991

- de Lange, Nicholas: *A zsidó világ atlasza*
Helikon Kiadó - Magyar Könyvklub, Budapest, 1996
- Lászlóffy Aladár –
Kántor László: *Házsongárd*
Helikon Kiadó, Budapest, 1989
- Laszlovszky Katalin –
Polgár Ferenc: *Édes Erdély. Barangolás a végeken*
(szerk.: Thaler Tamás)
Anno Kiadó, Debrecen, 2005
- Lavi, Theodore –
Ancel, Jean: *Satu-Mare*
In: Lavi, Theodore – Ancel Jean (Zeév) (szerk.):
Pinkász hákehillot. Románia (A romániai hitközségek jegyzéke)
2. köt. (Jerusálajim: Jád vá-Sém, 1980)
- Lavi, Theodor et al.: *Romania*
In: *Encyclopaedia Judaica*
(Ed. Michael Berenbaum and Fred Skolnic. Vol.4.2nd)
Ed. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007
- Lázok János –
Vincze Gábor (szerk.): *Erdély magyar egyeteme 1944-1949 I.*
Csögör Lajos emlékirata
Dokumentumok 1944-1945
Custos Kiadó, Marosvásárhely, 1995
- Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*
Magyar Téka, Budapest, 1948
- Ligeti Ernő: *Emőd Tamás*
In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv 1944-5704/5*
(szerk.: Komlós Aladár)
Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1944
- Litván György: *Zsidók a huszadik századi magyar modernizációban és
progresszív mozgalmakban*
In: *1100 éves együttélés, a magyar és magyarországi zsidóság
a haza és a fejlődés szolgálatában*
(szerk.: Püspöki Nagy Péter)
Kiadja a Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány
Budapest, 2001
- Lőwy Tamás: *A huszti jesiva emlékkönyve*
In: *MIOK Évkönyv 1975/76* (szerk.: Scheiber Sándor)
Budapest, 1976

- A. Lupu – O. Marcu –
G. Ploeșteanu – V. Rus –
M. Szilágyi – E. Szurkos –
I. Șoneriu: *Mureș, monografie*
Editura Sport – Turism, București, 1980
- Lustig, Oliver: *Lágerszótár*
Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca, 1984
- Manuila, Sabin –
Filderman, W.: *Regional development of the Jewish population in Romania*
In: *Genus*, Vol. 13. No. ¼ (1957)
Università degli Studi de Roma „La Sapienza”
- McCagg, William O.: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban, 1670-1918*
Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1992
- McCagg, William O.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*
New York and Boulder, Colorado: Columbia University Press, 1972
Új előszóval, 1986
- Mauzóleum. Halálirodalom: „A halállal való foglalkozás”,*
Bölcsész Index Centrál Könyvek 1987
- Medgyesi Pál: *Erdély romlásának okairól*
Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984
- Méliusz József: *Kávéház nélkül. Emlékezet és vallomás*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977
- Mikó Ervin kérdez. Interjúk, riportok*
Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca, 1983
- Miller, Michael: *A nikolsburgi zsidó temető: az ir vaem bejisaerl végső temetése*
In: *Múlt és Jövő*, Új folyam XVIII., 2007/3
- Miskolczi Ambrus: *A Vasgárda varázsa*
In: *History*, 2013. április, III. évf., 4. szám
- Miskolczi Ambrus: *A Vasgárda színre lép*
<http://www.holmi.org/2013/01/miskolczi-ambrus-a-vasgarda-szinre-lep>
- Molnár Ernő: *A Talmud könyvei*
Paginarum Kiadó – Saxum Kft. közös kiadása, Budapest, 1997
- Molter Károly: *Buborékharc. Publicisztika*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980

- Moskovits, Aron: *Jewish Education in Hungary (1848-1948)*
Bloch Publishing Company, New York, 1964
- Moskovits, Cvi: *Jesivák Magyarországon*
MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1999
Rövidítés: MOSKOVITS, C.: 1999
- Mózes Huba: *Kahána Mózes hűsége és példamutatása*
Előszó Kahána Mózes: *Tarackos, Hat nap és a hetedik, Elbeszélések* című kötetéhez
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978
- Mózes Teréz: *Várad zsidók*
Literator Könyvkiadó, Nagyvárad, 1995
Rövidítés: MÓZES T.: 1995
- Muhi Sándor: *Szobrok, domborművek a szatmárnémeti temetőben (6)*
In: *Szamos, Műkritika*, 2011 március
- Munk, Méir Ávrám: *Életem történetei*
Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, Budapest - Jeruzsálem, 2002
- S. Nagy Katalin: *A holokausz a magyar képzőművészetben 1938-1945*
In: *Múlt és Jövő*, Új folyam 2005/1
- Nagy Lajos - Nemes Gyula: *Nagyernye*
Nagyernye, 2007
- Nagy Péter Tibor: *A kolozsvári bölcsészkar és természettudományi kar hallgatóságának felekezeti rekrutációja (1872-1918)*
In: *Utak felfelé. Oktatás és társadalmi mobilitás a 19-20. századi Magyarországon*
Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2010
- Nagy Péter Tibor: *Oktatás -történet, -szociológia*
Iskolakultúra-könyvek (sorozatszerk.: Géczy János)
Iskolakultúra, Veszprém, 2012
- Nagy Péter Tibor: *Az 1929-es Magyar Zsidó Lexikon adatbázisa,*
Szociológiai adatbázisok No.1. WJLF, Budapest, 2013
- Nagy Zoltán: *Az ősök tanítása*
In: *Ararát magyar zsidó évkönyv az 1943. évről*
(szerk.: Komlós Aladár)
Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1943-5703/4
- Naumann, Bernd: *Auschwitz. A Report on the Proceedings Against Robert Karl Ludwig Mulka and Others Before the Court at Frankfurt*
Praeger, New-York, 1966

- Neumann Ernő: *Törekvések a temesvári zsidó hitélet elmélyítésére a toleranciától a vészkorszakig*
In: „*A tanítás az élet kapuja*”
Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 120. évfordulója alkalmából.
Mórija könyvek (főszerk.: Schweitzer József)
Universitas Kiadó – Országos Főrabbi Hivatal, Budapest, 1999
- Niborski, Itzhok: *A lengyelországi jiddis irodalom a két világháború közt.*
A román központ
In: *Az askenázi kultúra ezer éve*
Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2003
- Nyiszli Miklós: *Orvos voltam Auschwitzban*
Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1964
- Oláh János: *Judaisztika*
Bookmaker Kiadó, Budapest, 2005
- Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*
Első erdélyi kiadás
Európai Idő Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 1991
- Orbán Balázs: *Torda város és környéke 1, 2*
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986
- Ö. Kovács József: *A magyarországi zsidóság XVIII-XIX. századi társadalomtörténetéről. Egy kutatás tanulságai*
In: *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*
(szerk.: Püspöki Nagy Péter)
Kiadja a Magyarországi Holocaust Emlékalapítvány
Budapest, 2001
- Papp Gábor (főszerk.): *BBC History* világtörténelmi magazin
2013. október, III. évf., 10. szám
- Patai, Raphael: *The Jews of Hungary History, Culture, Psychology*
Wayne State University, Detroit, 1996
- Pataki Ferenc: *A magyarok is meg voltak félemlítve...*
Visszaemlékezés
Lejegyezte: Hegyi Csaba
<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>
- Pálffy Géza: *Romlás és megújulás 1606-1703*
In: *Magyarország története* (10)
(főszerk.: Romsics Ignác)
Kossuth Kiadó, Budapest, 2009

- Pinkász há-kehillót-Hungárijá.*
Encyclopaedia Jewish Communities-Hungary
Yad Vashem, 1976
- Pinkász há-kehillót-Románijá*
Encyclopaedia Jewish Communities-Rumania
Yad Vashem, 1969, 198076
- Perri (Friedmann), Jichak: *Prakim be'toldot ha'yehudim be' Transylvania b'et hehadasha. Korot yehudei Marosvásárhely ve'hasviva. Bet Lahomei Hagetaot,*
Tel Aviv, 1977, 2
- Pocsai Judit –
Tóth László: *Csöndes kertek. Temetőink védelmében*
Mezőgazdasági Kiadó Kft., Budapest, 1990
- Podonyi Hedvig –
Tóth József: *Zsinagógák Magyarországon*
Viva Média Holding, Budapest, 2005
- Pollack, Martin: *Galícia. Utazás egy eltűnt világban*
Palatinus Kiadó, Budapest, 2009
- Popp, Vasilie: *Temetkezési szokások az erdélyi románoknál 1817*
(Disszertáció, Bécs, 1817)
Györffy István Néprajzi Egyesület, Budapest, 2006
- Prepuk Anikó: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században*
Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997
- Püspöki Nagy Péter: *1100 éves együttélés, a magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*
Holocaust Emlékalapítvány, Budapest, 2001
- Raj Tamás: *Zsidó tudományos tennivalók Magyarországon*
In: *A hagyomány kötelékében.*
Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből
(szerk.: Kríza Ildikó)
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990
- Raj Tamás: *Zsidó eszmék és jelképek*
A zsidóság hitvilága és közgondolkodásának filozófiája.
Saxum Kiadó, 9.
- Rand, Harry: *Hundertwasser*
Benedikt Taschen/Kulturtrade, Köln, 1994

Revníc Vasile:

Gödörbe temették ruháinkat

Tanúságtétel

Lejegyezte: Hegyi Csaba

<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>

Révai Nagy Lexikona I

Hasonmás kiadás

Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989

Révai Nagy Lexikona II

Hasonmás kiadás

Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1989

Révai Nagy Lexikona III

Hasonmás kiadás

Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1990

Révai Nagy Lexikona IV

Hasonmás kiadás

Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1990

Révai Nagy Lexikona V

Hasonmás kiadás

Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1990

Révai Nagy Lexikona VI

Hasonmás kiadás

Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991

Révai Nagy Lexikona VII

Hasonmás kiadás

Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991

Révai Nagy Lexikona VIII

Hasonmás kiadás

Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991

Révai Nagy Lexikona IX

Hasonmás kiadás

Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1991

Révai Nagy Lexikona X

Hasonmás kiadás

Szépirodalmi és Babits Könyvkiadó, Budapest, 1992

Révai Nagy Lexikona XI

Hasonmás kiadás

Babits Könyvkiadó, Budapest, 1992

Révai Nagy Lexikona XII
Hasonmás kiadás
Babits Könyvkiadó, Budapest, 1993

Révai Nagy Lexikona XIII
Hasonmás kiadás
Babits Könyvkiadó, Budapest, 1993

Révai Nagy Lexikona XIV
Hasonmás kiadás
Babits Könyvkiadó, Budapest, 1993

Révai Nagy Lexikona XV
Hasonmás kiadás
Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994

Révai Nagy Lexikona XVI
Hasonmás kiadás
Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994

Révai Nagy Lexikona XVII
Hasonmás kiadás
Babits Könyvkiadó, Budapest, 1994

Révai Nagy Lexikona XVIII
Hasonmás kiadás
Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995

Révai Nagy Lexikona XIX
Hasonmás kiadás
Babits Könyvkiadó, Budapest, 1995

Roth Juliana-
Roth Klaus:

*:Die Publicität des Todes. Öffentliche Todesanzeigen (Necrologe)
in Südosteuropa*
SIEFF Coingress, Zürich, 1987

Rózsa György:

Városok, várak, kastélyok
Régi magyarországi látképek
HG & Társa Kiadó, Budapest, 1995

Rubin, Israel:

Satmar: Two generations of an urban Island
(*Szatmár: egy városi sziget két nemzedéke*)
New York - Washington D.C., Peter Lang, 1997

Salamon Márton-László:

Egy másik másvilág. Kolozsvár zsidó temetői
In: *Keresztény Szó* katolikus kulturális havilap
X. évfolyam 1. szám, 1999. január
(<http://epa.oszk.hu/00900/00939/00003/ks990111.htm>)

- Sallak Margit: *A fellaki zsidók jószívűek voltak...*
Tanúságtétel
Lejegyezte: Hegyi Csaba
<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=314>
- Sáros László –
Váli Dezső: *Tanú ez a kőhalom*
Zsidó temetők Közép-Európában
(Raj Tamás bevezetőjével)
Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1993
- Šarošac, Duro: *Groblja, pogrebni običaji i nadgrobni spomenici hrvata, srba i slovenaca, u madarskoj*
(Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek)
Krónika Könyvkiadó, Pécs, 2003
- Scheiber Sándor: *Zsidó tudományos tennivalók Magyarországon.*
In: *Méavdut lehéret, Szolgaságból-szabadságba*
Budapest, 1947
- Scheiber Sándor: *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig*
Magyar Izraeliták Országos Képvisellete kiadása
Budapest, 1960
- Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar Zsidó Oklevéltár XII*
MIOK, Budapest, 1969
- Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar Zsidó Oklevéltár XIII*
MIOK, Budapest, 1970
- Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar Zsidó Oklevéltár XIV*
MIOK, Budapest, 1971
- Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar Zsidó Oklevéltár XV*
(Házi Jenő közreműk.)
MIOK, Budapest, 1972
- Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar Zsidó Oklevéltár XVI*
MIOK, Budapest, 1974
- Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar Zsidó Oklevéltár XVII*
MIOK, Budapest, 1977
- Scheiber Sándor (szerk.): *Magyar Zsidó Oklevéltár XVIII*
MIOK, Budapest, 1980
- Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet I-II-III.*
MIOK, Budapest, 1977, 1977, 1984

- Schönfeld Lázár: *A nagykarolyi zsidó hitközség múltjából*
Nagykaroly, 1916
- Schöner Alfréd: *Vizualitás és pedagógia*
Egy zsidó pedagógus életútja a XIX. század második felében
Magyarországon
In: „*A tanítás az élet kapuja*”
Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának
120. évfordulója alkalmából.
Mórija könyvek (főszerk.: Schweitzer József)
Universitas Kiadó – Országos Főrabbi Hivatal, Budapest, 1999
- Schöner Alfréd: *Te érted...*
Bookmaker Kiadó, Budapest, 2004
- Schwarzfeld, Elias: *The Jews of Romania from the Earliest Times to the Present Day*
<http://web.archive.org/web/20070525200013/>
<http://uk.geocities.com/imjhsresourcebook2/Schwartzfeld2.htm>
- Seléndy Szabolcs (szerk.): *Temetőkert*
Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1972
- Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy 1760-1945*
Magnes Press, Jerusalem, 1992
- Solomon, Vera: *Az európai jiddis sajtó a második világháború előtt. Galícia és Románia*
In: *Az Askenázi kultúra ezer éve*
Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2003
- Sommer László: *Zsidó épített környezetünk részei: A temetők*
In: *OR-ZSE Évkönyv 2004-2007* (szerk.: Schöner Alfréd)
Budapest, 2008
- Sós Endre: *A nagyváradi zsidóság útja*
In: *Ararát magyar zsidó évkönyv az 1943. évre*
(szerk.: Komlós Aladár)
Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1943-5703/4
- Sós Endre: *Tanúvallomás*
Magyar Izraeliták Országos Képviselete kiadása
Budapest, 1962
- Spielmann, Mihai: *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România I-II.*
Federația Comunităților Evreiești din Republica Socialistă România
Centrul de Documentare, București, 1988
- Spira György: *Két magyar zsidó Galiciában 1848 őszén*
In: *Múlt és Jövő* (főszerk.: Kőbányai János)
2005/I.

- Spitzer, J. Shlomo: *Die Rabbiner Ungarns, 1944*
MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1999
- Spitzer, Shlomo –
Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*
MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- Staller Tamás: *Zsidóság és filozófia. Történeti vázlat*
Historia-diaspora sorozat VII. (sorozatszerk.: Babits Antal)
Logos Kiadó, Budapest, 2006
- Stern Mór (szerk.): *A szatmári zsidók útja*
Történeti tanulmány a szatmári zsidó közösség múltjából
Szatmár (Satu-Mare): a szerző kiadása, Boros nyomda, 1931
- Stern Naftali há-ráv (szerk.): *Emlékezz Szatmárra*
A szatmári zsidóság emlékkönyve
Záhor et Szatmár
Széfer há-zikáron sel jehudé Szatmár
Bné Brák: k.n. (Friedmann Lipe nyomda), 1984
- Stratulat, Mihai (szerk.): *Județele patriei. Mureș (monografie)*
Editura Sport-Turism, București, 1980
- Szabó T. Attila: *Erdélyi magyar szótörténeti tár IV.*
Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984
- Szabó Imre: *Erdély zsidói*
Kadima Kiadás, Cluj, 1938
Rövidítés: SZABÓ: 1938
- Szalontai Lapok*
XXXVIII. évfolyam. 1921. okt. 16., 226. szám
- Szamosközy István: *Erdély története (1598-1599, 1603)*
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981
- Szádeczky Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya*
Budapest, 1927
- Száraz György: *Történelem jelenidőben. Tanulmányok*
Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984
- Száraz Miklós György –
Tóth Zoltán: *Erdély csodái*
Helikon Kiadó, Budapest, 2005
- Szávai Géza: *Székely Jeruzsálem*
Pont Kiadó, Budapest, 2000

- Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*
Tizennegyedik kiadás
Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2005
- Talmud Bavli*
Babiloni Talmud
Printed in Israel
Jeruzsálem, 2004
- TANACH*
Teljes kétnyelvű héber-magyar Biblia I-II.
Makkabi Kiadó, Budapest, 1997
- Teleki Domokos: *A székely határőrség története*
Budapest, 1877
- Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*
A Magyar Tudományos Akadémia kiadása
Budapest, 1938
- Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal*
Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után
Koinónia, Kolozsvár, 2007
- Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945-1948)* —
<http://archiv.nyugatijelen.com/2007/augusztus/aug.%2011-12%20szombat-vasarnap/j...>
- Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium története (1940-1944)*
The History of the Jewish High School of Kolozsvár (1940-1944)
Mega Kiadó, Kolozsvár, 2012
- Toronyi Zsuzsanna: *A zsidó anyakönyvezés Magyarországon*
Magyar Zsidó Levéltár, Budapest, é.n.
<http://milev.2kal.hu/web/index.php/informationobject/show/isad/299>
- Totok, William: *Die Situation der Minderheiten in Rumänien aus historischer Perspektive (Situația minorităților în România privită din perspectivă istorică)*
In: *Minderheiten in Rumänien. Dokumentation einer Tagung 1992 in Tîrgu-Mures (Minoritățile naționale în România. Seminarul internațional desfășurat în 1992 la Tîrgu-Mures)*
Heinrich-Böll-Stiftung (Hrsg.) - Fundația Heinrich-Böll (Ed.), 1992
- Ujvári Péter (szerk.): *Nagykároly*
In: *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929, 630-631. p.
- Ujvári Péter (szerk.): *Szatmár*
In: *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929, 826-827. p.

- Unterman, Alan: *Zsidó hagyományok Lexikona*
Helikon Kiadó, Budapest, 1999
- Vajda László: *Köves a síron. Egy zsidó népszokás néprajzához*
In: *Haláljelek* (szerk.: Kovács Ákos)
Az „Egészség” Alkoholmentes Rehabilitációs Egyesület kiadványa
MSZH Nyomda és Kiadó Kft., Budapest, 1989
- Vágó Béla: *The Destruction of the Jews of Transylvania*
In: *Hungarian-Jewish Studies I.*, 1966
- Vega, L. Alvares: *Het Beth Haim Van Ouderkerk. Beelden van een Portugees-Joodse begraafplaats (The Beth Haim of Ouderkerk aan de Amstel. Images of a Portugese Jewish cemetery in Holland).*
4e verbeterde druk / 4th revised edition
Alvares Vega family's publication, Nederland, 2005
- Vehe-Glirius, Matthias: *Istenismeret és más írások*
(válogatta: Dán Róbert)
Prométheusz Könyvek 3. (főszerk.: Hahn István)
Helikon Kiadó, Budapest, 1984
- Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története, különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században*
Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1986
- Veran, Traude: *Das steinerne Archiv*
Der alte Judenfriedhof in der Rossau
Mandelbaum Verlag Wien, 2002
- Vida Márton (szerk.): *Ítéletetek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből*
Budapest, 1939
- Vihar Béla: *Zsidók a magyar tájban*
In: *Ararát Magyar Zsidó Évkönyv 1942-5702/3*,
(szerk.: Komlós Aladár)
Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest, 1942
- Virt László: *Katolikus kisebbség Erdélyben*
Egyházfórum könyvei 7, Budapest - Luzern, 1991
- Voigt Vilmos: *A gyász jelentése*
In: *Haláljelek*
(szerk.: Kovács Ákos)
Az Országos Közművelődési Központ kutatása alapján)
Kiadja az Egészség Egyesület, Budapest, 1989

- V. Szathmári Ibolya: *Balassa Iván: A székelyföldi Erdővidék temetőiről*
In: *Erdélyi Tükör*, 1993. május, V. évfolyam
- Wildmann János: *A kelet-európai katolicizmus teológiai és társadalmi kísértései*
In: *Keresztény-Zsidó Teológiai Évkönyv*
(szerk.: Szécsi József)
Keresztény-Zsidó Társaság, Budapest, 2004
- Wirth Péter: *Itt van elrejtve*
(Scheiber Sándor utószavával)
(A szövegrészleteket Jólesz László válogatta)
Európa Könyvkiadó, Budapest, 1985
- Zsidók Marosvásárhelyen*
A Marosvásárhelyi Zsidó Hitközség kiadványa
Marosvásárhely, 2006
- Yerushalmi, Yosef Hayim: *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet*
Osiris Kiadó – OR-ZSE, Budapest, 2000

ABSTRACT

The PhD dissertation titled *Jewish Communities in Transylvania: from the Beginnings to the Present in the Light of Cemeteries* explores the Jewish society of Transylvania, a region in the heart of Romania, in the light of the cemeteries that exist today and can thus be subject to research.

The history of the Transylvanian Jewish communities is part of both Hungarian and Romanian history, which partly explains its uniqueness. Six major periods can be distinguished in the history of the Transylvanian Jewry. They are determined by turning points in Hungarian and Romanian history that also brought changes in the perception of the Jewry: 1) The first period is from the age of the Partium to the first emancipation. It is the time when Transylvania was the land of religious freedom and saw the settlement of the Jewry. 2) The second period started with the 1848-49 Revolution, which liberated the Jews from feudal bondage, and lasted until the 1867 Austro-Hungarian Compromise and the First Jewish Congress. This is the period when most of the Jewish communities were established and the Jewish population appeared in the Transylvanian towns. 3) The period between 1868 and 1918 is the Golden Age of the emancipated Transylvanian Jewry, diversified in terms of religion. 4) The period between 1919 and 1940 was characterised by integration and development of the Romanian denominational frameworks; it is also the time of restrictive measures and growing antisemitism. 5) The period from 1940 to 1944 was the era of total disenfranchisement and the Holocaust. 6) After 1945 the survivors re-erected the frameworks of religious communities. Others became communists and moved away from their earlier religious life. Yet others chose to emigrate. As a result, after 1970 Jewish community life virtually ceased to exist in small-town Transylvania.

The choice of topic of this dissertation has been motivated primarily by an ethical commitment. It is aimed at exploring a people in the light of its cemeteries whose sons were deprived of the last stage of natural rites at the end of human life by the million: their bodies perished to become ashes and dust, or are cast aside unmarked along the highways of Europe. The moral and emotional motivation is rooted in the researcher's conviction that the Jewish cemeteries all over Central and Eastern Europe continue to survive as faithful and visible witnesses of local history. In their wake a whole host of once flourishing communities can be rekindled.

Exploring the Jewish population of Transylvania primarily on the basis of its cemeteries is a highly complex task. Falling in step with the scientific process initiated by the great elders in research, this paper attempts to reconsider the issues and supplement them with the author's

own research findings and conclusions. As Lajos Erdélyi put it, 'The Jews in Transylvania die in Hungarian.' Is this a general truth or is it relevant only to certain historical periods or events or places? Was it still valid after the Treaty of Trianon or after the Second Vienna Award? How does it appear in North and South Transylvania? After Auschwitz? After World War II, in liberated Romania?

We intend to prove – and this is the *first hypothesis* of this dissertation – that the answers to the question of assimilation with the Hungarian population and to issues of dual identity are manifold and depend on the age and historical circumstances. Aligning with the ruling order and power or with the dominant culture, assimilation, integration, separation dual identity are perceived differently by the various social and religious groups of the Jewry. The *second hypothesis* of the research putting Transylvanian Jewish cemeteries into focus is the following: The Jewish society in Transylvania was both large and strong. Surprisingly, there is very little indication of this in scientific thinking. Few are aware, for example, that there are as many as 131 Jewish cemeteries in the part of Szatmár County that belong to Romania today, each has an address and a caretaker, and each can be visited, albeit some are in ruins. The next two hypotheses of this dissertation are closely linked to the first two and they are also inseparable from each other: Not only is the history of the Transylvanian Jewry unknown, a blank spot, but so is the tremendous intellectual achievement which could duly be the pride of not only the Jews but also Hungarian culture as well as universal civilisation. This aspect also transpires from the study of Jewish cemeteries. Chief Rabbi Sámuel Kohn would sadly ask: 'what is a Jewish scholar worth if he is Transylvanian, and mainly if he speaks Hungarian?' In an attempt to prove this hypothesis the author parades those prominent figures of Transylvanian intellectual life that are less known in Hungarian and universal cultural history. My fourth hypothesis will offer two sub-points to justify, and also prove through the world of cemeteries, that the Transylvanian Jewry has a place in the universal history of the Jews in a highly specific way: this was the region where a) the Sephardim were the closest possible to the Ashkenazim; and b) this was the region where the strong Transylvanian Jewish orthodoxy, the Transylvanian version of Hasidism as well as the middle class urban Jewry live and breathe side by side. The first four hypotheses give rise to the fifth: it is possible to describe one-time Jewish communities and trace social mobility through their memorial places, and primarily through the cemeteries of the Transylvanian villages. Comparing the characteristics of well-known former communities with the information offered by cemeteries motivates the researcher to try to describe lesser known, unknown or long-forgotten communities on the basis of their cemetery residues.

The largest towns and villages of seven counties and their cemeteries were selected for the analysis of the Jewish communities of Transylvania in the light of their cemeteries. Szatmár County [Jud. Satu Mare] (including Satu Mare and Nagykároly [Carei]) was chosen to head the list because of the substantial size of its Jewish communities. The Orthodox, Hasidic and 'status quo' Judaism were represented in equal proportion. The towns and their Jewish communities are particularly good examples of the fact that Central Europe meets Eastern Europe. Imbued with reforms, Austro-Hungarian Jewish traditions emerging as a ruling trend in Transylvanian towns met the *shtetl*, the main form of settlement of earlier times Máramaros County [Jud. Maramureş] (including primarily Máramarossziget [Sighetu Marmaţiei]) were chosen for analysis because they were the centres of Hasidic Judaism in the region where many charismatic rabbis with miraculous powers lived and worked. At the same time it is the research site for the poor Jews: workmen, farm labourers, woodcutters – the world of the 'pariah.' Bihar County [Jud. Bihor] (including primarily Nagyvárad [Oradea]) was the town with the largest middle-class Jewish population in Transylvania. The achievements of the Nagyvárad Jewry (primarily their intellectual achievements) are outstanding in the entire Hungarian-speaking world and also by European standards. The Jewish community of Kolozs County [Jud. Cluj] (including primarily Kolozsvár [Cluj-Napoca]) was one of the most populous and certainly the strongest. Its culture, institutions, press, theatres and a number of other factors raised this community to renown and recognition among the Transylvanian Jewry. The most influential personalities of Transylvanian Zionism came from among the leading figures of the Kolozsvár Orthodox and neolog Judaism. Fehér County [Jud. Alba] (including primarily Gyulafehérvár [Alba Iulia]) was selected mainly because it was in Gyulafehérvár that a few Sephardim Jews first settled in Transylvania (forming a religious community as early as 1591). Although their Jewish communities were not large, Maros County [Jud. Mureş] (including primarily Marosvásárhely [Târgu Mures], Szászrégen [Regin], Segesvár [Sighişoara] and Ludas [Luduş] are typical representations of the Szeklers Land in Transylvania, their typical stratification by trade, where trading and transporting salt was always an important activity over the centuries. Temes County [Jud. Timiş] (including Temesvár [Timişoara]) is representative of the Bánát [Banat] region. In contrast to the counties mentioned previously, Temesvár had a prominence of Sephardim. The Jews of Temesvár were saved from deportation and the worst outcome of the Holocaust. In this respect this town stands apart from the towns explored in other counties. In the dissertation, the analytic description of the settlements selected for the research in the individual counties is followed by the synthetic and comparative proving of the hypotheses, and finally, by the conclusions. The dissertation draws attention to the role

of the publishing house *Kriterion* in keeping alive the memory of the Jewry in Transylvania, its intellectual achievements, memorial places and the Holocaust in Romania, and mainly in transylvania, since the 1970s.

The dissertation is supported and illustrated by rich iconographic materials: the 450 photos, most of them taken by the author, include 15 maps. The symbolism of Jewish cemeteries, the interpretation of the language and dates of the epitaphs is preceded by a historical and into iconographic introduction.